

**T. C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

İKTİSAT TEORİSİNDE ‘ZAMAN’

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Mustafa ÖZİŞ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR**

Ankara 2010

ÖNSÖZ

Zaman başka herhangi bir iktisadi kavramın sahip olmadığı kadar farklı disiplinin tartışma gündeminde kendisine yer bulabilmektedir. Astronomiden, teolojiye; fizikten felsefeye; antropolojiden, sosyolojiye ve nihayet iktisatta zaman kavramı her disiplinin kendine has sorunlarından biri olabilmektedir. Böyle olmakla birlikte, iktisat teorisinde zaman tartışmasına gereken önemin verildiğini söylemek, özellikle ana akım iktisat teorisi olarak kabul görmekte olan neoklasik teorisi söz konusu olduğunda, zordur.

Kavramın tartışılmasında farklı disiplinlere başvurma zorunluluğu Tez’de asgari ölçüde de olsa giderilmeye çalışılmıştır. Anaakım iktisat disiplininin, metodolojik tartışmalara dahi kapatılmak istenen gündemi göz önüne alındığında bunun Tez’in yazım sürecini zorlaştırdığını söylemek abartı sayılmamalıdır.

Bu süreçte katkılarını esirgemeyen Tez İzleme Komitesi üyeleri başta danışmanım Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR olmak üzere, Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ, Prof. Dr. Ufuk SERDAROĞLU’na ve tez jürisinde yer alarak olumlu eleştiri ve katkılarından faydalandığım Doç. Dr. Erkan ERDİL’e teşekkür ederim.

Her tez yazarı gibi, bu tezin yazarı da, tez yazım süreçlerinin zorluklarından kendisine düşen payın ortalamanın üzerinde olduğuna inanmaktadır. Zamanın etkisine bırakılıp, unutulmak istenen bu zorlukların aşılmasında Prof. Dr. Ahmet Haşim Köse’nin çok değerli katkıları oldu. Ayrıca, verdiği destekle yoluma devam edebilmemi sağlayan Prof. Dr. Şiir Yılmaz tezin tamamlanabilmesinde pay sahibidir. Her iki hocama da ayrı ayrı teşekkür ederim.

Ali Aydın Arı, Ferda Dönmez Atbaşı, Ayşe Başdemir, Nuri Erkin Başer, Ceyhun Gürkan, Hakan Helvacı, Nihat Koçyiğit, Yiğit Karahanoğulları ve

Altuğ Yalçıntaş dostlukları ve bilgi birikimleri ile hep yanımdaydılar. Her birine teşekkür ederim.

Bütün bunların yanı sıra muhtemel eksiklik ve hatalardan tabiatıyla sadece ben sorumluyum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAMAN TARTIŞMASI

I. Platon: <i>Ezeli ve Ebediliğin İmgelemi</i> Olarak Zaman.....	15
II. Aristo: <i>Devinimin Sayısı</i> Olarak Zaman.....	24
III. Isaac Newton: <i>Mutlak Zaman</i>	32
IV. Entropi, Geri Dönüşsüz Süreçler ve Zaman	52

İKİNCİ BÖLÜM

GERİ DÖNÜŞSÜZ SÜREÇLER VE TOPLUMSAL EVREN

I. Zamanı Toplumsal Evren(ler)de Farklı Kılan Bir Unsur Olarak “Yapı”	63
A. F. Braudel: “Yapı” ve Toplumsal Evrenin Zaman Kategorileri.....	69
1. Tarihsel Zaman Kategorileri Olarak Kısa Dönem, Çevrimsel Dönem ve Uzun Süre.....	73
II. Modelleme ve Zaman.....	77
III. Wallerstein ZamanUzay’ları.....	83
IV. Değerlendirme	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADAM SMİTH: “TARİHSEL ZAMAN” VE “NEWTONCU ZAMAN”IN KAVŞAĞI

I. Smith’in Newtoncu Dünyası.....	96
A. FKM: Ahlak Profesörü Olarak Astronomiye Gösterilen İlgisi.....	101
II. Ekonomi Politiğin temeli Olarak “İnsan Doğası”.....	107
III. Zenginliğin doğal İlerleyişi	115
IV. Değerlendirme.....	124

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DAVİD RICARDO

I. <i>Sub Specie Aeternitas</i> Bilgiye Ulaşma çabası ve Ricardocu Soyutlama	135
II. Değerlendirme.....	145

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARL MARX: TOPLUMSAL BİR İNŞA OLARAK ZAMAN

I. Donmuş Şeyler Analizinden, Şeylerin Oluşum Süreçlerine: Diyalektik ...	156
A. Toplumun Hareket Ettiricisi Olarak <i>Çelişki</i>	162
II. Soyutlama Yöntemi.....	168
A. Somutun Zamansal Soyutlaması Bakımından Soyut Emek Soyutlaması.....	173
III. Değerlendirme.....	182

ALTINCI BÖLÜM

LÉON WALRAS

I. Niceliksel Bilim Olarak İktisat Teorisi	191
A. Tarihsel Boşluktaki (Historical Vacuum) Niceliक्सeller ya da Platoncu Saf İktisat Teorisi.....	201
II. Zamana Karşı Denge.....	213
A. <i>Tâtonnement</i>	219
B. Tarihsel Zamana Karşı Mantıksal Zaman	227
C. Mantıksal Zaman bağlamında Bilgi ve İktisadi Neden sonuç İlişkisi.....	241
III. Değerlendirme.....	243

YEDİNCİ BÖLÜM

ALFRED MARSHALL: İKTİSAT TEORİSİNDE “ZAMAN ÖĞESİ”

I. İktisadi Analizin Dönemselleştirilmesi.....	250
II. Değerlendirme.....	257

SEKİZİNCİ BÖLÜM

HAYEK

I. Zaman: Bilgilenme ve Bilinmeyenin Keşfine Yolculuk	260
II. Değerlendirme.....	269

DOKUZUNCU BÖLÜM

VEBLEN: *İKTİSADİ HAYATA DÖNDÜRMEK*

I. <i>Homo Creativus Homo Economicus</i> 'a Karşı	272
II. 'İnsan Doğası', Alışkanlık ve Birikimsel Değişim.....	279
III. Değerlendirme.....	285

SONUÇ.....	287
------------	-----

KAYNAKÇA.....	293
---------------	-----

ÖZET.....	318
-----------	-----

ABSTRACT.....	320
---------------	-----

KISALTMALAR DİZİNİ

bkz. : Bakınız

çev. : Çeviren

der. : Derleyen

ed. : Editör

s. : Sayfa

vol. : Volume

ŞEKİL DİZİNİ

Şekil 1 Homeostatis durumunu altında talep şoku Sayfa 239

GİRİŞ

İnsanoğlunun ürettiği soyut kavramlar arasında zaman, en fazla tartışılanlardan biridir. 17. Y.Y. Bilim Devrimi'ne kadar daha çok teoloji ve felsefe alanıyla sınırlı olan tartışma, Bilim Devrimi ile birlikte klasik fiziğin de tartışma konusu haline gelmiştir. Ancak zaman kavramını tartışan bilim dalları teoloji ve fizik ile sınırlı kalmamıştır. Gerek fiziğin kendi içinde yaşadığı paradigmatik kopuşlar, gerekse diğer doğa bilimlerinin gün geçtikçe ortaya çıkması ile birlikte, zaman kavramı da tekrar tekrar yeniden tartışmaya açılmıştır.

Zaman tartışmasının çok disiplinliliği ve bilimsel gelişmelerden etkilenecek yeniden biçimlenmesi süreci somut bir örnek ile açıklanabilir. 17. Y.Y.'da gelişmesinin başlarında olan jeoloji bilimi, bilim dünyasına sonradan "derin zaman" (Gould, 1987) olarak adlandırılacak bir kavramı kazandırmıştır. O güne kadar, insanoğlunun yeryüzünde geçirdiği sürenin Kitab-ı Mukaddes'deki gibi, yaklaşık altı bin yıl olduğu düşünülmekteyken, jeoloji biliminin fosil bulguları sayesinde buna, önce binli sonra ise milyonlu yıllar ilave edilmiştir. Yapılan katkı sadece süre ile sınırlı da değildir. "Derin zaman" canlıların evriminin gerçekleşmesi için altı bin yıldan çok daha fazla süreye ihtiyaç duyan evrim düşüncesinin de önünü açan etmenlerden biri olmuştur. Süreç bununla da sınırlı kalmaz. Evrim teorisinin gelişimi ile birlikte de zamanın geri dönüşüzlüğü tartışması gündeme oturur. Dolayısıyla bilimlerin ortaya çıkması ve gelişmesi sürecinde zamana yönelik yapılan tartışma da tekrar ve yeniden biçimlenerek süregelmektedir.

Bilimlerin ortaya çıkışı ve gelişimi gibi somut bir sürecin, zaman söz konusu olduğunda, iki boyutunun olduğunu söylemek gerekir. Birincisi insanoğlunun veya doğanın yaşı gibi, somut ve süre ile ilişkili olan tartışmadır. Fosil buluntularının yaşının tespiti, canlıların yeryüzünde düşünüldüğünden çok daha uzun sürelerden beri yaşam sürdürdüğünü

ortaya koymuştur. İkincisi ise bu pratik süreçten tamamen bağımsız değerlendirilmesi mümkün olmayan, zamanın ne olduğuna yönelik tartışmadır. Zamanın ne olduğuna yönelik tartışmanın pratik bilimsel süreçlerden tamamen bağımsız olduğunu söylemek mümkün olmasa da bunun somut bilimsel gelişmelerden birebir etkilendiğini ileri sürmek de mümkün değildir.

Zaman kavramını tartışan bilimler sadece doğa bilimleri ile sınırlı değildir. Tarih, antropoloji, sosyoloji gibi toplum bilimleri gün yüzüne çıktıkça, söz konusu tartışmadaki yerlerini almışlardır. Bunlara eklenmesi gereken bilim dallarından biri de tabii ki iktisattır. Ancak özellikle Keynes (1936), Schakle (1958), Georgescu-Roegen (1971) gibi, bu konunun temel referansları olan öncü çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, iktisatta zaman tartışmasına gerektirdiği kadar önemin verildiğini söylemek kolay değildir.

Keynes, konunun epistemolojik özünü teşkil eden, zaman ile bilgi sorunu arasındaki ilişkiden yola çıkarak, marjinalist hesap hesaplamanın temellerini ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiştir (Keynes, 1936:142). Genel dengeci analizde yaşattığı paradigmatik kayışın en önemli dayanaklarından biri zaman ile bilgi arasındaki ilişki olsa da, Keynes için zaman, tarihsel ve toplumsal bir kategori olarak belirmez. Söz konusu bağlamda, zaman termodinamik için ne ise Keynes için de odur. Burada şöyle bir soru akla gelmektedir. Zamanın doğası Keynes ve termodinamik biliminin kabul ettiği gibi, geri dönüşsüz biçimde ilerleyen olsa dahi, sosyolojik veya antropolojik olarak bu kabul, genel kabul müdür? Yoksa herhangi bir zaman anlayışının genel kabul halini alması toplumların, belirli bir tarihsel-toplumsal aşamasından sonra mı gerçekleşmiştir. Konu ile ilgili pek çok çalışma, son soruya olumlu yanıt vermektedir (Ariotti, 1975; Booth, 1991; Elias, 2000; Gurevich, 1976; Gutman, 1973; Mumford, 1947; Rezsőhazy, 1972; Thompson, 2004; Whitrow, 1980). Ortak ana vurgularını belirtmek gerekirse, zaman konusundaki toplumsal kabullerin tarihsel-toplumsal olarak farklılaşabileceğidir. Bu dikkate alındığında, ilave şöyle bir sorun ile karşılaşılmaktadır.

Genel kabul iktisat teorisinin bilim olarak ortaya çıkışının 18. Y. Y.'da gerçekleştiğidir. Ancak bu bilim dalının olgusal gerçekliği çok daha eski tarihlere gitmektedir. Sosyolojik, antropolojik incelemelerde farklı zaman kabullerinin geçerli olduğu gösterilen, bu olgusal gerçeklik alanları kendilerine ait olmayan bir zaman kabulü ile incelenebilir mi? İktisat teorisinin tarihsel olması gibi, iktisat teorisinin kullandığı zamanın da tarihsel-toplumsal olması gerekir mi? Somut bir örnek vermek gerekirse, çevrimsel zamanın genel kabul gördüğü, ilkel kabile toplulukları veya feodal topluma yönelik iktisadi bir sorgulamayı doğrusal bir zaman kabulü yapmak meşru mudur? Ya da iktisat bilimi, zamanı fizik bilimi gibi kullanabilir mi? Analizlerinin içinde bu biçimde yer verebilir mi?

İnsani ve toplumsal olanı anlamının temel öncüllerinden biri, anlaşılacak istenen her ne ise, onu zamansal (ve mekânsal) referansları bağlamına oturtmaktır. Bu zamansal referansın ilk adımlarından biri, analiz edilmeye çalışılan şeyi, tarihsel kronolojiye bir başka deyişle t-koordinatı olarak belirtilebilecek takvim zamanına yerleştirmektir. Fransız Devrimi'nin 1789'da gerçekleştiğinin belirtilmesi bu zamansal referansın ilk aşamasına örnek gösterilebilir. Ancak olayları t-koordinatına yerleştirmek sosyal bilim analizi için gerekli olsa da, yeterli değildir. Tez'de zamansal referans, zamansal dendiğinde de anlaşılması gereken sadece bu değildir. Aynı örnek sürdürülerek konu açıklığa kavuşturulabilir. 1789 modern tarihte önemli bir 'an'dır. Bu 'an'ın yaşanmasını olanaklı kılan, ekonomik, politik, sosyolojik, psikolojik, teolojik, felsefi pek çok faktörün bileşkesidir. Bir araya gelip, o güne kadar, dillendirilmemiş ve hatta dillendirilmesi mümkün olmayan taleplerin oluşmasını sağlayan ise 'an'lık bir değişim olarak değerlendirilemez. Örneğin grev hakkına yönelik bir talebin savunulmamış olmasına yönelik olumlu ya da olumsuz bir değerlendirme yapılamaz. Çünkü bu tür bir talep, somut gerçeklik bağlamında yorumlamak koşuluyla, Hegel'in ifadesi ile "*zamanı gelenin*" (Hegel, 2006:30) ya da zamansal bir talep değildir. Dolayısıyla zamansallıktan ya da zamansal referanstan anlaşılması gereken, t-koordinatındaki 'an'ların iktisadi ve toplumsal analizlerin bakımından farklılaşabileceği ve Braudelci anlamda her 'an'ın içinde

bulunduğu “yapı” bağlamında değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğidir. ‘An’lar “yapı”nın olanaklar ve değerler süzgecinden geçirilmeden tam anlamlarını ele vermezler.

Zamana yönelik tartışmanın iktisadi analizdeki bir başka boyutu ise analizin iktisadi hayatın- ki burada kastedilen kapitalizmin- olgusal gerçekliğine uygun bir zaman kabulü ile çalışılıp çalışılmadığı sorunudur. Bu sorunun kaynağı çoğunlukla Newtoncu fiziğe öykünen iktisadın, denge, tam bilgi gibi analogiler ile çalışmasından kaynaklanır. Newtoncu fiziğin kavramlarını analogiler ile iktisadi analize taşınmasını beraberinde zamana göre simetrik yasa anlayışını ve zamanın analizi için önemli olmaması anlayışını da iktisadi analize taşır. Zaman sorununun bu boyutu daha çok, denge analizleri ve kapalı sistem varsayımı gerektiren analizlerde kendini gösterir. Termodinamik bilimi ile zamanın simetrik olmadığına yönelik kabullerin yaygınlık kazanması ile birlikte, zamanın geçişi kendini tekrar etmeyecek bir sistem anlamında kullanılır olmuştur. Geçmiş ve gelecek arasında kesin ayrımı ortaya konması iktisadi dünyada da söz konusu olan bir gerçektir. Patika bağımlılığı, batık maliyetler, kararların geri alınamazlığı gibi iktisadi analizler zamanın bu özelliğinden kaynaklanır. Dolayısıyla iktisadi olgular Newtoncu simetrik yasa ve zaman anlayışından ziyade gelecek ile geçmişin kesin bir biçimde ayrıldığı entropi yasasına daha uygundur.

Zamansal referanslar ‘an’lara mekânı da gözeterek anlamını verir. Örneğin kapitalizm söz konusu olduğunda ‘an’a değerli bir meta gibidir. Somut dünyanın analizi yapılmak istendiğinde ise bu ‘an’ sürekli akıp giden, bir daha geri çevrilemeyendir. İktisadi olaylarla örtüşen bu ‘an’ değerlendirmesi, analizde de kapsanmalıdır. Dolayısıyla denge analizleri bu nedenle zaman bağlamında sorgulamaya açıktır.

Tez’de klasik ekonomi-politikçilerin incelendiği bölümlerde zamanın daha çok “yapı”ların analizdeki zamansallık sorununa odaklanılacaktır. Smith, Ricardo ve Marx için geçerli olan bu durum, Walras ve sonrası için sürdürülmemiştir. Marjinalist iktisadın egemen düşünce olmasından sonra “yapı”sal değişimlerin yaşanabileceği düşüncesi iktisadi analizde genellikle bir kenara bırakılmıştır. Dolayısıyla kapitalist ilişkilerin sorgulanmadığı, bu

anlamda kapitalizmin öncesiz ve sonrasız bir sistem olarak kabul edildiği, Walras ve sonrasında, zamansallık tartışmasından çok, metodolojik tartışma öne çıkar. Kapitalizm değişmeyen bir evrenmişçesine tasarlanınca, sorun da bu evrenin işleyişi ile sınırlı kalmıştır.¹ Ancak bu tespit metodolojik tartışmanın önemini hafifletmemelidir. Zira marjinalist okulun temel dayanaklarından biri olan simetrik zaman anlayışına yönelik eleştiriler, söz konusu analizlerin meşruiyetini tek başına yok edebilecek güçtedir.

Tez’de ekonomi-politik geleneği söz konusu olduğunda, bu düşünürlerin iktisadi analizin, kabul ve sonuçlarında zamansallık koşuluna bağlı kalıp kalmadıkları incelenecektir. Diğer yandan Walras sonrası iktisadi analiz söz konusu olduğunda ise bilimsel gelişmelerin yeniden tanımladığı zaman anlayışına uygun bir yöntemin kullanılıp kullanılmadığı tartışma konusunu oluşturmaktadır.

Tez’in I. Bölüm’ü tamamen zaman kavramının arkasındaki felsefi ve bilimsel temellerin ortaya çıkarılmasına ayrılmıştır. Bu bölüm, özellikle Smith ve Walras sonrası tartışmalara yeterince nüfuz edebilmek gereklidir. İktisadın öykündüğü bilimlerin kendileri için son derece faydalı varsayım ve kabullerin iktisadi analizde neden oldukları olumlu veya olumsuz sonuçların tam olarak tespit edilebilmesi için bu bölüm gereklidir. Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki Batı Avrupa’da ortaya çıkmış bir bilim olan iktisadın arka planında yer alan felsefi ve bilimsel kökenler de buradan kaynaklandığı için seçilen felsefe ve bilim adamları da bu coğrafya ile sınırlı tutulmuştur.

I. Bölümün ilk iki kısmında sırasıyla Platon ve Aristo incelenmiştir. Antik Yunan’ın iki büyük ustasının seçilme nedeni Platon’un Klasik fizik üzerindeki etkisi ve çok daha sonraları bu etkinin klasik fizik vasıtasıyla iktisat teorisine geçmesidir. İktisat teorisindeki tezahürünün yoğunluğu Walras’ın incelendiği bölümde ortaya konulacaktır. Aristo’nun adının dahi anılmasına gerek görülmeden Filozof (*The Philosopher*) olarak Bilim Devrimi’ne kadar otorite

¹ Bu durum zamansallık tartışmasının Walras sonrası için yapılamayacağı anlamına gelmez. Ancak öne çıkan denge analizleri bağlamında zamanın simetrik olup olmadığı ve buna bağlı ortaya çıkan sorunlardır.

sayıldığı, Batı Dünyasındaki etkisinin tümünü böyle bir Giriş Bölümü'nde özetlemek dahi olanaksızdır. Zaman ve devinimin türleri arasında kurduğu ilişki bugün de önemini korumaktadır. Özellikle potansiyel varlığın fiili varlığa dönüşmesi ve doğa bilimlerini teleolojik bir temele oturtmasının iktisat teorileri üzerinde Hegel aracılığı ile etkisi olmuştur. Ayrıca zamanı gök cisimlerinin hareketine bağlayarak, Platoncu mistifikasyondan arındırmaya çalışması da bir diğer önemli katkısıdır.

I. Bölüm'ün üçüncü kısmında Bilim Devrim'inin sembol ismi Isaac Newton'ın zaman anlayışı incelenecektir. Aristo devinim ile zaman arasındaki kurduğu ilişki zamanın bu ilişkiden arındırılmasını, devinim olmadan olmasını neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Aristo, fiziğinin teleolojik niteliğinden kaynaklanan bu durum, ne zamanın ne de mekânın mutlak olarak var olmasına izin vermez. Oysa klasik fizik dendiğinde ilk akla gelen kavramlardan olan mutlak zaman ve mekân kavramlarının kabul edilebilmesi ancak Filozof'un niteliksel ve ereksel fiziğinin yerine niceliklere dayanan klasik fiziğin geçmesi ile mümkün olmuştur. Böylece bugün dahi ışık hızına göre düşük hızlarda geçerli olan klasik fiziğin mutlak, matematiksel zaman anlayışı ve simetrik yasalarına ulaşmak olanaklı hale gelmiştir. Tüm bunların iktisat teorisi üzerindeki, Smith'ten başlayıp Walras'a kadar uzanan etkisi sırasıyla ilgili bölümlerde incelenecektir.

I. Bölüm'ün son kısmında, entropi ile gündeme oturan geri dönüşsüz süreçler fiziğine değinilecektir. Newtoncu klasik fizik evreni geri dönüşlü yasalar ile inceler. Ancak evrende simetrik olmayan süreçlerin varlığı karşısında, klasik fizik, bunları simetrik yasalar ile incelemeye soyunduysa da başarısız olmuştur. Termodinamiğin gelişimi ile fizik bilimi geri dönüşsüz süreçleri, Eddington'ın ifadesi ile "Zaman'ın Oku"nu keşfetmiştir (Eddington, 1929:68). İktisat biliminde de bilgi süreci, batık maliyetler gibi, geri dönüşü mümkün olmayan süreçlerin, simetrik yasalar ile açıklanmasının uygunluğu tartışması gün yüzüne çıkmıştır. Fizik bilimleri ile analogik ilişkilerin kurulması adeta meşruiyet temeli olarak algılanması neticesinde, iktisat ne klasik fizikteki ne de termodinamikteki gelişmelere kayıtsız kalabilmiştir. Zamanın geri dönüşsüz ve buna bağlı olarak yasaların da, tersinmez olarak kabul

edildiği durum ile simetrik yasalar, yani geri dönüşlü zaman anlayışına bağlı kalan yasaların birbirini dışladığı aşikârdır. Geri dönüşsüz olgular söz konusu olduğunda, iktisat teorisinin bunları zaman kabullerinden hangisi ile incelemeye çalıştığı ve bunun doğurduğu sonuçlar Tez’de ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bilimsel ve felsefi temeller tartışmasını, toplum bilimleri için neden farklı zaman kabullerinin gündeme gelebildiğinin tartışıldığı II. Bölüm takip edecektir. Bu bölümde, bir yandan toplumsal, dolayısıyla iktisadi dünyanın olgularındaki geri dönüşsüzlük vurgulanırken; diğer yandan geri dönüşsüz süreçleri bütünlük içinde incelenmesini olanaklı kılan Braudel’in “yapı” kavramı incelenecektir. Braudel bu kavramına ilave olarak, genelde toplum bilimleri özelde ise iktisat metodolojisi için, üç tarihsel zaman kategorisinin kullanılmasının gerekliliğinin altını çizer. Kısa dönem, çevrimsel dönem ve uzun süre olarak adlandırılan bu kategorilerin iktisat teorisi incelemelerine getirdiği yenilikler söz konusu bölümde tartışılıp; II. B’de de söz konusu yenilikler modelleme ve zaman ilişkisi kullanılarak somutlaştırılacaktır.

II. Bölüm’ün ikinci kısmında büyük ölçüde Braudel’in yukarıda özetlenen kategorileşmesinden etkilenen Wallerstein’in ZamanUzay yaklaşımı tartışılacaktır. İktisat özelinde nomotetik ve idiographic epistemolojiler karşısında Wallerstein geliştirdiği ZamanUzay’ların geçerliliği incelenecektir. II. Bölüm bütün tartışmaları özetleyen bir değerlendirme bölümü ile bitirilmektedir.

Tez’in III. Bölüm’ü ile birlikte, iktisadi düşünceler tarihindeki okulların önemli temsilcilerinin ayrı ayrı incelenmesine başlanılmaktadır. Bölümde incelenecek olan düşünür, klasik ekonomi-politik okulunun en önemli temsilcilerinden biri olan Smith olacaktır. Smith’in ahlak profesörlüğünden ekonomi-politiğe giden düşünce sürecinde Newtoncu fiziğin çarpıcı etkisi tartışmaya açılıp; bu alandaki yetkinliği sergilenmeye çalışılacaktır. Smith’in yetkin olduğu alan sadece fizik tarihi veya ahlak felsefesi değildir. Olgusal tarih alanındaki bilgisi ve bunu ekonomi-politik alanındaki kullanma becerisi metodolojik açıdan tartışmaya açılacaktır. Bölümde üzerinde önemle durulacak iki konu vasıtasıyla, Smith’te zaman konusunda ortaya çıkan

Çelişkiler ve metodolojik uyumsuzluklar ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bir yandan değişmeyen insan doğası, “açık ve basit özgürlük sistemi”, doğal fiyat gibi zaman-sız kavram ve kategorileri analizinin temellerine yerleştirirken; diğer yandan “aşamalar teorisi” ile gündeme getirdiği, tarihsel dolayısıyla da zamanlı kavram ve kategoriler arasında ortaya çıkan çelişki sergilenecektir. Ayrıca bu bölümün son kısmında zenginliğin doğal ilerleyişi düşüncesindeki teleolojik yaklaşım ortaya konularak tarihselci yaklaşımındaki tarihin kötü kullanımının örneklendirilmesi yapılacaktır.

IV. Bölüm, bir diğer klasik ekonomi-politiki Ricardo’ya ayrılmıştır. Ricardo bir *tabula rasa* yazarı olarak değerlendirilmiştir. Ricardo bu tanımlamayı hak etme nedenleri bölümde detaylı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Ricardo, iktisat teorisi açısından, bir dönüm noktasıdır. Çünkü gümrük tarifeleri, buğday fiyatları gibi tamamen pratik bir sorundan yola çıkarak, tamamen soyut ve kendi içinde mantıksal olarak tutarlı ilk modellemeyi yapan kişidir. Soyutlama yönteminde kullandığı tümdengelim metodu ile bunu başaran Ricardo, beraberinde iktisadın zaman-sız yasaları olduğu fikrini de gündeme getirecektir. Klasik ekonomi-politiğin her iki düşünürü de Newtoncu mutlak, matematiksel zaman kabulü konusunda herhangi bir tartışmaya dolaysız olarak girmemişlerdir. Bu kabul onların analizlerinin içinde örtük olarak durmaktadır. rtnn açılması ancak kullandıkları kavram ve kategoriler vasıtasıyla mümkün olmaktadır.

Smith ve Ricardo’daki zaman-sız kavram ve kategorileri eleştiriye aan Marx incelemesi V. Bölüm’ oluşturmaktadır. Donmuş, değişmeyen ‘şey’lerin analizini yapmakla eleştirdiği bu iki düşünürün metodolojisinin yerine süreç analizini gündeme getirir. Süreçlerin analizinin ancak diyalektik yöntemle olabileceğini ne süren Marx’ın bu iddiasının tartışılması beşinci bölümün ilk kısmında yer almaktadır. İlave olarak bu kısımda toplumsal analizin üzerine kurulduğu, somuttaki örneklerine sık sık yer verdiği çelişki kavramına değinilecektir. Bu kavram, Marx’ın teknolojik gelişmeden, politik mücadeleye kadar pek çok süreci açıklamak için kullanması nedeniyle olduğu kadar, ekonomi-politik analizi makro ölçekte dışsal değişkenlere kapatmasını sağladığı için de kritik önemdedir. Bölümün ikinci kısmı soyutlama yöntemi ile

zamansal analizin aynı anda olabileceğinin örneğine ayrılmıştır. Soyut emek kategorisiyle bunun nasıl başarıldığı ayrıntılı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölüm üçüncü bir alt kısım olan değerlendirme alt bölümü ile tamamlanmaktadır.

VI. Bölüm Walras'a ayrılmıştır. Marjinalist okulun kuruculardan biri olarak Ricardo'nun *tabula rasa*'sından başka bir toplumsal örgütlenme biçimini incelemeyen düşünürlerin başlangıç noktası sayılabilecek Walras'ın analizindeki Newton ve Platon etkisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Newton ve Galileo'nun fizikteki başarısının bir benzerini iktisat teorisinde gerçekleştirmeye çalışan yazar, bunun için zaman içinde niteliksel dönüşüme uğraya 'şey'lere teorisinde yer vermemeyi tercih etmektedir. Bu nedenle de bilimin nesnelerinin, Platon'un idealarına benzediğini iddia eder. İdeaların zaman içinde değişmemesi gibi, söz konusu bilimin şeyleri de en azından nitelik olarak zaman içinde değişmemelidir. Bu bilim anlayışının gerçek zamanı, mantıksal zamanla ikame etmek zorunda kalması süreci Bölümün ikinci kısmında gösterilmeye çalışılacaktır. Geliştirdiği *tatonnement* süreci incelendikten sonra, genel dengede yer alan zamanın gerçek zaman olmadığı iddiası tartışılacaktır. Bölüm bir değerlendirme alt bölümü ile tamamlanmaktadır.

VII. Bölüm'de marjinalist okulun diğer önemli bir temsilcisi olan Marshall incelenecektir. Zamanın geçişinin iktisadi analizi pek çok önemli sorun ile karşı karşıya bıraktığı tespiti yapan Marshall'ın iktisadi analizi dönemleştirmede kullandığı operasyonel zaman kavramı bu bölümün bir alt bölümünde tartışılacaktır. Ayrıca süreklilik kavramına yaptığı vurgu da konu edilecektir. Bu kavram ile mekanik biliminin kullandığı metodolojiden uzaklaşıp, biyolojininkine yaklaştığı iddialarının da geçerli olup olmadığı tartışılacaktır. Zamanın bütün bu tartışmaların içindeki yerine ise Bölüm'ün sonundaki Değerlendirme alt bölümünde değinilecektir.

VIII. Bölüm iktisatçılığı kadar, siyaset bilimciliği ile de öne çıkan bir isim olan Hayek'e ayrılmıştır. Hayek'in yirminci yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olduğu biçimindeki iddiaya, neoklasik iktisatçılardan önemli bir itiraz gelmesi beklenmez. Ancak Hayek metodoloji konusunda Walras ve Marshall

ile kořut dűřűndűğűnű sűylemek műmkűn değildir. Özellikle Walrascı genel denge analizine “kurucu rasyonalite” ile kořutluklar gűstermesi baėlamında eleřtiri getirir. Bu eleřtirinin en önemli noktaların biri zaman sorununun neden olduėu bilgilenme sűreçleri ve subjektif bilgi sorunudur. Zamanın bir keřif sűreci ve subjektif bilgilenme sorunu nedeniyle iktisadi dűnyayı açık uçlu olarak tasarlar. Bu nedenle de kapalı bir evren anlayıřına dayanarak analizinin műmkűn olmadıėını ileri sűrer. Bu deėerlendirmelerde zamanın oynadıėı rol bu bűlűműn tartıřma konusunu oluřturmaktadır. Bűlűm deėerlendirme alt bűlűmű ile bitirilmektedir.

IX. Bűlűm’de iktisadi analize evrimsel bir perspektif kazandırmak isteyen, ‘eski’ kurumsalı okulun kurucusu olan Veblen incelenecektir. Veblen’in marjinalist okul eleřtirisinde metodolojik olarak ön plana çıkan, hazcı, deėiřmeyen insan doėası kabulű esas alınacaktır. Bunun yanı sıra birikimsel analizi gűndeme getirmesi de tartıřma konusu edilecektir. Veblen analizinde gerçek zaman ya da tarihsel zaman boyutunu kullandıėı için, marjinalist okulun varsayımlarındaki sorunları ilk farkına varan iktisatçılardan biridir. Bireyi formel mantıėın sınırları dıřına tařıyarak, onu toplumsal gerçeklikteki var oluř özellikleri ile analiz etmeye çalıřır. Bu nedenle de iktisadi analizde toplumsal, tarihsel ve niceliėe indirgenemeyecek  zgűllűklerin deėerlendirilmesi gerektiėi biçimindeki dűřűnceyi tartıřmaya açmıřtır. Alıřkanlık ve kurum bunlardan ikisidir. Farklı tarih ve toplumlarda farklı anlamlar tařıyan bu kavramlar aracılıėı ile neoklasik iktisadın *homo economicus*’unu, *homo economicus* olmaktan uzaklařtırıp, kanlı canlı bir insana dűnűřtűrmek istemektedir. Ancak bu adımın, iktisadi kesinlikler bilimi olmaktan uzaklařtıran da bir adım olduėunu sűylemek műmkűndűr. Formel mantık ile “iktisadi hayata dűndűrmek” arasındaki tercihte ikincisini seçen Veblen bűylece bugűnlere kadar gűlű bir biçimde uzanan evrimci, kurumcu yaklařımın  nűnű açmıřtır. Bu tartıřmalarda zamanın oynadıėı rol bu bűlűmde ortaya çıkarılmaya çalıřılacaktır. Bűlűm diėer bűlűmlerde olduėu gibi, deėerlendirme alt bűlűmű ile bitirilmektedir.

X. Bűlűm Sonuç Bűlűmű’dűr. Tez’de ulařılan sonuçlar bu Bűlűm’de ortaya konulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAMAN TARTIŞMASI

Zamanı tartışmanın zorluğuna işaret etmesi için Aurelius Augustinus'un (354-430) *İtiraflar*'ında sarf ettiği "Öyleyse zaman ne? Eğer hiç kimse benden bunu sormasa biliyorum, ama soran kişiye açıklamak istesem bilmiyorum" (Augustinus, 1996:47) sözlerine sıklıkla atıf yapılır. Zamanı hisseden ancak açıklamakta güçlük çeken Augustinus sözlerine şöyle devam eder:

Bana çocukken öğrendiğimiz ve çocuklara öğrettiğimiz üç zamanın, geçmiş, şimdiki, gelecek değil, öteki ikisi var olmadıkları için, yalnızca şimdiki zamanın var olduğunu söyleyecek biri var mı? Yoksa onlarda mı [geçmiş ile gelecek] var ve zaman, gelecek zamandan şimdiki zaman haline geldiğinde gizli bir yerden çıkıp, şimdiki zamandan geçmiş zaman haline geldiğinde de gizli bir yere mi çekiliyor? Çünkü henüz yoksa, gelecekte olanlar konusunda öndeyide bulunanlar, onları nerede görmüşlerdir? (Augustinus, 1996:51).

Augustinus'un burada içine düştüğü, Paul Ricœur'un ifadesi ile "ontolojik paradoks"tur (2005:32). Augustinus, Platon'un etkisiyle zamanın yaratıldığını kabul eder. Bir kez yaratıldıktan sonra her şeyden bağımsız olarak varlığını sürdüren zaman buna rağmen "ontolojik paradoks" olarak ifade edilmekten kendini kurtaramaz. Örneğin, şimdiki zamanki ilişkiler gelecek zamana ilişkin öndeyide bulunma imkânı taşır. "Güneş gelecek zamanda değildir, çünkü o zaten vardır; ama henüz var olmayan onun doğuşu gelecek zamandadır" (Augustinus, 1996:55). Gelecek zamanın şimdide kurulmasıdır öndeyide bulunmak. Ancak burada zaman, ontolojik olarak her şeyden bağımsız bir gerçeklikmişçesine kabul edilir.

Augustinus'tan yüzyıllar sonra tümevarım ilkesini tartışan David Hume var olan şeylerin ve ilişkilerin gelecekte de var olmasını sürdürmelerinin zorunlu olmadığı belirterek, tümevarım problemini ortaya koyarken çözmeye çalıştığı bu “ontolojik paradoks”tur. Geçmiş, şimdi ve gelecek ile ilişki kurulan bir faaliyette zamana ilişkin bu paradoks zorunlu olarak ortaya çıkar. Nitekim oluşturduğu teorik çatının içinde geleceğe yönelik öngörülerin önemli rolleri olan John Maynard Keynes de, ön deyiler konusunda Augustinuscu ya da Humecü ikaza kulak verir. Gerçekleştirdiği paradigma değişikliğinin en önemli kaynaklarından biri ‘gelecek zaman’ sorunudur. ‘Gelecek zaman’ hakkındaki yargılarımızda kesin olamamanın nedeni, rasyonel hesap yapabilmenin önündeki ‘zaman’ sorunudur. Matematiksel hesaplama uygun olmayan ‘gelecek zaman’ nedeniyle, Keynes rasyonel, matematisel hesap yapan bireyin yerine *animal spirits* (1964:161) ile hareket eden bireyi koyması, gerçekleştirdiği paradigmatik değişiklik için önemli bir basamaktır. Böyle olmakla birlikte, gerek Keynes gerekse geleceğin kesin matematiksel hesaplara kapalı olduğunu düşünen Keynes sonrası post-Keynesçi okulun zaman kabulü Augustinus'ta izlerini bulmanın mümkün olduğu Newtoncu zamandır. Benzer biçimde neoklasik iktisat teorisi içinde belirsizlik, bilgi meselelerine bağlı olarak zamana önem veren Avusturya ekolünün de zaman kabulü çoğunlukla Newtoncu zamandır. Newtoncu zaman kabulü *a priori* olarak, geleceğe yönelik beklentiler, belirsizlik, tam bilgi sorunlarını gibi sorunların tartışılmasını engellemez. Ancak bu okullar zamanı ontolojik olarak tartışmaya açmaz. Newtoncu zaman temel kabullerinden biridir. Bu nedenle sorun zaman değil, zamana bağlı olarak ortaya çıkan yukarıda sayılan türden sorunlardır.

Zamanın Newtoncu kabulü onu t-koordinatı biçiminde ifade edilmesine olanak tanırken, diğer matematiksel değişkenlere uygulanan bütün işlemler zamana da uygulanır. t-koordinatı biçiminde yüksek matematiksel estetiğe sahip modellerde/fonksiyonlarda karesi alınan, çarpılan, bölünen zaman bu bağlamda sorunlu bir değişken değildir. Ancak, gerçek dünyanın, gerçek ilişkilerinde değerlendirildiğinde ve Newtoncu t-koordinatının dışına çıkıldığında ise, zaman modeller için Aphrodite'nin yanından ayrılmayan

tanrısal güçlerden acı çekmeyen neden olan Pathos misali teorinin matematiksel estetiğinin karşısında yerini alır.

Ontolojik olarak sadece bir zaman tanımı yoktur. Örneğin, Newtoncu mutlak zaman anlayışının tersine, onu tarihsel bir inşa olarak gören yaklaşımlar mevcuttur. Ancak bu yaklaşımlarda dahi, zaman, bir süre sonra mutlak bir gerçeklikmiş gibi ele alınabilmektedir (Elias, 2000:36). Zamanı temel bir öncül olarak kabul eden iktisat teorisinin bu ontolojik tartışmayı yapması bir zorunluluktur. Çünkü daha sonra ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı gibi, zaman kendi paradokslarını ilişkili olduğu her yere taşıması bir yana “bir şeyin hem değişip hem de aynı kalmasını mümkün kılanın ne olduğu” (Turetzky, 2000:5) biçiminde formüle edilebilecek felsefe tarihi kadar eski bir sorudan türer. Bu Antik Yunan’ın temel sorunsallarından biridir ve dolaysız olarak değişebilen, değişmeyen ‘nesne’ler, geçicilik, sonsuzluk gibi kavramları tartışmaya açarak, felsefenin dışındaki diğer bilim dallarının zamanla tartışmasını gerekli kılar.

Geçici olan, sonsuz olan, değişebilen, değişmeyen ‘nesne’ler felsefenin olduğu kadar iktisat teorisinin de konusudur. Örneğin, Keynes iktisadi dünyada kesin matematiksel öngörü yapmanın mümkün olamayışını bu dünyanın verili ilişkilerinin devam edeceğine ilişkin bir öngörünün olanaklı olmadığına dayandırmıştır. Değişen, değişebilen, geçici ilişkilere yönelik kesin matematiksel hesaplamaların yapılması her zaman mümkün değildir (Keynes, 1964:155-163).

Değişime konu olan ve olmayan ‘nesne’ler ayrımını yapan Platon değişen nesneler dünyası olan görünen dünyaya ait bilgiyi, değişime konu olmayan idealar dünyasına ait bilgiden farklı kabul eder. Değişen şeylere ilişkin bilgi kesinlikten uzak olduğu gibi, matematiksel ve geometrik bilgiden hiyerarşik olarak aşağıda yer almaktadır. Görünen dünyaya ilişkin, geçicilik, değişebilirlik gibi özellikler sosyal bilimler terminolojisi içinden ifade edilecek olunursa, bu söz konusu dünyanın tarihsel olması anlamına gelir. Tarihsellik taşıyan şeylere yönelik bilginin matematiksel bilgi karşısındaki konumu tartışması bir yana bırakılacak olunursa, bu bölümün amacı, tarihsel olan ‘nesne’nin bu özelliği dikkate alınmadan tartışılmasında Newtoncu zaman

anlayışının etkisinin saptanmasıdır. Bu tartışma felsefi ve bilimsel temelleri bağlamında yapılacaktır.

Geçmişte ve günümüzde iktisat teorisindeki gerek hakim paradigma olarak ifade edilen klasik ve neoklasik okul, gerekse buna alternatif oluşturma çabasında olan okulların ortak kümesi, bunların tamamının Kıta Avrupa'sı ve/veya Anglo-Sakson düşünce geleneklerinin içinde oluşmuş olmalarıdır. Bu nedenle de ister istemez bu düşünce geleneğinin izlerini az veya çok taşırlar. Augustinus'tan Fraser'e benzer bir paradoks ile ulaşan zaman tartışması da bundan muaf değildir. Pek çok felsefi düzeydeki tartışmada olduğu gibi, bu konu da Antik Yunan'a gönderme yapmaksızın eksik kalır. Gompertz, Aristo ve Platon'un Batı Düşüncesi üzerindeki etkisini hayli iddialı sözlerle şöyle belirtmektedir:

Antikitenin büyük ustalarının yazdıklarıyla ve fikirleriyle herhangi bir tanışıklığı olmayanlar ve hatta Platon ile Aristo'nun adını dahi duymamış olanlar dahi onların otoritesi altındadır. Etkileri bize sadece antik ve modern takipçileri aracılığıyla geçmez: bütün düşünce tarzlarımız, içinde fikirlerimizin hareket ettiği kategorilerimiz, bunları ifade ettiğimiz dilimizin biçimleri nedeniyle, bunlar fikirlerimizi yönetir. Eğer onların düşüncemize hayli kuvvetli tahakküm edici etkilerinden kaçmak istiyorsak, onların tamamıyla idraki kaçınılmazdır (Akt. Lowry, 1979:65-86).

Egemen iktisat teorisinin biçimlendirdiği iktisadi tartışmalar dikkate alındığında, Lowry'nin aktardığı türden bir dikkati iktisat teorisyenlerinden beklemek çoğu zaman mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte, zaman iktisat teorisi için temel bir kabuldür ve bu kabul tam anlamıyla anlaşılmaksızın iktisat teorisinin dayandığı temellerden en azından birindeki sorunlar tespit edilemez. Platon ve Aristo söz konusu temel kabulü tartışmak için elverişli çıkış noktalarıdır. Çünkü Batı Düşüncesi'ndeki iki farklı zaman anlayışının en azından embriyonik öncülleri bu iki düşünürde bulunmaktadır.

Bu nedenlerden ötürü, bu bölümde Platon ve Aristo'nun zaman anlayışlarına değinilecektir. Bunları takip eden alt bölümde ise, zaman konusunda kabaca 19. Y.Y.'a değin egemen görüşü temsil eden Newton'un

anlayışı ortaya koyulacaktır. Bölümün son alt bölümünde ise Newtoncu zaman kabulünü tartışmaya açan entropi ve geri dönüşsüz süreçler incelenecektir.

I. PLATON: *EZELİ VE EBEDİLİĞİN İMGELEMİ OLARAK ZAMAN*

Platon için zaman görünen dünya ile idealar dünyası arasında yaptığı dikotomik ayrımın bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu yukarıda belirtilen değişme ve değişmeme sorunsalına başka bir açıdan yaklaşılmasıdır. İdealar dünyası ile görünen dünya arasındaki temel farklardan biri olan değişime maruz kalma ve kalmama ayrımı Platon'u zaman tartışmasına götürür. Neredeyse tüm insani tecrübenin gerçekleştiği görünenler dünyası sürekli olarak değişen şeylerin dünyası iken; hiç değişmeyen şeylerin dünyası ise idealar dünyası olarak adlandıran Platon, tanımladığı bu iki dünyayı kesin biçimde birbirinden ayırır. Zamanı bu ayrımdan türeyen bir ilişki olarak incelediğinden dolayı zaman tartışmasına nüfuz edebilmek için söz konusu iki dünyanın konuyla ilgili özelliklerine değinmek gerekmektedir. İdealar dünyası ile görünen dünyayı Platon şu şekilde birbirinden ayırır:

Hiç doğmadığı halde her zaman var olan nedir? Hep geliştiği halde hiç var olmayan nedir? Birincisi düşünün yardımıyla akıl tarafından sezilir. Çünkü her zaman aynıdır; ikincisine gelince onu kanaatle akla dayanmayan duyum tasarlar, çünkü o doğar ve ölür; ama hiçbir zaman gerçekten var değildir (2001:23-4)¹.

Görünen dünyadaki değişim olgusu doğuma ve ölüme uğrayan olarak ifade edilirken; bunların gerçekleşmediği idealar dünyası değişmezdir. Bu iki dünya arasındaki dikotominin bir yüzü değişim olgusu ile ifade edilirken diğeri

¹ Konumuzla ilgisi dolaylı da olsa görünenler dünyasına ilişkin yanlış anlamaların önüne geçilmesi amacıyla, Platon tüm eserlerini değerlendirdikten sonra Guthrie'nin ulaştığı sonucu belirtmeliyiz. Platon görünenler dünyasıyla idealar dünyası arasında ontolojik bir ayrım yapsa da Guthrie'ye göre bu Platon'un görünenler dünyasının varlığını inkâr ettiği anlamına gelmez (1978:299).

ise, zaman ile ifade edilmektedir. Değişim nesnelerin zaman ile ilişkiye girip girmediklerinin bir ifadesidir aynı zamanda. Çünkü zaman, doğan, ölen yada aynı anlama gelecek biçimde değişime uğrayan nesneler dünyasına aittir. Doğuma, ölüme ve bu nedenle de değişime maruz kalmayanlar olarak tasarlanan idealar dünyası sürekli olarak aynı kaldıklarından zaman ile bir ilişkiye girmezler. Değişime maruz kalmayan bu dünya zaman-sızdır.

İdealar dünyasının öncesiz ve sonrasız olarak var olduğunu düşünen Platon için zaman, idealar dünyasının bir taklidini yapmaya çalışan yaratıcı baba (*Demirgue*) tarafından gökle (evrenle) birlikte yaratılmıştır ve “beraber yaratıldıkları gibi beraber yok olacaklardır” (Platon, 2001:34). Zamanın yaratıcı baba tarafından yaratıldığına dair sözlerdeki açıklık, zamanın *yaratılmış* olduğu konusunda herhangi bir tartışmaya mahal vermez. Böyle olmakla birlikte, zamanın yaratıldığını bilmek kendinden önce gelen bir yaratıcının bu nedenle başının ve sonunun olduğu saptamasının yapılmasına izin vermesine rağmen, zamanın yaratılmış olması tek başına onun ne olduğunu bilmemizi kendiliğinden sağlamaz.

“Öyleyse, zaman ne?” sorusuna en dolaysız biçimde olgunluk eserlerinden biri sayılan *Timaios* diyalogunda yanıt aramaktadır. Evreni ve evrenin yaratılışını tartıştığı bu diyalogdan yapılacak bir alıntı ile Platon için zamanın ne olduğunu ortaya koyabilmek mümkündür.

Bu evreni yaratan baba, ilksiz tanrıların örneğine göre kurduğu evrenin hareket ettiğini, yaşadığını görünce çok sevindi ve sevincinden, onu örneğe daha çok benzetmeyi düşündü. Bu örnek ölmez bir canlı varlık olduğu için, o da bütün bu evreni, mümkün olduğu kadar ölümsüzleştirmeye çalıştı. Ama örnek olarak kullandığı ölümsüz canlı varlığı yaratılan evrene tamamıyla uygun kılmak mümkün olmuyordu. Bunun üzerine ölümsüzlüğün değişik bir taklidini yapmayı düşündü ve göğü kurarken bir yandan da hareketsiz, salt ölümsüzlükten, belirli sayıların orantısına göre ilerleyen, ölümsüzlüğün zaman dediğimiz o imgelemine kurdu. Gerçekten gök doğmadan önce, günler, aylar, yıllar yoktu, bunları göğü kurarken yaratmayı düşündü; onlar hep zamanın bir parçasıdır, geçmiş ile gelecek de ölmez tözden bahsederken cahilliğimizden kullandığımız,

zaman çeşitleridir. Biz o tözün sözünü ederken *vardı*, *vardır*, *olacaktır* diyoruz. Halbuki onun için ancak *vardır* diyebiliriz. *Vardı*, *olacaktır* gibi sözler yalnız zaman içinde doğan, gelişen şeylere yaraşır. Çünkü onlar değişiklikten başka bir şey değildir (Platon, 2001:33-4).

Timaios diyalogunda kendi ifadesiyle “akla en yakın mitosu kabul ederek” (2001:25) evrenin oluşumunu ve buna bağlı olarak zamanın yaratılmasını inceleyen Platon’a göre, zaman idealar dünyasıyla görünen dünya arasındaki bir çeşit ilişkiden doğar: zaman, idealar dünyasının ölümsüzlüğünün görünen dünyaya verilen imgesidir. Başka bir ifadeyle, Whitrow’un (1980:25) tespitinde olduğu gibi, Platon için zaman idealar dünyasındaki evren ile modeli arasında boşluğu dolduran köprüdür. Ölümsüzlüğün zaman denilen imgelemi, ideaların ölümsüzlüğünün görünen dünyaya yansıtılması amacıyla yaratılmıştır. Ancak, bu sadece bir imgedir. Belirtildiği gibi zaman yaratılmış olması bakımından ideaların aksine ezeli ve ebedi değildir. *Demirgue* tarafından göklerle birlikte yaratılmıştır ve onlarla birlikte son bulacaktır.

Zamanın ilk özelliğinin yaratılmış olduğudur. Bunu izleyen bir diğer önemli özelliği ise, yine Platon’dan aktarılan pasajdan çıkarmak mümkündür. Ebedi ve ezeli idealar dünyasının imgelemi olarak zaman evrenin tek biçimli hareketi ile özdeşdir. Güneş, ay ve o dönemde bilinen diğer beş gezegen tarafından oluşturulan evrenin tek biçimli hareketi zaman bakımından iki işlevi yerine getirmektedir. Zamanın yaratılması bu gök cisimlerinin yaratılması ile aynı anda olduğu gibi, zamanın, gün, ay, yıl gibi ayırt edilmesi ya da kendi sözleri ile “zaman sayısını ayırt etmek korumak için gezegenler denen öteki beş gök cismi” (Platon, 2001:34) yaratılmıştır.

Zamanın gök cisimlerinin devinimiyle özdeş kılınması ve devinimini sayılara göre yaptığı yönündeki vurgusu Platon’dan sonraki zaman tartışmasını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Zamanın gök cisimlerinin hareketi ile özdeş kılınması ilk ve en önemli sonuçlarından biri, gök cisimlerinin hareketlerindeki periyotları ifade eden gün, ay, yıl gibi sürelerin ya da Platon’un ifadesi ile zaman sayıları zamanın mutlak olarak var olduğuna

yönelik bir düşünceye beşiklik etmesidir. Böylece yaratıcı babanın eylemi dışındaki diğer tüm şeylerden bağımsız, gök cisimlerinin hareketiyle özdeşleşir. Gök cisimlerinin birbirlerine göre hareketleri sonucu oluşan yukarıdaki periyotlara bağlanarak oluşturulan zaman anlayışının olgunlaşmış hali 17. Y.Y.'da temayüz edecek mutlak ve matematiksel zaman anlayışıdır. Ariotti, Platon'daki bu anlayışın daha sonra gelişecek olan mutlak ve matematiksel zaman anlayışı açısından önemini şu sözleri ile belirtmektedir.

Zamanı sayı olarak ya da daha doğru bir deyişle özel devinimlerin sayılarının serisi olarak düşünmüştür. Böylece, gezegenlerin devinimleri olarak anlayarak, zamana bir metrik ya da metrikler sağlamıştır. Dahası zamanı sayıyla ilişkilendirerek, Platon zamana sadece sınırsızlık değil aynı zamanda tekdüze bir ilerleme atfedilmesi gerektiğinin farkında olduğunu göstermiştir (1975:74).

Metrik ya da metrikler sistemi olarak kabul edilen zamanın 17. Y.Y.'da Newton tarafından geliştirilecek olan gök cisimleri mekaniği için vazgeçilmez bir ögedir. Ariotti'nin belirttiği türden bir tek düze ilerleme ve metrik sistemi olmaksızın hız, ivme, momentum, kuvvet gibi pek çok mekanik kavramı açıklanamaz. Mutlak ve matematiksel zaman bu kavramlar için zorunlu ön koşuldur. Platon'un *Timaios* diyalogunun Newtoncu zaman anlayışının habercisi olduğunun altını çizen Rau bu diyalogdan çıkartılabilecek anlayışı şu sözleri ile belirtmektedir. *Timaios*'daki zaman,

Tek, sürekli, eşit olarak akandır; günlük olayları kendi boyunca taşır ve yüzeyi göksel olaylarla düzenli aralıklarla işaretlenir. Bu yüzden bütün evreni kaplar ve boylu boyunca homojendir, mutlaktır- fakat tabii ki herhangi bir bilimsel muhakeme anlamında değil.” (Rau, 1953:515)

Taylor ise, Ariotti ve Rau'dan daha açık olarak Platon ile Newton arasındaki ilişkiyi tespit etmektedir. Buna göre, “ ‘zaman’ *Timaios*'da Newtoncu zaman olarak adlandırılan zamandır; mutlak, gerçek veya matematiksel zaman, *Principia*'nın ünlü kelimeleriyle o ‘düzenli akar’” (Akt. McGinnis, 2003:86). Platon'un *Timaios*'da geliştirdiği zaman anlayışının

önemli bir sonucu vardır. İdealar ve görünen dünya arasındaki ilişkiden türeyen zaman, yaratıcı babanın eylemiyle yaratıldıktan sonra düzenli ve eşit olarak akmaktadır. ‘Yüzeyi’ göksel hareketler ile işaretlenerek, gün, ay, yıl dediğimiz zamanın sayılarına ulaşılır. Böylece zaman insani tecrübeden bağımsız bir metrik sistemi olarak ortaya çıkmaktadır. İnsani tecrüben yalıtılan zamanın ortaya çıkması için organik ve sosyal yaşamın var olması gerekmez. Bu yaklaşım biçimi zamanın tarihsel ve/veya toplumsal bir kabul olabileceğine yönelik düşüncenin kabul edilmesinin önüne bir engel olarak çıkmaktadır. Toplum zaten önce var olan zamanın içindedirler ya da başka bir deyişle zaman tarafından taşınırlar (Rau, 1953).

Organik ve toplumsal yaşam *a priori* olarak onlardan bağımsız biçimde var olan zamanın içinde, başka bir deyişle zamanla ilişkili şeyler iken, idealar dünyası için bir ilişki söz konusu değildir. Görünenler dünyasının aksine, geçmiş, şimdi ve gelecek arasında bir ayrım yapılmasına imkan vermez (Leyden, 1964:35). Bu nedenle ne zamanın içindedir ne de zamanla bir ilişkisi vardır. Bu türden bir imkanın olmamasının nedeni idealar dünyasının değişmeye maruz kalmamasıdır. Ne iseler hep o olarak kalan idealar için “*vardı, vardır, olacaktır*” diyemeyiz “ancak vardır diyebiliriz”. Dolayısıyla idealar dünyası kesin olarak zaman-sızdır.

Platon’daki zaman ve değişme/değişmeme sorunundan türeyen bir başka önemli konu bilgiye yönelik hiyerarşik ayırmadır. Zamanla ilişkisi kriter alınarak bilgi konusunda ikili bir ayrım yapmaktadır. Buna göre, sürekli doğan ve ölen yani oluş (*becoming*) halinde olan ‘nesne’lerin bilgisi ile tam ve mükemmel olan yani değişmeyen ‘nesne’lerin bilgisi birbirinden kategorik olarak farklıdır. Oluş halindeki ya da başka bir deyişle, tam ve mükemmel olmayan ‘nesne’lere ait bilgi de tam ve mükemmel olamaz. Oysa tam ve mükemmel olan bu bağlamda idealar dünyasına ait ‘nesne’lerin bilgisi ise, tam ve mükemmeldir. Bu nedenle idealar dünyasına ait bilgi hiyerarşik olarak diğer tüm bilgilerden daha yukarıda olduğu kabul edilir (Turetzky, 2000:13)².

² Geometrik şekiller ve matematiksel ifadelerle yönelik bilgi, hiyerarşik olarak en tepede bulunan mantıksal düşünce ve uslamlamaya en yakın bilgi türleridir. Çünkü onlar da, hep ne iseler o olarak kalmaktadırlar (Turetzky, 2000:13-4; Adam, 2004:27).

Kendi sözleriyle, “meydana gelen ve yok olan şeyler için gerçek bilgi (*episteme*) olamaz, bunlar için ancak bir *inanç*, bir kanı, inanabilecek bir görüş (*pistis*) olabilir (Akt. Gökberk, 1990:71). Görünen dünya ile idealar dünyasına ait bilgi meselesi ekseninde yapılan bu ayrımın Batı Dünyası’ndaki bilimsel gelişimin seyri üzerinde etkileri olduğuna yönelik güçlü iddialar mevcuttur. Bu türden iddia sahiplerinden biri olan Fraser’e göre, Platoncu bu dikotomi Batı Düşüncesi için hem olumlu hem de olumsuz diyebileceğimiz ikili bir gelişme güzergahına neden olmuştur.

Metafiziksel tutumla temsil edilen bölünmüş sahanın Platoncu imgelemi, muhtemel olarak matematiksel bilimlerin, buna ilave olarak bilimin ve hem de endüstri devriminin gerekli ön koşuludur. Bununla beraber, paha biçilmez armağanlarıyla birlikte, zamansız formlar teorisi ve onların zamansal taklitleri, bizlere genelde doğadaki, canlı dünyadaki ve özelde toplumdaki yaratıcılık fikrinin inkar edilmesini miras bıraktı (Fraser, 1980:159)³.

Doğanın ve buradaki konu bakımından esas olan toplumun zaman-sız biçimlerden hareketle açıklamaya çalışmak araştırmaların ideal hallere, doğal durumlara yönelmesinin bir nedenidir. Buna göre, örneğin, *a priori* olarak kabul edilen ideal veya doğal durumlar esas; bunlardan sapma ise, bozulma olarak nitelendirilir. Ampirik gerçekliğin kendine has özellikleri olan, niteliksel değişimlerden geçerek gelişimini dikkate almaz. Bunun yanı sıra ampirik gerçekliği ideal haller bağlamında değerlendirir ve ona göre kategorileştirir. Bu anlayış iktisat teorisine en büyük hasarını toplumların tarihselliğini, geçiciliğini dikkate almayan metodolojilere kaynaklık etmesi nedeniyle vermiştir. İktisat teorisindeki örneklerine Adam Smith, David Ricardo ve Leon Walras bölümlerinde değinilecektir.

³ Fraser’in söz konusu makalesinde Platoncu imgelemin matematiksel bilimlerin gelişimini etkilemesi konusundaki argümanları ikna edicidir. Ancak, bu bilimler dolayısıyla Platoncu imgelem ile Sanayi Devrimi arasında kurduğu bağların aynı ikna edicilikte olduğunu söylemek güçtür. Dahası tümüyle bu konuya odaklanan ilgili literatürde Sanayi Devrimi ile matematiksel veya uygulamalı bilimler arasında pozitif yönlü güçlü bir ilişkinin olduğunun net bir biçimde gösterilmesi mümkün olmamıştır. Aksine konuyla ilgili en önemli eserlerden biri olan (Muson, Robinson, 1969)’un temel iddiası bu türden bir ilişkiden bahsedilemeyeceğidir.

Platon'un zaman-sız formlar teorisi tarih ile uzlaşılması zor bir gerilim yaratır. Tarihte seçilen zaman aralığına bağlı olarak, aynı kategoride değerlendirilemeyecek biricik olaylar ve olgular kümeleri *de* mevcuttur. Bunların kendilerine özgüllüklere sahip olması, söz konusu olayları ve olguları zaman-sız formlar olarak ifade edilebilmesini güçleştirir. Eğer, görünen dünyaya aşkın, bu dünyanın saf, bozulmamış hallerine tekabül eden idealar dünyası var ise, idealar dünyasının farklı tarihlerde birden çok görünenler dünyası üretmiş olması gerekir.

Bu sorun yüzyıllar sonra Hegel tarafından farklı bir bağlamda ele alınarak İdea'nın tarihte kendini farklı biçimlerde gerçekleştirmesi biçiminde ortaya konulmuştur. Platon'cu düşünce ise, politik felsefenin sürekli olarak sembolik formlar aracılığı ile ifade edilmesi sonunda, tarihle arasında doğan gerilimi ortadan kaldıramamıştır. Bundan dolayı Platon'cu düşüncenin, sosyal bilim araştırmalarında tarihsellik düşüncesine yer verilmemesine beşiklik ettiği söylenebilir (Gunnell, 1968:225). İdealar dünyasının bir benzerini toplumsal dünyaya taşıdığı ideal devlet anlayışı bunun tipik örneğidir. Tarihe yer verilmemesi ve toplumu/devleti zaman-sız biçimde incelenmesinin tipik örneği olan bu yaklaşımda, Fraser'in belirttiği türden toplumdaki yaratıcılık ve (muhtemel) değişme inkâr edilmektedir.

İdeal devlet, idealar dünyasının bir taklidi gibi ortaya çıkan toplumsal bir örgütlenme biçimidir. İçinde yer alan insanlar ve süreçler bağlamında tabii olarak zaman ile ilişki içindedir. İnsanlar doğmakta ve ölmekte olduklarından biyolojik zamanları durmadan işlemektedir. Buna benzer biçimde ideal devlette üretim, tüketim, bölüşüm gibi, üretim etkinliklerine ilave olarak politik süreçler de işlemektedir. Ancak, insanların doğup, ölmeleri sonucu tanımlanan görevleri ifa edenlerin farklılaşması ideal devletin 'kurumsal yapı'sının değişmesini gerektirmez. 'Kurumsal yapı' olarak aynı kalması, ezeli ve ebedi bir *iyi* olması anlamında ideal devlet zaman-sızdır. Buna ilave olarak ideal devlet örneğine uymayan devlet biçimleri de kategorik olarak 'bozuk' olarak nitelendirilmektedir.

İdeal devletin ayrıntılı incelemesi tabii olarak buradaki konunun sınırlarının ötesindedir. Ancak temel özelliklerinin belirtilmesi dahi, bu türden

yaklaşımların görünen dünyaya ait bilginin ve görünen dünyanın kendine has zamansal 'öz'ünün arama gayretinde olamayacağının gösterilmesi bakımından yeterlidir. Görünen ya da aynı anlama gelecek biçimde zamansal dünyanın kendine has 'öz'ünün olabileceğinin inkârına bağlı olarak tarih, Platoncu incelemede kendisine herhangi önemli bir mevkide yer bulamaz. Bu bağlamda, ideal devlet, idealar dünyası gibi zamansızdır. Onu oluşturan 'nesne'ler olarak insanların 'biyolojik zamanları' sürekli hükmünü sürdürse de, bu durum bir şeyi değiştirmez. Çünkü ideal devlette kişiler, görevleri ile tanımlanır. İdeal devlette/toplumda herhangi bir düzeyde veya herhangi bir tabakada herhangi bir çatışma ve tanımlanan devlette değişim ortaya çıkmaz. Söz konusu görevlerde idealar dünyasının görünenler dünyasındaki taklitleridir. Bu nedenle ideal devleti, idealar dünyasının toplumsal imgelemi ve buradaki yaşamı da değişmez dengesini bulmuş bir 'kurumlaşma' olarak kabul edebilir. Böylece, ideal devletin neden tarihe önem vermediğini ve zaman-sız formlar yaklaşımının sosyal bilimler için yaratmış olabileceği tahribatı anlamak kolaylaşır. İdeal veya doğal toplum düzenin Platon'un düşüncesindeki karşılığını Toulmin'in şu sözlerle belirtmektedir:

Çağdan çağa ve ülkeden ülkeye değişebilen "sağlıklı toplum düzeni ilkeleri" Platon'un asla kabul edemeyeceği bir fikirdir. Toplumda da Doğa'da olduğu gibi, değişmeyen sürekli doğrular vardır, her zaman ve her yerde, kent bunlarla bilgece yönetilmelidir. Bu nedenle, Platoncu filozoflarda insan tarihinin zamansal değişmesinin çalışılmasına yönelik herhangi bir güdü yoktur (Toulmin, Goodfield, 1965:44).

Toplumsal alanın kendine has zamansal 'öz'ünün olabileceği fikri kabul edilmediğinde Toulmin'in de belirttiği türden araştırmalara olan ihtiyaç kendiliğinden azalır. Platon'un bilgi konusunda yaptığı belirtilen *episteme/pistis* ayrımıyla, toplumsal alana ait bilgiyi hiyerarşik olarak aşağıda kabul etmesi söz konusu araştırmalar için bir başka engeldir. Gerçek bilgi için 'yukarı' gidilmelidir ve gerçek bilgiye ulaşmak için gözleme ihtiyaç yoktur. Daha önce belirtildiği gibi, gerçek bilginin 'nesneleri' değişmezdir. Değişen, görünen dünyadaki değişmenin ise, "sadece, ezeli ve ebedi ilkelerin

permütasyonları ve kombinasyonları olduğu aksiyomu kabul edildiğinde, olayların tarihsel sıralaması (ki bu değişimin bir bölümünü oluşturur) bütün temel önemini yitirir. Sadece ebedi gerçekliğin doğasının ipuçlarını sunduğu ölçüde ilginç olur” (Toulmin, Goodfield, 1965:40).

Önemli olan tabii ki sadece tarihsel sıralama değildir. Ancak, tarihsel sıralamanın kronolojik işlevinin yanı sıra nedensel ilişkilerin ortaya çıkarılması ve “zaman’ın oku”nun (*time’s arrow*) (Eddington, 1929:68) tespiti için de vazgeçilmez işlevleri vardır. Ancak özellikle sosyal bilim söz konusu olduğunda, en az olayların peşi sıralığındaki nedenselliğin tespiti ve buna bağlı olarak “zaman’ın oku” tartışmasının önemi kadar, önemli olan bir husus daha vardır. Bu, peşi sıra gelen olayların içerisinde vuku bulduğu “yapı”dır. Yapının zamansal, kendine has ‘öz’ü, peşi sıra gelen olayların mekanik nedenselliğine ‘ruh’unu verir. Bu konunun ve Platon’cu değişen/görünen dünyaya ait olan ‘nesne’lere yönelik bilginin gerçek bilgi olamayacağı ve zamansız formlar düşüncelerinin iktisatta zamanı dışlayan teorilere etkisinin genel değerlendirmesini ilgili bölümlerde yapacağız. Sözü edilen Platon’cu etkiyi neoklasik iktisadın kurucularından biri olan Walras’ta açık bir biçimde görmek olanaklıdır. Walras’ın inceleneceği bölümde konu ayrıntılı olarak incelenecektir.

Bundan sonraki alt bölümde, Platon’un her şeyden bağımsız zaman anlayışı yerine zamanı devinim ile ilişkilendiren Aristo’ya değineceğiz.

II. ARİSTO: *DEVİNİMİN SAYISI OLARAK ZAMAN*

Platon'un zaman-sız idealar görüşünü reddeden Aristo için, tabiatıyla zaman da zaman-sız ideaların bir imgelemi değildir. Ancak zaman-sız idealar fikrinin reddedilmemesi, zaman-sızlık fikrinin kendisinin de reddedildiği anlamına gelmez. İdealar dünyası ile görünenler dünyası arasında zaman bağlamındaki dikotominin bir benzeri Aristo'da kendisini matematiksel dünya ve fiziksel dünya olarak gösterir. Zaman ile ilişkisi olmaması nedeniyle, tabiatında değişme olmayan şeyler olarak nitelendirdiği sayılar ve şekiller dünyasını matematiksel dünya olarak adlandırır. Tabiatında değişme nesnelerin dünyası ise, fiziksel dünyadır (Novikov:1998:10).

Değişim ile devinimi birbirini ikame edecek biçimde kullanan Aristo (2001:93-99;187) matematiksel ve fiziksel dünyayı devinim bağlamında birbirinden ayırmaktadır. Matematik devinmeyen, fizik ise, devinen şeylerle ilgilidir. Buna göre, üçgen ne zaman ile ilişki içindedir ne de devinir. Gökyüzü cisimleri, tohumun filizlenmesi, okun hareket etmesinin tümü ise devinim örnekleridir. Aristocu anlamıyla yeryüzündeki devinim örnekleri sadece bunlarla sınırlı da değildir. Aristo'nun ve bir sonraki bölümde ele alınacak olan Newton'un zaman tanımına nüfuz edebilmek için devinim kavramının Aristo'daki özel anlamının ortaya konulması gerekmektedir.

Aristo devinimi, “olanak halinde olan nesnenin gerçekleşmesi, yani kendisi olarak değil, devinebilir bir şey olarak gerçeklik halinde var olup etkinlikte bulunma süreci, işte devinim bu” (2001:97) sözleriyle tanımlar. Nesnenin “olanak halinde olması” ve devindiği sürece “kendisi olarak değil, devinebilir bir şey olarak” devinmesi Aristo fiziğinin niteliksel yönünün ifşasıdır. Devinimin bu ele alınış biçimi Aristo fiziğini nitelikselleştirmekle kalmaz, Cushing'in (2003:28) altını çizdiği gibi, söz konusu nitelikselliğin fiziğinin içerisinde değişim ve oluşum fikrinin çok önemli bir rol oynamasına neden olur. Bu nedenle Aristo fiziği baştan sona, zamanla bir ilişki kurmak durumunda kalır. Sadece niceliksellik sınırlanmamış, 'değişim' ve 'oluş'larla

kendi potansiyelini gerçeğe dönüştüren fiziksel dünya analizi, zaman ile zorunlu olarak ilişki içerisine girer. İlişkinin var olma nedenleri iki aşamada ortaya konulacaktır. İlk olarak devinimin Aristo'daki özel tanımı verilmeye devam edilecek; buna müteakip ise, devinim ile zamanın birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğinin nedenlerine değinilecektir.

Devinim sözcüğünü Antik Yunan filozoflarının çoğunda olduğu gibi Aristo'da da sadece yer değiştirme anlamına gelmez. Bu sözcük “Yer değiştirmeye ek olarak, o nicelik ve büyüklüğün de değişmesini içerir” (Russell, 2002:347). Hengelbroch'un (1996:46) altını çizdiği şekliyle, devinim potansiyel varlığın (*potential being*) fiili varlığa (*actual being*) dönüşümü olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamıyla devinim meydana gelme ve yok olma, doğum ve ölüm gibi organik dünyanın temel özelliklerini de kapsar. Dolayısıyla sadece yerel (*local*) yer değiştirme değildir. Üstünde durulması gereken bir diğer önemli husus ise, sadece organik dünyaya aitmiş gibi görünen potansiyel varlığın fiili varlığı dönüşmesi, organik dünyanın dışı için de geçerlidir. Örneğin, taşın yere düşmesi de bu türden bir devinimdir.

Devinen ya da devinebilen nesnelere ilişkin bir başka kategori daha vardır ki Aristo fiziğinin niteliksel yönlerini tam olarak açığa çıkarılması için buna da değinilmesi gerekir. Söz konusu kategorisi “doğal devinim”dir. Nesnelerin doğal yerlerine yönelmiş devinime doğal devinim denir. Buna göre taşın doğal devinimi yere, dumanın ise havaya doğrudur. Böyle bir türden devinim yapmalarını Aristo nesnelerinin doğalarına dayandırır. Doğal devinimde dikkat çekici ve üzerinde durulması gereken husus, şeylerin ancak “kendi doğal yerinde tamamen gerçek” olacakları fikridir (Cushing, 2003:28; Koyre, 1994a:134). Şeylerin ancak kendi doğal yerlerinde tamamen gerçek olacakları fikri devinimin bir oluş olarak değerlendirildiğinin ifşasından başka bir şey değildir. Bu bağlamda, Koyre'nin işaret ettiği gibi, devinim Aristo için bir *geçiş durumudur* (Koyre, 1994a:116) veya aynı anlama gelecek biçimde varlığın fiili varlık haline geçmesindeki süreçtir.

Havaya atılan taş yere düştüğünde, doğal devinimini tamamlar ve bu süreç *geçiş durumudur*. Taş ancak doğal yerinde gerçek olacağından *geçiş durumundaki* taş ile yerdeki taş birbirinden niteliksel olarak farklıdır. Bu kabul

bir başka kabul ile ilişkilidir. Devinimin ortaya çıktığı fiziksel dünya, buna bağlı olarak niteliksel farklılıkların da ortaya çıktığı dünyadır. Bu nedenle de, bu dünya, içinde ne devinimi ne de zamanla ilişkisi olan matematiksel dünyaya kapatılmıştır. Doğasında değişmezlik olan sayılar ve şekillerin, doğasında değişim olan fiziksel dünyaya uygulanamayacağı ve bu dünyayı açıklamayacağı fikrinde olan Aristo'nun (Novikov, 2000:10) bu sonuca ulaşmasının nedenini Koyre şöyle açıklamaktadır:

Aristoteles fiziği duyulur algı üzerine kurulur; bu yüzden ki, matematiğe kökünden karşıdır. Deneyin ve ortak duyunun nitelikçe belirlenmiş olgularının yerine geometrik bir soyutlama koymayı reddeder ve a) duyulur deneyin verileri ile matematiksel kavramların farklı türden şeyler oluşuna, b) matematiğin niteliği açıklayamaz ve devinimi türetemez oluşuna dayanarak, bir matematiksel fiziğin olanaklılığını yadsır. Şekillerin ve sayıların zaman dışı krallığında ne nitelik ne de devinim vardır (Koyre, 1994:144).

Fizik ve Gökler Üzerine adlı eserleriyle neredeyse yaklaşık ikibin yıl doğa felsefesine damgasını vuran (Cushing, 2003:27) ve tartışmasız otorite (*The Philosopher*) olarak yaptığı bu ayrımın 17. Y.Y.'a kadar başarılı biçimde sorgulandığı söylenemez. Bu sorgulamanın yapılabilmesi için devinimin yeniden tanımlanması, uzayda şeylerin doğal yeri gibi bir kabulün ortadan kaldırılması yani uzayın mutlak uzay olarak kabul edilmesi ve daha sonra ayrıntılarına değinilecek olan zamanın yeniden tanımlanmasının gerçekleştirilmesi gerekmiştir.⁴

Zamanı mutlak zaman olarak kabul eden Newtoncu fiziğin zaman anlayışının ortaya konulmasından önce, Aristo'nun devinim ile zaman arasında kurduğu koparılamaz ilişkiye değinmek gerekmektedir. Bu sadece Newtoncu fizikteki zaman kavramının anlaşılması açısından değil, 20. Y.Y.'ın

⁴ Her devrim gibi, 17. Y.Y. Bilim Devrimi de uzun bir sürecin ürünüdür. Doğa felsefesindeki paradigmatic kopuşu sağlayan temel eserler 17. Y.Y.'da kaleme alınmış olsalar da Aristo fiziğine yönelik yapılan eleştiriler 17. Y.Y.'ın öncesine gider. 17. Y.Y. öncesine ait en önemli örneklerden biri şüphesiz Kopernik'tir. Kopernik'te yersel ve göksel cisimleri aynı yasalara bağlama düşüncesinin varlığı hakkında Bkz. Koyre (1994b:147). Matematik ve fizik ayrımını tanımayan çalışmaların 14. Y.Y.'a kadar gittiğini konusunda Bkz. (Whitrow, 1979b:22).

başlarından itibaren Newtoncu fiziğin sorgulanması ile birlikte gündeme gelen ilişkisel zaman teorisi (*relational time theory*) açısından da önemlidir.

Devinen ve devinebilen şeylerin dünyasını fiziksel dünya olarak adlandıran Aristo bu yaklaşımına uygun biçimde zaman tartışmasına *Fizik* kitabında yoğun olarak yer vermektedir Devinim ile zaman arasında kurulan ilişkinin ayrıntılarında şöyle bir tablo ile karşılaşilmektedir. *Fizik*'in dördüncü kitabını ayırdığı konuya genel yöntemiyle paralel biçimde, kendinden önce dile getirilen fikirleri eleştirerek başlar. Tartışmasının hemen başlarında “zaman [evren] bütünün devinimidir” (Aristo, 2001:187) biçiminde özetlediği Platoncu zaman anlayışına eleştiriler yöneltir. Buna göre, zaman, Platon'un düşündüğü gibi, gök cisimlerinin hareketiyle özdeş kılınamaz. “Zaman bir devinim değil”dir (2001:187) demektedir, ancak “Ne ki değişmeden bağımsız da değildir [zaman] (2001:187). Zaman ne devinim, ne de devinimden bağımsız olduğunu belirten Aristo, zamanı, “İmdi şu açık: ‘zaman daha önce ve daha sonraya göre devinim [ölçme] sayısı ve sürekli’ (çünkü sürekli olan bir şeye, [devinime] ait)” (2001:197) sözleriyle ve altını çizerek devinimin sayısı olarak tanımlar.

İmdi biz ‘an’ı devinimdeki önce ile sonra olarak ya da öncenin sonu sonranın başı olan şey olarak değil de, ‘tek şey’ olarak algıladığımızda hiçbir zaman geçmemiş görünüyor, çünkü devinim de yok. Ama önce ile sonrayı algıladığımızda “zaman geçti” diyoruz. Aslında zaman şu: *önce ile sonraya göre devinim sayısı* (Aristo, 2001:191).

Devinimin zamanı, zamanın da devinimi tanımlaması (Aristo, 2001:199) totoloji olarak görülebilir. Ancak bu yargıya varılmadan önce, devinimin Aristo'daki özel anlamı dikkate alınmalıdır. Asıl olarak ortaya konulmak istenen, zamanın devinimle kopmaz biçimde birlikte varolduğudur. Zamanın ortaya çıkması için, ne türden olursa olsun bir devinime ihtiyaç vardır. Bir kez devinim olduğunda devinim ve zaman aynı andadır. Zamanın sadece göksel değil de, yersel devinimler yani niteliksel özellikler taşıyan her

türlü oluş ve süreçle de ilişkili olması pratik bir sorun doğurur.⁵ Yersel devinimler sayıca çok fazladır. Bunlar ‘yavaşlayabilir’, ‘hızlanabilir’. Bu nedenle Aristo kendisine şu soruyu yöneltir: “Zaman hangi devinimin sayısı? Acaba her tür devinimin mi? Çünkü hem oluşma hem yok olma hem nitelik değiştirme hem yer değiştirme zaman içinde” (2001:213). Nitelik değiştirme, yer değiştirme, oluş ve yok oluş devinim türleri olarak belirtilmesi, zaman ile devinim arasındaki ilişkiye yapılan vurgu olmakla birlikte; aynı zamanda birbiri cinsinden ifade edilebilen yani bir ‘birim’ devinime olan ihtiyacın da ortaya konulmasıdır.

Aristocu anlamıyla devinimler çokluğu karşısında birbiri cinsinden ifade edilmesi zor olan devinimler çokluğu ile karşı karşıya kalınır. Çünkü “ne niteliksel değişme ne büyüme ne de oluşma sabit, yalnızca yer değiştirme öyle” (2001:215). Birbiri cinsinden ifade edilmesi zor görünen devinim türleri örneklendirilecek olunursa, taşın yere düşmesi, odunun yanması, çiçeğin açması, insanın doğması, yaşlanması, ölmesi, seyahat etmesinin her biri Aristocu anlamda devinimdir. Bunlardan hangisi esas alınarak önce ve sonraya ait devinimin sayısı olarak zaman tanımlanacaktır. Bu sorun esas olarak pratiğe yönelik bir sorundur. Hangisi ile zaman arasında ilişki kurulacağına dair sorunun üstesinden gelinebilmesi için Annas’ın (1975:108) belirttiği gibi “bir çeşit birimlere ihtiyaç vardır”. Aristo’nun önerdiği birimler ise, gök cisimlerinin deviniminin sayısıdır. Tercihini neden gök cisimlerden yana kullandığını şu sözleri ile ifade eder:

Madem [temel devinim] yer değiştirme ve temel yer değiştirme de çembersel ve madem her bir nesne kendisiyle eş cinsli bir şeyle ölçülüyor, tek tek sayılar ‘bir’ ile, atlar ‘at’ ile, aynı şekilde zamanda belirli bir zamanla ölçülür ve dediğimiz gibi zaman devinimle devinim de zamanla ölçülür. İmdi en önemli şey bütün eş cinslerin ölçüsü ise, sabit çembersel yer

⁵ Ay altı cisimleri ile göksel cisimler arasında hiyerarşik bir ayrıma giden Aristo için, yersel devinimleri niteliksel, gök cisimlerinininkini ise, niceliksel olarak adlandırır. İkisi arasında yapılan ayrımın nedeni ise, ikinci gruptakilerin deviniminin bir bütünlüğe, bir örnekliliğe sahip olmalarına karşın ilk gruptaki cisimlerin deviniminde bu özelliklerin olmamasıdır (Whitrow, 1980:184).

değiştirme en başta gelen ölçü olacaktır, çünkü onun sayısı en çok bilinir olan şey. (Aristo, 2001:213-5)⁶.

Böylece, Aristo tüm devinimlerin sayısını ifade edebileceği temel düzenli bir devinime ve onun sayısına ulaşır. Gök cisimlerin deviniminden bir kez gün ölçüsüne/sayısına ulaşıncaya bu diğer devinimlerin ölçüsünde kullanılabilir (Annas, 1975:104). Örneğin, bir günlük seyahat veya bir çiçeğin açması gibi. Vurgulanması gereken Aristo'nun Platon gibi, zaman ile gök cisimlerinin hareketini özdeş kılmadığıdır. Gök cisimleri pratik bir sorunun üstesinden gelmek için kullanılır. Önce ve sonra ayrımını ortaya çıkaran herhangi bir yersel devinim de, zaman ile ayrılmaz biçimde ilişkilidir.

Devinim ve zaman arasında kurulan ilişkide sorgulanması gereken bir nokta mevcuttur. Fiziksel dünya içinde yer aldıkları halde devinmeyen ancak doğaları gereği devinebilen nesnelerin zaman ile ilişkileri de tanımlanmalıdır. Örneğin, taş doğal yerinde duran bir nesne olmakla birlikte zaman ile ilişkili bir nesnedir. Bu konuya Aristo'nun yaklaşımı şu şekildedir: *“ancak doğal olarak devinebildiği halde devinimden yoksun olan nesne durağan kalabilir, duradurabilir... zaman... devinim ve durağanlığın ölçüsü”*dür (2001:203-5). Dolayısıyla burada nesnenin doğası önem kazanmaktadır. Nesneler doğası gereği deviniyorsa bu nesne aynı zamanda durağan olduğu durumda da zamanla ilişki içindedir. Taş örneğinde olduğu gibi, Aristocu fizikte taş doğal yerinde durur. Ancak bu onun zaman ile ilişkisiz olduğu anlamına gelmez. Taş durduğunda da doğası gereği zaman ile ilişkili iken iken; doğası gereği zaman ile ilişki içinde olmayanlar da vardır. *“Hep var olanlar, hep var olduklarından ötürü zamanın içinde değiller, çünkü zamanca sarılmıyorlar, onların varlığı da zamanla ölçülüyor”* (Aristo, 2001:203). Örneğin, Aristo için Tanrı hep var olduğu için zaman ile ilişkisiz iken; hiç var olmadıkları için zaman ile ilişkisiz olanlar da vardır. Örneğin, dört köşeli üçgen de hiç var olmadığı için zaman içinde değildir (Turetzky, 2000:27).

Aristo'nun zaman anlayışında belirtilmesi gereken bir başka husus ise, zamanın varlığını ruha bağlamasıdır. Aristo için zamanın var olması için

⁶ Aristo fiziği sadece dairesel hareketin sonsuz olabileceğini kabul ettiğinden, zamanın sonsuz olduğu fikri çembersel hareketi kendiliğinden gündeme getirir.

devinimin olması yetmez. Devinimin sayısı olarak tanımladığı zamanın var olabilmesi, devinimin sayısını sayanın da olması gerekir.

Acaba ruh olmasa zaman olabilir mi, olamaz mı? Bu sorulabilir. Sayı sayanın varlığı olanaksız olduktan, sayılabilir bir şeyin olması da olanaksız, dolayısıyla sayının da olamayacağı açık; çünkü sayı, sayılan ya da sayılabilir olan şey. Ruh ve ruhtaki akıldan başka hiçbir şeyin sayması doğal değilse, ruh olmadıkta bir zaman olması olanaksız (Aristo, 2001:213).

Dolayısıyla, “zaman ruha ihtiyaç duyar” (Turetzky, 2000:22). Ancak zamanın var olabilmesinin ruha bağlanması zamanın sübjektif olarak algılandığı anlamına gelmez. Bu konuda bir fikir birliğinden söz etmek mümkündür (Rau, 1953; Turetzky, 2000:22 ve Annas, 1975:101).

Ne ki değişmeden bağımsız da değil [zaman]. Nitekim düşüncemizde hiçbir şey değişmediğinde ya da değişmeyi fark etmediğimizde biz zamanında geçmediğini düşünüyoruz. Serdenya’da uyanırken uyudukları anlatılan kahramanlar için de bu böyle olsa gerek, çünkü onlar duyumsamadıklarından ötürü aradakinin atıp önceki an ile sonraki anı birleştirip tek yaparlar. Nasıl ki ‘an’ değişik bir şey değil de aynı ve tek şey olsaydı zaman olmazdı, aynı şekilde değişik bir şey olduğundan ötürü duyumsandığı için aradaki ‘ara-an’ın zaman olmadığı düşünülüyor. İmdi hiçbir değişme beklemediğimizde zaman geçmediğine inanıyor, ruhun tek ve bölünmez bir ‘an-durumunda’ kaldığını düşünüyorsak, bir değişme duyumsamadığımız ve belirlemediğimizde ise zaman geçmediğini söylüyorsak, bir devinme ve bir değişmeden bağımsız zaman yok, bu açık (2001:189).

Aristo’nun zaman anlayışının evrensel homojen ve mutlak olduğunu belirten Rau’ya göre (1953:517), zamanın ruhla ilişkilendirilmesi Antik Yunan’daki bir genel kabulün etkisiyledir. Buna göre, kabaca evrendeki tüm devinimlerin dolaylı veya dolaysız biçimde ruhtan kaynaklanır. Bu düşünce nedeniyle Aristo’nun zaman anlayışında ruh kendisine yer bulmaktadır. Dolayısıyla zamanın ruha bağlanması bunun sübjektif olarak algılandığı anlamına gelmez. Bunu zamanın olması için onu sayanın yani

önce ile sonrayı yaşayanın olması gerektiği biçiminde ifade etmek mümkündür.

Aristo, zamanı devinimden türeterek bir anlamda onu Platoncu mistifikasyondan kurtarır ya da Ariotti'nin (1975:76) deyiimiyle “zamanın gök cisimlerine (hareketine) indirgenmesini” gerçekleştirir. Sonuçta ise, Aristo zamanın Platoncu göklerin hareketiyle özdeş kılınması anlayışına karşı çıkarken, zamanın en mükemmel ölçüsünün gök cisimlerinin hareketi olduğunu kabul eder. Zaman anlayışının günümüze kadar uzanan en önemli yönü ise, zaman ile devinim arasında kurduğu zorunlu bağıdır. Günümüzde ilişkisel zaman teorisi (*relational time theory*) olarak adlandırılan zaman teorisi zamanı değişmeden ayrı olarak var olamayacağını kabul ederek; zamanı fiziksel değişme, hareket ve olaylardan ibaret sayması ifade edilen paralelliğin kaynağını oluşturur. (Capek, 1987).

Fiziksel dünya ile matematiksel dünya ayrımının temel ölçütlerinden biri, devinim dolayısıyla da zaman ile kurulan ilişkidir. İki dünyayı birbirinden ayırmasına rağmen Aristo, Platon'daki *episteme pistis* ikiliğini kabul etmez. Fiziksel dünya da ideal dünyası gibi gerçek bilginin nesnesi olabilir. Ancak matematiksel olanın niteliği ve devinimi açıklamayacağını kabul ettiğinden dolayı fiziksel dünyayı matematiksel uygulamalara kapatır. “Sayıların ve şekillerin zaman dışı krallığının” fiziksel dünyaya ait değişimi açıklayamayacağını kabul etmektedir. Fiziksel dünyayı matematiğe açan klasik fizik olmuştur. Ancak bunu başarabilmek için ilk önce Aristocu anlamdaki devinimi ve zamanı yeniden tanımlaması gerekmiştir. Bir sonraki alt bölümde klasik fiziğin en önemli isimlerinden olan Isaac Newton'a odaklanarak bu süreç ortaya konulacaktır.

Klasik fizik Aristocu anlamdaki devinim yani içinde oluşlar, yok oluşların da bulunduğu özünde organik olan devinim anlayışı yerine “değişimsiz değişim” (Koyre, 1965:10) anlayışını koymuştur. Devinimden bütün nitesellikleri yalıtmıştır. Böylece, klasik fizik yeryüzündeki ve gökyüzündeki inceleme alanına giren tüm nesneler için ezeli ve ebedi bir değişmezlik ya da Koyre'nin ifadeleriyle “değişim-siz değişim”i kabul etmiştir. Özünde fiziksel dünyayı ya da Platoncu anlamıyla görünen dünyayı değişime kapalı olması

anlamında zaman-sızlaştırmıştır. Klasik fiziğin, iki önemli ismi olan Galileo ve Newton'un fiziksel dünyayı incelemelerinde Platon'dan etkilenmeleri göz önüne alındığında (Koyre, 1994a,b; Yıldırım, 1996:228) bu iki ismin *pistis* alanını zaman-sızlaştırmakla *episteme* konumuna yükseltmeyi hedefledikleri söylenebilir. Bu yaklaşımı Galileo şu sözlerinde kendini gösterir:

Felsefe gözlerimizin önünde açık duran o koca kitapta yani evrende yazılıdır; ancak yazılı olduğu dili öğrenip harfleriyle tanışıklık kurmadıkça onu okuyamayız. O matematiksel dille yazılmıştır, harfleri üçgenler, daireler ve öteki geometrik şekillerdir, onlar olmadan tek bir sözcüğü anlamak insan için olanaksızdır (Akt. Collingwood, 1999:122)⁷

Gerek Galileo gerekse Newton fiziksel dünyanın idealar dünyası gibi zamanla değişmeyen bir modellemesini yapma peşindedir. *Principia*'yı klasik Yunan geometrisinin diliyle yazan Newton, sistemini söz konusu geometri ile uymadığı için sık sık yerdiği aktarılmaktadır (Yıldırım, 1996:228). Böyle olmakla birlikte Newton'ın *Principia*'sı insanlık tarihinin o güne kadar fiziksel modelleri matematikselleştiren ve onlara mükemmel tahmin gücü veren en önemli çalışmasıdır. Klasik fiziğin sembol ismi Newton'un daha sonra değinilecek pek çok başarısı aynı zamanda insanlık tarihi için metodolojik bir körleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu eşsiz eserdeki yöntemin ve kabullerin kendi araştırma nesnelerinin dışındaki dünyaya da uygulanmaya koyulması körleşmenin kaynağıdır.

Newtoncu paradigmanın kendi araştırma nesnesinin dışına taşmasıyla ortaya çıkan körleşmeye geçmeden önce Newton'un zaman anlayışına değinilecektir. Böylece “değişim-siz değişim” nesnelerin “zaman-sız zaman” incelenmesinin doğurduğu sorunlar gündeme getirilecektir.

III. ISAAC NEWTON: *MUTLAK ZAMAN*

⁷ Bu konuda Galileo'nun en sadık takipçilerinden birinin Newton olduğu konusunda Bkz. Cassier, 1943:380

Newton'un 1687'de yayınladığı Bilim Devrimi'nin en önemli eserlerinden biri olan kitabının adı Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri'dir (*Philosophiae naturalis principia mathematica*) (Bundan sonra *İlkeler*). Bir önceki alt bölümde Aristocu fiziksel dünya, matematiksel dünya ayrımı dikkate alındığında, eserin ismi dahi kendi başına anlam taşımaktadır. Her ne kadar, bu ayrımı tanımayan çalışmalar 14. Y. Y.'a kadar gitse de, Newton *İlkeleri* o güne kadar yapılmış hiçbir çalışma ile karşılaştırılmaz. Fiziksel dünyanın işleyişini tasvir ettiği gibi, bu dünyanın işleyişine ilişkin öngörülerinde mükemmel sayılabilecek kadar başarılı olmuştur. Daha sonra değinilecek pratik başarıları yanı sıra bu eserle birlikte, klasik fiziğin gerçekleştirmekte olageldiği paradigmatik kopuş sürecinin tamamlandığı belirtilebilir.

Bu süreçteki en önemli iki çalışmayı yapan Galileo ve Newton, Aristocu matematiksel, fiziksel dünya ayrımını ya da fiziksel dünyanın matematiğe kapatılması düşüncesi ortadan kaldırırken, doğa felsefelerinde Platon'un izlerini taşırlar (Bechler, 1991:265; Koyre, 1994; Yıldırım, 1996:228). İdealar ve görünen dünya arasındaki kategorik ayrımı nedeniyle Platon görünen dünyanın incelenmesini önemsizleştirmekle kalmamış; bu türden incelemelerin önüne epistemolojik bir engel anlamına gelen *episteme pistis* ayrımı koymuştur. Ayrımın odağında ise, daha önce belirtilen devinim ve zaman ile ilişkili olduğundan dolayı görünen dünyanın *epistemenin* konusu olamayacağına yönelik kabul vardır. Klasik fiziğin bu ayrımın ortadan kaldırarak, fiziksel dünyayı kesin bilginin konusu haline getirmesi sürecinde, fiziksel dünyada değişmeyen ilişkilerin olduğuna yönelik kabulü temel önemdedir. Bu sürecin gerçekleştirilmesinde, yeniden tanımlanması gereken devinim ve zaman kavramlarına aşağıda değinilecektir. Ancak buna geçmeden önce, *İlkeler*'in başlığından dahi çıkarılabilen anlamın ne olduğuna yönelik tespitler yapılmalıdır.

Aristo her ne kadar fiziksel dünyanın gerçek bilginin konusu olabileceğini savunsa da matematiksel ve fiziksel dünya arasında yaptığı ayrımın odağına yine devinim ve zamanı koymaktadır. Fiziksel dünyadaki tüm nesneleri organizmacı ve erekselci bir düşünce ile değerlendiren Aristo, bu dünyanın esas olarak niteliksel olması nedeniyle matematiksel olarak

ifade edilemez kabul etmiştir. Yüzyıllar boyunca doğa felsefesinin gündeminde kalacak bu ayrım nedeniyle fiziksel dünyanın tamamen matematiğe kapatılması Bilim Devrimi'nin ortadan kaldırmak zorunda kaldığı Aristocu epistemolojik engelidir.

Bu alt bölümde söz konusu engelin ortadan kaldırılması sürecine değinilip, bu süreçte devinim ve zaman tanımlarındaki değişimin özel önemi ile ilgilenilecektir. Ancak bu ikisi, paradigmanın bütününden ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulamaz. İki kavramdaki değişme aynı zamanda paradigmadaki bütünsel değişimin içinde gerçek anlamlarını bulmaktadır. Örneğin, bu süreçte devinimden organizmacı ve erekselci özellikleri yalıtılarak matematiksel olarak ifade edilebilir hale getirilmesiyle birlikte, Bilim Devrimi'nin doğa tasarımı da değişmiştir. "Organizma olarak doğa tasarımının yerini bir makine olarak doğa tasarımı almıştır" (Collingwood, 1999:114). Makine doğa tasarımı, kendini tekrar etmeye dayalı bir tasarımdır. Bu nedenle de zaman ile organizmacı doğa tasarımının farklı bir ilişki kurar. Bu bölümde bu ilişkiye de değinilecektir.

Gerçekleşen bu değişimin, sosyal bilimlerin metodolojisindeki etkisi buradaki konu nedeniyle, diğer her şeyden daha önemlidir. Newtoncu paradigmanın "kapalı sistemi" içinde çalışan makineye benzer biçimde toplumun tasarlanması iktisat teorisine verdiği tahribata bu bölümün sonunda değinilecektir. Bunu gerçekleştirebilmek için, ilk olarak Newtoncu paradigmanın Platoncu yönlerine değinilip, devinim ve zamanın yeni kabullerini belirtmek gerekmektedir.

Organizmacı doğa yerine makine doğa tasarımını koyan klasik fiziğin kabullerinde Platoncu izler mevcuttur.⁸ Fiziksel dünyanın matematiksel uygulamalara uygun hale getirilmesi konusunda Aristocu engelin ortadan kaldırılması için bu dünyadaki değişimin/devinimin Koyre'nin belirttiği anlamda "değişim-siz değişim" olarak kabul edilmesi gerekmiştir. Yeni kavramda incelenen nesneler zaman içinde olsalar da, zamanın geçmesi üzerlerinde niteliksel bir değişim ortaya çıkmasına neden olmaz. Örneğin, taş

⁸ Newton'daki süreduran devinim kavramındaki Platoncu mantık için Bkz. (Bechler, 1991:265)

devindiği sürece de, doğal yerinde de, her zaman aynı taştır. Ay, güneş ve dünya işlemeye başladıklarından beri aynıdırlar ve aynı biçimde devinmektedirler. 17. Y.Y. doğa felsefecileri fiziksel dünyanın kesin bilimsel bilgi konusu olabilmesi için, incelediği şeylerden nitelikselliğin ve bununla ilişkili olarak organizmacı anlayışın yalıtılması gerektiği görüşünü kabul etmektedirler. Bu bağlamda Collingwood, Galileo'nun kesin bilgi konusunda temel koşul olarak gördüğü kabulü şu sözlerle ortaya koymaktadır:

Bu koşullar, kısaca, niteliksel her şeyin atılması ve doğal gerçekliğin bir nicelikler- uzaysal nicelikler yada zamansal nicelikler, ama nicelikler, yalnızca nicelikler- bütününe indirgenmesiydi. Galileo'nun anladığı anlamda bilimin ilkesi ölçülebilir olanın dışında hiçbirşeyin bilimsel olarak bilinebilir olmadığıdır (Collingwood, 1999:123).

Cansız varlıkların bile erekselci ve organizmacı bir anlayışla değerlendirildiği Aristocu fizikte, örneğin taşın ancak doğal yerinde gerçek olması söz konusu nitelikselliğe örnektir. Oysa klasik fizik için, devinim nesneler için devinim geçiş süreci ya da oluş hali değildir. Devinim süreci ve durgunluk aynı varlık haline tekabül eder. Bu kabulün en açık örneği Newton'un birinci veya eylemsizlik ilkesinde görülmektedir.⁹ İlkeyi Newton şöyle tanımlamaktadır: “Her cisim, üzerinde etkiye yaratan kuvvetlerce bunu değiştirmeye zorlanmadığı sürece, durgun konumdaki halini ya da bir doğru hattaki tekdüze hareketini sürdürür” (Akt. Cropper; 2005:48).¹⁰ Günlük algı düzeyine dayalı Aristocu fiziğin tam karşısında olan, bu tanımın Bilim Devrimi ve sonrası için ifade ettiği anlamı Koyre'nin sözlerinde bulmak mümkündür:

Çağcıl bilimde, çok iyi bildiğimiz gibi, gerçek uzay geometrinin uzayıyla özleştirilmiştir. Devinimse, bir noktadan bir başka noktaya salt geometrik bir geçiş diye görülür... Devinim halinde ya da durgun halde olma cisimde hiçbir değişiklik yaratmaz; ister

⁹ Eylemsizlik yasası, net sözcüklerle ifade edilmese de Galileo'da da bulunur (Cropper, 2005:30).

¹⁰ Klasik mekaniğin üç yasasından birincisi, eylemsizlik yasası iken diğer iki yasasını ise Cushing, (2003:150-153)'den aktarmak mümkündür: İkinci yasa, “Hareketteki değişiklik etki ettirilen hareket ettirici kuvvete orantılıdır ve kuvvetin etki ettiği dik doğrunun yönünde yapılır”. Üçüncü yasa, “Her etkiye karşı koyan eşit bir tepki her zaman vardır; ya da, iki cismin birbirleri üzerine karşılıklı etkileri her zaman eşittir ve karşıt kısımlara doğru yönelmiştir” (Akt. Cushing, 2003:150-153).

devinim halinde olsun, ister durgun halde, cisim hep kendisiyle özdeştir. Bu haliyle her ikisine de kesinlikle ilgisizdir. (Koyre, 1994:142)

Devinim ve durgunluğun nesnelerin aynı varlık hali olarak kabul edilerek, bu süreçten niteliğin yalıtılması nesne bakımından birbirinden ayırt edilemez iki durumdur (Koyre, 1965:9-10). Eylemsizlik ilkesinin ilk görünüşte ilgili olduğu sadece devinen nesneler gibi görünür. Halbuki bu ilkedeki devinen nesnelere yönelik düşünsel değişim kadar önemli olan bir başka nokta daha vardır. Yeni tanımla birlikte, uzayda nesnelerin doğal yeri, doğal olmayan yeri ayrımı ortadan kalkar. Uzay hep bir örnek olan, mutlak uzay olarak tasarlanır. Nesnelerin devinimlerini ve uzaydaki konumları belirleyen artık onların erekleri veya özleri değil, maruz kaldığı kuvvetlerdir. Eylemsizlik ilkesinde olduğu gibi, bir taş artık doğal yerinde olduğu için durgun durumda değildir. İçinde bulunduğu durumu değiştirmeye yönelik bir kuvvet uygulanmadığı için durmaktadır. Eğer yer çekimsiz bir ortam sağlanırsa, kuvvet uygulanan taş başka bir kuvvetin etkisi altına girmedikçe sonsuza kadar devinimini sürdürecektir. Dolayısıyla klasik fizik cisimlerin doğal yeri yerine kuvveti ve mutlak uzayı getirerek, onlardan devinim sürecinde ortaya çıkan Aristocu niteliksel değişimleri ortadan kaldırmış ve matematiksel uygulamalara açmıştır.

Klasik fiziğin getirdiği devinim anlayışının özlü ifadesini yine Koyre'de bulmak mümkündür:

Söz konusu devinim geometrik kütlenin soyut uzaydaki devinimidir. Bu değişimin hiçbir biçimde gerçekleşmemesinin nedenidir. Geometrik uzaydaki kütlelerin geometrik “devinim”leri hiçbir şeyi değiştirmez; bu uzaydaki “yerler” birbirinin özdeşi ve eşitidir. Bu değişim-siz değişimdir (*changeless change*) (Koyre, 1965:10).

Aristocu devinimin klasik fizik tarafından ortadan kaldırılması ile ilişkili olan bir başka sonuç ise, yersel ve göksel devinimler arasındaki ayrımın yok edilmesidir. Aristocu anlayışa göre, göksel devinimler mükemmel ve yetkin iken yersel devinimlerde bu türden bir özellik yoktur. Oysaki devinim bir kuvvete maruz kalma durumu olarak kabul edildiğinde, devinimler arasında

bu türden bir kategorik ayırım yapılamaz. Maruz kalınan kuvvetler tarafından ortaya çıkarılan devinim vardır veya yoktur. Ek olarak, eylemsizlik yasası sadece dairesel devinimde olabileceği kabul edilen sonsuz devinimin gerekli ideal koşullar sağlandığında her türden devinim için söz konusu olduğunu gösterir. İdeal koşullar altında, doğrusal devinim de sonsuza kadar sürebilir.

Zaman kavramı, dairesel devinim tartışmasının içinde önemli bir unsurdur. 'An'a ilişkin yaptığı tartışmada Aristo zamanın sonsuz olması gerektiğini ileri sürer.¹¹ Bu nedenle sonsuz bir devinim ile ilişkili olmalıdır ki önceki bölümde aktarılan devinim ile zaman arasında kurduğu ilişki gerçek olabilsin. Dolayısıyla sonsuza kadar sürebilecek tek devinim olarak kabul ettiği dairesel devinim nedeniyle Aristo zamanın da dairesel olabileceği düşüncesinin temellerini atar. Klasik fizik doğrusal devinimin ideal şartlar altında sonsuza kadar sürebileceğini gösterir. Klasik fizik böylece zamanın doğrusal olarak aktığı fikrinin önünü açar. Sonsuza kadar olanaklı olan doğrusal harekete sonsuza kadar süren doğrusal olarak akan zaman eşlik eder.

Kökeninde Platoncu düşünce olan klasik matematik ve geometri (Cassier, 1943:381) için Aristocu anlamdaki devinim herhangi bir inceleme konusu olamaz. Geçici ve fani şeyleri *epistemenin* konusu olmaktan çıkaran bu felsefeye göre, "saf matematiğe değişim kategorisinin sokulması onun doğruluğunu ve kesinliğini zayıflatılabilir" (Cassier, 1943:381). Ancak, fiziksel dünyaya ait olup da devinim ve genel yasalarla ifade edilemeyecek bir olgu olmadığı fikrinde olan Newton için, doğa felsefesinin matematik ilkelerine ulaşılabilmesinin ön koşulu devinimi matematiksel olarak ifade edebilmektir. Bu zorunluluk karşısında Newton devinim ve zaman ilişkisini yeniden tanımlayan fluksiyon¹² yöntemini geliştirmiştir.¹³

¹¹ 'An'lar üzerine yapılan tartışmanın kısa özeti şöyledir: Daima bir önceki an'dan daha önceki bir 'an'ın var olduğu biçiminde bir argümantasyonla Aristo zamanın sonunun olamayacağı sonucuna ulaşır. Bu tartışmayla birlikte gündeme getirdiği bir başka konu ise zamanın ancak dairesel olarak hareket ettiğinde 'an' analiziyle ulaştığı sonucun geçerli olabileceğidir. Çünkü Aristo fiziğine göre sadece dairesel hareket sonsuzdur (2001:185-187,207-213). Burada ve çalışma boyunca 'an'dan kastedilen en küçük zaman birimi olmayacaktır. 'An' bir yıl da olabilir; bir saniye de.

¹² Fluxion: zamana göre türev ya da matematiksel miktarların değişim hızı.

Yeni yöntemde eğriler ve şekiller, uzayda noktalar ve çizgilerle tanımlanmaktadır. Eğriler ve doğrular boyunca devinim ise, “zaman-sız zaman”da (*timeless time*) gerçekleşir (Koyre, 1965:11). “Değişim-siz değişim” gibi paradoksal bir ifade olan “zaman-sız zaman” ile vurgulanmak istenen Newton’un inceleme konusu ettiği cisimleri sabit olarak görmesidir. Bu, doğa bir kez işlemeye başladığından beri aynı kuvvetler tarafından yönetilmektedir ve işleyişinde bir değişme olmamıştır biçimindeki ‘sabit’ veya “değişim-siz değişim”li evren anlayışıdır. İnceleme alanına aldığı cisimlerde niteliksel bir değişim ortaya çıkmaz. Cisimler gerek zamanda gerekse uzayda sadece nicelik olarak değişim gösterirler. Bu nedenle “zaman-sız zaman” asıl olarak Heisenberg’in ifade ettiği şekliyle “kapalı sistem”den¹⁴ ve devinimin klasik fizikteki anlamından çıkabilecek bir kavramdır. Eğriler ve doğrular boyunca devinimde zaman t-koordinatı olarak vardır ancak cisimlerin sabitliği söz konusu olduğundan zaman aynı zamanda simetriktir. Bu anlamda bir nitelik değil, niceliğe işaret eder. t-koordinatı boyunca pozitif yönde yapılan hareketin negatif yönde de yapılmasının önünde herhangi bir engel yoktur.

“Eğer herhangi bir gerçeklik varsa, bunun eşyanın tabiatında (*in rerum natura*) bulunması” gerektiği görüşünde olan Newton için “-‘İdeal gerçeklik’ olarak adlandırılan- matematiksel gerçeklik dahi bu genel kuralın istisnası değildir” (Cassier, 1943:385). Buna göre değişen miktarlar ile ilgili bir fonksiyonda, değişen miktarlar ile zaman arasında bir ilişkinin kurulabilmesi için zamanın *in rerum natura*da bulunması gerekir. Bu nedenle fluksiyon

¹³Söz konusu zaman anlayışını Newton’un tek başına geliştirmemiştir. Mutlak zaman konusunda Newton’u etkileyen yaklaşımların değerlendirildiği ve özellikle zaman konusunda üzerindeki Isaac Barrow etkisi için bkz. (Capek, 1987:598-9; Windred, 1933:127-8).

¹⁴Newtoncu evren anlayışı oluşa veya başka bir anlatımla niteliksel değişime yer vermemesi anlamında “kapalı sistem”dir. “Kapalı sistemi” ve bunun paradigmadaki zaman bakımından doğurduğu sonuçları Heisenberg’den (2000:76) aktarmak mümkündür: “Newton Principia’sına bir sıra tanımlar ve aksiyomlarla başlamaktadır ve bunlar, “kapalı sistem” dediğimiz bir çerçeve meydana getirebilecek tarzda birbirleriyle ilişkilendirilmiştir. Kavramların her birine matematiksel bir simge tekabül ettiriliyor ve çeşitli kavramlar arasındaki ilişkiler, bu simgeler yardımıyla düzenlenen bir matematik denklemi biçiminde gösteriliyor. Elde edilen denklem, kavram sisteminin matematiksel görüntüsüdür ve matematiksel görüntü sistem içinde hiçbir çelişkinin bulunmamasını kesinlikle sağlar... Bir sıra matematik denklemi biçiminde yazılan ve aksiyomlarla, kavram tanımlarından oluşan sistem, artık doğanın öncesiz-sonrasız öz biçimini, yani strüktürünü çizen bir yorum olarak ortaya çıkıyor. Bu yorum artık, ne olayın meydana geldiği o belirli konuma, ne de zamanın belirli bir anına bağlı olacaktır, kısacası matematiksel yorum uzay ve zamandan bağımsız olarak, en genel tarzda geçerlidir, öncesiz ve sonrasız bir geçerlilik taşır.”

teorisindeki değişen miktarlar ile zaman arasındaki ilişkinin gerçeklikte bir dayanağının (*substratum in reality*) olması gerekir. Çünkü Newton'un inancına göre,

“Süre” veya “zamanın değişimi” (*flux of time*) olarak adlandırılan, tek düze ve sürekli bir devinimi varsaymadan değişen miktarlar arasındaki ilişkiler üzerinde çalışamayız. Eğer bu temeli dışlarsak, bütün fiziksel şeyler ve bütün matematiksel gerçekler dayanaklarını kaybederler (Cassier, 1943:385).

Bu yüzden mutlak, gerçek ve matematiksel zaman Cassier'ın tespit ettiği gibi, Newton için sadece bir kavram değil, temel bir gerçekliktir. *In rerum natura*da bulunduğunu düşündüğü zamanı Newton şöyle tanımlamaktadır: “Mutlak, gerçek ve matematiksel zaman, kendiliğinden ve kendi doğasından, dışsal herhangi bir şeyle ilişki içerisinde olmaksızın muntazam olarak akar” (Akt. Turetzky, 2000:73).

Bu tanımla zamanın iki özelliğini ortaya koymuş olmaktadır. İlki, zaman saat, gün ve yıl gibi genel ya da görünen zaman olarak adlandırılan süreler değildir. Saat, gün, ay gibi, göreceli ve deneyimlenebilen kıstaslar vasıtasıyla, başka bir deyişle devinim aracılığı ile sürenin ölçümüdür. Günlük deneyimlerde de çoğu zaman gerçek zamanın yerine kullanılan bu görece kavramlar Newton için mutlak ya da matematiksel zaman olarak adlandırdığı gerçek zaman değildir. (Turetzky, 2000:73). İkinci özellik ise, zaman ile devinim arasındaki ilişkinin kesin olarak ortadan kaldırılmasıdır. Devinim mutlak zamanın önemli bir özelliğine sahip değildir. Bu özelliği Newton şöyle belirtmektedir: “Bütün devinimler hızlandırılabilir ve yavaşlatılabilir fakat mutlak zamanın akışı hiçbir değişikliğe maruz bırakılamaz” (Akt. Capek, 1986:595). Dolayısıyla, Newton için zaman Elias'ın veciz sözlerle ifade ettiği gibi “varlık tarzı bakımından yani ontolojik bakımdan, doğanın öteki nesnelerinden farklı değildir... o gözle görünür nehirler ve dağlara benzeyen, onlardan tek farkı görünmezlik olan, ama yine onlar gibi insandan bağımsız nesnel bir oluş”tur (Elias, 2000:16,67).

Newton'un zaman tanımındaki muntazaman akıyor olması yönündeki düşüncesinin önemli sonuçları vardır. Bu tanım zamanın matematiksel olarak ifade edilmesi bakımından önemlidir. Matematiksel zaman, mutlak zaman gibi gerçek zamandır. Maddeden ve devinimden soyutlamayla oluşturmuş kavramsal bir kurgu değildir. Muntazaman akan gerçek zamanın tek bir matematiksel doğru boyunca aktığını düşünmektedir (Turetzky, 2000:73). Bu onu, t- koordinatı biçiminde gösterilmesine olanak sağlar.¹⁵

Düz bir t-koordinatı boyunca sürekli akan zaman fikri, onun geri çevrilemez biçimde düşünüldüğünü gösterir (Turetzky, 2000:73) ve bu ilerleme fikrine uygun bir zaman anlayışıdır. Ancak, böyle olmakla birlikte, Newtoncu paradigmadan etkilenen sosyal bilimler için tam da bu nokta önemli bir gerilim ve paradoksun kaynağıdır. Düz bir doğru boyunca ilerleyen zaman, ilerleme fikrini olanaklı kılarken, Newtoncu paradigmanın bir başka önemli kabulü olan “kapalı sistem” ise, toplumsal alana ilişkin bu olanağı ortadan kaldırır. “Kapalı sistem” zamanı simetrikleştirdiğinden, sosyal bilim teorilerini doğrudan doğruya “değişim-siz değişim” ve “zaman-sız zaman” paradokslarının içine çeker. Bu nedenle ikisi bir arada olamaz. Bu gerilim ve paradoksun iktisat teorisindeki en önemli örneklerden biri Smith'in “aşamalar teorisi”dir. Smith'in ele alındığı bölümde değerlendirilecek olan gerilimin kaynaklarını burada kısaca belirtmek gerekirse, Newton'un “kapalı sistem”i işlemeye başladığından buyana kusursuz biçimde işleyişini sürdürmektedir. Kendi içinden işleyişini bozucu bir etken ortaya çıkmaz. Oysa iktisat teorisi için Smith'te olduğu gibi hem toplumların ilerlediğini hem de ideal veya doğal bir sisteme ulaşıldığında tarihin sonunun geldiğini iddia etmek bir paradoksun ortaya çıkmasına neden olur.

¹⁵ Georgescu-Roegen zaman konusunda yaptığı tespit buradaki tartışmanın netleştirilmesi bakımından önemlidir. Buna göre, zamanı t ve T olarak göstermek gerekir. T entropi gibi geri dönüşsüz süreçlerin zamanı iken; t ise, mekanik, geri dönüşlü süreçlerin zaman fonksiyonu olarak kullanılır. Newton'un sürekli akan zamanı bu anlamda geri dönüşsüz (T) iken; yasalarını oluşturduğu ve evreni analiz ettiği zaman geri dönüşlüdür (t). Georgescu-Roegen bu durumu şöyle izah etmektedir: “Mekanik yasalar sadece t'nin fonksiyonudur ve bu nedenle Zamana (*Time*) göre değişmezler. Başka bir deyişle, mekanik olgular Zaman-sızdır (*Timeless*); fakat zaman-sız (*timeless*) değildir” (Georgescu-Roegen, 1971:136).

Bu paradoks ya da gerilimin oluşma nedenlerini belirleyebilmek ve pek çok iktisadi okuldaki önemini vurgulayabilmek için, devinim mutlak uzayda “değişim-siz değişim” olarak gerçekleştiğinin altı bir defa daha çizilmelidir. Cisimler mutlak uzayda ve zamanda niteliksel olarak değişmeden devindiklerinden dolayı, klasik fizik “kapalı sistem” oluşturabilmektedir. Sürekli akan gerçek zamanın *içinde* olmasına rağmen, mutlak uzaydaki devinimler ve “kapalı sistem”in yasaları ve işleyişi zamana göre simetriktr. Dolayısıyla, Newtoncu paradigmada zamanın kendisi değil, “kapalı sistem”in yasaları ve işleyişi zamana göre simetriktr. Bu nedenle, fiziksel dünyanın klasik fizik ile incelenen cisimlerinde ne oluş ne değişim ne de niteliksellikler mevcuttur.

Newtoncu paradigma teorik ve pratik başarıları neticesinde 17. Y.Y.’in ikinci yarısından sonraki modern bilimi biçimlendirmiştir. Paradigmanın zaman anlayışı dönemin biliminin kavramlarından biri olmuştur. Bununla birlikte bilimin gündemine sokulan “kapalı sistem” kavramı da 17. Y.Y.’dan dan başlayarak uzun süre temel referans noktalarından biri kabul edilmiştir. Sadece klasik fizik ile sınırlı kalmayan bu kabul, sosyal bilimlerde ve özellikle iktisat teorisinde dengeli yaklaşımların gerek koşullarından biridir (Whitrow, 1979b).

“Kapalı sistem” kabulü Newtoncu paradigmanın teorik ve pratik başarıları sağlamasının önünde herhangi bir engel oluşturmamıştır.¹⁶ Ancak Newtoncu paradigmanın metodolojisini sosyal bilimlere taşıma gayretleri bir meşruluk testine tabi tutulacaksa “kapalı sistem”in anlaşılması şarttır. Sosyal bilimlerin ‘nesne’lerinin bu biçimde değerlendirilmesinin doğuracağı sonuçlara geçmeden önce “kapalı sistem”in temel özellikleri aşağıda sıralanmaktadır.

(i) “Doğanın [evrenin] sabit Düzeni” (*fixed Order of Nature*) vardır. Descartes’tan başlayarak yapılan bu kabule yönelik vurgu Bilim Devrimi’nden sonra azalmamış bilakis artmıştır. Doğanın matematiksel olarak ifade

¹⁶ Newtoncu fizik her ne kadar teorik olarak bu gün aşılmışsa da gündelik hayatın pek çok vazgeçilmez mekanik araçları bu fiziğin yasaları ile işlemektedir. Dahası Cohen’in (1985:175) belirttiği gibi, insanlık tarihinin en önemli başarıları arasında yer alan uzayın keşfinde de Eienstein’in görelilik kuramı değil, Newtoncu fizik kullanılmıştır. Işık hızına kıyasla düşük hızlarda klasik fiziğe dayalı uygulamalar hala yapılmaktadır.

edilebilir olduğu anlayışına dayanır (Toulmin, Goodfield, 1965:74-5) ve Galileo ve Newton'un başarılarında önemli rolü vardır. “Doğanın sabit Düzeni” olduğuna yönelik kabulün ikinci kaynağı ise, evrenin “Yaratılıştan Tanrı'nın koyduğu statik, mekanik, tekrarlayan ve değişmeyen modeller halinde sabitleştirilmiş bir şey olarak” (Toulmin,2002:153) kabul edilerek incelenmesidir. Modellerin sahip olduğu söz konusu özellikler, beraberinde bu paradigmanın içinde kalınarak “zaman'ın oku”nun tespit edilememesi sorununu gündeme getirir. Çünkü bu paradigmada “Doğayı etkileyen biricik “tarihsel” olay Yaratılış ve bir dizi tarihsel süreçtir” (Toulmin, 2002:153). Yaratılıştan itibaren kendini tekrarlayan, statik modellere dayanan değişmeyen ilişkiler geride doğanın yaşını tespit etmeyi sağlayacak bir ‘iz’ bırakmaz. Paradigmanın içinden düşünenler, bu tür sorunlar karşısında bilgi için Kitab-ı Mukaddes'e başvurmak zorunda kalmışlardır.

Çünkü kendisini tekrarlayan ve değişmeyen ilişkilere dayalı makine doğa anlayışı zamanın geçişini tarihsel olarak önemli kılmaz. Bu nedenle Kitab-ı Mukaddes'in sunduğu “kutsal zaman ölçeği”nin (*biblical time scale*) değişmesine yönelik herhangi bir katkı yapmamıştır. Yaklaşık olarak 6000 yıl olarak kabul edilen “kutsal zaman ölçeği”nin değişebilmesi ancak “statik, mekanik, tekrarlayan ve değişmeyen” model kabulünün terk edilmesi ile mümkün hale gelmiştir. İnceleme konusu içindeki cisimlerin “değişim-siz değişim” yapması nedeniyle bu paradigma için evrenin 6000 veya 6 milyon yıl yaşında olması arasında bir fark yoktur. 18. Y.Y.'dan itibaren jeolojinin, 19. Y.Y.'dan itibaren ise, evrim teorisinin katkısı ile bu kabul sorgulanmaya başlamıştır. Bu iki bilim dalının katkısı sadece “kutsal zaman ölçeği”ndeki 6000 yıl kabulünü milyonlarca yıla çıkarma ile sınırlı değildir. En az bunun kadar önemli katkıları, modellere kendini tekrarlamayan, değişen ilişkilerin katılmasının önünü açmaları olmuştur. Böylece bir yandan “zaman'ın oku”nu ortaya çıkmasına (Gould, 1998:10-16) diğer yandan ise, doğada sabit ya da ideal bir düzenin olmasının bir zorunluluk olmadığı düşüncesine kapı aralamışlardır. “Kapalı sistem” anlayışından açık uçlu sistem anlayışına geçiş olarak nitelendirilebilecek bu süreç sonunda, makine doğa anlayışı yerini organizma olarak doğa anlayışına bırakmıştır.

Değişme üzerine Newtoncu anlayışla tezat oluşturabilecek ilk önemli ampirik bulgular jeoloji alanında ortaya çıkmıştır.¹⁷ Söz konusu, değişim ve “derin zaman”a (Gould, 1998:1-8) yönelik yeni anlayışın jeolojinin dolayısıyla bilimin gündemine girmesi deyim yerindeyse adeta A. Smith’in yanı başında gerçekleşmiştir. Bu konunun ve jeolojinin önemli ismi J. Hutton (1726-1797) A. Smith’in yakın arkadaşıdır¹⁸.

Dönemin bilim adamları üzerindeki Newton’ın güçlü etkisine bir örnek teşkil etmesi açısından ele aldığımız J. Hutton’un yaklaşımını, Gould’un (1998:61-98) çalışmasını takip ederek ortaya koyulabilir. J. Hutton, tespit ettiği niteliksel değişmelere rağmen, klasik Newtoncu modelde olduğu gibi yeryüzünü bir makine olarak tanımlar ve bu makine yaşlanmayı önleyen özel bir tarzda çalışır. Bir yandan bize “derin zaman” fikrini verirken, diğer yandan bu makinenin çalışma sürecinde tarih ortadan kaybolur. Başlangıcı ne olursa olsun, söz konusu makine bir kez harekete geçtiğinde asla durmaz, kendi düzeninde çalışır. Gould, J.Hutton’un ‘dinamik’ makinesinin çalışma ilkelerini şu şekilde tespit eder.

Hutton’un tarih dışı dünyası karşıt güçlerin dinamik bir dengesidir, pasif bir denge değil, ve metaforları dönen sisteminin dinamik durgun durumunu kaydeder... Bu anlamda Hutton’un tarihe karşı katı bakışı dünya makinesinin mükemmelliği hakkındaki katı, tutku dolu inancının gereğidir (Gould, 1998:82, 85).

Böylece, ampirik bulguların adeta zorunlu bir sonucu olarak, ortaya çıkan değişme kavramı Newtoncu mükemmel makine anlayışının sınırları

¹⁷ Jeolojinin ampirik bulguları sadece değişmeye yönelik değil, zaman ölçeği konusunda o güne kadar genel kabul görmüş fikirlerin de sorgulanmasını sağlamıştır Genel düşünce doğanın yaklaşık olarak altı bin yaşında olduğu yönündeyken söz konusu ampirik bulguların gerçekleşmesi için geçmesi gereken sürenin altı bin yıldan çok daha uzun olmasının gerekliliğinden dolayı eski fikirlerin sorgulanması kaçınılmaz hale gelmiştir. Jeolojinin tek etkisi de bu olmamıştır, zaman algılayışının ölçeğini uzatarak Gould’un deyimiyle derin zamanı (*deep time*) (Gould, 1998:2) “bularak” kendinden sonraki evrim teorisinin çok yavaş değişmelerine imkan verecek kadar uzun bir zamanın yaşandığını ortaya koymuştur.

¹⁸ J. Hutton ile A. Smith arasındaki yakınlığa vasiyetini yerine getirme işini J. Hutton’dan istemesini başlı başına bir örnek olarak verilebilir. Ayrıntı için Bkz. (Schabas, 2003:266) ve ayrıca Gould (1998: 17,64).

içinde kalınarak açıklama gayreti, değişimin karşıt güçlerin ‘dinamik’ bir dengesi olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanmıştır. Altının çizilmesi gereken husus, niteliksel değişim olgusunun tespit edilmiş olmasına rağmen bunun Newtoncu paradigmanın sınırları içinde yorumlama gayretidir. Bu örnek Newtoncu paradigmanın dışına çıkmanın önündeki ‘zihinsel’ engelin büyüklüğünün bir göstergesidir. Dönemin bilim adamlarının sahip oldukları yeryüzü tasarımı, Newtoncu mükemmel makine tasarımıdır ve bu tasarımın Toulmin’in altını çizdiği türden *tarihsel soruların* sorulmasının önündeki engeldir.

Bir kez jeolojik değişim olgusu kabul edildikten sonra, bu değişimlerin zamansal (*temporal*) sıralamasına ilişkin sorular kaçınılmaz olur; hangi faktörler değişimden sorumludur; şu anda aktif olanlarla aynı mıdır, görünür etkilerini üretmeleri ne kadar zaman alır... bu *tarihsel sorular* daha ileri araştırmalara rehberlik ederler (Toulmin, Goodfield, 1965:142).

Belirtilen *tarihsel sorulardan* altını çizilmesi gereken en önemlilerinden biri, “şu anda aktif olanlarla aynı mıdır” sorusudur. J. Hutton ve genel olarak Newton etkisi altındaki 18.YY bilim adamları için soruya verilen yanıt, yasaların dolayısıyla “dinamik” değişmeye sağlayan nedenlerin aynı kaldığıdır. Oysa ilk önce jeoloji daha sonra da özellikle biyolojinin etkisiyle bu zaman-sız yasalar anlayışı terk edilmiştir. “Zaman’ın oku” ya da Georgescu-Roegen T olarak ifade ettiği Zaman anlayışının yerleşmesi ile birlikte değişimi Newtoncu paradigmanın dışından incelemek mümkün hale gelmiştir.

(ii) “Doğanın sabit Düzeni” ile ilişkili olan ikinci kabul paradigmanın inceleme konusunu oluşturan şeylerin veri kabul edilmesidir. Toulmin’in belirttiği gibi, “Onyedinci yüzyılın doğa filozofları için fiziksel doğa apaçık “yer kaplayan cisimlerden” veya “kütlelerden” ibaretti” (Toulmin, 2002:155). İnceleme konusunu oluşturan “yer kaplayan cisimler” veya “kütleler” pasiftirler ve içinde bulundukları pasiflikten ancak Yaratıcının bilinçli müdahalesi ile çıkabilirler düşüncesi genel kabul görmektedir (Toulmin, 2002:155). Yaratıcının mükemmel olması yarattığı şeyin de mükemmel olacağı fikrini doğurduğundan söz konusu bilinçli müdahaleye de mantıken gerek kalmaz.

Tanrı'nın eli bir kez evreni kurmuştur ve bu Newton'un tanımladığı "kapalı sistem"e uygun biçimde öncesiz ve sonrasız olarak işleyecektir. Belirtilen iki kabulü metaforik olarak en iyi temsil eden evrenin mekanik saat ile karşılaştırılmasıdır. Evren/saat yaratıcı tarafından bir kez mükemmel olarak yapılmıştır ve bir kez işlemesine izin verildikten sonra kusursuz işleyişine müdahale edilmesine gerek duyulmaz. Saat metaforunun sembolize ettiği gibi, evren, pasif 'kütlelerin' birbiri üzerine uyguladıkları kuvvetlere ve mekanik biçimde kendini tekrarlayan ilişkilere sahiptir. Bu anlamda Prigogine'in ifadesi ile Newton "evrensel harmoni"ye inanmaktadır (Coveney, 1991:45).

(iii) "Statik, mekanik, tekrarlayan ve değişmeyen modeller"in oluşturduğu "evrensel harmoni" Newtoncu paradigmaya üçüncü özelliğini katar. Tanrı tarafından bir kez kurulduktan sonra, kendi harmonik işleyişine bırakılan evrenin yasaları değişmez. Oluşturulan "kapalı sistem"in yasaları Heisenberg'in belirttiği gibi, "uzay ve zamandan bağımsız olarak, en genel tarzda geçerlidir, öncesiz ve sonrasız bir geçerlilik taşır" (2000:76). Bu evrende Roma İmparatorluğu'nun çöküş yılı olarak kabul edilebilecek 511 yılı ile 'petrol krizleri'nin gerçekleştiği 1974 yılında Ay'ın neden olduğu gelgitler aynı nedensellik ilişkilerine ve yasalara tabidir. Açıklamaya yöneldiği veri 'kütleler' dünyası için t -koordinatındaki herhangi bir t noktası ile $t+n$ ve $t-n$ arasında bir fark ortaya çıkmaz.

Newtoncu zaman anlayışının klasik fizikteki yeri ve önemine tekrar dönülecek olunursa, mutlak ve matematiksel zaman kabulü paradigmanın mekanik yasalarının oluşturulabilmesi için zorunlu olduğunun altı çizilmelidir. Bir doğru olarak tasarlanıp, deviniminden önce ve ondan bağımsız bir varlık olarak kabul edilmesi, mekanik yasalarının oluşturulabilmesinin koşuludur (Windred, 1933:141). Bu nedenle, mutlak zaman ve mutlak uzay ile bunlara göre ölçülebilecek devinim düşüncesi Karbuz (1997:66)'un belirttiği gibi, Newton fiziğinin başarısının temelidir. Örneğin, yüzyıllar boyunca doğru kabul edilen Aristocu fiziğin sorgulanmasını tek başına sağlayabilecek güçte olan eylemsizlik yasası için, mutlak zaman ve mutlak uzay anlayışı şarttır. Mutlak

ve matematiksel zaman kavramının önemini ve yerine getirdiği işlevi Turetzky şu sözlerle belirtmektedir:

[Newtoncu] Fizikçiler mutlak zamanı devinimin, durgunluğun ve birbiri ardı sıra gelmenin ideal sınırının zamansal sınırlayıcısı (*temporal container*) olarak tanımladılar. Sınırlayıcı metaforu bir yana, fizikte zaman, doğal yasalar ve nedensel ilişkiler sisteminin temel faktörlerinden biri işlevini görür. Doğa yasalarına ve onları yöneten nedensel ilişkilere yönelik bu yeni anlayışta ampirik olarak gözlemlenebilen olgular kesin matematiksel ilişkiler vasıtasıyla birbirlerine bağlanır. Yasalar ve güçler sisteminde zaman temel miktar ve devinim olarak iş görür. Devinim, bağımsız değişken olan zamanın bir fonksiyonu olur. Bağımsız matematiksel değişken olarak zaman, yeni devinim kavramını izah ve analiz etmesine ek olarak hız, momentum, ivme, güç gibi fiziksel kavramları tanımlar (Turetzky, 2000:76).

Klasik fizik Aristocu anlamdaki devinimi yani içinde oluşlar, yok oluşların da bulunduğu özünde organik olan devinim anlayışı yerine “değişimsiz değişim” (Koyre, 1965:10) anlayışını koyarak bütün niteselliklerinden yalıtmıştır. Makine doğa tasarımı ile uyumlu bu süreç sonunda, yeryüzünde ve gökyüzündeki inceleme alanına giren tüm nesneler için ezeli ve ebedi bir değişmezlik ya da Koyre’nin ifadesiyle “değişim-siz değişim” fikri bilimsel düşünceyi uzun süre etkisi altına almıştır.¹⁹ Fiziksel dünya ya da Platoncu anlamıyla görünen dünya “değişim-siz değişim”li kütleler olarak değerlendirilmesi bağlamında zaman-sızlaştırılmıştır. Bu aynı zamanda, Platoncu *pistis* alanının *episteme* konumuna yükseltilmesidir.²⁰ Ancak süreç içinde, görünen dünya Mumford’un tabiriyle “ölü” olarak incelenmeye tabi tutulmuştur. Platoncu *pistis* alanını *epistemeye* açan Galileo konuya yaklaşımını şu sözlerle dile getirmektedir:

Felsefe gözlerimizin önünde açık duran o koca kitapta yani evrende yazılıdır; ancak yazılı olduğu dili

¹⁹ 17. Y.Y.’deki düşünceyi Mumford şöyle betimlemektedir: “17. Y.Y.’de dünyanın, bağımsız sistem dizilerinden oluştuğu düşünülürdü. Birincisi, fiziğin ölü dünyası, madde ve devinimin dünyası kesin matematiksel tanımlamalara konu idi” (Mumford, 1947:369)

²⁰ Klasik fiziğin, iki önemli ismi olan Galileo ve Newton’un fiziksel dünyayı incelemelerinde Platon’dan etkilendikleri gösterilmiştir (Bechler, 1989:265; Koyre, 1994; Yıldırım, 1996:228).

öğrenip harfleriyle tanışıklık kurmadıkça onu okuyamayız. O matematiksel dille yazılmıştır, harfleri üçgenler, daireler ve öteki geometrik şekillerdir, onlar olmadan tek bir sözcüğü anlamak insan için olanaksızdır (Akt. Collingwood, 1999:122)²¹

Gerek Galileo gerekse Newton fiziksel dünyanın idealar dünyası gibi zamanla değişmeyen bir modellemesini yapma peşindedir. Böyle olmakla birlikte, Newton'un *İlkeler*'i insanlık tarihinin o güne kadar ki en önemli çalışmalarından biridir. Fiziksel modelleri başarıyla matematikselleştirmiş ve onlara mükemmel tahmin gücü vermiştir. Klasik fiziğin sağladığı bu olanağı Pierre Simon de Laplace 1814'te yayımladığı *Mécanique Céleste* kitabında kullanır. Evrenin bir andaki tüm bilgisine sahip olmanın olanaklı olması durumunda geçmişin olduğu gibi geleceğin de yani her anın bilgisine ulaşılabileceği iddiasını ortaya atar. Sözü edilen kitabında Laplace Newton'un çekim gücünün açıklama sınırını evrenin neredeyse tüm olguları kapsayacak biçimde genişletir. Nye'nin sözleri ile Laplace "Işıktan elektriğe, astronomiden molekülleri bir arada tutan güce (*cohesion*) *bütün* doğal olgular için boş uzaydaki atomlar arasındaki eylemin açıklayıcı bir çerçeve sunduğu varsay[ar]" (Nye, 2003:290). Bu nedenle bütün atomların bilgisi bilindiğinde klasik mekaniğin önünde geleceğe ilişkin açıklanamayacak bir *durum* kalmaz. Çünkü Laplace evreni bir makine -saat- olduğunu varsayıp, bu makinenin baştan belirlenmiş hareketini sonsuza kadar aynı biçimde tekrar edeceğini kabul eder (Georgescu-Roegen, 1978:319 ve Prigogine, 1996:152).

Laplace'ın iddiası Georgescu-Roegen'in ifadesi ile demirguic –her şeyi bilen- (*demiurgic intellect*) bir akli gerektirir. Böyle bir aklın mümkün olup olamayacağı tartışması bir yana, Laplace'ın iddiası en azından astronomi pratiğinde 'çok geçmeden' önemli destekler sağlamıştır. Bu nedenle Newtoncu paradigmanın 19. Y. Y.'ın ikinci yarısına değin hâkimiyetini sürdürme konusunda önemli zorluklar ile karşılaşmadığı söylenebilir. Zaman tartışması konusunda içinde gizli bir muhtevası olan bu desteklerden biri burada anılmaya değerdir. Urbain Leverier Newtoncu mekaniğe dayanarak

²¹ Bu konuda Galileo'nun en sadık takipçilerinden birinin Newton olduğu konusunda Bkz. Cassier, 1943:380

yaptığı hesaplamalar sonucunda, güneş sisteminde bilinen gezegenlere ek olarak bir başka gezegenin daha varlığının gerekli olduğu ortaya çıkarmıştır. Sistemin işleyişi gereği *olması gerekli* olduğunu ‘masa başında’ ispat edilen söz konusu gezegen o tarihe kadar gözlenmemiştir. Newtoncu mekanik için bir sınava dönüşen bu durum sonunda, kazanan Newtoncu paradigma olmuştur. Leverier’in nerede olmasının gerektiğini ‘masa başında’ ispat ettiği gezegen, söz konusu hesaplara dayanarak teleskopların çevrildiği istikamette keşfedilmiştir. Bu biçimde 1846 keşfedilen Neptün gezegeni klasik fiziğin en önemli başarılarından biri olmasının yanı sıra paradigma açısından önemli bir ‘prestij’ kaynağı unsuru olmuştur.

Burada söz konusu edilen başarının içindeki zaman tartışmasına yönelik gizli muhteva ise iki parçaya ayrılarak incelenebilir. Newton mekaniğinin tümü ve ondan etkilenen sosyal bilimler için de geçerli olan örtük kabul şöyle izah edilebilir. Klasik mekanik sembol isimlerinden biri olan Laplace’ın deterministik doğa anlayışı geçmiş, şimdi ve geleceğe ilişkin bilgi konusundaki ontolojik farklılığın ortadan kalkmasına neden oldu. Zaman sadece parametre düzeyine indirilip, gelecek geçmişe denk hale getirildiğinde, bunlara ilişkin bilgi de aynı ontolojik düzeyde değerlendirildi. Klasik mekanikten kaynaklanan bu durumu Prigogine ve Stengers şöyle temellendirmektedir:

Determinist bir tabiat anlayışında zamanın yönünün ne manası olabilir? Eğer gelecek, şöyle ya da böyle şu anın içinde (ki aynı zamanda geçmiş de içine alır), saklıysa zamanın yönünün anlamı nedir? Zamanın yönü, geleceğin, elde olmadığı, yani Fransız şair Paul Valery’nin ifadesiyle, “zaman bir inşadır” gerçeğinin göstergesidir (Prigogine, Stengers, 1996:49-50).

Sistemin dinamik olarak adlandırılması geleceğin şimdiye yıkılmasına, başka bir deyişle herhangi bir andaki bilgisinden sistemin geçmiş ve/veya gelecek bilgisine ulaşmanın engeli değildir. Çünkü Prigogine, Stengers’in yukarıda tanımladıkları bağlamdaki determinist bir sistemde ya da başka bir deyişle klasik fiziğin dinamik sistemlerinde

“her şey belirlidir”. Bunun buradaki anlamı ise şu: Ta ilk baştan başlayarak, hareketin çeşitli sabitelerinin değeri bellidir; bunun dışında hiçbir şey “olmaz”, “vukû bulmaz”. İşte burada bilim tarihinin dramatik anlarından birine, tabiatın tasvirinin neredeyse tümüyle statik bir tabloya indirgendiği ana gelmiş oluruz (Prigogine;Stengers, 1996:108).

İşaret edilen dramatik an doğanın animistik biçimde anlaşılmaya çalışıldığı Aristocu kabullerin yıkılıp, yerine mekanistik dünya tasavvurunun konulduğu andır. Birinin diğerinin yerine geçişi bir süreçtir ve bu süreç 18. Y. Y.’da başlamamıştır. Galileo ile başlatılabilecek sürecin ulaştığı zirve anlamında kullanılmaktır. Niteliksel değişimin dışlanması ile doğa yalnızca tek bir “sürece” indirgenmiştir. Bu “süreç” sadece mekânsal koordinatların değişmesi anlamında devinimdir. Laplace’ın Rüyası’na da dayanak oluşturan bu indirgemeye dayanılarak ulaşılan sonucu Prigogine, Stengers’ten (1996:94) aktarmak mümkündür. Yazarlar gerçek anlamı ile zamanın yok edilmesi sonucunda ortaya çıkan determinizmi şöyle betimlemektedirler. Laplace’nın iddia ettiği gibi,

Tüm kuvvetler bilindiğinde herhangi bir anlık durumun sistemin tümünü, sadece geleceğini değil, geçmişini de tanımlamaya yeter oluşudur. Dolayısıyla, her bir an da her şey belirlenmiş demektir (Prigogine, Stengers, 1996:94)

Cisimler t_0 - t_1 süresi boyunca devinerek uzaysal konumları farklılaşır. Devinim cismin t_0 ’da bulunduğu a noktasından t_1 ’de bulunduğu b noktasına geçişten ibarettir. Newtoncu anlamda zamansal ve uzaysal nicelik denildiğinde anlaşılması gereken bundan fazlası değildir. Newtoncu sistemdeki gibi, kapalı bir sistemde tüm cisimlerin bu türden bir devinim gerçekleştirdikleri dikkate alındığında, sistemin tümü için de söz konusu tersinirlik geçerli hale gelir. Zaman ve mekân nicelikleri cismin belirteçleridir. Bu kavramsallaştırma zamanın geçişinin cismin üzerindeki etkisini önemsizleştirir. Dolayısıyla zaman cismin devinimi için tersinir olarak kabul edilir. İktisat literatürünün de aşına olduğu başka bir ifade ile cisim veridir, değişmez. Bu nedenle sistemde yeni olan bir şey yoktur. Laplace’ın herhangi

bir anın tüm bilgisinden ezeli ve ebedi tüm anların bilgisine ulaşılabileceğine yönelik iddiasının altında da bu yatmaktadır. Neptün gezegenin keşfedilmesi örneğinde olduğu gibi, keşfedilen *bilgi eksikliği* nedeniyle ‘orada’ olduğu görülemeyendir. Oysa baştan *tam bilgiye* sahip olunabilseydi paradigma herhangi bir sınav ile yüzleşmek zorunda kalmayacaktı. Cismin devinimdeki belirtilen hususlar nedeni ile ortaya çıkan sistemin özelliği ile ilgili olarak bir kez daha Prigogine başvurulabilir.

Bir dinamik sistemi kontrol etme gücünü elinde bulunduran bir varlık, sistemin belli bir zamanda, belli bir duruma “kendiliğinden” gelmesini sağlayacak başlangıç durumunu hesaplayabilir. Dinamik kanunlarının genel-geçerliliği başlangıç şartlarının keyfiliği ile sağlanır (Prigogine, 1996:95).

Newtoncu mekaniğin gösterdiği bu türden başarılar bütün bilim dallarını olduğu gibi, sonradan iktisat olarak adlandırılacak bilim dalını da etkilemiştir. Adam Smith’ten, Leon Walras’a kadar uzanan bu etkileme sürecine ilgili bölümlerde değinilecektir. Tabii ki söz konusu etkilenme süreci sadece bu iki yazarın dönemleri arası ile sınırlı değildir. Özellikle Walras’ın etkisi ile Newtoncu paradigmanın yöntemi ve kabulleri bugün de iktisat bilimi içinde canlılığını sürdürmektedir. Örnek vermek gerekirse, Maurice Allias 1988 Nobel Ödülü konuşmasında şunları söylemektedir.

İlk olarak, her bilimin ön gerekliliği, analiz edilebilir ve öngörülebilir düzenliliklerin olmasıdır. Örneğin, gökyüzü mekaniği gibi... Uzun yıllar sonunda iki konuda ikna oldum: insan psikolojisi bütün tarih boyunca ve bütün coğrafyalarda (*at all times and places*) temelde aynı kalır; ve şimdi (*the present*) değişmez yasalarca geçmiş tarafından belirlenir. Öyle görünüyor ki sosyal bilimlerde doğa (*physical*) bilimleri gibi çok büyük ölçüde zaman ve mekan içinde değişmeyen miktarların ve ilişkilerin araştırılmasına dayandırılmalıdır (Allias, 1988:5-6)

Söz konusu olan zaman kabulünü açıkça ortaya koyabilmek ve bundan sonraki tartışmalara zemin hazırlayabilmek için Aristo bölümünde değinilen devinim (*locomotion*) kavramına dönmek gerekir. Mekanik devinim sadece

yer değiştirmeden ibarettir, niteliksel bir yönü yoktur ve niteliksel değişim bununla sınırlı kalındığı sürece anlaşılamaz (Georgescu-Roegen, 1979:321). Daha önce değinildiğı gibi, devinimi bu biçimde sadece zamansal ve mekânsal koordinat değişimi olarak ifade etme, Galileo ve Newton’u başarıya götüren en önemli paradigmatik sıçramalardan biridir. Cisimlerin devinimini sadece zamansal ve uzaysal²² niceliğe indirgeyerek Aristocu niteliksel değişimin dışlanması devinimin zamana göre tersinir olarak ele alınmasının yolunu açmıştır. Böylece Newtoncu paradigmada her şey tersinir olarak formüle edilebilmiştir (Georgescu-Roegen, 1979:321). Devinimin zaman göre tersinir olarak formüle edilmesine benzer biçimde, iktisatta da arz ve talep şedülleri zamana göre tersinir olarak formüle edilir. Georgescu-Roegen’in belirttiğı gibi (1979:321) “arz ve talep şedülleri yukarı ve aşağı doğru hareket edebilir ancak sistem her zaman önceki dengesini sağlar.” Bozulan dengenin aynı izi takip ederek, simetrik olarak geriye doğru hareket edeceği düşünülür.

Cisimlerin veri olmama halleri veya geçirdikleri niteliksel değişim zamanın geçişi ile tersinirlik arasında yeni bir ilişkinin tanımlanması ihtiyacını ortaya çıkarır. Bu türden bir değişim sistemin parametrelerini değiştirerek, sistemi yeni bir duruma sokar. Bu nedenle niteliksel değişim sistemin açık uçlu olarak tasarlanması gerektirir. Klasik mekanik ile sözü edilen niteliksel değişimi bir örnek ile açıklamak mümkündür. Her sabah güneş yeniden doğar ancak sistem için bu bir yenilik değildir. “Her yenilik kronolojik zamanda yalnızca bir kez meydana gelmesi anlamında biriciktir. Dahası, yenilik her zaman niteliksel bir değişimi temsil eder” diye yazan Georgescu-Roegen’in (1979:321) sözlerinden de çıkarılabileceğı gibi, niteliksel değişim zamanın anlarını birbirinden farklılaştırır. Kronolojik zamanın bir anında yalnızca bir kez meydana gelen yenilik, aynı zamanda sistemi tersinir olmaktan da çıkarır. İktisadi hayattan örneklemek gerekirse, buhar makinesi, içten patlamalı motor, sadece bir kez icat edilirler ve edildikten sonra ekonomik süreçlere uygulandıklarında sistemin parametrelerini değiştirirler. Dolayısıyla kronolojik zamanda yenilikler ile ‘işaretlenen’ zaman iktisadi dünyanın olgusal

²² Yukarıda belirtildiğı gibi “veri” cisimlerin belirtici olarak zamansal ve mekansal anlamında.

gerçekliği sürekli olarak aynı biçimde kendini tekrar etmesine izin vermez. Georgescu-Roegen'in belirttiği gibi, "iktisadi sistemler niteliksel olarak (*qualitatively*) sürekli değişim gösterir... Ekonomik süreçlerin en önemli yönü yeniliğin (*novelty*) sürekli olarak ortaya çıkmasıdır" (Georgescu-Roegen, 1979:312).

Dolayısıyla iktisadi gerçekliğin de içinde bulunduğu açık sistemlerde yenilikler zaman simetrikliğinin önündeki engellerden biridir.²³ Yenilikler sistemi bir andan diğerine farklılaşmasına neden olur. Bu koordinat sisteminde anların birbirinden farklılaşabilmesinin ve analizin tarihsel zaman bağlamına oturtulmasının ön koşulların biridir. Schumpeter'in aşağıda aktarılabilecek sözlerinden meselenin bir boyutuna doğrudan girmek mümkün olmaktadır.

Şu noktayı açıkça vurgulamak gerekir, tanımlandığı şekliyle dinamik teori hiçbir biçimde tarihsel değildir: dinamik analizin zaman belirteci tarihsel zamana referans vermez - örnek vermek gerekirse, kullandığımız basit arz ve talep modeli konfigürasyonları Başkan Washington veya Başkan Roosevelt zamanına mı ait olduğuna yönelik herhangi bir şey söylemez ve bunları tarihsel olarak değil, teorik olarak sıralar (Schumpeter, 1954:965).

Schumpeter'den etkilenen Georgescu-Roegen tarihsel analiz ve dinamik analiz için ayrı ayrı iki zaman belirteci kullanılmasını önerir. Buna göre, tarihsel zaman (T) ile dinamik zaman ise (t) ile gösterilebilir (Georgescu-Roegen, 1971:136). Klasik fizik t'nin fonksiyonu iken, termodinamik T'nindir. Fiziğin bu alt dalı geri dönüşsüzlüğü niteliksel değişim ile birlikte sunduğu için bir sonraki alt bölümün konusunu oluşturacaktır.

IV. ENTROPİ, GERİ DÖNÜŞSÜZ SÜREÇLER VE ZAMAN

²³ Burada sözü edilen yenilikten sadece teknolojik yenilik anlaşılmamalıdır. İktisadi bilgilenme sürecinden, iki ülke arasında çıkan savaş; parlamento seçimlerinden, genel greve kadar iktisadın olgusal gerçekliğinin içinde vuku bulan olaylar, bu olgusal gerçekliği simetrik olmaktan çıkarır.

t, T ayrımı klasik fizik açısından önemsizdir. Klasik fizikte sürekli olarak kendini tekrar eden olgular dünyası incelediğinden ve simetrik yasalar ile çalışıldığından T'ye esaslı bir ilgi gösterilmesi ihtiyacı ortaya çıkmaz (Georgescu-Roegen, 1975:350-1). Ayrıca bununla ilişkili bir başka neden ise, niteliksel değişim gösteren olgu ve süreçlerin bu paradigmanın inceleme alanında olmamasıdır. Dolayısıyla değişimden anlaşılan sadece kütle, hız ve konumu esas alan konumsal değişimdir. Bu nedenlerden ötürü niteliksel değişime dolayısıyla da T'ye karşı duyarlılık oluşmadığı söylenebilir. Ancak klasik fiziğin inceleme alanı dışında kalan bu konulara yönelik ilgi özellikle 19 Y.Y.'ın ikinci yarısı ile birlikte fizik bilimi içinde termodinamik olarak adlandırılan bir dalın konusu olmuştur.

Isının hareketi anlamına gelen termodinamiğin doğuş öyküsü ile iktisat teorisinin doğuş öyküsünün kesişen yönleri vardır. Isının hareketine olan ilgi 18. Y.Y.'da önemli bir ihtiyaçtan ötürü artmaya başlamıştır. Söz konusu ihtiyacın kaynağı, Sanayi Devrimi'nin sembol icatlarından biri olan buhar makinesinin verimliliğinin artırılmasına yönelik çalışmaların ısının hareketinin anlaşılması gereğini ortaya çıkarmasıdır. Denilebilir ki, iktisadi meseleleri teorik biçimde kavranmasına yönelik her geçen gün artan ihtiyaç, Sanayi Devrimi ile hız kazanırken; Devrim'in sembollerinden biri olan makinenin işleyişinin anlaşılmasına yönelik ihtiyaç ise termodinamik biliminin doğuşunu hızlandırmıştır. Diğer bir kesişme ise, iktisat teorisinin kurucu eseri olarak kabul edilen *Ulusların Zenginliği*'nin yazıldığı ve buhar makinesinin ilk verimli örneğinin yapıldığı yerin Glasgow Üniversitesi olmasıdır. Adam Smith'in Glasgow Üniversitesi'nde *Ulusların Zenginliği*'ni hazırlamakta olduğu yıllarda, James Watt da aynı üniversitenin bir atölyesinde matematik ve geometri derslerinde kullanılmak üzere aletler yapmaktaydı. 1764 yılında onarması için kendisine verilen bir buhar makinesinden yola çıkan Watt, çalışmalarının sonucunu 1769 yılında geliştirdiği ayrı yoğunlaştırıcı (*separate condenser*) patentini almaya başlayacaktır. 1782 yılında ise o günkü koşullara göre hayli verimli işleyebilen bir buhar makinesinin patentini almıştır (Bernal, 1969:581, Bernal, 1995:295-8, Georgescu-Roegen, 1975:351).

Buhar makinesinin verimliliğini arttırmaya yönelik sürüp giden çalışmalar, fizik bilimi içinde yukarıda sözü edilen termodinamik biliminin doğmasına önemli derecede katkı yapmıştır. Ancak buhar makinesinin verimliliğin sağlanması ve bunun üretimde kullanılması her ne kadar Britanya’da gerçekleştirilmiş olsa da, söz konusu bilimin ortaya çıkışına olanak sağlayan öncü çalışmaların önemli bölümü Britanya dışında yapılmıştır (Bernal, 1969:585). Bununla birlikte, belirtilmesi gereken bir başka husus ise bilimsel ilginin tetikleyicisinin uluslararası rekabet gibi iktisadi bir mesele olduğudur. I. Napoleon’un savaş bakanının oğlu olan N. Sadi Carnot adındaki bir mühendis, Fransa’nın İngiltere ve Prusya karşısındaki güçsüzlüğünün nedenini Fransızların sahip oldukları buhar makinelerinin yeterince verimli çalışmamasına bağlamaktadır. Bundan dolayı bu makinenin verimini arttırmaya yönelik çalışmalar yapmaktadır.²⁴

Carnot’nun buhar makinesinin verimliliğini arttırmak maksadıyla yaptığı çalışmaların Fransa’nın İngiltere’ye karşı olan gücüne yaptığı katkı tartışmaya açık olsa da, yeni bir bilim dalının kurucuları arasında yer aldığı tartışmasızdır. Carnot’nun *Isının Hareket Ettirici Kuvveti Üzerine Düşünceler* adıyla 1824 yılında yayımladığı eseri termodinamik biliminin kurucu eserlerinden biri olarak anılacaktır (Bernal, 1953:45-9, Bernal, 1969b:586-7, Gullien, 2006:178-9, Georgescu-Roegen, 1975:351, Smith, 2003:301).

Termodinamik biliminin öncü çalışmalarından birini yapmış olan Carnot ve bu bağlamda buhar makinesinin burada ele alınmasının nedeni şudur: Buhar makinesi üzerine yapılan çalışmalar doğrudan veya dolaylı olarak termodinamiğin birinci, ikinci ve entropi yasalarının tanımlanmasını sağladığı gibi, geri dönüşsüz süreçlerin incelenmesine fizik bilimi içinde önemli bir alan açarak, zaman kavramına fizik biliminin yeni bir yaklaşım ile

²⁴ Carnot’un buhar makinesinin uygar dünyada büyük bir devrime neden olduğu görüşündedir. “Eğer İngiltere’yi sahip olduğu buhar makinelerinden mahrum ederseniz, onu hem kömüründen hem de demirinden mahrum etmiş olursunuz; zenginliğinin kaynaklarını kesmiş olup, refahının araçlarını tamamen ortadan kaldırırsınız ve bu ulusun büyük gücünü önemsiz hale getirirsiniz. İngiltere’nin deniz gücünü imha etme muhtemelen bundan daha az önemli bir felaket olacaktır” (akt. Lewis, 2007:59). Carnot’nun haksız olduğunu ileri sürmek güçtür. Watt ile ortaklık kurarak buhar makinesini satmak için üreten Matthew Boulton, Rusya İmparatoriçesi Katerina’ya buhar makinesini şu sözleri ile pazarlamaktadır: “Ben bütün dünyanın istediği bir şeyi satıyorum, bunun adı güç’tür” (Akt. Bernal, 1995:300).

değerlendirebilmesinin temellerini atmıştır. Daha sonraları A. S. Eddington tarafından “zaman’ın oku” olarak adlandırılacak olan fizik bilimi içindeki bu yeni yaklaşımın kaynağını gösterebilmek ve izah edebilmek için yukarıda sözü edilen sürece kısaca da olsa değinmek gerekmektedir.

Carnot maksimum verimliliğe ulaşılabilmesi için tam anlamı ile geri dönüşlü ideal bir buhar makinesi tasavvur eder. Ancak çalışmaları sonucunda ulaştığı sonuç, ısının sıcak kazandan soğuk kazana doğru olan hareketinin tek yönlü olduğu ve makinenin verimliliğinin ikisi arasındaki sıcaklık farkına bağlı olduğudur. Buhar makinesinin teorik olarak maksimum verime ulaşabilmesi için, işleminin tersinir olmasının gerektiği varsayımının geçerli olmadığından yani ısının hareketinin tek yönlü olduğunun bilincinde olan Carnot, dolayısıyla yüzde yüz verimlilikte çalışan bir buhar makinesinin de yapılamayacağı sonucuna ulaşır (Bernal, 1953:45-7).

Makinenin neden yüzde yüz verimlilikte çalışmadığı ve ‘kaybolan’ enerjinin ne olduğuna yönelik açıklama, Carnot’un ideal buhar makinesindeki ısı ve iş arasındaki sürece tersinden yaklaşan James Prescott Joule’dan gelmiştir. Isının iş yarattığı buhar makinesinin tersine, işin ısı yarattığı süreçleri inceleyen Joule veri bir işin ne türden olursa olsun aynı miktarda ısı ürettiğini gösterir. Isı ve iş arasındaki ilişkiyi enerji biçimindeki bir eşitlik ile tanımlayan Joule, böylece termodinamiğin birinci yasasının temelini atar (Coveney; Highfield, 1991:150).²⁵ Bu yasa fiziksel olaylar öncesi ve

²⁵ Birinci yasaya göre, evrenin enerjisi sabittir; bu enerjinin korunumu yasasıdır. Bu yasa ile klasik fizik yasalarının herhangi bir uyumsuzluk olduğu söylenemez. Toplam madde ve enerjinin değişmeyeceğini söyleyen bu yasa Prigogine;Stangers’a göre, fizikteki mekanik genellemelerin zaferidir ve önemli kültürel etkileri olmuştur. Örneğin bunlardan biri “toplumun ve insanların bir tür enerji dönüştürücü motorlar olduğu anlayışını doğur[masıdır]” (Prigogine;Stangers, 1996:147). Klasik mekanik’in kütle, hız ve konum olarak sınırlandırdığı algı dünyasında toplam enerji kinetik ve potansiyel olarak adlandırılan iki bileşenden oluşmaktadır. Toplam enerji değişmez ancak bu iki bileşenin toplam içindeki oranları değişir. Termodinamiğin birinci yasasının da esin kaynağı olan bu dönüşüm maddenin ve enerjinin korunduğu fikrine dayanır (Georgescu-Roegen, 1975:350; Maneschi;Zamagni, 1997:698). Mekanik enerjinin korunumu ile benzeşen termodinamiğin birinci yasası, elde edilebilir ve elde edilemez enerji arasında ayırım yapmaz. Bu nedenle Georgescu-Roegen’in belirttiği gibi “Termodinamiğin birinci yasası herhangi bir sürecin hem ileri hem geri doğru gerçekleşmesine izin verir. Dolayısıyla gerçekleşen şeyler geriye bir iz bırakmaz. Bu yasa ile hala mekanik anlayışın sınırları içinde kalınır, iktisadi süreçlerin de içinde bulunduğu fiili olgular (*actual phenomena*) dünyasının değil” (Georgescu-Roegen, 1975:351). Niteliksel olarak değişim gerçekleşse de bunun niceliksel olarak toplamda değişmediği ilkesine dayanan birinci yasa mekanik hareketin genellemesi olarak görülmektedir (Prigogine;Stangers, 1996:144).

sonrasında toplam enerji miktarının eşit olduğunu başka bir deyişle evrendeki enerji miktarının sabit olduğunu öne sürer. Meydana gelen bir olayın öncesi ile sonrasını toplam enerji bakımından birbirinden farklılaştıran yegâne şey enerjinin bir kısmının veya tamamının ısıya dönüşmüş olmasıdır. Fiziksel olaylarda sürtünme, hava basıncı vs nedenlerden ötürü bir miktar enerji her zaman ‘kaybolur’. Birinci yasa bu ‘kaybolan’ enerjiyi de toplam enerji içinde varsaydığından dolayı söz konusu eşitliğin sağlandığını iddia eder.

Oysa ısı her zaman işe dönüşmeyebilir. İşe dönüştürülemeyen, yayılan (*dissipation*) ısı, fiziksel olay/süreç öncesi ve sonrasını, enerji bakımından kesin bir biçimde asimetrik olmasına neden olur (Coveney; Highfield, 1991:150). Konuyu yazarların şu cümleleri ile açmak mümkündür:

İlke olarak, her türden iş biçimi tamamıyla ısıya dönüştürülebilir. Fakat ısı yayılımı şu anlama gelir. Her türden ısı işe çevrilemez; ısı enerjisi işe dönüşürken bir kısmı her zaman israf olur (*fritter*). Örneğin buhar makinesindeki ısının tamamını pistonu pompalamak için kullanmak mümkün değildir. Bir kısmı makineyi ısıtmak için israf edilir, bir kısmı makinenin çalışması durdurulduğunda su damlacıklarında hapsolür. Bütün bunların ısı kaybı ve ısı kaybının tersinmez olduğunu anlamına geldiğini ilk kez Clausius belli belirsiz bir biçimde kavramıştır; ısı kaybı bir kez gerçekleştiğinde, kaybolan enerji bir daha asla herhangi bir işi gerçekleştirmek için kullanılamaz (Coveney, Highfield, 1991:150).

İş sırasında oluşan ısının geri dönüşsüz biçimde yayılımının sonuçlarına işaret ederek, termodinamiğin ikinci yasasına ulaşmak mümkündür. Bütün enerji dönüşümlerinin geri dönüşsüz olduğunu ima eden bu yasayı 1867 yılında Clausius entropi kavramı aracılığı ile şöyle formüle edilecektir. Buna göre, “evrenin entropisi maksimuma doğru gitmektedir” (Akt:Lewis, 2001:114). Bu yasaya ısınının tek yönlü hareketinin ve yayılımının evrene genellenmesinden ulaşılır. Bunun nasıl gerçekleştiğinin açıklanabilmesi için buhar makinesine geri dönmek gerekmektedir.

Buhar makinesi, kömürdeki kimyasal enerjiyi, buhar gücüne dönüştürerek mekanik bir iş gerçekleştirir. Entropi yasasında bu süreç şöyle

tanımlanır. “Kömürden elde edilen kimyasal enerji başlangıçta, mekanik bir iş üretmek için serbest (*free*) ya da elde edilebilirdir (*available*) (Georgescu-Roegen, 1971:5). Bu süreçte kömürün aşama aşama küle dönüşmesi söz konusu serbest enerjinin tükenmesi ya da entropinin diliyle bağlı (*bound*) hale gelmesine ve bir daha kullanılamamasına neden olur. Buna göre entropi serbest ve bağlı enerjilerin oranı olarak tanımlamak mümkündür. Georgescu-Roegen şöyle tanımlamaktadır:

Entropi izole yapılarda bağlı enerjinin görece büyüklüğünün endeksidir veya daha kesin bir dille enerjinin yapıda nasıl dağıldığıdır. Bir başka deyişle, *yüksek* entropi yapıdaki enerjinin tamamının veya büyük bir kısmının bağlı olduğu, *düşük* entropi ise tersinin geçerli olduğu anlamına gelir (Georgescu-Roegen, 1971:5)

Fiziksel süreçler sonucu yaşanan entropi artışına, başka bir deyişle serbest ya da elde edilebilir enerjinin azalışına işaret ederek William Thomson²⁶ maddi dünyaya ilişkin şöyle bir yargıya ulaşır:

Maddi dünyadaki evrensel eğilim, mekanik enerjinin yayılımıdır (*dissipation*)... Maddi dünyadaki her şey ileriye gider. Yaratıcı bir eylem veya doğanın yasalarını ihlal eden buna benzer bir müdahale olmadıkça, maddi dünya yaşamış olduğu bir duruma bir daha geri dönemez (Akt. Lewis, 2007:111-112).

Thomson’un belirttiği gibi, ‘yaratıcı bir eylem’ dışlanıldığında maddi dünya geri dönüşsüzdür. Thomson’ın tespiti Georgescu-Roegen’in izole yapı kavramı ile birlikte değerlendirildiğinde, geri dönüşsüzlük ve maddi dünya arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koyma olanağı elde edilmiş olur. Evrenin kendisi ideal bir izole yapıdır ve bu izole yapıdaki maddi süreçler geri dönüşsüz bir biçimde gerçekleşmektedir. Bu iki tespitten yola çıkan Clausius evrenin entropisi sorununa şöyle yaklaşır. S evren evrenin toplam entropisini gösterdiğinde, evrenin toplam entropisindeki değişim yani ΔS evren > 0 ’dır ve bu her zaman geçerlidir. Clausius göstermiştir ki sadece buhar makinesi

²⁶ William Thomson termodinamik biliminin öncülerinden biridir. Yaptığı katkılardan ötürü kendisine lord ünvanı verildikten sonra Lord Kelvin adını almıştır.

vs gibi insanların bilinçli olarak yaptıkları eylemler neticesinde değil, doğanın kendi işleyişindeki süreçler nedeniyle de evrenin entropisi sürekli artmaktadır (Gullien, 2006:214). Bu da yukarıda belirtilen sebeplerden ötürü, geçmiş ile geleceği birbirinden farklılaştırır. Evren bir kez geçtiği yoldan bir daha geçmemektedir.

Termodinamikte ulaşılan sonuçların bir ön değerlendirilmesi yapıldığında şunları söylemek mümkündür: Birincisi termodinamik ile birlikte, fizikte tersinmez süreçleri de içine alacak biçimde yapılan ilerleme, artık fiziğin epistemolojik bakımdan evrende niteliksel değişimlerin meydana geldiğini kabul etmesi anlamına gelir (Georgescu-Roegen, 1971:10). İkincisi entropi Eddington'ın nitelemesi ile "zaman'ın oku"nu ortaya çıkarır. Eddington'un tespit ettiği gibi, zamanda önce ve sonra arasında fark olduğunu ortaya koyabilen tek doğa yasası termodinamiğin ikinci yasasıdır. Sözü edilen farkın ortaya koyulmasını Eddington şu şekilde izah etmektedir.

Eğer doğanın yasaları olayların yapılmasına (*doing*) ve yapılanın geri alınmasına (*undoing*) karşı kayıtsız ise bu olayların zamanın geçmişten geleceğe yönelik yönüne karşı da kayıtsız olduğu anlamına gelir. Ortak noktaları gösterildiği gibi, (genelde), yasalar matematiksel olarak formüle edilirler. Geçmiş ile gelecek arasında sağ ile sol arasındaki farklılıktan daha fazla bir farklılık yoktur. Cebirsel olarak, sol $-x$, sağ $+x$ iken; geçmiş $-t$, gelecek $+t$ olur... Doğanın sadece bir yasası vardır –termodinamiğin ikinci yasası- geçmiş ile gelecek arasında artı ile eksi arasındaki farktan çok daha derin fark görür (Eddington, 1929:66-7).

"Zaman'ın oku" veya termodinamiğin ikinci yasası vasıtasıyla Newtoncu paradigma eleştiriye açılabilir. Bu eleştiri Newtoncu fizike analogik, metaforik göndermeleri olan iktisat teorisi için önemlidir. Çünkü termodinamik, söz konusu göndermeleri yaparak kendisini gerçek iktisat bilimi olan sunan teorilerin dayanaklarının sorunlu olduğunu göstermektedir. Newtoncu fiziğe yöneltilecek ilk eleştiri paradigmanın özellikle Laplace ile birlikte doğanın bütün olgularını çekim gücü ile açıklama eğilimidir. Bu açıklama edilgin/değişmeyen bir madde varsayımına dayanır. Oysa edilgin maddenin

yerine, ısı ile değişen, dönüşen maddenin geçirilmesinin ilk önemli sonucu olarak anılması gereken, fiziğe geri dönüşsüz süreçlerin incelenmesinin sokulması olmuştur. Değinildiği gibi, geri dönüşsüz süreçlerin temelinde ısıнын hareketindeki tek yönlülük yatmaktadır. Isı sıcak cisimlerden soğuk cisimlere doğru hareket etmektedir ve asla tersi yaşanmamaktadır. Klasik mekanik ısıнын bu tek yönlülüğünü açıklayamamaktadır (Georgescu-Roegen, 1971:135 ve 1975:351).

Termodinamiğin Newtoncu fizikte açtığı bir başka gedik ise şudur: On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar hâkim anlayış konumunu yitirmemiş olan Newtoncu/Laplace'cı anlayış bütün olguları birbiri üzerine etki eden cisimlerin aralarında oluşan güç ile açıklama eğilimindeydi. Oysa termodinamik bu güce dayalı açıklama yerini enerji temelli açıklamalara bırakır. Örneğin, Prigogine; Stangers termodinamiğin bir başka kurucusu olarak kabul ettikleri Fourier'in ısıнын katı maddelerdeki yayılımını matematiksel olarak tanımlaması ile fiziği Newtoncu paradigmanın egemenlik alanından çıkarmaya başladığı söylenebilir. Fourier, Newton yasalarının dinamik etkileşimi ile doğrudan ilişkili olmayan bir hareket olan ısıнын hareketini matematiksel olarak gösterebilmiştir. Isı sıcaklık farkına bağlı olarak hareket etmektedir. Bunun yanı sıra maddelere moleküler açıdan bakıldığındaki sayısız molekülden oluşmuş karmaşıklığına rağmen, Fourier yine de ısı iletimini tek bir yasa ile açıklamayı başarabilmiştir (Prigogine, Stangers, 1996:140). Prigogine, Stangers'in "karmaşıklık bilimi" olarak adlandırdıkları termodinamik, o günlerde Laplace'cı Rüya ile sembolize edilebilecek olan Newtoncu fizik ile çatışmaktadır. Çünkü yazarlar Fourier'in ile birlikte, "Noktası noktasına en az mekanik hareket kanunları kadar matematiksel kesinlikle, fakat Newtoncu dünyaya tamamen aykırı bir fiziksel teori yapılmıştı ve o andan itibaren matematik, fizik ve Newtoncu bilim eş-anlamlı olmaktan çık[tığını]" (Prigogine, Stangers, 1996:141) belirtmektedirler.

Lewis'in işaret ettiği gibi, enerji kavramı ile fizik bilimi ısı, mekanik, elektromanyetizm, ışık ve kimya çalışmalarını birleştirmiştir (Lewis, 2007:106). Enerji merkezli açıklamalar, beraberinde zamanı da merkeze

alma zorunluluğu ile karşılaşmışlardır. Çünkü sürekli olarak enerji yayılımına ve entropideki artışa işaret eden termodinamiğin ikinci yasası zamanı temel bir kaygı nedenine dönüştürür.

Termodinamiğin Newtoncu fizikte açtığı gedikler kadar iktisadi analize metaforik, anolojik türden katkıları olabileceği ve iktisat teorisinin verimli bir biçimde kullanabileceği bir zaman kavramına ulaşabilmek için burada konu edildi. İktisat teorisi için entropinin sağladığı metaforik olanağı kullananlardan biri olarak Boulding entropiyi şöyle tanımlamaktadır:

İkinci yasa, en genel biçimde, şöyle tanımlanabilir; eğer herhangi bir olay gerçekleşti ise onun gerçekleşme potansiyeli olduğu içindir ve gerçekleştikten yani söz konusu potansiyel kullanıldıktan sonra, bir daha gerçekleşmez ta ki potansiyel yeniden yaratılana değin (Boulding, 1976:5)

Kuşkusuz Boulding'in "olay"dan kastı esas olarak iktisadi "olay"dır. Sözünü ettiği potansiyeller tüketildiğinde, daha önce belirtildiği gibi, "yaratıcı bir eylem" sahne almadan potansiyeller tekrar elde edilemez. -t ile +t arasında iktisadi dünyada da temelden bir farkın ortaya çıkmasının nedeni, iktisadi süreçlerin de içinde vuku buldukları maddi dünya gibi geri dönüşsüz olmasıdır. Entropi yasası geçmiş ile gelecek arasına aşılması mümkün olmayan derin bir sınır çizerken, aynı zamanda iktisadi süreçlerin açıklanmasında mekanik ilişkilerin ve kavramların kullanılmasının yetersizliğini de ortaya koymuş olmaktadır. Boulding'in işaret ettiği potansiyellerin tüketilmesine üretimden bir örnek vermek gerekirse ve üretim kabaca girdilerden bir hasıla üretmek biçiminde tanımlanırsa, iktisatçıların yapması gereken ilk ayırım girdi ile çıktı arasındaki niteliksel farklılıktır. Başlangıç aşaması düşük entropi düzeyi, nihai aşama ise yüksek entropi düzeyi olarak adlandırılabilir ve üretim sürecinde harcanan enerji geri kazanılamaz. Üretim sürecini gerçekleştirmesini sağlayan, onu gerçekleştirecek bir potansiyelin olmasıdır; ancak bu potansiyel bir kez tüketildikten sonra tekrar yaratılana değin aynı şeyi gerçekleştirmek mümkün değildir.

Bu bölümü bitirmeden önce son olarak değinilmesi gereken şudur: Prigogine ısıнын tek yönlü hareketinin çok iyi bilinen bir doğa olayı olduğu halde, tersinmezlik gerektiren bir doğa yasası için, neden uzun bir süre beklenilmiş olunduğuna dair meşru bir soru sormaktadır. Kendi sorusuna verdiği yanıt şöyledir: “Nedenlerden biri, kuşkusuz ideolojik düzendir: Doğa konusuna neredeyse tanrısal bir görüş açısıyla varma isteğidir.” (Prigogine, 2004:38). Fizik bilimine egemen olduğu iddia ettiği ideolojik düzenin kendini kabul ettirmede kullandığı kavramlardan bir tanesi Prigogine’in işaret ettiği gibi, geri dönüşsüzlük dolayısıyla da bununla bağlantılı bir biçimde zaman kavramıdır. Çalışmanın bundan sonraki herhangi bir bölümünde iktisat teorisi ile ideoloji arasındaki ilişkiye değinilmeyecektir. Ancak Prigogine’in tespitlerinden yararlanılarak, egemen iktisat yazınında kullanılan tersinir zaman kavramının, Newtoncu denge kavramı ile birlikte -ki ikisi birbirini tamamlar- “tanrısal bir görüş açısını”n iktisat torisinin içine yerleşmesi için hizmet ettiklerini de vurgulamak gerekmektedir. Egemen iktisadın en önemli isimlerinden biri olan Walras’ın değerlendirileceği bölümde, söz konusu tanrısal düşüncenin Laplace’ın Cini aracılığı ile iktisat teorisine nasıl girdiği gösterilecektir. Bu konuda Laplace’nın Cini’ne eşlik eden denge kavramı Tanrı’nın mükemmelliğinin tezahürü olarak Newtoncu fiziğin temel kavramlarından biridir. Walras’ın giden yolda önemli iki durak olan adam Smith ve David Ricardo’da da söz konusu görüş açısının olup olmadığı zaman kavramına dayanarak tartışmaya açılacaktır.

Sosyal evren seçilen sürenin uzunluğuna koşut değişen derecelerde niteliksel değişimler geçirir. Bununla ilişkili olarak, sosyal evrende geri dönüşsüz süreçler önemli bir değişken olarak sistemin işleyişine yön verir. Bu özellikleri sosyal evreni Newtoncu “kapalı sistem” ve geri dönüşlü (t) zaman anlayışlarından uzaklaştırır. Bir sonraki alt bölümde, sosyal evren ile Newtoncu evren arasında zaman konusunda ortaya çıkan farklılar, geri dönüşsüz süreçler bağlamında incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

GERİ DÖNÜŞSÜZ SÜREÇLER VE TOPLUMSAL EVREN

Klasik fizik doğanın değişmeyen kabul ettiği nesnelerini uzaydan ve zamandan bağımsız biçimde incelediğinden dolayı, t-koordinatının her yerinde söz konusu paradigma işlediği kabul edilir. Zamandan bağımsız olan bu paradigma mutlak olarak soyutladığı şeylerden biri evrenin geri dönüşsüz süreçleridir. Örneğin, mutlak soyutlama temelinde ele alınan devinimden bir örnek vermek gerekirse,

Değişen olayların Newtoncu betimlemesi zamansal olmayan miktarlarla ilgilidir ki bu geçmiş (*past*), şimdi (*present*) ve gelecek (*future*) gibi, zamansal referans bağlamına ihtiyaç duymadan uygulanabilir. Değişim vardır, ancak bu dışsal ve konum ile ilgilidir... Konumdaki değişim devinim olarak ele alınır, ve devinim teorik fizikte ileriye ve geriye doğru gerçekleşebilir. Zamana göre, sabit olarak anlaşılır. Geçmiş ve geleceğe göre simetrik olması anlamında, tersinir olarak gerçekleştiği kabul edilir. Bu nedenle Newtoncu eşitliklerde devinim zamansal olmayan zamanda (*non-temporal time*) gerçekleşir (Adam, 1990:51).¹

I. Bölüm'de belirtildiği gibi, devinimin birinci yasası olan eylemsizlik yasası için mutlak ve matematiksel zaman kabulleri gereklidir. Ancak bu kabullerle birlikte, eylemsizlik yasasındaki sonsuz devinimin gerçekleşebilmesi için, sürtünme gibi geri dönüşsüz biçimde enerji açığa çıkmasına neden olan bir olgunun dışlanması gerekir. Geri dönüşsüz süreçlerin Newtoncu fizikte dışlanmış olması onların doğada ve toplumsal evrende önemsiz oldukları anlamına gelmez. 19 Y.Y.'da termodinamik ile birlikte doğadaki geri dönüşsüz süreçlerin önemi ortaya çıkmıştır.

¹ Adam'ın Newtoncu yasalarda var olan zaman anlayışı olarak ifade ettiği zamansal olmayan zaman ile daha önce Koyre'den aktarılan zaman-sız zaman kavramı aynı anlamı taşımaktadır.

Termodinamik Eddington'ın ifadesi ile “zaman'ın oku”nun (Eddington, 1929:68) bilimsel önemini ortaya çıkarmıştır. Termodinamik ile gündeme gelen “zaman'ın oku” kavramının taşıdığı en yalın anlamlardan biri, süreçlerdeki geri dönüşsüzlüktür. Newtoncu anlamıyla zamansal olmayan zamandaki tersinir bir devinimde “zaman'ın oku” ortaya çıkamaz. Zamanda tersinirliğin kullanılmasının dayanak noktalarını Adam şöyle açıklamaktadır:

Fizikçiler bu terimi [tersinir zamanı] kullanır. Çünkü bu insani zamanı oluşturan gerekli tüm parçaları dışlar: geçmiş ve geleceğin etkisini; değişimle birlikteki ritmik tekrarları; karşılıklı etkileşim sürecini ve değişen sonuçların geri çevrilememesini. Bu kavram, bozulmayı, yaşlanmayı, enerji değişiminin tek yönlülüğünü, yaşayan süreçlerdeki geri dönüşsüzlüğü, ve bilginin birikimini dışlar. Newtoncu tersinirlik kavramı, her şey veridir ve sistemin uğradığı değişikliklerle ilgisiz olarak sistemin orijinal durumuna döneceği varsayımına dayanır (Adam, 1990:51).

Karşılıklı içsel etkileşim, yaşayan süreçlerdeki tersinmezlik, bilgi birikimi ve zamansal olarak veri olmama durumunun toplumsal evrendeki geri dönüşsüz süreçlere örnek olarak verilebilir. Bu bölümde sözü edilen süreçlerin işleyişi sonucu ortaya çıkan zaman kavramını ilk olarak Braudel'in “yapı” kavramı çerçevesinde incelendikten sonra büyük ölçüde Braudel'in analizinden etkilenen Wallastein'in ZamanUzay kavramı ile iktisat teorisindeki Newtoncu zaman anlayışı sorgulamaya açılacaktır.

I. ZAMANI TOPLUMSAL EVREN(LER)DE FARKLI KILAN BİR UNSUR OLARAK “YAPI”²

Newtoncu evren ve zaman anlayışı açısından 511 ile 1974 yılı arasında herhangi bir farkın olmadığı; matematiksel olarak her ikisinin de t-koordinatı üzerinde aynı değerde birer ‘an’ oldukları yukarıda belirtildi. Bu

² “Yapı” (*structure*) kavramı Braudel'in (1972) incelediği anlamda kullanılmaktadır. Braudel bahsinde “yapı” kavramı ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

anlamda t-koordinatı üzerinde her ‘an’ veya aynı anlama gelecek biçimde her nokta “boş”tur (Sorokin, 1937:623)³. Olaylar, olaylardan önce var olan, “boş” t-koordinatı üzerine yerleştirilirler. Ancak sosyal evren söz konusu olduğunda, olayları her ‘an’ı aynı ve “boş” olan t-koordinatı üzerine yerleştirmek onları zaman-sal kılmak için yeterli değildir. Kronolojik sıralama ve zamanın oku’nun tespiti için gerekli olan bu işlem nedensellik ilişkilerinin tümünün tespiti bakımından ise, gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. Sosyal evrende olaylar kendilerini aşan nedensellik ilişkileri ile biçimlendirilebilirler. Olaylara aşkın nedensellik ilişkilerinin türediği şey olayların içinde vuku buldukları “yapı”dır. “Yapı” bu aşamada ikili bir işlev yüklü olarak genelde toplumsal bilimlerin özelde ise iktisat bilimindeki analizlerin gündemine oturur.

(i) İlk olarak “yapı” Platon bahsinde belirtildiği gibi, olayların peşi sıra gelmesine, kronolojik zamanlarının ardı ardıcılığının mekanik nedenselliğine kendi zamanının “ruh”unu verir. Bu anlamıyla “yapı”nın *kendine has* zaman-sal ‘öz’ü olaylara aşkındır. “Yapı”nın *kendine has* zaman-sal ‘öz’ü sadece olaylara indirgenemeyecek nedensellik ilişkilerinin kaynağıdır. Bu sosyal evrende zamanı tarihsel zaman yapan unsurlardan biridir.

(ii) İkincisi ve üzerinde daha ayrıntılı durulacak nokta ise, Newtoncu evrenin mutlak uzay ve zamanına karşın sosyal evren “yapı”lar tarafından bölünür. Gerçekleşen bölünmenin hem uzaysal hem de zamansal olmakla birlikte burada sadece zamansal olana değinilecektir. Bölünmenin ilki, t-koordinatının aynı ‘an’ında iki farklı “yapı”nın bulunduğu durumda gerçekleşir.

18. Y.Y.’daki Britanya İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu t-

³ t- koordinatı üzerindeki ‘an’ların “boş” ve aynı değerde olmaları fiziksel bir olaya başvurulacak açıklanabilir. Atomik bir patlamanın zincirleme reaksiyonları ele alınacak olunursa, bu reaksiyonların her biri t-koordinatı üzerine yerleştirilebilirler. Kronolojik anlamda zamanları vardır ancak bir atomik patlama *kendiliğinden* tarihsel bir olay değildir (Holborn, 1948:67). Her hangi bir atomik patlama ile ABD hükümetinin II. Dünya Savaşı sonunda atomik enerjiyi silah olarak kullanmasındaki atomik patlamanın zincirleme reaksiyonları ile aynı koşullarda, aynı doğa yasalarına bağlı olarak yine t-koordinatı üzerinde veya kronolojik olarak aynı sıralamayı takip ederler. Ancak, bu patlama ‘an’ı diğer herhangi bir atomik patlamanın zincirleme reaksiyonlarının meydana geldiği ‘an’lardan farklılaşır. Çünkü söz konusu atomik patlamanın arkasında yatan belirli motifler, amaçlar, değerler vardır. Bu motifler, değerler ve amaçlar t-koordinatı tarafından temsil edemez. II. Dünya Savaşı’ndaki atomik patlama ancak tarihsel zaman bakımından anlama sahiptir. Holborn’un (1948:67-8) işaret ettiği gibi, “İnsanın tarihi, ... , zamanda sadece bir değişmeden çok fazla şey ifade eder. Tekil insan eylemleri ile oluşturulmuş tarihsel zaman anlama sahip zamandır”. İnsan eylemlerine yön veren değerler, amaçlar, motifler bu bölümde bağımsız değişkenler olarak incelenmeyecektir. Bunların “yapı” kavramı tarafından kapsandığı varsayılacaktır.

koordinatının aynı 'an'ında vardırlar ancak böyle olmakla birlikte "yapı"sal bakımından birbirinden farklıdır. İkinci bölünmeyi, t-koordinatının 'üzerinde' gerçekleştirmek mümkündür. Batı Avrupa'nın 511 yılındaki "yapı"sı ile 1974'deki "yapı"sındaki farklılık buna örnektir. Üretim biçiminden, siyasete; siyasetten ideolojiye yaşamın her alanında kendisini ortaya koyan bu farklılar uzaysal ve zamansal olarak bölünen toplumsal evrenin herhangi bir 'an'ına ait nedensellik ilişkileri, yasaları/eğilimleri farklılaşabilir ki bu zaman simetrikliğinin önüne çıkar 'duvar'dır.

Aynı 'an'lardan ki "toplumsal yapı"daki 'an'lar ile, t-koordinatı üzerindeki her 'an'ın aynı değerde ve "boş" olmadığı tartışmaya açmak mümkündür. "Toplumsal yapı"lar tarafından toplumsal evrenin bölündüğünü iddia etmek, zamanın kendisinin de tarihsel bir inşa olduğunu iddia etmenin bir başka ifadesidir. Bu iddianın geçerliliğini gösterebilmek için "toplumsal yapı"lardaki farklılıkların farklı "zaman sistemi"ne işaret ettiğini belirten Sorokin'in (1937:621) verdiği örnek kullanılabilir. Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri t-koordinatı üzerinde matematiksel olarak aynı değerde olup, kendi başlarına bir şey ifade etmemeleri anlamında "boş"turlar. Ancak sadece t-koordinatı ile sınırlı bir değerlendirmeye bağlı kalmayıp söz konusu aynı değerde ve "boş" 'an'ların "sosyal yapı" bağlamında değerlendirilmesinde durum farklılaşır. Farklı "sosyal yapı"larda bu 'an'lar birbirinden farklıdır. Örneğin, her biri sırasıyla Müslümanlık, Yahudilik ve Hristiyanlık için farklı 'an'lara tekabül eder. "Toplumsal yapı" bağlamında zaman sadece t-koordinatının belirttiği niceliksel bir değişken olmaktan çıkıp niteliksel olarak farklılaşırlar. Söz konusu 'an'lardaki farklılaşmanın nedeni "grubun sahip olduğu ortak inançlar ve geleneklerdir. Bunlar toplumların ritimlerini, tempolarını ve nabız atışlarının açığa çıkarılması için de hizmet ederler" (Sorokin, 1937:623). "Zaman sistemi"nde farklılaşmaya neden olan inanç ve geleneklerin statik, değişmeyen şeyler olduğu varsayılmamalıdır. Kendileri de zamanla değişebilen bu faktörler "zaman sistemi"nin tek başına belirleyicisi konumuna indirgenemez. Bu nedenle toplumların inançları, gelenekleri ile ritimleri ve nabız atışları arasındaki ilişkilerin belirlenmesi daha kapsamlı sorunun bir parçasıdır. Zamanı farklı toplumlar için aynı hızda ve

mantazaman olarak akmaktan çıkararak, her ‘an’ının matematiksel olarak aynı değerde olamayabileceğinin ortaya koyulabilmesi için “sosyal yapı”nın inançlar ve gelenekleri aşıan kapsamının da değerlendirmeye alınması gerekir.

Bu konu Newtoncu zaman anlayışının tartışılması için de gereklidir. Newtoncu zaman bir önceki bölümde sadece bilimin içsel gelişimi, sorunları bağlamında tartışıldı. Oysa Mosselmans’ın (2005:327) belirttiği gibi, zaman ölçümleri gizli bir toplumsal muhtevaya sahiptir. Gizli muhteva sadece ölçüm sorunu ile ilgili değildir. Zaman aşıaıda üzerinde durulacağı gibi, aynı zamanda bir tahakküm ilişkisidir ve bu ilişki de kendini gizleme becerisine sahiptir. Benimsenen zaman kavramı bir süre sonra kendisini “ikinci doğa” olarak gizlice kabul ettirmesi sözü edilen gizleme becerisinin kaynaklarından biridir (Guervich, 1976; Elias, 2000:36; Mumford, 1947:198).

Batı Avrupa tarihinde yaşılan iki farklı “yapı” incelenerek zaman kabullerinin içindeki toplumsal muhtevanın açığa çıkarılması mümkündür. Batı Avrupa kabaca 14. Y.Y. ile 18. Y.Y.’ın sonları arasında büyük bir toplumsal değişim geçirmiştir. Feodalizmin sona erdiği, feodal kalıntıların ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bu dönemde Batı Avrupa’da ulus devletler ortaya çıkmıştır. Ulus devlet otoritesini ve meşruluğunu yerleştirme sürecinde toplumsal olan her ne varsa onda söz sahibi istemektedir. “Zaman sistemi” de buna dhildir. Bu tabii ki devlet otoritesinin kendiliğinden ortaya çıkmış bir isteği değildir. Gittikçe değişen üretim yapısı yeni bir zaman sistemine olan ihtiyaç ortaya çıkarması ile koşut yürüyen bir süreçtir. Üretimin ve genel olarak toplumun organizasyonunda ve senkronizasyonunda kilise çanı işlevselliğini giderek kaybetmesi ile birlikte, iktidar mücadelesinin “zaman sistemi”ni de kapsadığını Gimpel şöyle ifade etmektedir:

Kral V. Charles, kiliselere anlarını altmış dakikalık aralarla alma zorunluluğunu getirmekle, kilisenin dinsel egemenliğini kırma doğrultusunda kararlı bir adım atmış oluyordu. Bundan böyle kilise, burjuva sınıfının materyalist çıkarlarına boyun eğecek ve dinci-kutsalcı tutumundan, uygulamalarından uzaklaşacaktı (Gimpel, 2004:164).

“Zaman sistemi” (ki bunu kendini ikinci doğa olarak kabul ettirdikten sonra zaman kavramına kadar genişletmek mümkündür) toplumsal iktidar mücadelesinde yükselmekte olan sınıfı temsil eden burjuvalar için sadece günlük üretimlerindeki organizasyonu ve senkronizasyonu yapabilmelerini sağlayan bir araç değildir. Feodal döneme özgü kilise örgütlenmesindeki inanç zamanın Tanrı’ya ait olduğudur. Bu inanç yıkılmadan burjuva sınıfının kendine has bir “zaman sistemi”ni kabul ettirmesi mümkün olmamıştır. Çünkü kazancın kaynağı olarak görülen ticaret, borç alıp verme veya tefecilik gibi faaliyetler zamanın sahipliği tartışması gündeme gelmektedir. Bu faaliyetleri gerçekleştiren yükselen sınıf için Kilise zamanın sahibi olamaz. Çünkü bu durumda iktisadi alanda elde ettikleri kazancın meşruiyeti sorgulamaya açılmaktadır. Le Goff’un ifadeleri ile, “kilise’nin zamanı” yerine “tüccarın zamanı” konmalıdır (Le Goff, 1980:36). Bu nedenle zaman sadece bir araç değil, feodal dönemin kalıntılarından biri olarak, burjuva sınıfının sahip olup, değiştirmesi gereken mücadele alanıdır.

Zamanın sahipliğinin değiştiği bu dönemdeki tartışmanın ana öğelerine değinilecek olunursa karşılaşılabilecek tabloyu şöyledir: Batı Avrupa tarihinde Kilise’nin toplumsal yaşamda önemli işlevler gördüğü ve kabaca feodalizmin ‘saf’ haliyle hükmünü sürdüğü dönemlere tekabül eden düşünce sistematigi içinde zaman Tanrı’ya aittir. Feodalizmin çözülerek, giderek yerini kapitalist üretim ilişkilerine bıraktığı bu süreçte, finans, spekülasyon amacıyla “kıtlığı tahmin ederek stoklama” ve “vakti gelince satmak için satın alma” (Le Goff,) gibi, feodalizmde ‘ahlak’ açısından değerlendirilen faaliyetler artmıştır. Zamanın geçişi ile doğrudan ilişkili olan bu tür faaliyetlerde Kilise zamanı kazancın kaynağı olarak görmektedir. Dolayısıyla kendine ait olan bir şeyin kullanılması söz konusudur. Bu nedenle Kilise açısından meşru değildir. Çünkü bunları gerçekleştiren spekülâtörler veya tüccarlar kendilerine ait olmayan bir şeyi -zamanı- kullanarak kazanç elde etmektedirler. Oysa zaman Tanrı’nın, Kilise ise yeryüzünde Tanrı’nın temsilcisi olduğuna göre, zamanın sahibi Kilise’dir.

Geniş anlamıyla “toplumsal yapı”daki dönüşümün yeni “zaman sistemi”ni neden gerekli kıldığını ve teolojik gibi görünen tartışmanın içerdiği

toplumsal muhtevayı Le Goff'un sözlerinden aktarmak mümkündür. Bu tartışmayla,

Ticari kapitalizmin şafağındaki bütün iktisadi yaşam sorgulanır. Zaman üzerinden kazancı reddetme, ve bu pratiği tefeciliğin temel ahlaksızlığı ile özdeşleştirmek sadece faiz ilkesi yönelik saldırı değildir. Bütün kredi olanaklarını yok eden bir saldırdır. Tüccar için zaman, kâr için başlıca fırsattır... Tüccarın zamanın karşısına Kilise kendi zamanını yerleştirir ki bunun sadece Tanrı'ya ait olduğu ve kazanç konusu yapılamayacağı varsayılır (1980:29-30).

Batı Avrupa tarihinin feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine tekabül eden tarihi burjuva sınıfın materyalist çıkarlarına uygun olmayan “kilise'nin zamanı” yerine “tüccarın zamanı”nın geçtiği tarihlerdir. Kendinden önceki “sosyal yapı”da sorgulanmayan bir gerçeklik olan zamanın Tanrı'ya ait olduğu kabulüne dayanan “zaman sistemi”, toplumsal örgütlenme biçimi değiştikçe daha fazla sorgulanır hale gelerek, yeni “zaman sistemi” eskisi ile çatışmaya girmiştir. Bu çatışma süreci kendisini sembolik olarak da pek çok görünür hale gelir. Gimpel'den yukarıda alıntılanan Kilise çanı ile saat kulesi arasındaki ‘rekabet’ buna örnektir. Toplumsal hayatın senkronizasyon ve organizasyonunda kullanılan saat kuleleri sadece “zaman sistemi”lerinin rekabetini göstermiyordu. Asıl olarak dönüşüm sürecinin sonuçlarını sembolize etmekteydi; saat kuleleri/yeni “zaman sistemi” sınıfsal bir çatışmayı da sembolize eden araçlardır. Ticari işlemlerin başlama ve bitiş saatleri ile çalışma saatlerini bildiren çan sesleri “kentin kimler tarafından yönetildiğinin de işaretidir (Le Goff, 1980:35-6).⁴

Zaman tüccarlar tarafından ele geçirildiğinde artık her an kârın bir parçasıdır ya da Marx'ın *Kapital*'de bir fabrika müfettişine atfen yazdığı gibi, “An'lar kârın öğeleridir” (Marx, 1993a:257). Buna zamanın Tanrı'dan alınıp metalaşması da denebilir. Zaman artık kıt bir mal olarak değerlendirilir. “Her

⁴ Saat kuleleri ile toplumsal hafıza zamanı, zamanın hareketini uzayda hareket olarak kurgulamaya başlamıştır. Zaman giderek insani olaylardan bağımsızlaşmıştır. Bu süreci Mumford şöyle izah etmektedir: “Saat ‘ürünü’ saniyeler ve dakikalar olan bir güç-makinesidir: temel doğası nedeniyle, zamanı insani olaylardan ayırır ve matematiksel olarak ölçülebilir birbiri ardı sıra gelen bağımsız bir dünya olduğu inancının yaratılmasına yardım eder: işte bilimin özel dünyası” (Mumford, 1947:15)

anı kârın bir parçası” olarak yeni tanımlanan “zaman sistemi”nin tercihi artık Pazar günlerinin Tanrı’ya değil, kâra adanmasıdır. Le Goff’un ifadesi ile saat kuleleri yeni bir “toplumsal saat” tanımlamıştır ve bu toplumsal saat “toplumu yöneten tüccarlarca kullanılan, iktisadi, sosyal ve politik hakimiyetin bir aracıydı” (1980:35-6).

“Toplumsal yapı” ile “zaman sistemi” arasındaki ilişki nedeniyle, mutlak ve matematiksel zaman “toplumsal yapı” farklılarını ifade etmekte yetersiz kalmaktadır. Gösterilmeye çalışıldığı gibi, toplumsal evrende zaman kabulleri ile “yapı” arasında ilişki söz konusudur. Bu nedenle sosyal evrenin analizinde ne türden bir zaman kategorisinin kullanılabileceğine dair saptamalar yapılması gerekiyor. Hedeflenen bu amacı gerçekleştirilmesi bakımından, farklı tarihsel zaman kategorileri tanımlayan ve bunlar arasındaki birlikteliğe vurgu yapan F. Braudel’in analizi ortaya konulacaktır. Genel olarak sosyal bilim özel olarak ise, iktisat teorisindeki Newtoncu paradigma kaynaklı metodolojinin reddi yolunda tanımladığı zaman kategorileri ile önemli açılımlar sağlayan F. Braudel’in analizi bundan sonraki alt bölümün konusunu oluşturmaktadır.

A. F. Braudel: “Yapı” ve Toplumsal Evrenin Zaman Kategorileri

Braudel *Tarih ve Sosyal Bilimler* (1972) adlı makalesinde “yapı” kavramına odaklanarak sosyal bilimsel analiz için ikili bir eleştiriye gündeme getirmektedir. “Yapı” kavramını bir yandan nomotetik ve idiyografik epistemoloji için –ki bunların ikisi de Newtoncu paradigmanın sosyal bilimlerdeki tesirinin eseridir (Wallerstein, 2003c)- diğer yandan ise, sosyal bilimsel analizde alışlagelen zaman kategorisi eleştirisi için temel dayanak noktası olarak kullanır. Tartışmanın açık biçimde yürütülebilmesi için bu kavramın Braudel tarafından nasıl kullanıldığına değinmek gerekiyor. Braudel için,

Yapı bir arada tutan şey ya da mimari bir şey demektir, tabii; ama bunun ötesinde etki alanı ve

hızını değiştirme yoluyla, zamanın etkisini çarpıtabilen bir gerçeklik anlamına gelir. Kimi yapılar, sayısız kuşak boyunca kalıcı unsurlar olacak kadar uzun yaşar: tarihin akışını engeller, böylelikle de kontrolleri altına alırlar. Kimileriye çok daha çabuk çöker... Engeldirler, çünkü insanı ve onun deneyimlerinin asla dışına çıkamayacağı kısıtlamalar (matematiksel anlamda ‘zarflar’) oluştururlar. Belli coğrafi çevreleri, biyolojik gerçekleri ya da üretim sınırlarını, hatta ruhani bir düzenin kimi yasaklarını (ussal çerçevelerde ağır hapis cezalarına benzer) kırmanın güçlüğünü bir düşünün (Braudel, 1985:75).

Altı dikkatle çizilmesi gerekli ilk husus “yapı”ların “sayısız kuşak boyunca kalıcı unsurlar olacak kadar uzun” yaşamalarına rağmen kalıcı ya da başka bir ifade ile ezeli ve ebedi unsurlar olarak değil, geçici unsurlar olarak ele alınmasıdır. Kuşaklar boyu varlığını sürdürse de “yapı”lar geçicidir. Vurgulanması gerekli, ikinci husus ise, “yapı”nın geçiciliğine rağmen bir bütünlük göstermesidir. “Bir arada tutan şey” olarak bir bütünlüğe sahip olan “yapı” “toplumsal gerçeklikle kitleler arasında oldukça dengeli ilişkiler, örgütlenme ve tutarlılık taşır” (Braudel, 1985:75). Dolayısıyla “yapı”ların geçiciliği onu bir düzenlilik ve bütünlülüğe sahip bir olgu olmaktan çıkarmaz; birbirleri ile karşılıklı etkileşim içindeki ekonomi, politik, dini, coğrafi vs. gibi ilişkiler ağıdır. Bu ilişkiler karmaşık, çok boyutlu ve indirgenemez olsalar da belirli düzenliliklere ve eğilimlere sahiptirler. Aksi halde söz konusu toplumsal gerçekliği “yapı” olarak adlandırmak mümkün değildir (Braudel, 1985).

Bütünlüğe, düzenliliklere ve belirli eğilimlere sahip olmasının yanı sıra aynı zamanda geçici olması “yapı”lara yönelik analizlerde iki özelliğin birden oluşmasını sağlar. Belirtilen ilk grup özellik ‘yapı’nın teorik faaliyetin konusu olabilmesini sağlarken; geçicilik özelliği analizlerin Newtoncu anlamıyla zaman-sız olamayacağı anlamına gelir. Sahip olunan geçiciliğe rağmen zaman-sız bir analizin yapılabilmesi ancak “yapı”yı aşan, onun tarafından etkilenemeyen bir takım işleyiş mekanizmalarının ve ön kabullerin varlığını gerektirir⁵.

⁵ Örneğin, evrensel bir insan modeli veya evrensel bir kâr/kazanç güdüsü gibi.

“Yapı”nın sahip olduğu belirtilen iki özellik ile birlikte değerlendirilmesi gereken üçüncü özellik ise, “yapı”nın zamanın etkisini çarpıtmasıdır ki Braudel bununla sosyal bilimsel analizler için kullanmak istediği zaman kategorileri ile Newtoncu paradigmanın sürekli ve düzenli aralıklarla akan zamanı arasına sınır çizgisi koyar. Zamanın etkisini çarpıtabilen “yapı” kavramına dayanarak mutlak ve matematiksel zamanın “boş” ve her bir ‘an’ı aynı olan zaman anlayışını sorgulayan Braudel insan toplumlarının zamanını söz konusu Newtoncu paradigmanın sınırlarından dışarı taşır. Braudel için insan toplumlarının içinde yer aldıkları “yapı” zamanı tarihsel zaman yapar. Her ‘an’ı aynı ve “boş” olmayan bu zaman kategorisinin insanlar ve toplumlar üzerindeki bir anlamda tahakkümünü kendi deneyimine başvurarak açıklamaya çalışan Braudel için tarihsel zaman her şeye egemendir.

Tutsaklığımın bir hayli karamsar bir hal aldığı sıralarda, o zor yılların (1940-5) zaman düzeninden kaçmak için, şahsen ben de çok çaba harcamıştım... Ama bu hayali kaçışlar, tarihçiye tarihsel zamandan tamamen koparamaz. Tarihsel zaman her şeye egemendir, çünkü geri çevrilemez ve dünyanın dönüşleriyle aynı ritm içinde akar (Braudel, 1985:92).

“Yapı” insani tecrübede yarattığı etki ile bir yandan zamanı, insan ve toplum için tarihsel zaman yaparken; diğer yandan belirttiği üzere tarihsel zamanda ‘an’lar birbirinden farklılaşır. ‘An’ insan ve toplum için t-koordinatı üzerindeki “boş” noktalar olarak değerlendirilmez. “Yapı” zamanın sadece kronolojik sıralama olarak anlaşılmasının ve ‘boş’ ‘an’lar bütününe indirmesinin önündeki engellerden biri olduğuna bir örnek vermek gerekirse, Örneğin, tarihsel zaman bakımından 1930 yılı/‘an’ı 1920 yılından/‘an’ından kronolojik olarak sadece önce ve sonra ilişkisini işaret etmekle kalmaz. 1930 yılına ilişkin uluslararası iktisadi ilişkiler alanında bir araştırma yapıldığında ilgilenilen asıl olarak astronomik veya matematiksel zamanda bir ‘an’ olan 1930 yılı değildir. Daha çok şey ifade eden söz konusu ‘an’ın Büyük Buhran’ın alt üst ettiği dünyaya ait olmasıdır. Bu anlamıyla 1930 yılına/‘an’ına asıl önemini veren söz konusu ‘an’ın tarihselliğinin kaynağı olan 10 yıl öncesine göre *belirli ölçülerde* değişen bir “yapı”sal bir ögeye-çevrime- ve

geri dönüşsüz bir sürece işaret etmesidir.⁶ Bu nedenle sosyal bilimsel analizler için, matematiksel ve astronomik zamanın ötesinde ve zamanı tarihsel zaman kılan bir özellik söz konusudur. Zamanın insan toplumları için neden tarihsel zaman haline geldiğini Özlem şu şekilde ortaya koymaktadır:

zaman, bir belleğe ve yaşantılara sahip toplumsal bir varlık olarak insan açısından, geçmiş ve şimdi halinde ve bir gelecek beklentisi eşliğinde, her şeyden önce, aynı insanın toplumsal edimleri doğrultusunda gerçekleştirdikleriyle koşut olarak yaşadığı bir şeydir. İşte, insanların ve toplumların kendi niyet, amaç, değer, ide, ideal, çıkar, vd. motiflerle gerçekleştirdikleri her şey, bunları gerçekleştirildiği zamanı, “tarihsel zaman” kılar (Özlem, 1999:12-3).

İnsanlar ve toplumlar belirli motiflerle gerçekleştirdikleri şeyleri boşlukta gerçekleştirmezler. Braudel’in “yapı”sı bir anlamda söz konusu eylemlerin içinde gerçekleştirildiği ‘kap’tır ve bu ‘kap’ Hobsbawm’ın nitelemesi ile “geçmişin kalıbı” (Hobsbawm, 1999a:21) olarak insani ve toplumsal tecrübenin sınırlarını çizer. Braudel’in ifade edişi tercih edilirse, “yapı” bu anlamda insani tecrübede “olanağın sınırları”nı belirler. “Yapı”nın koyduğu sınır iktisadi ve toplumsal hayatın her alanındadır.⁷ Üretim ilişkilerinde ortaya çıktığı gibi politik ve ruhani hayatta da ortaya çıkar. Örneğin, 15. YY Batı Avrupa’sında başat bir biçimde tekstil üretimini fabrika sistemi ile gerçekleştirmek ne kadar “olanağın sınırları”nın dışında ise söz konusu dönemde temsili demokrasiye dayalı yönetim biçimi de o kadar “olanağın sınırları”nın dışındadır. ‘Yapı’nın öğelerinin bütünlük ve karşılıklı ilişki/belirlenim içinde olması bu sonucun oluşmasının nedenidir.

“Yapı” ve “olanağın sınırları” ezeli ve ebedi unsurlar olarak değil de, uzun yaşamalarına rağmen, geçici/değişen unsurlar olarak ele alınması Braudel için söz konusu değişimin belirlenebilmesini sağlayabilecek bir

⁶ “Yapı” Braudel’de çok yavaş değişir. On yıl bu değişim için kısa bir süredir. Ancak yine de *belirli ölçülerde değişimin* Braudel’in aşağıda değinilecek olan çevrimsel zaman kategorisi altında incelenebilir.

⁷ “Olanağın sınırları” (*The limits of possible*) *Uygarlık ve Kapitalizm*’deki önemli kavramlardan biridir. Braudel için “olanağın sınırları”ndaki değişimler insanı adeta “bir başka gezegene”, “bir başka insan evrenine” götürür (Braudel, 1992a:27).

zaman kategorisi tanımlama ihtiyacı ortaya çıkarır. Değiştiğinde adeta bir başka gezegen, bir başka insan evreni anlamına gelecek farklılıklar doğuran “olanağın sınırları”ndaki değişim ile Hobsbawm’ın deyişiyle “geçmiş bugünün kalıbı olmaktan” (1992a:22) çıkar. Bu türden değişimin gerçekleştiği zaman kategorisine Braudel uzun süre (*longue durée*) adını verir. Söz konusu metodolojik tartışmaya ve tanımladığı diğer iki zaman kategorisine bir sonraki alt bölümde değinilmektedir.

1. Tarihsel Zaman Kategorileri Olarak Kısa Dönem, Çevrimsel Dönem ve Uzun Süre

Braudel (1972) zamanı toplumsal bir yaratım olduğunu belirtir ve başlıca üç tarihsel zaman kategorisi olduğunu altını çizer. Bu üç zaman kategorisi iki bakımdan tanımlanır: “Zaman süresinin uzunluğu bakımından ve ölçmenin nesnesi bakımından” (Wallerstein, 1997:194).

Zaman süresinin uzunluğu bakımından bunlar kısa dönem (*short-term*), çevrimsel (*conjuncture*) ve uzun süredir (*longue durée-long term*) (Braudel, 1972:13,16,17).⁸ Zaman süresinin uzunluğu bakımından bir dönemlendirme yapmak Braudel’in odak noktasında yer almaz. Asıl metodolojik katkı yapmasını sağlayan şey, dönemlendirmeleri ölçme nesnesi bakımından da tanımlaması ve zaman kategorileri arasındaki ilişkiye yaptığı vurgudan kaynaklanan yeni yaklaşımıdır. Bunları ortaya koyabilmek için ilk olarak söz konusu kategorilerin ölçme nesneleri bakımından karşılıklarının belirtilmesi gerekir. Braudel kısa dönemi sadece ‘olay’ için kullanır (1972:14). Kısa dönem “olayların tarihi”dir (*history of the event*) (1972:14). “Olayların tarihi”ne karşılık kısa dönemi kullanan Braudel çevrimsel dönem söz konusu olduğunda sosyal bilimcilerin ihmal ettiğini belirttiği çevrimsel tarihi

⁸ Wallerstein, Braudel’in *L’histoire conjuncturelle* teriminin İngilizce’ye sıklıkla ancak yanlış olarak konjonktürel tarih (*conjunctural history*) olarak çevrildiğini belirterek, İngilizce’ye doğru çevirisinin çevrimsel tarih (*cyclical history*) olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak çevrimsel tarihten kastedilen bütün insanlık tarihini kapsayan bir çevrim değildir. Bir şeyin içinde gerçekleşen bir çevrim kastedilmektedir (1995:136). Wallerstein’in çevrimlerin içinde gerçekleştiği şey Braudel’in uzun süresi ya da “yapı”sidir (Bkz. Braudel, 1992b:621).

(*conjunctural history*) kullanır (1972:17). Son zaman kategorisi olarak uzun sürenin (1972:17) karşılığı ise, “yapı”dır. Uzun süreyi ve “yapı”yı sosyal bilimsel analize başlamanın iki anahtarı olduğunu belirten Braudel uzun süre ve “yapı”yı sosyal bilimsel analizin metodolojik tartışmalarının merkezine yerleştirir (1972:20,38).

Bununla ilgili olarak belirtilmesi gereken ilk husus, Braudel’in tanımladığı uzun sürenin iktisat teorisinde sıklıkla karşılaşılan uzun dönemden gerek süre açısından gerekse analizde kapsadığı gerçekliğin boyutları bakımından farklı olmasıdır. Süre bakımından ortaya koyulan farklılığın tespiti görece olarak kolaydır. Uzun süre iktisat teorisinde süre bakımından karşılığı olmayan uzunluktur. Örnek vermek gerekirse, *magnum opus*larından biri olan *Uygarlık ve Kapitalizm*’deki uzun süre 15. ve 18. Y.Y.’lar arasındaki yaklaşık üç yüzyıllık bir dönemdir. Çünkü söz konusu üç yüzyıllık süre içerisinde Batı Avrupa kabaca belirli bir bütünlüğe ya da başka bir ifade ile belirli bir “yapı”ya sahiptir. Dönemin Batı Avrupa’sındaki ekonomik ilişkileri “oldukça kesin birkaç ana hat ve genel kuralla ifade edilebilecek bir sistem” (1985:77) görüntüsündedir.

Böyle olmakla birlikte uzun dönemi ya da “yapı”yı bu biçimde analiz edebilme olanağı bir basitleştirme olarak sunulamaz. Bilakis uzun dönem ya da “yapı” sosyal bilimsel analizin karmaşıklığına ve çok boyutluluğuna vurgu yapma amacı ile kullanılmaktadır. Kısa dönemden/“olaylar”dan başlayıp olayları sadece kendi tekillikleri içinde değerlendirme amacındaki idiyografik epistemolojiye yönelik güçlü bir ikazdır. “Olaylar”ın/kısa dönemin arka planda dayanmak zorunda oldukları gerçekliğin karmaşıklığına ve “olaylar”ın içinde yer aldıkları “yapı” tarafından biçimlendirildiğinin göz önünde tutulması gerekliliğine yapılan vurgudur.

Tarihsel zamanın üç kategoriye ayrılması bunlar arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı anlamına gelmez. Aksine Braudel bu üçü arasındaki “canlı, derin ve sürekli” ilişkinin varlığına yaptığı vurgusuyla metodolojik açılımlarını gerçekleştirir (1985:70-1). Tarihsel zamanı bu biçimde kategorize etmekteki temel amaçlardan biri, toplumsal zamanın çokluğuna yapılmak istenen vurgu ve söz konusu çokluğun bilincinde olmaktır. Toplumsal zamanların

çokluğunun bilincinde olmayı sosyal bilimler metodolojisi için zorunlu olarak gören Braudel için bu bilincin gerekliliği iki boyutta ortaya çıkar. “Olaylar”ı/kısa dönemi temel analiz ölçeği olarak kullanan idiyografik epistemolojiye karşı eleştirel bir tutum geliştirmek için söz konusu zamanların çokluğu ve iç içeliği önemli bir argüman olarak kullanmaktadır. İkinci olarak ise, sosyal bilimleri ezeli ve ebedi yasalarla anlamaya çalışan nomotetik epistemolojinin eleştirisi için zamanların çokluğu dayanak noktasını oluşturur.

Örneğin, “olaylar” a/idiyografik epistemolojiye saplanıp kalınmasını, zaman kategorileri arasındaki “canlı derin ve sürekli” ilişkiyi göz ardı etmesi sebebiyle eleştiren Braudel için “olaylar” meşhur *mottosunda* olduğu gibi tozdur (Braudel, 1994:293).⁹ Çünkü kısa dönem/“olaylar” kendi başına bir bütünlük oluşturmazlar; kendi tekilleri aşan başka zamanlara *da* aittirler. Bunu şöyle ifade eder: “Her ‘güncel olay’, değişik kökenli ve ritimli hareketleri bir araya getirir: bugünün zamanı dünden, önceki günden, ve ta eskiden kaynaklanır” (1985:78-9). Böylece “olaylar”/kısa dönem “yapı”nın/uzun sürenin içine yerleştirir (Santamaria, 1984:81).

Bu yaklaşım metodolojik açıdan önemli bir sonuç doğurur: zaman kategorileri arasındaki ilişkinin varlığı “olaylar” a kendilerine aşkın başka gerçeklikler yükler. Bu nedenle “olaylar” kendi başlarına bir bütünlüğe sahip olamazlar. Sadece birbiri ardı sıra gelmelerinden dolayı kurulabilecek nedensellik ilişkisi ile yetinilmeyip, “olaylar” “yapı”dan kaynaklanan nedensellik ilişkileri ile de yüklü oldukları ortaya konulmak istenir. Wallerstein’in idiyografik epistemolojiye karşı geliştirilen bir eleştiri olarak altını çizdiği bu yaklaşım sayesinde “olaylar”ı zaman ve uzay bakımından hemen öncekilerle açıklamaya yönelen dar nedensellik anlayışını eleştirmek mümkün hale gelir (Wallerstein, 2003b:37). Braudel’in “olay”cılık adını verdiği bu yaklaşım tarihsel zaman kategorilerinin birbirinden ayrılamayacağını göz ardı eden analizlerin düştüğü ilk metodolojik hata olarak adlandırılabilir.

“En kaprisli, en aldatıcı zaman birimi” (1985:72) olarak kısa dönemin büyüüne kapılan analizlerin düştüğü hataya benzer bir başka hata ise,

⁹ “Olaylar tozdur: tarihi kısa ışık huzmeleri gibi kat’etmektedirler; doğar doğmaz karanlığa ve çoğu zaman da unutulmaya mahkûm olmaktadır” (1994:293).

idiyografik epistemolojinin karşısındaki nomotetik epistemoloji tarafından işlenir. Yine tarihsel zaman kategorilerini birbirinden ayıramayacağını göz ardı edilerek düşülen bu hata neticesinde uzun dönemin nihai olarak varılacak bir zirve noktası olarak tasarlanmasıdır (Bkz. Smith, 1937:59; Ricardo, 1951:88-92). Böylece, kısa dönem doğal olmayan pürüzlerin uzun dönemde ortadan kalkacağı ve sistemin işleyişindeki doğal mekanizmalar vasıtasıyla iktisadi ve sosyal dünyanın nomotetik bir yasalaştırmaya uygun hale geleceği iddia edilir. Oysa Braudel tarihsel zaman kategorileri arasında kurduğu sürekli diyalektik ilişki vasıtasıyla anılan düşünürlerin tanımladığı biçimiyle uzun döneme ulaşılmasını bir anlamda imkânsız kılar¹⁰. Keynes'in analizine yönelik yaptığı eleştiride görüleceği gibi, "geçmişin kalıbı" sadece kısa dönemi etkilemekle kalmaz gelecek de "geçmişin kalıbı"nın etkisi altındadır.

Kısa ve uzun dönem aynı anda vardır; birbirlerinden ayrılamazlar. Teorisini kısa döneme inşa eden Keynes sıklıkla atıf yapılan bir söz söylemiştir: 'uzun dönemde hepimiz ölüyoruz'- bu söz eğer bir şaka değilse hem bayağı hem de saçmadır. Çünkü hepimiz hem kısa hem de uzun dönemde yaşarız: konuştuğum dil, gerçekleştirdiğim ticaret, inançlarım, beni saran insani peyzajın hepsi mirastır: Benden önce vardılar ve benden sonra olacaklar (Braudel, 1992b:85).

Anılan iktisadi düşünürlerin uzun dönemini Braudel pürüzsüz ve adeta şeylerin ideal hallerine kavuştuğu bir zirve noktası olmaktan çıkarmıştır. Kısa dönem ile uzun süre arasındaki içiçelik ve sürekli ilişki nedeniyle uzun *dönem* de kısa dönem gibi 'bozuk'tur.

¹⁰ Söz konusu edilen düşünürlerce uzun dönem pürüzlerin ortadan kalkacağı, sistemin doğal işleyiş mekanizmasına içkin nomotetik yasalara uygun hale geleceği iddia edilir. Bu iddia Braudel'in zaman kategorilerindeki sürekli ilişki ve zaman kategorileri arasındaki iç içe geçmişlik dikkate alındığında, savunulamaz hale gelir. Çünkü bu düşünürler *bir* "yapı"ya atfen uzun dönemi kullanmaktadırlar. Kendine has "olanağın sınırları"na sahip "yapı"nın içinde kaldığı sürece "yapı" "geçmişin kalıbı"nı bugüne ve geleceğe taşır. Ancak Braudeldi anlamıyla uzun süre söz konusu olduğunda "olanağın sınırları" değişerek "geçmişin kalıbı"nın bugünü ve geleceği etkilememesi söz konusu olabilir.

II. MODELLEME VE ZAMAN

Braudel'in sosyal bilim metodolojisinde uzun süreye yaptığı vurgunun bir nedeni de bunun incelenen nesnedeki bütünlüğü, düzenli ilişkiler ağını tespit edebilme olanağını ortaya çıkarmasıdır. Batı Avrupa'nın 15. Y.Y. ile 18. Y.Y.'ları (1750) arasındaki söz konusu bütünlük ve düzenli ilişkiler ağını şöyle açıklamaktadır:

Geçirdikleri tüm aşıkâr değişimlere karşın, ekonomik yaşamın bu dört-beş yüz yılı, 18.YY'ın kargaşalarına ve bizim halen içinde bulunduğumuz endüstri devrimine kadar süren **belirli bir bütünselliğe** sahipti. Başka süreklilikler üzerinde etkide bulunan ve dünyanın görünümünü değiştiren çeşitli kriz ve kargaşalıklar arasında, bu dört-beş yüzyıl ortak ve sabit özellikler gösteriyordu (Braudel, 1985:77).

Buna rağmen Braudel'in "yapı"sı/sosyal evren Newtoncu evren gibi "kapalı sistem" özelliği göstermez; açık uçludur: Niceliksel ve bundan daha önemlisi niteliksel değişimlere maruz kalmaktadır. Bununla birlikte, uzun süre boyunca "ortak ve sabit özellikler"e sahip olabilmesi sosyal bilim metodolojisi bakımından bir imkân doğurmaktadır. Söz konusu bu imkân sosyal evrenin modellenenebilmesidir. Modellemede kullanılacak olan aşağıda değinilecek olan kısıtlar vasıtasıyla zaman, Newtoncu zaman olmaktan çıkarılabilmektedir. Braudel'in aktarılabilecek sözlerinden görüleceği gibi, uzun sürede "ortak ve sabit özellikler" zamanı yavaşlatabilir ve hatta neredeyse durdurabilir. Bir yandan zaman akıp giderken diğer yandan toplumsal bilim analizi yapmakta olanlar için zaman 'durmuş' olabilir. Konuyu Braudel şöyle ifade etmektedir.

Tarihçi için uzun-dönemi [süreyi] kabul etmek, bir tarz ve tavır değişikliğine boyun eğmek anlamını taşıyor; bu, bir düşünce patlaması ve tüm toplumsal yaşamın yeni bir şekilde kavranılması demek; yavaş ilerleyen, hatta bazen neredeyse durgun zamanla tanışma demek . . . Başka bir deyişle, tarihin bütünlüğü, ağır devinimli tarihin müthiş genişliğiyle ve bu alt-yapıyla ilişkisi içinde yeniden ele alınmalıdır. Derinlik ve yarı hareketsizlik kavramıyla işe başlanırsa, tarihsel zamanın binlerce

düzeyinden, binlerce patlamasından her biri kavranabilir; her şeyin çevresinde döndüğü merkez budur (Braudel, 1985:77-8).

“Yavaş ilerleyen”, “durgun zaman” ve “yarı hareketsizlik” modelleme konusundaki anahtar kavramlardır. Bu kavramlarla bir yandan “yapı” ve oluşturuçu öğelerindeki değişimin tedrici ve neredeyse hissedilmeden uzun sürede gerçekleştiğine, diğer yandan ise, söz konusu yavaş ve neredeyse hissedilmeden gerçekleşen değişimlerin modellemeye bir imkân yarattığı vurgulanmak istenmektedir. Ancak, Braudel’in başka bir yerde de (1992b:621) altını çizdiği gibi, üç veya beş yüzyıldan yani uzun yaşamış bir yapıdan bahsedilirken mutlak olarak değişmeyen bir gerçekliğe işaret edilmediğinin altı çizilmelidir. Uzun sürenin veya “yapı”nın içinde yukarıda çevrimsel tarih olarak belirtilen tekrar eden hareketler olduğu gibi, değişimler, yeniden canlanmalar, çöküşler, uyarlanma ve durgunluk dönemleri de yaşanır (Braudel, 1992b:621). Doğa bilimlerine ilişkin bir benzetme yapılırsa, sosyal evren yaşayan bir “yapı” ve/veya “yapı”lar bütünü olarak fiziksel modellemeye değil, biyolojik canlılığa benzer. Meydana gelen sonuçlar uzun sürede pek çok faktörün bir araya gelmesi ile oluşur (Forster, 1978:62). Bu nedenle uzun dönem tamamen donmuş bir gerçeklik değildir. Olaylar ve çevrimler ya da başka bir anlatımla tarihsel zamanların iç içeliği, canlılığı ve “ortak ve sabit özellikler”in bir aradalığı söz konusudur.

Modellerin sürelerini kapsadığı gerçeklikle sınırlandıran Braudel’in bu yaklaşımı bir örnekle açıklamak mümkündür: Sanayi Devrimi öncesi ile sonrası modelleme bakımından ayrılması gerekir çünkü Sanayi Devrimi öncesindeki her ekonomik büyüme patlaması ondan önceki dönemin tarımsal hasıla, ulaşım olanakları, güç kaynakları, piyasa talebi gibi “olanağın sınırları”na çarpmıştır (1992b:592). Sanayi Devrimi ise geçmişle bu türden bir ilişkiyi ortadan kaldırıp, üretim artışları konusunda “olanağın sınırları”nı yeniden tanımlamıştır (1992b:621). Geçmişle kopan bağ, değişen gerçeklik 15. Y.Y. ile 18. Y.Y.’lar arasında işleyen bir modelin 18. Y.Y. (1750)

sonrasına taşınmasının önündeki engeldir¹¹. Braudel'in modelleme konusundaki temel düşüncelerini aşağıda sözleri ile aktarıldıktan sonra bunlardan iktisat teorisi için çıkarımlar yapılmaya başlanabilir.

Modellerin değişik süreleri olduğunu belirttim: zamansal-değerleri, kaydettikleri gerçeklik kadardır. Sosyal gözlemci için, zaman yönü temel önem taşır-çünkü kırılma noktaları ve karşıt baskı altında çabuk veya yavaş çözümleri yaşam yapılarından bile daha önemlidir... Model hem belirli bir yapıyı açıklama çabası, hem de yapıyı incelemek kıyaslamak, somutluğunu ve canlılığını sınamak için bir araçtır. Eğer çağdaş gerçeklikten yola çıkarak bir model oluşturursam, önce gerçeklikteki yerini belirlemek, sonra da zaman içinde, mümkünse doğduğu ana kadar, geriye götürmek isterim. Bundan sonra, çevresindeki diğer toplumsal gerçeklerin hareketlerinin belirleyeceği ilk kırılma noktasına kadar yaşam süresini saptamam gerekir. Başka yöntemlerde, modeli bir kıyaslama unsuru olarak kullanıp, zaman ve mekan içinde hareket ettirerek, bu model tarafından aydınlatılabilecek diğer gerçeklikleri arayabilirim (Braudel, 1985:89).

Görüldüğü gibi modeller zamansal ve mekânsal olarak sınırlandırılmıştır. Zaman içinde hareket ettirilmekten kastedilen ise, “boş” ve her ‘an’ı aynı olan bir t-koordinatı üzerindeki hareket değildir. Gerçekliğin “yarı hareketsiz”, “yavaş ilerleyen” özellikte ve adeta “durgun zaman”a ait olması nedeni ile mümkün hale gelen bir harekettir. Zamanı günlerin toplamı olarak düşünmeyen Braudel (1985:73) için modelin zaman içindeki hareketi, belirli bir bütünlüğe ve düzenli ilişkilere sahip “yapı”nın içindeki bir harekete dönüşür. Çünkü “Kimi yapılar, sayısız kuşak boyunca kalıcı unsurlar olacak kadar uzun yaşar: tarihin akışını engeller” (1985:75) sözleri tekrar edilecek olursa, modelin zamansal hareketinin sınır çizgileri “yapı” tarafından

¹¹Nitekim Braudel bu yaklaşımının uygulamasını kendi çalışmasında gerçekleştirmiştir Braudel'in F. Spooner ile değerli madenler ile fiyat hareketleri konusunda yaptıkları ortak çalışmalarında oluşturdukları modelin zaman süresini 1450-1750 aralığı ile sınırlandırmaktadırlar. Bunun gerekçesi ise, yukarıda bahsedilen gerçeklik ile model arasındaki uygunluğun bu sınırların dışında tesis edilememesidir. Gerçeklik üç noktada değişmiştir: (i) söz konusu dönem 1750 sonrasında göre değerli madenler bakımından eksik kontrol rejimidir (1967:376), (ii) 15. ve 18. Y.Y.'lar arası 18. Y.Y. sonrasında göre ağır endüstrilerde sınırlı bir kapasite söz konusudur (1967:422-3) ve (iii) Avrupa'da 18. Y.Y.'da kredi mekanizmasında olağandışı artışlar yaşanmıştır (1985:89).

belirlenen tarihsel zamana ait bir hareket olduğu ortaya çıkar. Sınır çizgilerinin iki ucu, modelleri gemilere benzeten Braudel için, en önemli anlardır. Çünkü modelin/geminin batma anlarını gösterir (1985:89). Bu anlamıyla sınır çizgilerinin ötesi başka bir “olanağın sınırları”na geçildiği ya da başka bir deyişle durgun zamanın akmaya başladığı anlardır.

Modellerin bu biçimde oluşturulması onları Newtoncu paradigmanın zaman-sız modellerinden farklılaştırır. Ortaya çıkan farklılığı iki noktadan kaynaklanır: İlk olarak modelin incelediği gerçeklik değiştiğinde model geçerliliğini kaybeder ya da Braudel’in ifadesi tercih edilecek olunursa model batır. Bu anlamda modeller ezeli ve ebedi anlamda zaman-sız değişmeyen bir gerçekliği varsaymaz. Değinildiği gibi, Newtoncu paradigma bunun aksine statik, kendi içine kapalı ve değişmeyen bir evren anlayışı ve buna bağlı olarak değişmeyen zaman-sız yasalar ve nedensellik ilişkileri ile çalışır. İkinci farklılık kaynağı ise başlangıç koşulları verildiğinde sistemin t-koordinatının her anında alacağı durumu mükemmel bir biçimde belirleyebilme olanağı sağlayan Newtoncu paradigmanın aksine, Braudel’in modelleme yönteminde “yapı” her ne kadar belirli bir bütünlüğe sahip olsa da bu türden bir durum söz konusu değildir. Çünkü belirtildiği gibi, modellemede mutlak olarak değişmeyen bir gerçeklik kabul edilmez. İçinde binlerce patlamanın, çöküşlerin, çevrimlerin, yeniden canlanmaların meydana geldiği bir gerçeklik söz konusudur. Ayrıca “yapı”nın değişim ‘an’ı/modelin batma ‘an’ı tarihsel zaman kategorileri arasındaki sürekli ilişki nedeniyle öngörülebilir değildir.

Braudel “yapı”dan başlayarak oluşturduğu tarihsel zaman kategorileri ile genel olarak toplum bilimleri analizi özelde ise iktisat teorisi için eski ancak temel bir sorunun çözümüne yönelik açılımlar sağlamaktadır. Söz konusu sorun şudur: “her şey zaman içinde değişmektedir” ve her şey her zaman değişirken, değişen şeyin bilgisinin nasıl elde edilebilir?¹² (Wallerstein, 1997:360).

¹² “Yunan felsefesi değişime nelerin neden olduğu sorusunun sorulması ile başlar. Fakat Değişmenin farkına varılması ile birlikte epistemolojik açıdan en yasak sorunun sorulması hemen peşi sıra gelir. Eğer şeyler sürekli değişiyorsa bilgi nasıl mümkündür” (Georgescu-Rogen, 1971:60)

Braudel'in bu soruya yanıt verebilmesini sağlayan, "yapı"yı donmuş, veri, değişmeyen bir gerçeklik bütünü olarak incelenememesi ve içinde kısa döneme ait "olayların hızla arka arkaya" (1992b:538) meydana geldiğini dikkate alarak yavaş, neredeyse durgun zamanı işaret eden uzun sürenin bir arada olmasıdır. Dolayısıyla zaman içinde herşey değişmektedir ancak her zaman kategorisinin kendine ait ritm vardır ve "iki farklı ritm [kısa dönem ve uzun süre] aynı anda atmaktadır" (1992b:538). Her şey her zaman değişmesine rağmen sosyal bilimsel analizi mümkün kılan, "yapı"nın sunduğu belirli bir bütünlük, şeyler arasında analiz edilebilir ilişkiler ve süreklilikleridir. Bu nedenle sahip olduğu sınırlılıklar dikkate alarak Braudel sosyal bilimsel analizde modellemenin yapılabileceğini ortaya koyar.

Bu alt bölümü bitirmeden üzerinde durulması gereken son bir başka husus ise, "yapı"ların mutlak olarak değişmeyen gerçeklikler olmamalarına rağmen, yüzyıllar boyu sürmelerinden kaynaklanan "yapı" ve öğelerine yönelik yanlış bilinç sorunudur. Uzun dönem boyunca "yarı hareketsiz" olarak varlığını sürdürmesi ve çok yavaş değişmesi "yapı"nın tanımladığı "olanağın sınırları"nın doğal ve mutlak olarak yanlış algılanmasına neden olabilir. Söz konusu algılama, üretim ilişkileri, coğrafi sınırlar, biyolojik sınırlılıklar gibi yaşamın maddi boyutlarında ortaya çıktığı gibi, Braudel'in "ruhani kısıtlar" biçiminde ifade etmeyi tercih ettiği düşünsel dünyada da ortaya çıkar. "Yapı" "ussal çerçevelerde [de] ağır hapis cezalarına benzer" (1982:75) biçimde "olanağın sınırları"nın belirlenmesinde etkin bir rol oynar. Daha önce üzerinde durulan Kilise'nin zamanı ve tüccarın zamanı tartışmasını bu perspektiften de değerlendirmek mümkündür. Kabul edilen zaman anlatışı ancak "yapı"nın uzun süren yavaş değişimi neticesinde sorgulamaya açılmakta ancak bir kırılma noktasından sonra ise genel kabul tarafından reddedilebilmektedir.

Düşünsel dünyanın "olanağın sınırları"nın içinde tanımlanan değerler, amaçlar, ideallerdeki değişimin de "yarı hareketsiz" olarak gerçekleşmesi belirli bir "yapı"ya has değerlendirilmesi mümkün olan bu özelliklerin insanın doğası olarak algılanmasına neden olabilmesidir. İnsanın değişmeyen bir doğası olduğu fikri farklı "yapı"ların aynı insan doğasını ürettiğini, bir başka deyişle insan doğası ile içine doğduğu "yapı" arasından herhangi bir

etkileşimin olmadığı iddia etmek anlamına gelir. Bu türden bir kabule dayanarak yapılan analizlerin iki metodolojik hataya düştükleri tespit edilebilir. Bu iki tespiti yaptıktan sonra konunun ayrıntılı değerlendirilmesi bölüm sonuna bırakılacaktır. İlk olarak, insanın belirli bir “yapı”nın “olanağın sınırları”nın içinde oluşmuş değerleri, amaçları, idealleri “yapı”ya has özellikler olarak değerlendirilebilecekken, bunlar insanlık tarihinin tümünde insanın değişmeyen özleri olarak sunulur. Böylece insan sosyal bilimsel analizde zaman-sız bir varlık haline getirilir. İktisat teorisinin iktisadi insanı ve *homo economicus*’u bu yöntemin tipik örnekleridir. “Yapı”nın değişmeyen ve değişmeyecek ilişkiler bütünü olarak yanlış algılanmasının doğurduğu ikinci hata ise, söz konusu durumun bir son ya da “tarihin sonu” olarak sunulmasına neden olmasıdır. Her iki hatanın ortaya çıkmasında sosyal bilimsel analizde Braudel’in tanımladığı anlamıyla kısa döneme verilen önemin etkisi vardır. Yine Braudel’in tanımladığı anlamıyla uzun süreye gereken önemin verilmesi insanın ve “yapı”ların mutlak olarak değişmeyen gerçeklikler olmadığının tespit edilmesinin olanağını sunar.

Gösterilmeye çalışıldığı gibi, “olanağın sınırları” sosyo-ekonomik hayatın maddi boyutundan, düşünsel boyutuna kadar insani tecrübe için sınırlar oluşturur. Bireysel insani tecrübeler için, çok yavaş değişen ve adeta “durgun zaman”a ait “yapı”nın ve öğelerinin uzun sürede de değişmeyecek olgular olarak analiz edilmesi ‘an’dan ezeli ve ebediye sıçrayan analizler olarak adlandırılacaktır. Bu konunun daha ayrıntılı olarak incelenebilmesi için, sosyal bilimsel metodolojinin Newtoncu paradigma olan ilişkisini kesebilme çabasında kullanılan zaman kategorizasyonlarına dikkat çeken Wallerstein’in ZamanUzay kategorizasyonlarına değinmek gerekmektedir. Bu nedenle bundan sonraki alt bölümde Wallerstein’in ZamanUzay kategorilerinin üzerinde durulacaktır.

III. WALLERSTEIN ZAMANUZAY'LARI

Wallerstein toplumsal bilim analizleri için beş tane ZamanUzay kategorisinin gerekli olduğunu öne sürer.¹³ Bunlar, episodik jeopolitik ZamanUzay, döngüsel-ideolojik ZamanUzay, yapısal ZamanUzay, ebedi ZamanUzay ve dönüşümsel ZamanUzay olarak sıralanmaktadır (2003a:13). Kategorilerden ilk üçü Braudel'in kısa dönem, çevrimsel dönem ve uzun sürenin geliştirilmiş halleridir. Bu kategoriler ilk önce sosyal bilimsel analizdeki işlevleri açısından tanımlanacak; buna müteakip Wallerstein'in sosyal bilimsel analizde ağırlıklı olarak kullanıldığını tespit ettiği episodik jeopolitik ZamanUzay ile ebedi ZamanUzayın açık ve/veya örtük olarak içinde barındırdığını belirttiği metodolojik düşünce tartışılacaktır.

Episodik jeopolitik ZamanUzay kategorisini Wallerstein şöyle tanımlamaktadır: "Episodik jeopolitik ZamanUzay, zaman ve uzay itibariyle bitişik olanların, zaman ve uzay itibariyle hemen öncesindekilerle açıklanmasıdır; her bir vektör olabildiğince dar tutulur" (2003b:37). Bu kategoriye kullanan sosyal bilim analizleri olaylar ile ilgilenir. Belirli bir 'an'da meydana gelen olaylar için " Her episodik an bir diğerine eş değerdir; dolayısıyla olaya-aşkın hiçbir kalıp ayırt edilemez, çünkü var olamaz" (2003b:37). Braudel'deki karşılığı "olaycılık"/kısa dönem olarak belirtilebilecek bu ZamanUzay kategorisinin karşısına Wallerstein ebedi ZamanUzayı yerleştirir. Birbirinin zıddı gibi görünse de her iki kategori Newtoncu kaynaktan beslenmektedir. Episodik jeopolitik ZamanUzay'ın olaylar ile ilgilenmesinin aksi bir biçimde,

¹³ Braudel'in analizlerinde mevcut olan tarihsel uzayı (*historical space*) (Lai, 2000:85) Wallerstein zaman ile birbirinden ayırtılamaz olarak inceler. Wallerstein söz konusu olduğunda zamanı uzaydan ayırmak yanlışlık olarak değerlendirilmeye açık olsa da tarihsel uzayı Braudel'de olduğu gibi "yapı"nın bir bileşeni olarak düşünmek mümkündür. Burada uzay "yapı"nın bir ögesi olarak kabul edilecektir. Dolayısıyla Wallerstein'ın ZamanUzay kategorizasyonları kabul edilse de sadece zaman boyutu ile ilgilenilecektir.

Ebedi ZamanUzayda yalnızca genellemeler vardır, çünkü insan davranışının yasaları, iddia edildiğine göre, zaman ve uzay üzerinde geçerlidir, yani zaman ve uzay içindeki varyasyonlarla ilişkisi yoktur. Fakat her zaman ve uzay gerçekte farklı olduğundan, aksi takdirde özgöl olmayacağından, ebedi ZamanUzayın varlığını iddia etmek episodik jeopolitik ZamanUzayın varlığını iddia etmekle tamamen uyumludur. Ebedi ZamanUzayın varlığı, tekil ZamanUzaylar arasındaki farklılıkların, var oldukları bilindiği halde ihmal edilmesi suretiyle iddia edilebilir. Söz konusu iki ZamanUzay mantıksal bir sürekliliğin birbirinden uzak iki ayrı ucunu teşkil ederler (Wallerstein, 2003b:37).¹⁴

Üçüncü kategori olan döngüsel-ideolojik ZamanUzay, Braudel'in "yapı"nın içindeki çevrimleri belirlemek için gerekliliğine vurgu yaptığı çevrimsel dönemin, Wallerstein tarafından geliştirilmiş hali olduğu söylenebilir. Braudel ile benzer bir işlevsellikte kullandığı bu kategori ile Wallerstein, yapısal olanın içindeki tekrarlayan kalıpları analiz etmek istemektedir. Belirli sınırları olan tarihsel sistemlerin belirli döngüler gösterdiğini ortaya koyabilmek ve bu döngüleri inceleyebilmek için döngüsel-ideolojik ZamanUzay kategorisi gereklidir. Çünkü "süregiden sistemin işleyişini değiştirmek için neler yapılabileceğine ve aynı zamanda ne yapılamayacağına dair anlamlı bir yargılama yoluna sokar" (2003b:47). Analizin dikkat edilmesi gereken noktası, Wallerstein'ın döngüsel-ideolojik ZamanUzay'ı bir yapısallığın içine yerleştirmiş olmasıdır. Böylece döngüsellik aynı zamanda bir yapının da varlığına işaret eder ki bu noktada Wallerstein dördüncü ZamanUzay kategorisini oluşturur: yapısal ZamanUzay. Yapıların veya aynı anlama gelecek biçimde tarihsel sistemlerin bir başlangıcı ve bitişi olduğunu belirten Wallerstein'a göre, yapısal ZamanUzay kategorisi Braudel'in uzun süresine benzer biçimde sosyal bilimsel analizler için merkezi önemdedir. Çünkü yapısal ZamanUzay'dan başka,

¹⁴ Ebedi ZamanUzay kategorisinin öncülü olarak kabul edilebilecek bir zaman süresi Braudel'de de vardır. Çok uzun dönem (*very long-term*). Ancak Braudel bu kategoriyi tarihsel olanın karşısını belirlemek için kullanır ve varlığı durumunda bu zaman süresinin ancak bilgelerin zamanı olabileceğini belirtir (1972:35).

Hiç bir şey bizi beşeri tercih ve beşeri evrimin hikayesine ne tür tarihsel sistemler kurduğumuz, parametrelerinin ve sınırlarının ne olduğu ve varlıklarının neden sınırlı olması gerektiğini anlamak kadar yaklaştırmaz. Yapısal ZamanUzay bize . . . kısa vadede niçin gerçekten değişmeden (döngüsel ritimler) ve aslında uzun vadede niçin değişmek zorunda olduğundan (asırlık eğilimler, denge noktasından uzaklaşma) bahseder (Wallerstein, 2003b:49).

Döngüsel-ideolojik ZamanUzay nasıl yapısal ZamanUzay'a mantıksal bir geçiş yapılmasına imkân tanıyorsa, benzer biçimde yapısal ZamanUzay da Wallerstein'nın son kategorisi olan dönüşümsel ZamanUzay kategorisini doğurur. Dönüşümsel ZamanUzay'ı doğuran uzun vadede değişmek zorunda olduğu belirttiği tarihsel sistemlerin "çok kısa ve çok nadir gerçekleşen temel değişim anı"dır (Wallerstein, 2003b:49). Dönüşümsel ZamanUzay Wallerstein'nın terminolojisinde tarihsel sistemlerin Braudel'in terminolojisinde ise, "yapı"ların değiştiği 'an'dır. Bu 'an'lar "Bir tarihsel sistemden diğerine, toplumsal yaşamın örgütlenme tarzlarının birinden diğerine geçiş anıdır." (Wallerstein, 2003b:49). Wallerstein tarafından geliştirilen bu kategoriler kullanarak genel olarak toplumsal bilimlerdeki Newtoncu metodoloji özel olarak ise söz konusu metodolojide var olan zaman kavramı eleştiriye açılabilir. Bundan sonraki alt bölümde söz konusu eleştiriye bir giriş yapılacaktır.

IV. DEĞERLENDİRME

Belirtilen ZamanUzay kategorilerinden episodik jeopolitik ZamanUzay ile ebedi ZamanUzay kategorisi sosyal bilimsel analizlere Newtoncu paradigmanın sırasıyla dolaylı ve dolaysız etkisi ile sızmış kategorilerdir. Sızma sürecinin arkasında yatan metodolojik tutumu Wallerstein'ın sözlerine başvurarak izah etmek mümkündür:

İktisatçılar, siyasal bilimciler ve sosyologlar...modern dünya konusunda nasıl bilgi edinebilir? Burada bilimsel ethos bu akademisyenleri

modern dünyaya doğrudan bakmaya yöneltti. Ortaya attıkları sorulara ışık tutacak veriler büyük ölçüde arşivlerde bulunmuyordu... Bu tür veriler en kolay bugün kapsamında bulunabilir ve/veya yaratılabilir: gizli olmayan istatistikler, gazete haberleri, her türden görüşme verileri.

Bu tür verilerin güvenilir olduğundan nasıl emin olunabilir? Cevap nicelikselleştirmede ve dolayısıyla verilerin dikkatle toplanmasında bulunmuştur. Bu da söz konusu üç disiplinin bu gün yönelimli olmasını desteklemiştir... Bu kadar dar, hem zaman hem uzay olarak dar örneklemeye dayalı verilerin geçerliliğini meşrulaştırmanın tek bir yolu olabilirdi, bu da nomotetik epistemolojiye tam olarak iman etmektir. Eğer toplumsal davranışın yasalarca yönetildiği varsayılacak olursa, o zaman örneklemenin yeri önemsiz hale gelecekti. Ebedi ZamanUzay nomotetik sosyal bilimcilerin zorunlu ön kabulüdür (Wallerstein, 2003a:22-3).

Söz konusu bu süreç birbirine zıt görünen idiyografik ve nomotetik epistemolojinin birlikte kullanılmasıyla sonuçlanmaktadır. Şöyle ki, Wallerstein'ın belirttiği uzay ve zaman olarak dar örneklemeye dayalı araştırmanın dayandığı zaman kategorisi episodik jeopolitik ZamanUzaydır. Böyle olmakla birlikte, bu kategori olaya aşkın, herhangi bir gerçeklik, "yapı" olmadığını kabul ettiğinden "bütün tikellerin eşit olması anlamında" (Wallerstein, 1997:270) evrenselleştiricidir. Bu anlamıyla nomotetik epistemolojinin evrenselleştirici özelliğini paylaşır. Ancak sosyal bilimsel analizde Newtoncu paradigmadan etkilenen yaklaşımlarda bu ortak yönden öte, iki epistemoloji arasında bir anlamda işbirliği söz konusudur. Nomotetik epistemoloji ebedi ZamanUzaya ait bir analiz yapma iddiasında olsa da zorunlu olarak episodik jeopolitik ZamanUzaya ait bulguları kullanır.

Nomotetik sosyal bilimciler gerçekliğin evrensel olduğunu iddia ettikleri için, yani doğruluk ifadeleri zaman ve uzay içinde her yerde geçerli olduğu için, gerçekte yalnızca episodik-jeopolitik ZamanUzay üzerine kurulu olan bulgularının ebedi ZamanUzaya dair bulgular olarak düşünülmesi gerektiği çıkarmasını yaptılar. Bu çıkarsama bir hayli kırılğan mantıksal bir adımdı ama yine modern sosyal bilimin

çok büyük bölümünün temelini oluşturan bir adım oldu (Wallerstein, 2003b:42).

Bu ‘an’dan ezeli ve ebediliğe sıçrama olarak nitelenebilir. ‘An’da doğru olduğu varsayılan tanımlar ve aksiyomlarla oluşturulan sistem mantıksal olarak yanlışılanamaz biçimde inşa edilir. Böylece sistemin nedensellik ilişkilerinin ve yasalarının ezeli ve ebedi olarak geçerli olduğu iddia edilebilir. Newtoncu evrenin “kapalı sistemi”nde işleyen (Heisenberg, 2000:84) bu yöntemin sosyal evren için işleminin mümkün olmadığı gösterilmeye çalışıldı. İnsanlık tarihinde geriye doğru gidildiğinde başka “yapı”larla ile karşılaşılır. Braudel’in belirttiği gibi, bu yolculukta adeta “başka gezegenler”, “başka insan evren”leri ile karşılaşılır (Braudel, 1992a:27). Bu evrenlerde, bunları bir arada tutan, işleyişini düzenleyen kuralların da farklılaşacağı en azından ihtimal dâhilinde tutulmalıdır. Söz konusu sıçramanın “yapı”nın ‘duvarı’ tarafından engellenmesi söz konusu olduğundan ‘an’dan ezeli ve ebede sıçrama yapılamaz.

‘An’dan ezeli ve ebediliğe sıçrayan yöntemin her iki ayağında da – episodik jeopolitik ZamanUzay ve ebedi ZamanUzay- Newtoncu paradigmanın tanımlaştırma ve aksiyomlaştırma yöntemine benzer bir yöntem izlenir. Örnek vermek gerekirse, episodik jeopolitik ZamanUzay yaklaşımında Newtoncu paradigmanın zamanı ve uzayı mutlak olarak tanımlayan ve evrenin her ‘an’ının ve her yerinin aynı olduğu düşüncesi takip edilir. Buna göre, episodik jeopolitik ZamanUzay sosyal evrende, herhangi bir ‘an’da ve herhangi bir yerde meydana gelen “olay”ı “boş” zaman ve uzayda geldiği kabul edilir. Bunun öne sürülebilmesi için kurulan nedensellik bağının izinin sürülmesi yeterlidir. Nedensellik zinciri sadece “olaylar” arasında kurularak olaya aşkın ve onun nedenselliğini etkileyebilecek herhangi bir gerçeklik kabul edilmez. Zaman ancak “boş” ‘an’ların toplamı; uzay ise, geometrize edilmiş bir koordinat sistemi olarak vardır. Ebedi ZamanUzay kategorisi ise, bunlara ilave olarak Newtoncu evrenin “kapalı sistemi”ni kabul ederek, zaman-sız yasalara ulaşılmasını sağlar. Sosyal bilim analizlerinin bu iki ZamanUzay kategorisine sıkıştırılması, insanın ve toplumun tarihselliğini ve ait oldukları tarihsel zamanı yok etmektedir. Şöyle ki sosyal evrenin

“yapı”lar tarafından ‘parçalanması’ sosyal bilim analizleri zaman boyutu bakımından sınırlı oldukları imasını taşır. “Yapı”ların sosyal evrene yönelik yasaların/eğilimlerin, nedensellik ilişkilerinin zamana göre simetrik ve ezeli ebedi olmasının önüne engel olarak çıkmaları söz konusudur. Böyle bir engel olma durumunda yapılabilecek kabul, söz konusu şeylerin Newtoncu anlamıyla *tam olarak* simetrik olabilmeleri için, tüm “yapı”ların aynı nedensellik ilişkileri, yasalar/eğilimlerle açıklanabileceğini kabul etmektir. Somut bir örnekle açmak gerekirse, bu, Roma İmparatorluğu ile 19. Y. Y. Batı Avrupa’sının iktisadi ve sosyal analizini aynı nedensellik ilişkileri ve yasalar/eğilimler ile yapılabileceği iddiasını ortaya atmak anlamına gelir. Ancak, iki farklı sosyal evreni oluşturan bu “yapı”ların birbiri cinsinden ifade edilmesi dahi olanaksızdır. Örneğin, 19.Y.Y.’a ait olan ücret, kitle üretimi, işçi, piyasa hakimiyeti, firma vb pek çok iktisadi kategori ve olgunun söz konusu İmparatorluk dönemi için karşılığı dahi yoktur. İktisadi ve sosyal yaşamın örgütlenme biçiminde, olgusal gerçeklikte bu türden inkarı mümkün olmayan gerçeklikler karşısında, bir iddia vardır ki klasik ve neoklasik iktisat teorilerince ortaya atılır. Bu, insanın evrensel ve değişmez bir doğası olduğu iddiasıdır. Teorilerin evrensel olduğu yönündeki bir sonraki iddia için önemli bir dayanak oluşturduğundan dolayı bu iddia Wallerstein’ın ZamanUzay kategorileri bağlamında değerlendirilmeye açılacaktır. Böyle bir değerlendirmenin iki önemli sonucu olduğu söylenebilir.

(i) Söz konusu analizlerde insan doğası değişen “yapı”ların değişmeyen unsuru olarak kabul edilir. Böylece insanın özellikleri ile “yapı” arasındaki olması muhtemel tüm içsel etkileşimler baştan kesilir. Bu yukarıda belirtilen ‘an’dan ezeli ve ebediliğe sıçrayan analizlerin tipik örneğidir. Belirli bir episodik jeopolitik ZamanUzayda var olduğu kabul edilen insani özellikler söz konusu zaman kategorisi ile de sınırlandırılmaksızın, ebedi ZamanUzay kategorisine taşınır. Böylece “insanın davranışının her zaman aynı kurallara uyduğu bir model” (Wallerstein, 2003a:22) oluşturulur. Nomotetik epistemolojinin zaman-sız yasalarının geçerli olduğu bu sistem Newtoncu anlamıyla “kapalı sistem”dir. Sosyal evrenin maruz kaldığı değişik “yapı”ları ve “olanağın sınırları”nı yok varsayar. İnsani özelliklerin içine doğduğu ve

geliştiği toplumsal ilişkiler bağlamında biçimlendiği kabul edilmeyip; insan, evrimin onu zaman içinde ulaştırdığı *Homo sapiens* durumundan zaman-sız bir *homo economicusa* indirgenir (Carchedi, 2006).

*Homo economicus*un zaman-sız bir insan kategorisi olarak kabul edilmesi peşî sıra bir başka kabulün yolunu açar. Bunun açıklanabilmesi için Newtoncu fizikte kütlelerinin sahip olduğu özelliklerin kısaca belirtilmesi gerekmektedir. Bunları üç başlık altında sıralamak mümkündür: veridirler, birbirleriyle sadece dışsal ilişki içindedirler ve birbirlerine uyguladıkları çekim kuvveti sürekli. Bu özelliklere sahip olan, Newtoncu evrenin kütleleri, “kapalı sistem” içindedir. Kütleler, “kapalı sistem” ve bunlara ilişkin yasalar Newtoncu anlamıyla zaman-sız, aynı anlama gelecek biçimde, Wallerstein’in tanımlamasıyla ebedi ZamanUzaya aittirler.

Kütlelerin metaforik karşılığı olarak *homo economicus*un doğası zaman-sız/ebedi ZamanUzaya ait olarak ele alındığından veri olduğu varsayılır. *Homo economicus*lar arası ilişki de benzer bir biçimde sadece dışsaldır. Çünkü *homo economicus*un “yapı” ile kurduğu/kurabileceği olası etkileşimler analizin başında yok edilmiştir. Şöyle ki *Homo economicus* piyasada metalar aracılığı ile diğerleri ile ilişki kurar. Bu ilişki de herhangi bir düzeyde –diğer *homo economicus*larla ve/veya “yapı”yla- karşılıklı içsel ilişkiye girmediği kabul edilir. Diğerleri ile kurduğu ilişkiden dolayı kabul edilen özelliklerinin değışmesi mantıksal olarak mümkün değildir. Çünkü *homo economicus* piyasayı değışmediği varsayılan özelliklerini gerçekleştirmek için kullanır; amaçlarını gerçekleştirememesi durumu ancak sistemin işleyiş kusurlarından veya varsayılan özelliklerine uygun davranmaması sonucu ortaya çıkan arıziliklerdir. Dolayısıyla Newtoncu evrenin kütlelerinin karşılığı olarak *homo economicus* teorilerin içinde karşılıklı dışsal ilişkilerle sistemin işleyişini sağlayan, onu arızı durumlar dışında sürekli dengeye getiren, her zaman aynı kurallara bağlı bir varlıktır. Veri ve değışmeyen doğası olduğu varsayımına dayanarak oluşturulan sistem de “kapalı sistem”dir. Oysa sosyal evren kapalılık özelliğine sahip değildir. Birbiri cinsinden niceliksel olarak ifade edilemeyecek değışik “yapı”lara ve “olanağı sınırları”na maruz kalarak

değişir ve bu değişimler sosyal evreni açık uçlu olarak değerlendirilmesini gerektiği belirtildikten sonra ikinci hususa geçilebilir.

(ii) Değişmez insan doğası kabulünün ikinci aşamada ortaya çıkardığı sonuç ise, bunun bir meşrulaştırma aracına dönüştürülebilmesidir (Carchedi, 2006:374). Zaman içinde değişmeyen egoistik bir doğasının olduğu kabulü bu doğaya en uygun sistemin serbest piyasa ekonomisi olduğu düşüncesiyle desteklenir. A. Smith'in de kullanılan bu düşünceye (Wallerstein, 1997:346) göre, insan doğasını en iyi biçimde söz konusu sistemin içinde gerçekleştirir. Böylece ele alınan sistem dışındaki tüm sistemler insanın doğasına aykırı olduklarından 'bozuk' olarak nitelendirilir. Bu Platon bahsinde de üzerinde durduğumuz, tarihsel düşüncenin bir kenara bırakılmasıyla sonuçlanır. Kapitalizm/ serbest piyasa ekonomisi sosyal evrenin ulaşabileceği nihai nokta ve bir anlamda ideal hali olarak tasarlanır.

Oysa toplumun yasalarının tarihsel olarak geliştiğini vurgulayan Adam'ın belirttiği gibi, "Doğanın aksine insan toplumları temelde tarihseldir." Ve temelde tarihsel olan toplumlar "Değerler, amaçlar, umutlar, etik etrafında organize olurlar." (1990:151). Söz konusu değerler, amaçlar, umutlar ve etik donmuş, değişmeyen şeyler olmadıkları gibi, bunları oluşturan, taşıyan ve dönüştürenler olarak insanlar (ve kurumların) değişmeyen, egoistik bir doğaya sahip olmasına yönelik bir zorunluluk yoktur. Tarihsel olarak değişen değerler, umutlar, amaçlar ve etiğe rağmen, sosyal evreni zamanın bir 'an'ında donmuş şeyler olarak incelemek insanı/(toplumu) zaman-sız bir varlığa dönüştürmektir. İnsanın -iktisat teorisi için *homo economiucus*-değişmeyen doğasının olduğu kabulü yukarıda değinildiği gibi, "yapı"ların insani tecrübenin "olanağın[ın] sınırları"nı belirlediğinin göz ardı edilmesidir. Wallerstein'ın belirttiği gibi (1997:328), "Yapılar tercihi kısıtlar ve hatta tercih yaratırlar." "Yapı"ların tercihler ve kısıtlar üzerindeki etkisi katı bir determinizm olarak değil, insanın içine doğduğu iktisadi ve toplumsal koşullardan etkileneceği anlamında kullanılmaktadır. İnsan her "yapı"da özgür iradeye sahip olabilir ancak bu özgür irade sınırsız bir "olanağın

sınırları”na sahip değildir. Dolayısıyla her “yapı” “olanağın sınırları”nı yeniden tanımlandığı gibi, özgür iradeyi de yeniden tanımlamaktadır.¹⁵

Serbest piyasa ekonomisi/kapitalizmin insanın değişmeyen egoistik doğasına en uygun sistem olarak meşrulaştırılarak, bunun dışındaki her sistemin ‘bozuk’ olarak nitelendirilmesi, tarihsel analizin ihmal edilmesinin bir nedenidir. Bu türden bir analizde, kendinden önceki sistemlerin -geçmişin- ihmal edilmesi anlamında tarihsel analiz ortadan kaldırılırken, aynı zamanda gelecek de yok edilir. Çünkü insanın doğasına en uygun sistemin temayüz etmesi ile birlikte “tarihin sonu” gelmiştir. Böylece analizler için ‘an’ tarihsel zamanda bir uğrak olmaktan çıkıp ebedi ‘an’a dönüştürülür. Sadece ‘an’ için geçerli olabilecek kabuller ve aksiyomlar hem *önceye* (*before*) hem de *sonraya* (*after*) taşınarak, zaman sosyal bilimsel analizin gündeminden atılır.

Newtoncu paradigmanın etkisiyle sosyal bilimsel analize hakim olan evren ve onun öğelerine yönelik tanımlamalar, aksiyomları sosyal evren için kabul etmek olanaksızdır. Bu paradigmanın sadece zaman boyutuyla sınırlı kalınarak vurgulanması gerekirse, ‘an’dan ezeli ve ebediliğe sıçrama anlamında zaman-sızlığı ya da Wallersteinci anlamıyla ebedi ZamanUzay kategorisini sosyal bilimsel analiz için kullanmak Newtoncu paradigmanın var olan kısıtları altında mümkün değildir. Kendi tanımları ve aksiyomları içinde işleyen söz konusu paradigmadan türeyen zaman algılayışının iktisat teorisindeki yeri, bundan sonraki bölümde A. Smith’e odaklanarak incelenecektir.

¹⁵ Wallerstein’dan aktarılan sözler deterministik olmakla eleştirilebilir. Ancak bu türden bir eleştiriye aynı mantıkla karşı eleştiri yöneltilebilir. İnsanın zaman-sız bir doğaya sahip olduğu ve “yapı”lar tarafından etkilenmediği iddiası da determinizm ile maluldür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADAM SMİTH: “TARİHSEL ZAMAN” VE “NEWTONCU ZAMAN”IN KAVŞAĞI

Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, 14. Y.Y. ile 18. Y.Y. Batı Avrupa'nın üretimin biçimindeki geçiş dönemidir. Sürece öncülük etmekte olan İngiltere'nin sürekli olarak yükselmekte olan burjuva sınıfı, Christopher Hill'in “1640 İngiliz Devrimi” (1997:16) olarak adlandırdığı devrim ile devlet iktidarında artık kendisinin de söz sahibi olduğunu dramatik bir biçimde kabul ettirmiştir. 1640 Devrimi'ne ve sonrasındaki toplumsal çatışma ve mücadelelere tanıklık etmekte olan Thomas Hobbes, dönemin İngiltere'si için en gerekli olan şeyin devlet iktidarının güçlü olması gerektiğini *Leviathan* adlı eseri ile ortaya koyar. Uluslararası iktisadi ortamı dikkate alındığında, Hobbes'un tespiti burjuva sınıfının çıkarları ile örtüşmektedir. Charles Wilson'ın (1978:153-4) belirttiği gibi, 17. Y.Y. kâr'ı elde etmenin mutlak olarak güce bağlı olduğu bir dönemdir. Dönem, özellikle uluslararası ölçekte ilkel birikim süreçlerinin varlığını sürdürdüğü ve bu nedenle de zorun/gücün birikimin ebesi olduğu dönemdir.

Belirli bir insan doğası kabulünü yapan Hobbes, insanın değişmez doğasında üç temel “kavga” nedeni tespit eder: “Birincisi rekabet; ikincisi güvensizlik; üçüncüsü ise şan ve şereftir” (Hobbes, 2004:94). Varsayılan bu insan doğasından yola çıkarak, *Leviathan*'da toplumun sürekli savaş durumuyla karşı karşıya kalabileceğini göstermeyi hedefleyen Hobbes (2004:92) doğuştan eşit olduğunu kabul ettiği insanların birbirlerinin kurdu (*homo homini lupus*-insan insanın kurdudur) olmaları nedeniyle, sürekli savaşılmaya yöneldiklerini belirtir. Çünkü aynı şeye sahip olmak isteyen her kişi diğerlerine düşman olmakta ve bu nedenle de, her kişi kendisine rakip kalmayınca kadar diğerleriyle savaşılmaktadır (Hobbes, 2004:93). Bu

sonucu insanların doğalarına bağlayan Hobbes, böylece, güçlü bir devlete olan ihtiyacı rasyonalize eder. Sürekli savaş durumundan kurtulmanın yolu ise, insanların sahip oldukları haklarını bireysel güvenlikleri için devretmeleridir (Hobbes, 2004:127). Bunu yaptıklarında,

İnsanlar, barışın sağlanması ve böylece kendi varlıklarının korunması için, nasıl ki bizim devlet dediğimiz yapay bir insan yaratmışlarsa; aynı şekilde, kendi aralarında karşılıklı sözleşmelerle, bir uçta, egemen gücü kendisine verdikleri kişinin veya meclisin dudaklarına bağlı, öteki uçta ise kendi kulaklarına bağlı olan ve toplum yasaları denilen yapay zincirler yaratmışlardır (Hobbes, 2004:156).

Burjuvazinin iktidarını pekiştirmeye çalıştığı bir dönemde, Hobbes'un analizi yükselmekte ve artık iktidarda söz sahibi olan bir sınıf için iki bakımından işlevseldir. Bütün insanların eşit olduğuna yönelik yaptığı tespit ile feodalizmindeki gibi, doğuştan gelen ayrıcalıkların önünü kapatmakla kalmayıp, iktidarını güçlendirmek için devlete ihtiyacı olan burjuvaziye kullanması için meşru bir araç temin etmektedir. *Leviathan* sınıf ve ülkeler arasındaki ekonomik çatışmaların ampirik olarak gözlenebildiği 17. Y.Y.'ın eseridir. Ülke içindeki sınıfsal ilişkiler en 'kaba' halleri ile görülmektedir. Ülkeler arasında ise, 17. Y.Y. ticaret savaşlarının birbiri ardına patlak verdiği, uluslar arası ticari ilişkilerde 'piyasa'ların veya lafların değil, tankların (*not words but swords*)¹ önemli olduğu bir dönemdir. Bu nedenlerden ötürü, güçlü devlet yükselmekte olan burjava sınıfı kâra ulaşmasını sağlayan önemli bir araç hem de sürekli olarak elde etmek istediği bir amaçtır. Bu talebinin meşruluk kaynaklarından biri *Leviathan* tarafından sunulmaktadır.

Oysa özellikle 18. Y.Y.'ın son yarısında sınıfsal iktidarını sağlamlaştırmış ve toplumsal alanda uyumun, harmoninin olduğunu savunan burjuvazi için *Leviathan* hesaplaşması gereken bir yapıttır. Hobbes *Leviathan*'ı (1651) Smith'in eserlerini yayımladığı yıllardan bir yüzyıldan uzun bir süre önce yazmış olmasına rağmen, ona çözmek zorunda olduğu bir

¹ Dönemin iktisadi metinlerini oluşturan merkantilist literatürde her zaman kullanılmayı bekleyen hazır bir 'balta' mevcuttur. Söz konusu 'kaba' ortam için Bkz. (Grampp, 1952).

sorun bırakmıştır.² Kapitalist üretim biçiminin yerleşmesi ile birlikte, bunun doğal bir düzen olduğunu, bu nedenle de harmoni ve uyumun sadece bu sistem ile tesis edilebileceğini gösterilmesi teorik olarak başarılmalıdır.

Ancak doğallaştırmak, tarihsel olan her ne varsa, bunların tümünün dışlanmasını gerektirir. Piyasa aracılığı ile kendini kabul ettirebilecek kadar yerleşen kapitalist üretim ilişkilerinin doğal, dolayısıyla sürekli olarak var olacağı yönündeki geleceğe yönelik bir iddia eğer geçmişe (tarihe) doğru da yapılmazsa eksik bir iddia olarak kalır. Tarih kapsamadığı sürece kapitalizmin tarihsel bir sistem olduğu iddiası varlığını sürdürür. Yerleşmiş kapitalist ilişkilerin doğal olduğunu bu nedenle de ezeli ve ebedi olduğunun 'ispatı' yeni birikim stratejisinin temel meşruluk kaynağıdır. Bu nedenle tarihte kapitalizmden farklı üretim biçimleri ancak onun özrü olarak kabul edilebilir. Kapitalizmin tarihsel olduğunu kabul etmek, onun da önünde sonunda sonunun geleceğini kabul etmeyi gerektirebileceğinden, onu meşrulaştırmayı hedefleyen bir analizin yadsıması gereken bir fikirdir. Smith'in "açık ve basit doğal özgürlük sistemi" (*the obvious and simple system of natural liberty*) (1937:651) kavramı bu işlevi yerine getirir. Tarihsel olan, "açık ve basit doğal özgürlük sistemi"nin özrüdür.

Tarihte birbirinden farklı üretim biçimleri olduğu gibi, bir üretim biçimi de kendisini sürekli olarak aynı kalarak sürdürmez. İlkel birikim süreçlerinin de kullanıldığı birikim stratejisinin sürdüğü bir dönemde *Leviathan* gibi güçlü ve agresif bir devlete olan ihtiyaç; strateji değiştiğinde değişir. Ancak *Leviathan*'ın sahne gerisine itilmesi, ortada bıraktığı teorik sorunu kendiliğinden yok etmediği gibi, önemsiz de kılmaz. Hobbes rekabetçi burjuva bireyinden başlayarak, Hobsbawm'ın sözleriyle "gerçekte ussal öz çıkarın, devlet iktidarı üzerinde herhangi bir *a priori* sınırlama getirilmesi önlediğini göstermiştir" (1998:256). Bu *Leviathan* ile hesaplaşılmasını zorunlu kılan bir noktadır. Kapitalist üretim ilişkilerinin doğal seyri içinde, sürecin vazgeçilmezi olan, rekabetçi burjuva bireyi çatışmayı değil, uyumu ve

² A. Smith'in Hobbes'un ortaya attığı sorunu kendiliğinden bir düzen içinde çözmeye çalıştığını için bkz. (Clark, 1999:78)

harmoniye üretmelidir. Çünkü doğal olduğu kabul edilen bir sistemin Smith'te olduğu gibi, kendi kendini düzenleyebilmesi, başka bir deyişle dışsal müdahaleye gerek duymaması gerekir. Rekabetçi burjuva bireyinin varsayılan özellikleri, Heilbroner (1999) tabiriyle A. Smith'in "harika dünya"sına ulaşmasını sağlamalıdır. Bunun mümkün olduğu, en azından teorik olarak, gösterilmelidir. Aksi halde, en büyük meşruiyet kaynağı olan doğallığı teorik olarak sorgulanmaya açık bir hale gelir.

Hobbes ve Smith belirli, değişmez, sosyal etkilerden bağımsız evrensel bir insan doğası ile uğraşır (Clark, 1999:157). Benimsenen insan doğası fikri veri iken, Smith "açık ve basit doğal özgürlük sistemi"nde bireysel ve toplumsal olarak gerçekleşebileceklerin en iyisinin, kendiliğinden ve müdahaleye gerek duyulmaksızın gerçekleşeceğini göstermek istemektedir. Serbest ticareti insanın doğal özelliklerinden türetmeye çalışan Smith için, bu hem pratik hem de teorik bir zorunluluktur. Müdahale edilmediğinde gerçekleşebileceklerin en iyisinin kendiliğinden gerçekleşeceği iddiası ülke içinde olduğu gibi, ülke dışında da geçerli olduğunu ortaya atabilmek için *Leviathan*'ın olmaması gerekir. Aksi halde, piyasanın kendiliğinden ve doğal olarak toplumsal uyumu ve harmoniyi sağladığı iddiası gerçekliğini kaybeder.

Smith toplumsal uyumun kendiliğinden, görünmeyen el aracılığı ile sağlandığını iddia ederken örtük olarak daha önemli bir iddiayı doğrulamak istemektedir. Bu "açık ve basit doğal özgürlük sistemi"nin doğal olduğu iddiasıdır. Bunu Hobbes gibi, evrensel burjuva bireyinin özelliklerine dayanarak 'ispat'lamayı hedeflemektedir. Hobbes'un burjuva bireyi söz konusu olduğunda "yapay" bir araca ihtiyaç duyulacağını göstermesi, toplumu birbirine bağlayıp uyumu saplayan en önemli 'keşfi' olan Smith'in görünmeyen elinin reddedilmesidir. Bu reddin bir sonraki mantıksal aşaması ise, "açık ve doğal özgürlük sistemi"nin insan doğasına en uygun sistem olduğunun reddidir. Smith'in "açık ve doğal özgürlük sistemi"nin öncesiz ve sonrasız işlemesi için önünde bir engel yoktur. Sistem doğal hal olarak kabul edildiğinde, bunun dışındakiler 'yapay' olarak nitelendirilir. Tarih ve tarihsel olan analizinin mantığı gereği 'bozuk'tur. İkincisi, toplumsal uyumun

muhakeme sonucu oluşturulan “yapay zincir”ler ile sağlandığını kabul etmek, benimsediği kendi kendini düzenleyen sistem anlayışı ile örtüşmez.³

Görünmeyen el metaforunun, gençlik eserlerindeki karşılığı görünmeyen zincirdir. *Felsefi Konular Üzerine Makaleler*⁴ başlığı altında ölümünden sonra yayımlanan, söz konusu eserlerde sık sık kullandığı bu kavram Newton’un evrenindeki çekim gücüne karşılık geliştirilmiştir. Bu metaforun hem bilim adamının faaliyetinde hem de daha sonra toplumsal bir tutkal olarak düşünülen görünmeyen elin geliştirilmesindeki önemine bir sonraki alt bölümde değineceğiz. İncelediği kapitalist üretim ilişkilerinin doğal olduğunu, bu nedenle de bundan çıkacak sonuçların da doğal olduğunu iddia eden Smith için öncesiz ve sonrasız olarak işlemesi gereken bu sistem uyum ve harmoni içinde çalışır. Smith’in “açık ve basit doğal özgürlük sistemi” olarak adlandırdığı kapitalist üretim ilişkilerini incelerken kullandığı yöntem ve bu yöntemden kaynaklanan zaman kavramının ortaya konulması bundan sonraki tartışmanın konularını oluşturmaktadır. İlk olarak Smith’in Newtoncu dünyası incelemeye alınacaktır.

I. SMİTH’İN NEWTONCU DÜNYASI

Newtoncu paradigmanın doğa felsefesindeki başarılarından etkilenen sosyal bilimciler, benzer başarıyı Newtoncu yöntemi sosyal bilimlere uygulayarak kazanacaklarını düşünmüşlerdir. Bu nedenle *İlkeler*’in sosyal bilim çalışmalarına rehberlik etmesi için fazla beklenilmemiştir. Bilim tarihi için kısa sayılabilecek bir süre sonra, *İlkeler*’den etkilendiklerini açık biçimde belirten ‘sosyal bilim’ çalışmaları yayınlanmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların

³ Hobbes’un ortaya attığı soruna Smith’ten önce çözüm arayanlardan biri Mandeville’dir. Smith ile zirvesine ulaşan “gerçek” bireycilik Hayek’e göre, kartezyen rasyonalizme prim vermez (Hayek, 1957: 9-11). Bu Smith’in bireylerdeki doğal güdüler bağlamında önem kazanır.

⁴ Bu eserleri J. Hutton 1795 yılında *Essays on Philosophical Subjects* adıyla yayınlamıştır. Kitapta yer alan makalelerden üçü buradaki konu bakımından özellikle önemlidir. Bunlar sırasıyla, *The Principles which led and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy* (bundan sonra AT); *The Principles which led and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of the Ancient Physics* (bundan sonra AFT) ve *The Principles which led and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the Ancient Logics and Metaphysics* (bundan sonra AMM).

ilklerinden biri, 1699 tarihinde yayınlanan *Theologiae Christianae Principia Mathematica*'dır. Doğrudan doğruya insan ilişkilerine *İlkeler*'in yönteminin uygulanmasının denendiği bu eser kadar bir başka ilginç ise, 1728 yılında J. T. Desaguiers tarafından kaleme alınan *The Newtonian System of the World, the Best Model of Government*'tır (Cohen,1993:32-3). Sosyal bilimler alanına Newtoncu paradigmanın sirayeti sürecinin bu öncü çalışmalarından sonra, Newton'un etkisi azalmamış; bilakis artmıştır.⁵

Söz konusu etkilene sadece tekil çalışmalarla sınırlı da değildir. Özellikle 18. Y.Y.'in kültürel ve entelektüel iklimi bütün olarak Newtoncu paradigmanın etkisi altındadır. Bu iklimden Smith'in ekonomi-politik yaklaşımının biçimlenmesinde katkısı büyük olan, İskoç Aydınlanması da muaf değildir. Örneğin, bu okulun ve Smith'in teorik faaliyetinde vazgeçilmez yeri olan, "kendi kendini düzenleyen sistem" fikri Galileo ve Newton'dan türetilmiştir (Collinicus, 2005:39).⁶ Ancak ne bu okulun ne de Smith'in Newton'dan etkilendiği tespiti yeni değildir. Örneğin, Bitterman'a göre, Smith, Newton'un ampirik tekniğini moral konulara uyguladığı yönündeki tespitini yapmasının üzerinden yarım yüzyıldan fazla süre geçmiştir (1940a:494-497). Benzer biçimde, iktisadi düşünceler tarihinde yer etmiş yazarlardan Mark Blaug ise, *Ahlaki Duygular Teorisi*'ni (bundan sonra ADT) Newtoncu yöntemin ahlaka, *Ulusların Zenginliği*'ni (bundan sonra UZ) ise iktisada dolaysız bir uygulaması olduğunu belirtmektedir (1987:57). Hetherington ise, Smith'in Newton'a benzer bir başarı kazanma amacıyla olduğunu

⁵ Bunda Newtoncu paradigmanın kendi alanındaki başarılı uygulamalarının etkisi büyüktür. *İlkeler*'in yayınlanmasından Smith'in eserlerini verdiği dönem arasında Newton'un itibarı giderek artmıştır. Başarıları sıradan değildir ve Newton'u evrenin sırlarını çözen insan konumuna yükseltmiştir. Örnelemek gerekirse, bunlardan biri, Halley kuyruklu yıldızının Newtoncu hesaplamalara dayanarak dünyadan gözlenebileceği tarihin tahmin edilmesidir. Şöyle ki, Avrupalı astronomlar kayıtlarına 1531 ve 1607 yıllarında gökyüzünde bir kuyruklu yıldız gördüklerini kaydetmişlerdir. *İlkeler*'i basması için Newton'u ikna eden kişi olan Halley, 1682 yılında görülen 'bir başka' kuyruklu yıldız ile 1531 ve 1607 tarihlerinde kaydedilen kuyruklu yıldızların aynı olduğunu iddia etmiş ve bunu Newton'un hareket ve kütle çekim kanununu kullanarak yapmıştı. Halley bu kadarla da kalmayıp aynı kuyruklu yıldızın Aralık 1758'de tekrar geri geleceğini hesaplamıştı. Halley'in hesaplarına uygun olarak (birkaç gün sonra da olsa) beklenen gök cismi görüldü (Ronan, 2003:390). Bu, Newton'ın teorisinin çarpıcı bir doğrulaması olmuştur. Genç A. Smith ise bütün olup bitenin yakın takipçisidir (Smith, 1980a:103). Bir başka deney ise, Peru'ya yapılan bilimsel gezidir ki bu da Newton'ı A. Smith'in sözleriyle "tamamıyla doğrulamıştır" (1980a:101).

⁶ Newton'un bu okul üzerindeki etkisi için Bkz. (Redman, 1997:105-109)

belirtmektedir. Bu amaç doğrultusunda, devinimin doğal yasalarının evreni açıklamadaki başarısına benzer bir başarının, iktisadın genel yasalarını keşfederek yakalanacağını düşünmektedir (Hetherington, 1983:497). Newton'un Smith üzerindeki etkisinin detaylarına geçmeden önce, Smith'in *moral philosophy*'de sıklıkla kullandığı doğa (*nature*) ve doğal (*natural*) kavramlarının anlamlarına değinmekte yarar vardır.⁷

Doğal kelimesinin sadece *UZ*'de sekiz farklı kullanımı vardır (Schabas, 2005:83). Bunlardan ekonomi-politiğin nesnelerini zaman-sız bir perspektiften değerlendirdiği konusunda ipuçları veren bir kullanımı konu itibarıyla önem kazanmaktadır. Smith, doğal terimini incelediği nesneye yönelik bir özcülük (*essentialism*) nitelemesi olarak da kullanır. Buna göre, örneğin, Blaug'un Newtoncu paradigmanın ahlaka uygulandığı eseri olarak belirttiği *ADT*'de insanlar "doğal olarak sempatik"tirler. İnsan toplumunun devamı için gerekli olan sempatiklik insanın doğasında yani onun özünde olan bir şeydir. Belirli bir insan doğası tasavvurunun sonucu olabilecek bu düşünce insanın doğasını çevresinde, yaşadığı toplumun içinde veya tarihinde değil bunlardan bağımsız olduğu varsayılan doğasında arar. İnsanın özüne yönelik bu zaman-sız ve tarih-siz bakış açısını Smith, Schabas'ın altını çizdiği gibi sadece insan davranışlarına değil, nesnelerin tümünü kapsayacak biçimde kullanır. "Bu anlamda doğa bize paternleri belirler; düzenli olarak gözlemlenen, doğada olmalıdır. Bu nedenle Smith sıklıkla "insan doğası" ve "şeylerin doğası"na atıf yapar" (Schabas, 2005:83-4).

Doğadaki paternler düzenlidir. Bu düşüncenin Smith için önemli bir önceliği vardır. Çünkü o da, Newton gibi, düzenli doğa fikrini yaratıcının mükemmel olmasından çıkarmaktadır. Söz konusu olan, insan doğası olduğunda ise, fiziki dünyayı yöneten yasalar ile ekonomik dünyayı yöneten yasalar arasında bir örtüşme görür. Kaynağını Tanrı düşüncesinden alan bu

⁷ Smith, hocası Hutcheson'dan sonra Glasgow Üniversitesi'nde 12 yıl *moral philosophy* kürsüsünde görev almıştır. Sadece Hutcheson'dan boşalan kürsüyü doldurmakla kalmamış Hutcheson tarafından dört ana bloğa ayrılan *moral philosophy*'nin kapsamına da sadık kalmıştır. Buna göre, *moral philosophy* teoloji (*natural theology*), etik (*ethics*), hukuk ve politik iktisattan oluşur. Smith'in bu sınıflandırmaya sadık kaldığı konusundaki ayrıntılar için bkz. Morrow, 1966:159. Dolayısıyla *moral philosophy* bugünkü terimlerle kabaca sosyal bilimlere tekabül etmektedir. Metinde Smith'e atfen kullanılan filozof terimi de esasında sosyal bilimci anlamındadır.

tespitleri nedeniyle, belirli düzenlilikleri olan, Tanrısal planın parçalarını, en azından kendilerini bize sundukları ölçüde açığa çıkartılması gerekir. Filozofun görevi, bu açığa çıkarma ve açıklamayı yapmaktır. Schabas'a göre, Smith doğayı hem açıklanması gereken hem de açıklamalar yapan bir öğretici olarak görmektedir. Buna göre,

‘Doğa’ aynı zamanda bir öğreticidir. Bir “doktrin” ile “umut etmeyi bize öğreten”dir. Doğa pedagojik rolü yanı sıra, belirli yasalara göre ödüllendirir ve cezalandırır; bu yasalar, doğa tarafından bize “kabul ettirilmiştir” (*dictated*) edilmiştir.(Schabas, 2005:84-5)

Bu nedenlerden ötürü, Smith’in doğal ücret, doğal fiyat, şeylerin doğal akışı, doğal sistem gibi, kavramları sadece insan tarafından müdahaleye uğramamış haller olarak yorumlamak bu kavramların dar anlamlarıyla sınırlı kalınmasına neden olur. Bunlar, insanın içindeki, zamansal ve mekânsal sınırlamaya tabi olmayan sempati ve öz çıkar güdülerinin doğal sonuçlarıdır. İnsanı ve toplumsal olanı anlamının vazgeçilmez iki referans noktası olan zamana ve mekâna aşkın, onlardan bağımsız bir insan doğasıdır söz konusu olan. Doğal olanın, Tanrısal olanla ilişkisi nedeniyle, zamana ve mekâna aşkın bu özelliklere yönelik bir değişim beklentisi de yoktur. Toplumun harmoni içinde devamı için gerekli olan insan doğasının özellikleri insana Tanrı tarafından yerleştirilmiştir biçimindeki düşünüş bu sonucu doğurmaktadır (Macfie, 1971:597).

İnsanın değişmeyen bir doğası olduğu fikrinin benimsenmesinde önemli etkisi olan bir başka faktör ise, iktisadi bireyciliğin yükselişi ile giderek önem kazanan doğal hukuk anlayışıdır (Chalk, 1951). İnsani olanın belirli bir doğallık anlayışından yola çıkılarak yorumlanması, tarihsel ve zamansal olanın önemini kendiliğinden azaltır. Newtoncu paradigmanın toplumsal alandaki uygulamaları ile paralellik gösteren doğal hukuk anlayışı, insanın öz çıkarı doğrultusunda serbestçe istediğini yapabildiği anlayışına dayanır. Ancak bu anlayışta eksik olan sadece belirli bir insanın -yani burjuva bireyinin- doğal olarak kabul edilmesi değildir. Aynı zamanda belirli bir toplum da doğal olarak kabul edilir. Tarihsel ve zamansal olanın öneminin

azalmasının kaynağı da burasıdır. Ekonomik ve toplumsal ilişkilerde esas olarak kendini sürekli tekrar etmesi anlamında statik ilişkilerin rasyonalizasyonudur. Doğal hukuk, insanın 'öz'üne ilişkin olduğundan, söz konusu 'öz'e en uygun olan bir kez kabul edildiğinde, ekonomik ve toplumsal alanda yapılabilecek en iyi şey mevcudun kendini tekrarlamasıdır. Burjuva bireyinin özellikleri tüm insanların, bütün tarih boyunca 'öz'ü kabul edildiğinde, doğal hakkın toplumu oluşturan tüm sınıflar arasında eşit dağıldığı kabul edilir. .

Doğal hukuk, Newton'un doğa felsefesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan makine doğa tasarımının sosyal bilimler üzerindeki etkisini Chalk şöyle açıklamaktadır:

Matematik, fizik, biyoloji vb. bilim dallarındaki büyük yaratıcı beyinler, dünyanın her biri değişmez yasalarca önceden belirlenmiş kesin rollerini gerçekleştiren parçalardan oluşan, karmaşık bir makine olduğu fikrini tedricen gündeme getirmişlerdir. Newton'un 1687'de yayımlanan *İlkeler*'i mekanistik görüş için bir çerçeve temin etti. Bu düşünce ikliminde, sosyal bilimciler doğal bilimcilerinin buldukları gibi, sosyal düzeni harmoni içinde gösterecek yasalar aramaya koyuldular (Chalk, 1951:343)

Bu arayışa Smith astronomi alanında önemli bilgi birikimine sahip olarak başlamıştır. Bir sonraki alt bölümde üzerinde durulacağı gibi, Smith için astronomi ve Newton'un çalışmaları gençlik yıllarında temel ilgi alanlardan biri olmuştur. İçerikleri sadece astronomi tarihi ile sınırlı olamayan bu çalışmalarda Smith metodolojik tartışmalar da yapmaktadır. Smith'in Newtoncu paradigmanın metodolojisi ile olan etkileşiminin ortaya konabilmesi için bu çalışmaların incelenmesi gerekmektedir. Bir sonraki alt bölümde söz konusu olan bu inceleme olacaktır.

A. FELSEFİ KONULAR ÜZERİNE MAKALELER: AHLAK PROFESÖRÜ OLARAK ASTRONOMİYE GÖSTERİLEN İLGİ

1750'lerde yazılan *FKM*'de yer alan ilk üç makalenin kapsamı Antik Yunan'dan başlayıp, Roma'ya; Roma'daki bilimden Kepler, Descartes, Galileo ve Newton'a kadar uzanır. 1795'de yayınlandığında önsözünü yazan Steward'ın belirttiği gibi, "modern" bilim tarihçileri için bu çalışmanın ana çizgisi kabul edilebilirdir. Böyle olmakla birlikte, Steward bu çalışmanın pek çok hata ve ciddi eksiklikler içerdiğini tespit eder (1980:11). Ancak ne bu hatalar ne de eksiklikler bilim tarihi çalışmalarının sistematik olarak yapılmadığı bir dönemin çalışması olan *FKM*'yi değersiz kılar. Özellikle *AT* içerik ve dönemin bilgi birikimi dikkate alındığında bilim tarihi ve felsefesi çalışmalarının öncüsü sayılabilir (Raphael, 1997:96).

Özellikle ilk üç makalesinin içeriği değerlendirildiğinde yaklaşık yirmi yıl sonra Smith'in *UZ*'yi yazması sürpriz sayılabilir. Ancak muhteva ile sınırlı kalınmayıp, konu yöntem tartışmasına taşındığında en azından sürprizin derecesini azaltmak mümkündür. *UZ*'nin genel okuyucu hedefleyen sunuşu içinde epistemolojik ve metodolojik tartışmalara yer vermeyen (Cremaschi, 2002) Smith söz konusu tartışmaları *AT*'de kapsamlı biçimde yapar. Bu nedenle *UZ*'de tekrarlanmayan ancak örtük olarak kendine yer bulan 'bilim', 'bilim adamı', 'teori'lerin 'eskimesi', 'sadeliği', teorik faaliyetin amacı gibi sorulara Smith'in verdiği cevaplar için bu çalışmalara başvurmak gerekir.⁸ Nitekim bu gerekliliği Raphael detaylı incelemesinde şöyle ortaya koymaktadır. "*UZ* ustalık işidir ve kendi ışığını yansıtır. Fakat bu, diğer iki çalışması [*ADT* ve *FKM*] ile birlikte değerlendirildiğinde daha da aydınlanır (1997:100).

Söz konusu makaleler buradaki konu bağlamında değerlendirildiğinde, *AT* önem sıralaması bakımından başta yer alır. *AT*'nin ilk iki bölümü sürpriz (*surprise*) ve merakın (*wonder*) bilimsel faaliyetteki

⁸ Science kelimesini Smith kullanmakla beraber *AT*'de bugünkü teorinin karşılığı olarak sistem (*system*) kullanılır.

yerine ve önemine ayrılmıştır. Bilimsel faaliyetin başlangıcı için önemli gördüğü bu duygular üzerine yapılan tartışmayı, felsefenin kaynağını tartıştığı üçüncü bölüm ile tamamlar. Astronomi teorilerinin sıralandığı ve olgusal malzemenin bulunduğu astronomi tarihi ile *AT* tamamlanır.

Smith bilimsel faaliyetin kökenine merakı yerleştirir.⁹ Zihin gözlemlenen olaylar arasında ilişki kurmaya, bunları birbirine bağlamaya ve bir düzen vermeye çalışır. Zihin bu sürecin kendisinden zevk alır (1980a:37-8). Sürecin ayrıntılarına inilecek olunursa, birbirini takip eden iki olayın olması ve bunun düzenli tekrarlama durumu, zihin bunların birbirine ‘bağlı’ olduğunu düşünür (1980a:40-1). Olayların düzenli olarak tekrarlamasına rağmen, gözlemlenen iki olay arasındaki ‘boşluk’ bunları birbirine bağlayan bir zincir (*connecting chain*) (1980a:43) olduğu düşüncesini gündeme getirir. Ancak aradaki bu bağın kendisi görünmeyebilir. Smith burada ‘surpriz’ biçimde *AT*’nin muhtevasına uymayan bir alandan örnek vermeyi tercih eder. İşlikteki işbölümü olaylar arasındaki zincire verilen örnektir. Dikkat çekici olan söz konusu zincirin görülmemesidir.

En bilindik zanaatçının işliğine girdiğimizde örneğin, boyacı, biracı gibi; belirli bir düzen içinde olan, sayısı hayli fazla görünüm (*appearance*) gözlemleriz ki bu bize fevkalade yabancı ve mükemmel görünür. Düşüncemiz bunları kolaylıkla takip edemez, her iki olayın arasında bir fasıla hissederiz ve bunu doldurup, hepsini bir araya getirebilmek için, ara olayların zincirine ihtiyaç duyarız (1980a: 44).

İki olayın birbirine bağlanması için fiziki bir başka olaya ihtiyaç yoktur. Güneşin ve ayın yörüngelerindeki hareketlerde olduğu gibi, bunların nedeninin açıklanmış olması yeterlidir (Smith, 1980a:43). İki olay veya olaylar arasında kurulan bağlantının bir noktada bozulması, başka bir deyişle iki olayın artık alışık olunmadığı biçimde gerçekleşmesi veya hiç gerçekleşmemesi durumu, zihnin sürpriz yaşamasına neden olur. Zihnin alışık olduğu düzenin bozulması anlamına gelen sürpriz yaşandığında artık

⁹ “Merak, buluşlarından herhangi bir kazanç beklentisi olmaksızın, insanlığı Felsefe çalışmaları için teşvik eden ilk ilkedir” (Smith, 1980a:51).

iki olayın birbirini takip etmediği düşünülür. Dolayısıyla zihin yeniden merak içine düşer ve bu durumu açıklamaya çabalar. Alışılan durumun dışına çıkıldığında, “İki olay birbirinden uzakmış gibi görünür, imgelem bu ikisini bir araya getirmeye çalışır, fakat olaylar bir araya gelmeyi reddeder ve imgelem, tahayyül bu iki olaya arasında bir boşluk veya ara olduğunu hisseder” (1980a:41). Olaylar arasındaki ilişkinin kurulamamasının neden olduğu zihin huzursuzluğu karşısında, filozof bu kez sürpriz olayı da kapsayacak biçimde olaylar arasında yeni bir bağ bulmaya çalışır. *AT*’de bilimsel faaliyetin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olarak sunulan sürpriz, alışla gelindik olaylar kümesini artık bir arada tutulamamasında yaşanır. Sürpriz teorilerin terk edilmesine kadar varacak sürecin tetikleyicisi olabilse de, bu aşamadan önce teorilerin modifikasyona uğraması da söz konusu olabilmektedir. Bu günkü terimlerle teori *ad hoc* kabullerle kendini aşırı derecede karmaşıklaştırır. Ancak bu karmaşıklık durumunun kendisi de Smith için bir zihin huzursuzluğunun kaynağıdır. Bu nedenle zihin karmaşıklığı sadeliğe tercih edecek ve olaylar kümesini birkaç ortak ilke ile birbirine bağlamayı tercih edecektir.

Bu günkü terimlerle rekabet eden paradigmlar düşüncesinde olduğu gibi, yeni teorinin eskisine göre üstün tarafları olmalıdır. Sürprizi de içine alacak biçimde yapılan yeni açıklama eski açıklamanın kapsadığı şeyleri de kapsamalıdır. Örneğin, cisimler kendi doğaları gereği havaya doğru veya yere doğru hareket ederler biçimindeki Aristocu açıklama Smith için ‘basit’ değildir. Ay altı (*terrestrial*) cisimleri ile uzay (*celestial*) cisimleri arasında ayırım yapar. Dolayısıyla birkaç ortak ilke (*few common principles*) ile arayışı ile tezât oluşturur.¹⁰

Astronomi tarihi boyunca, düzenli kabul edilen hareketler açıklanmaya çalışılmıştır. Düzenli kabul edilenlerin düzenli olmadıkları anlaşıldığında ya da “sürpriz” olaylar karşısında teoriler sürekli *ad hoc* kabuller yapmak durumunda kalmıştır. Örneğin, ay ve güneş tutulması, kuyruklu yıldızlar gibi

¹⁰ Smith’in *UZ*’de de az sayıda ortak ilkeye verdiği önem için Bkz. (Raphael; Skinner, 1980:6).

bazı düzensizlikler çok tanrılı dönemin Roma pantheon'un en büyük tanrısı Jüpiter'e havale edilmiştir. Smith için, birkaç ortak ilke "Jüpiter'in görünmeyen eli"ne (*the invisible hand of Jupiter*) (1980a:49) bırakılan olaylara da açıklama getirebilmelidir. Astronomi tarihinde bunu başaran kişi şüphesiz ki Newton'dur. Düzenli olaylar yanı sıra yukarıda belirtilen türden düzensizlikleri de aynı ilke ile açıklayabilmektedir (1980a:103). Dolayısıyla Newton'un teorisi Smith'in üstün teorinin belirlenme ölçütlerinden başarıyla geçer. Redman, Smith'teki bu ölçütleri şöyle sıralamaktadır. Şu durumlarda

Eski sistem terk edilir (1) yeni sistem öncekinin başaramadığı bir olguyu bağlamayı başardığında (2) daha az ve daha bildik (*familiar*) ilkeyi kullanarak olayları birbirine bağladığında veya (3) daha geniş bir olgu sahasını birbirine bağladığında (Redman, 1997:224).

Bilimsel faaliyetin kaynağını merak ve sürpriz duygusunda arayan Smith için bilimsel faaliyet ya da felsefenin amacı ise doğayı birbirine bağlayan ilkelerin ortaya çıkarılmasıdır. Felsefe birbiriyle ilgisiz ve ahenksiz görünen kaosu düzene sokma uğraşıdır. Bunu birbirinden ayrık gibi görünen olayları görünmeyen bir zincir ile birbirine bağlayarak gerçekleştirmektedir. Felsefenin doğayı birbirine bağlayan ilkelerin bulunması amacıyla yapılan çalışma olarak tanımlayan Smith için filozof ise, hayatını bu ilkeleri ortaya çıkarmaya adanmış kişidir (1980a:45-6).

Doğayı birbirine bağlayan ilke arayışı daha sonra yazacağı *UZ* için özellikle önemlidir. Doğayı birbirine bağlayan ilkelerin ortaya çıkarılması Smith için felsefe çalışmalarındaki temel uğraşıdır. Phythagoras okulundan, İyonya'ya oradan ise Newton'a kadar tüm okullarının bu temel uğraşı benimsedikleri görüşündedir (1980a:52). Doğanın özellikle Newton'dan sonra makine doğa olarak tasarlanarak düzenli olarak işlediği fikrinde olan Smith sürekli olarak "bağlayıcı zincir" ya da aynı anlama gelecek biçimde "görünmeyen zincir"i açığa çıkarılmasını felsefecilerin amacı olduğunu vurgulamaktadır (1980a:42,43,45,50,52,56,91,98). *A7*'deki doğayı birbirine bağlayan zincir olgusu *UZ* için özellikle önemlidir. Doğayı birbirine bağlayan Newton'un evrensel çekim kuvvetidir. Hetherington'un belirttiği gibi, *A7*'de

Smith genel felsefi düşüncelerini açıklıkla ifade etmesine rağmen, aynı açıklık *UZ*'de yoktur. Bu nedenle de, “Doğanın çeşitli faaliyetlerini bir araya getiren gerçek zincirler” (Hetherington, 1983:504) gibi, dolaysız bir ifade *UZ*'de bulunmaz. Smith'in felsefi ve metodolojik tartışmalara *UZ*'de yapmamasının nedeni ne olursa olsun, *UZ*'de *AT*'de benimsediği yaklaşımı devam ettirdiği yönünde ifadeler yok değildir. bunlardan en önemlilerinden biri, tabii ki görünmeyen zincir ile aynı işlevsellikte kullanılan görünmeyen eldir.

Her ne kadar görünmeyen ele *UZ*'de sadece bir kez atıf yapılsa da genel tartışmanın üzerine bina edildiği “kendi kendini düzenleyen sistem” düşüncesi ile tamamlayıcılık ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde, *UZ*'nin vazgeçilmez kavramlarından biri olduğu ortaya çıkar. “Kendi kendini düzenleyen sistem”in ‘toplumsal tutkal’ı, bu anlamda ekonomik ve toplumsal hayattaki bağlayıcı zincir görünmeyen eldir.

Ekonomik hayatta yeniliğin (*invention*) ortaya çıkmasını tartıştığı *UZ*'nin ilk bölümünde tasvir edilen filozof “birbirine en uzak ve en benzemez nesneleri” bir araya getirmektedir.

Bazı yenilikler de, işleri, her şeyi gözlemlemekten başka bir şey yapmamak olan ve bunun sonucunda birbirine en uzak ve en benzemez nesnelerdeki gücü bir araya getirebilme kapasitesine sahip, filozof ya da düşünür diye adlandırılan insanların ürünüdür (Smith, 1997:23)

Filozofun temel uğraşı olan bağlayıcı zincirin bulunması görevi *UZ*'de somut bir süreçte kendini gösterir. *AT*'deki zihin huzursuzluğu *UZ*'de yerini somut iktisadi süreçlerdeki kazanıma bırakır. *AT* ve *UZ*'de filozof “birbirine en uzak ve en benzemez nesneleri”i bir araya getirmeye çalışmaktadır. Söz konusu uğraş sadece fiziksel dünya ile sınırlandırılmaz. ‘Sistem’de düzenliliği ve uyumu sağlayan “birbirine bağlayıcı ilke veya zincir” Raphael’in belirttiği gibi, fiziksel dünyaya ilişkin olabileceği gibi, metafiziksel veya sosyal dünyaya da ait olabilir (Raphael, 1997:92). Dolayısıyla *AT* ve *UZ*'nin muhtevastaki farklılığa rağmen, filozof aynı amacı gerçekleştirmeyi çabalar. *AT*'de görünmeyen zinciri tartışırken, ‘sürpriz’ biçimde çalışmanın içeriğine yabancı

olan işlikten yararlanarak bunu örneklendirmesi Raphael'in altını çizdiği düşüncenin sonucudur.

Astronomi ve iktisat gibi, birbiriyle ilişkisiz içeriklere sahip alanlardan birine ait örnekleri diğer alanda kullanma tercihi Smith için tesadüf değildir. Başarısını kanıtlamış bilim dalından, diğerleri ölçülü olmak kaydıyla analogiler yapabilir görüşündedir (1980a:47). Aşağıda aktarılacak sözleri dikkate alındığında, Smith'in hangi bilim dalını ve kimi kast ettiği açıklığa kavuşmaktadır.

Sir I. Newton olağan üstü üstün kabiliyeti ve zekâsı sayesinde, en iyisini yaptı. Şimdi şunu söyleyebiliriz, keşfedildiğinde felsefede o güne kadar yapılan en büyük ve en hayran olunası gelişmedir; bununla O gezegenlerin hareketlerini çok tanıdık bir bağlantı ilkesi ile [evrensel çekim gücü kastediliyor] birbirine bağlayabildi ve gezegenlerle ilgilenenlerin hayal güçlerindeki tüm zorlukları tamamen ortadan kaldırdı (Smith, 1980a:98).

Fiziksel dünyaya ilişkin Newton'un gerçekleştirdiği başarı Smith için özellikle iki noktada önem kazanmaktadır. Bunlardan ilki daha önce üzerinde durulan rekabet halindeki teorilerin birbirlerine göre üstünlük sağladığı ölçütler bakımından ortaya çıkar. Newton'un teorisi diğerlerine kıyasla üstündür çünkü kendi dönemine kadar açıklanan tüm olayları açıkladığı gibi, açıklanamayan 'düzensiz'likleri açıklamaktadır (1980a:103). Bunu da çok tanıdık bir ilke olan evrensel çekim ilkesi ile yapmaktadır. Dolayısıyla öteki sistemlerden üstündür. Az sayıda ortak ilke ile fiziksel dünyayı açıklayabilmektedir. Ay altı, uzay ve 'düzensiz' astronomik olayların tümünün fark gözetmesizin evrensel çekim ilkesi ile birbirine bağlamıştır. 'Düzensiz' astronomik olayların sistem içine alınması ikinci önemli noktayı oluşturur. "Jüpiter'in görünmeyen eli"nin sisteme sadece *ad hoc* bir ekleme değildir. Jüpiter'in kaprisi ve öfkesini de sisteme taşır. Ancak bütün bunlara evrensel çekim gücü ilkesi son verir. Kendi kendini düzenleyen "kapalı sistem" haline gelir.

Bu kavramlar dolaysız olarak *UZ*'de de vardır. Kendi kendini düzenleyebilen bir sistem olarak “açık ve basit doğal özgürlük sistemi”nin ideal hali gökyüzü cisimlerinin harmoni içindeki hareketidir. Müdahaleye kapalı, kendiliğinden en iyi sonuçları ortaya çıkarması beklenen bu sistem ile Smith “harika bir dünya” tasarlamaktadır. Günden güne niceliksel büyüklüklerin değiştiği ancak sistemin sürekli olarak kendini tekrarlığı bu Newtoncu yaklaşımın en önemli göstergelerinden biri Smith’in gözleri önünde gerçekleşen Sanayi Devrimi’nin sonuçlarına ilişkin yargıda bulunmamamsıdır. Üretimde kısa sürede gerçekleşen olağanüstü artışları sadece miktar ve fiyat ilişkisi açısından yaklaşması kendi kendini tekrar eden Newtoncu sistem anlayışının eseridir. Bu nedenle klasik iktisat teorisi Hamilton’un belirttiği gibi, “Newtoncudur. Değişimi sabit evrende, miktar ve tekrar eden hareketler olarak görür. Newtoncu evrende İlahi yaratıcı Doğa ile yer değiştirmiştir” (Hamilton, 1970:27-8).

“Açık ve basit doğal özgürlük sistemi”nin *deux ex machina* toplumsal tutkalı görünmeyen eldir. Ancak, söz konusu sistemin harmoni içinde işleyebilmesi belirli bir insan doğasını gerektirir. Teorinin zaman-sız insan doğası kabulü bundan sonraki alt bölümün konusunu oluşturmaktadır.

II. EKONOMİ POLİTİĞİN TEMELİ OLARAK “İNSAN DOĞASI”

UZ'nin ilk kitabı “açık ve doğal özgürlük sistemi”nin analizidir. Sistemin ideal halde işlediğinde üreteceği sonuçların incelendiği bu kitap, tüm eserin içinde Smith’in Newtoncu mekaniksel analize ait kavramların en sık ve en dolaysız kullanıldığı bölümüdür. Tüm toplumların teleolojik zirvesi olarak düşünülen “açık ve basit özgürlük sistemi”nin Newtoncu mekaniğe uygun işlemlerini sağlayan en önemli unsurlardan biri, Smith’in sahip olduğu “insan doğası” fikridir.

Söz konusu sistemin vazgeçilemez, asli ögesi olarak tüm işleyişinde yer alan insan, Smith’e göre *bir* doğaya sahiptir. Bir şeyi başka bir şeyle değiştirme güdüsüyle donatılmış bulunan bu insan, “açık ve basit doğal

özgürlük sistemi” ya da aynı anlama gelecek biçimde ‘toplum’ Smith’in analizinde bu güdünün sonucu olarak ortaya çıkar. İnsan doğasının topluma göre, kesin önceliği vardır. İnsan sahip olduğu güdülerinin gereğini yaparak sonunda “açık ve doğal özgürlük sistemi”ne ulaşmıştır. Ancak ne bu süreçte toplumun geçirdiği “aşamalarda” ne de nihai “aşamada” sahip olduğu doğa değişir. Bu nedenle insan doğasının topluma göre sadece önceliği yoktur; aynı zamanda söz konusu doğa ile toplumun arasındaki ilişki tek yönlüdür. Toplum varsayılan insan doğasına göre oluştuğu iddia edilir.

Smith’in analizinde takas güdüsü arkaik ya da toplumların kapitalizm aşaması öncesine ait bir özellik olarak değerlendirilmez. İnsanın doğasından türeyerek, onu diğer canlılardan ayıran ve ekonomi-politik için en önemli güdü olarak ele alınır. Zenginliğin ortaya çıkmasından, ilerlemesine ve uluslararası rekabete kadar, teorik uğraşında kritik öneme sahip pek çok alanda temel belirleyici konumdaki iş bölümünü ortaya çıkaran söz konusu takas güdüsüdür. Buna göre,

Pek çok avantajın sağlandığı iş bölümü, esas olarak, genel zenginliği amaçlayan ve öngören, herhangi bir insan aklının bir sonucu değildir. İş bölümü, insan doğasında pek de bu kadar yararı yok gibi görünen, belli bir eğilimin çok ağır ve tedrici olarak ortaya çıkan ancak yine de zorunlu olan sonucudur; takas, mal değişimi ve bir şeyi başka bir şeyle değiştirme eğilimi (Smith, 1937:13).

Robinson Crouse’nun adasından, dönemin en olgun kapitalist ilişkilerine taşınan belirli, evrensel ve değişmeyen “insan doğası” ve ondan türetilen takas güdüsüdür. Evrensel ve değişmeyen bir güdü olarak varsayılması, tüm insani ilişkileri ve kurumları aşarak aynı işlevsellikte kullanılabilmesine olanak sağlar. İşbölümünü ortaya çıkaran bu güdü, dolayısıyla piyasanın genişliği ile koşut olarak ulusların zenginliği de ortaya çıkarır. Bu anlamda zenginliğin asıl nedenidir (*causa causans*). Somut iktisadi faaliyetlerde önemli işlevlerinin yanı sıra, Smith’in sahip olduğu tarih teorisine rağmen değişmeden var olması nedeniyle zaman-sıdır.

Bu güdünün, analizinde kullanma yöntemiyle Smith, Newton’a benzer bir yol izlemektedir. Somut iktisadi süreçlerdeki vazgeçilmez önemine

rağmen, söz konusu güdüye yönelik bir tartışma açmaz. İşbölümünü dolayısıyla zenginliği ortaya çıkaran ve insanı diğer canlılardan ayıran (Smith, 1937:13) bu güdü Smith için veridir. İş bölümünü doğuran güdü olarak analizinde yadsınamaz önemde olmasına rağmen, köken tartışmasına girmeyen Smith bu tercihi ile asıl hedefi Newton gibi “kapalı sistem” oluşturabilmenin önünü açmaktadır. “Açık ve basit özgürlük sistemi”nin işlemesi bakımından takas güdüsünün var olması yeterlidir. Buna uygun hareket edildiğinde ve gerekli koşullar sağlandığında, sistem pürüzsüz biçimde hareket edecektir. Ancak bu hareketi sağlayan temellerin ya da başka bir deyişle nedenlerin nedeni tartışılmaz. Benzer biçimde, tüm sistemine işlerliğini kazandıran çekim gücü üzerine bir tartışmaya Newton da girmemiştir.

Newton kendisi için gözlemlenen olguların çekim kanunu ile açıklanabilmesinin yeterli olduğunu kabul etti. Bir şeyi başka bir şeyle değiştirme eğiliminin orijinal bir insan doğası ilkesi mi yoksa muhakeme ve konuşma kabiliyetinin zorunlu bir sonucu mu olduğunu belirleyemeyen Smith de tartışmayı bu konu “şu andaki incelememizin dışındadır” sözleriyle sonuçlandırdı. Smith için, eğilimin tüm insanlarda ortak olması yeterlidir. (Hetherington, 1983:505)

Belirli bir insan doğasını veri kabul ederek, sosyal evreni Newtoncu mekaniğin kavramları ve metodolojisi ile yorumlamak 18. Y.Y. filozoflarının genel kabullerinden birisidir. Sosyal evren, bireylerin toplamından ortaya çıkan mekanik bir bütün olarak tasarlanarak, birey sahip olduğu varsayılan doğası nedeniyle Newtoncu kütleler gibi analiz edilmeye çalışılır. Bu bağlamda Newton’un çekim kanununun sosyal evrendeki karşılığı kişisel çıkardır. Söz konusu paradigmatik tutum içindeki insan düşüncesini Hamilton şu sözler ile ortaya koymaktadır.

Her birey kendi “doğal hak”kını serbestçe gerçekleştirerek, kendi refahının yanı sıra toplumunkini de ilerletir. ... Kişisel çıkar hem [bir araya getirici] zorlayıcı hem de bozucu güçtür tıpkı Newton’un yerçekimsel güç ve devinim yasalarının birbirini dengeleyerek göksel cisimlerin birbirleri

etrafında eliptik paternlerde hareket etmeleri gibi
(Hamilton, 1970:21-22).

Kişisel çıkarın sistemin işleyişindeki önemi konusunda çağının düşünürleri ile aynı fikirde olmasının yanı sıra Smith kişisel çıkara ilave bir insani özelliğin daha altını çizer.

ADT'deki insan doğası ile *UZ*'deki aynı değildir. *ADT*'de yer verilen başkalarını düşünme, sempati ve empati gibi duygulara sahip iyi ahlaklı insan ile sadece kişisel çıkarı peşinde koşan insan arasında uzlaşmazlık ve bu anlamda Smith'in iki önemli eseri arasında tutarsızlık varmış gibi görünür.¹¹ Ancak bu, bir tutarsızlık veya çelişki değil, aksine sahip olduğu Newtoncu paradigma içinden toplumsal harmonin işlediğini göstermeye yönelik bulduğu çözümdür. Bu çözümü ile Hobbes da olduğu gibi, harmoniyi sağlayacak 'güç'ü sistemin dışından değil, içinden türetir. Sistemin asli oluşturucusu olan 'insan doğası'na dayanarak, kişisel çıkarın neden olacağı insanın insanın kurdu olması durumunun aşılması hedeflenir. Böylece kişisel çıkarın karşısına yine belirli bir "insan doğası"na dayanarak sempati, iyi ahlak ve edep gibi dengeleyici özellikte 'güç'ler çıkarılır.

Herhangi bencil bir adam nasıl varsayılabilir, onun doğasında bazı özler olduğu açıktır, özler onu başkalarının talihleriyle ilgilendirir ve diğerlerinin mutluluğunu onun için gerekli hale getirir, bu hazzı görmesinin dışında bundan hiçbir şey elde etmese de (Smith,1966:3).

Böylece, A. Smith'in analizinde, bireyin sahip olduğu adeta birbirini dengeleyici iki güdüyle karşı karşıya kalırız. Birbirini dengeleyici nitelikte kullanılan bu iki güdünün işlevlerini, Thomson (1965) çalışmasında açık bir biçimde tespit eder; buna göre, "bireysel çıkar topluma hareket verirken, sempati bu hareketin bazı sınırlar içinde kalmasını yönlendirir" Thomson (1965:227). Bireylerin bencilliğini dengeleyici bir 'güç' olarak düşünülen

¹¹ *ADT*'de, insanın nihai iyilikleri olarak sunulan sempati, edep ve iyi ahlak karşın *UZ*'de sunulan bencil birey nedeniyle bu iki kitap arasında tutarsızlık olduğu yönündeki tartışma süregelmektedir. Bu iki kitabın birbiriyle çeliştiği iddialarına karşın, birbiri tamamladıkları yönünde görüşler için Macfie (1967), Heilbroner (1982) ve Wilson (1976)'a bakılabilir. *ADT*'nin ilk baskısı 1759 tarihini taşır. A. Smith hayatta iken yapılan son baskısı ise 1790'dadır ve bu iki kitabın birlikte basıldığı yıllarda Macfie (1967:76)'ye göre Smith bu iki kitap arasında herhangi bir çelişki olduğuna dair bir ipucu bırakmamıştır.

sempati sayesinde ulaşılmak istenen yargı şöyle ifade edilebilir: Nasıl ki doğa ona verilmiş ve kendisine içkin yasalar tarafından yönetiliyorsa, toplumu oluşturan bireyler de, kendisine verilmiş olan ve 'öz'lerini oluşturan güdülerin karşılıklı etkileşmesiyle yönetilir. Thomson'ın belirttiği gibi,

Smith'in en önemli iki çalışmasında, ana varsayımını veya analojisini Newtoncu çekim ilkesinden aldığı görülür. Hem *ADT*'de hem de *UZ*'de sistemin yapısı birey ile toplum arasındaki denge tarafından kurulur" (Thomson, 1965:226).

Buna ilave edilmesi gereken ilave bir tespit ise, iki eser birlikte düşünüldüğünde, asıl ve analizi için en önemli dengelerden birinin, bireylerin içinde, 'öz'lerini oluşturan güdüler vasıtasıyla kurulduğudur. Aksi halde, görünmeyen ele bırakılan dengenin sağlanması görevinin yerine getirilmesi bir zorunluluk değil, sadece bir olasılık olarak kalır.

Ancak yine de yalnızca sempatinin böyle bir güce sahip olduğu tartışmaya açıktır. Macfie'ye (1967:64) göre, Smith sempatinin toplumsal harmoniyi sağlayabilecek güçte olmadığına farkına varmıştır. Fakat, sahip olduğu teorik arka plan bunun ötesinde bir teori geliştirmesinin önündeki engeldir. Macfie'nin (1971:597) *ADT*'deki Doğa Yasaları Teorisi'nden türeyen yaklaşımında buradaki konuyu ilgilendiren yorumunu aktarmak gerekirse,

Smith *ADT*'de, Tanrı'yı her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve yardım sever olarak tasvir eder. Aynı zamanda Tanrı'nın insana belirli "orijinal ve hazır güdüler", "güçlü arzular", veya "tutkular" yerleştirdiğini belirtir, çünkü Onun bilgeliğinde, toplumların ve toplumların üyelerinin kazançlarını geliştirmek ve zenginleştirmek için en iyi yolun bir kısmıdır (Macfie, 1971:597).

Söz konusu olan güdülerin tanrı tarafından insana yerleştirilmiş olması aynı zamanda Smith için görünmeyen el mekanizmasının örtük çözümüdür. Görünmeyen el, tanrının, düzen ve uyum içinde yaşayabilmesi için insana yerleştirdiği güdülerini yerleştirirken kullandığı elinden başka bir şey değildir. Tanrının yarattığı kusursuz makineye yerleştirdiği güdüler sayesinde bu makine işler. Dolayısıyla bunun mekanizmasının tartışmak Smith için gerekli olmayan bir konu haline gelir. Görünmeyen elin Smith'in teolojik yönünden

türemiş bir kavram olduğu yönündeki Macfie'nin (1971) çarpıcı tespiti şu şekildedir: “görünmeyen el *Ahlaki Duygular*daki Tanrı'ya verilen, Doğanın Büyük Yazarı, Büyük Mimar, Mühendis ve diğerleri gibi pek çok isimden sadece biridir”.

Smith'in sempati ilkesini toplumsal harmoniyi sağlamaya yetmeyeceğinin farkında olduğuna yönelik tespitleri destekleyen şey, *UZ*'nin dördüncü kitabıdır. Bu perspektiften okunduğunda, buna yeterli sayıda örnek bulmak mümkündür¹². Ancak Smith'in sahip olduğu teorik arka plandan türeyen toplumun “düzenli ve uyumlu bir makine” olduğu fikri, herhangi bir yeni teorik girişimin önündeki engeldir.

Buraya kadar sürdürülen tartışma sadece Smith'in metodolojisi ile ilgili gibi görünse de tartışmanın örtük ancak en az metodolojisi kadar da önemli olan gündemi politiktir.¹³ Evrensel takas güdüsünün doğurduğu iş bölümünün sınırlarını çizen “açık ve basit doğal özgürlük sistemi” ile bunun ideal işleyişini engelleyen “tercihli ve kısıtlamalı sistemler” (Smith, 1937:651) arasındaki karşılaştırma aracılığı ile söz konusu olan örtük gündeme nüfuz etmek mümkündür. Bu amacın gerçekleştirilmesi doğrultusunda Smith'teki Newtoncu mekaniksel metodolojinin vurgulanması amacıyla standart bir metodolojik metin olarak kullanılan aşağıda aktarılacak sözleri kullanılabilir.

Doğal fiyat, tüm meta fiyatlarının sürekli olarak çekimine (*gravitation*) kapıldıkları bir merkez fiyattır. Çeşitli aksaklıklar, bazen meta fiyatlarını bu merkezin oldukça yukarısında tutabilir, bazen bu merkez fiyatın oldukça aşağısına düşürmeye zorlayabilir. Ancak, fiyatları, bu süreklilik ve denge

¹² IV. Kitabın temel tartışma konusu “merkantil dönem”deki monopoller ve bunların ulusların zenginliğinin önünde ne türden engeller oluşturduğudur. Ancak, buradaki analizde Coleman'ın (1992) tespit ettiği “tuhaf bir paradoks”u ortaya çıkar. Merkantil sistemin tüccar ve imalatçılar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda oluşturulduğunu net bir biçimde belirten (1937:626) Smith bu ikisini adeta topluma karşı komplo içerisinde olduklarını da belirtir. Buradaki konumuz bağlamında bencil çıkarların sempatiye galip gelmesi olarak sunabileceğimiz bu paradoksal durumun çözümünü A. Smith kullandığı retorikle gidermeye çalışır. Ayrıntılar için bkz. Coleman 1992.

¹³ M. Lerner *UZ*'nin 1937 baskısına yazdığı önsözde Locke'u kapitalist devrimin siyasi yönünün, Smith'i ise ekonomik yönünün filozofu olarak adlandırır (1937:x). Smith'i ekonomik yönle sınırlı tutmak tam anlamıyla bir eksiklik. Kendi tabiriyle ekonomi-politik (1937:397) yapması bir kenara bırakılsa bile, Smith ekonomik tartışma ile dolaysız olarak politik alana müdahale etmektedir. Ve asıl radikal mesajlarını politik alandaki “açık ve basit özgürlük sistemiyle” verdiği bu bölümün sonunda gösterilmek istenmektedir.

merkezinde bulunmaktan alıkoyan engeller ne olursa olsun, fiyatlar sürekli olarak oraya doğru yönelirler (Smith, 1997:58).

UZ'nin içindeki en yalın Newtoncu analogilerden biri olan bu pasajın asıl hedefi “açık ve doğal özgürlük sistemi” içinde toplumsal harmonin sağlanacağını gösterilmesidir. Denge durumunun doğal, denge dışı durumların ise kazai olarak nitelendirilen analizin ulaştığı temel sonuç, ‘piyasa’nın işleyişinden ya da aynı anlama gelecek biçimde “açık ve basit doğal özgürlük sistemi”nin işleyişi ile sağlanan söz konusu dengenin aynı zamanda toplumsal alanda olabileceklerden en iyisi olduğudur. Buna göre, doğal fiyat, bölüşüm probleminin en iyi biçimde çözülmesini kendiliğinden sağlar. Çünkü piyasa mekanizmasının kendi kendini düzenleyen mekaniği (Smith,1937:57) metaların piyasa fiyatlarını er ya da geç doğal fiyatlarına dolayısıyla da doğal ücret, doğal kâr ve ranta ulaştıracaktır. “Çeşitli aksaklıklar” veya “engeller” ile karşılaşılmadıkça doğal dengesini bulan bu “sistem”de bölüşüm probleminin de böylece kendiliğinden çözülmesi beklenir (1937:50). “Açık ve basit doğal özgürlük sistemi”nin akılcı ve arzu edilen sonuçlara ulaşabileceğinin gösterilmesinden sonra bu sistemle uyuşmayan “tercihli ve kısıtlamalı bütün sistemler”in ortadan kaldırılmasını savunmak önermenin mantığının gereğidir.¹⁴

Kabaca biri ideal diğeri ise ‘bozuk’ olarak nitelendirilip ikiye ayrılacak bu sistemler arasındaki tartışmanın bir başka önemli boyutu daha vardır. Smith “tercihli ve kısıtlamalı sistemler” nitelendirmesini birbirinden farklı fakat herbiri “açık ve basit doğal özgürlük sistemi”ne uymayan sistemler için kullanır. Kendi terminolojisi ile bunlar farklı toplumsal “aşamalar”dır.¹⁵

¹⁴ Birinci kitap “açık ve basit doğal özgürlük sistemi”nin analizidir ve Newtoncu mekaniğe dayalı analizin en açık biçimde görülebileceği yer iken üç ve dördüncü kitaplar sırasıyla feodal dönem ve merkantil dönemin tercihli ve kısıtlamalı yani “doğal olmayan” ekonomik sistemlerin eleştirisine ayrılmıştır.

¹⁵ A. Smith “feodal” ve “merkantil sistem” tanımlarını bizzat kullansa da (1937:398,387) kapitalizmi kullanmamıştır. Ancak “açık ve basit doğal özgürlük sistemi” adı konmamış bir kapitalizm nitelendirmesi olarak ele alınabilir. Bütün bu sistemlere yapılan vurgunun nedeni, bunlar aracılığı ile Smith’teki sorunlu değişme kavramının ortaya çıkarılabilesidir. Değişme kavramının en açık biçimde görüldüğü yer “dört aşama” teorisidir. Smith’e göre toplumlar adları sırasıyla avcılık (*hunting*), toplayıcılık (*pasturage*), tarım (*agriculture*) ve ticari (*commercial*) olan dört aşamadan geçerler ve

Smith'in analizinde yer alan "aşamalar" aynı zamanda değişme kavramının varlığını gösterir ki söz konusu değişmenin tespiti ve bunun analiz biçimi daha sonra değinilecek olan Smith'teki zamansal ve tarihsel analizin varlığı tartışması bakımından kritik önemdedir.

İster "aşamalar" ister toplumsal formasyonlar olarak adlandırılsın, toplumun üretim biçiminde değişmelerin yaşandığı biçimindeki tespit, peşi sıra bazı soruların da sorulmasını gerekli kılar. Söz konusu değişmeye neden olan faktörler nelerdir? Toplumsal örgütlenmeyi değişikliğe uğratan söz konusu faktörler zamanla kendileri de değişikliğe uğrar mı? Örneğin, evrensel bir insan doğası tüm "aşamalar" için kabul edilebilir mi? Smith'in analizi söz konusu olduğunda, ilave edilmesi gereken bir başka soru ise, söz konusu "aşamalar"da herhangi bir "teleolojik ilerleme"den bahsedilebilir mi ya da "açık ve basit doğal özgürlük sistemi" ulaşılan nihai bir son mudur?

Smith kendi döneminden geriye baktığında, tespit ettiği "aşamalar"ı aynı zamanda bir gelişme olarak görür. Bu gelişmeyi niteliksel bir gelişme olarak gördüğünü iddia etmek mümkündür. Çünkü "aşamalar" emek-değer teorisinin değişmesine neden olur. Buna göre,

Mal mevcudu birikiminden ve toprağın mülk edinilmesinden önce toplumun o ilkel durumunda, değişik nesneleri birbiriyle mübadele etmek için kullanılabilecek tek kuralın, bu nesneleri elde etmek için gereken emek miktarları arasındaki oran olduğu anlaşılmaktadır (Smith, 1997:50).

Avcılık ve toplayıcılık aşamalarında geçerli olan bu analiz; "mal mevcudunun kişilerin elinde birikmesi" ve "toprakların özel mülkiyete geçmesi" ile birlikte yerini ücret, kâr ve rant'a dayalı analize bırakır ki belirtilen sermaye birikimi ve toprağın mülk edinilmesi aşaması açık bir biçimde öncekilere nazaran "gelişmiş toplum" olarak nitelendirilir (Smith, 1937:48-50). Bahsedilen "gelişmiş toplum"lar sırasıyla tarımsal ve ticari toplumlardır.

ideal halde bu sıralamaya uyarak *gelişirler*. A. Smith'teki aşamalar teorisinin gelişimi hakkında bkz. Meek (1970).

Toplumun “aşamalar”ında görüldüğü türden niteliksel değişimlerin varlığı, Newtoncu teorinin “kapalı” ve “değişmeyen” yasalar fikriyle çelişir. Newtoncu teorinin yasaları zamandan herhangi bir biçimde etkilenmez. Tasarlanan değişmeyen evren nedeniyle, söz konusu evrenin yasaları da değişmez. Bu bağlamda, zamanın ve aynı anlama gelecek biçimde tarihin her noktasında aynıdırlar ve bu nedenle asıl olarak zaman-sızdırlar. Smith her ne kadar değer teorisi bakımından toplumlardaki değişimin teorik bir değişimeyi gerekli kıldığını görmüşse de bu tutumu teorisinin tümüne yaydığını belirtmek tartışmaya açıktır.

Smith’in analizinde zamanı ve tarihi önemli işlevsellikte kullanıldığına yönelik görüşler de yok değildir. (Bkz. Meek, 1967,1971; Skinner, 1982 Hutchison,1988). Bahsi geçen yazarlara göre, Smith sadece ampirik bulgulara verdiği önemden dolayı tarihsel analizi kullanmaz; yaptıkları ortak vurgulardan biri, analizinin niteliksel değişmelere açık olması anlamında tarihsel bir analiz yaptığı yönündedir. Bu iddialara dayanarak olarak sunulan *UZ*’nin III. Kitabıdır. Bu nedenle bundan sonraki bölümde III. Kitap’ta Smith’in ne türden bir analiz yaptığına ve bu analizin gerçekte tarihsel bir analiz olup olmadığına odaklanılacaktır. Böylelikle, yukarıda aktarılan tarihe baktığında tespit ettiği niteliksel değişimin ne türden bir analizle ele alındığını ortaya çıkarılmasına çalışılacaktır. Bunu takip ederek, tarihsel analizin gereklerinden biri olan “açık uçluluğun” adı geçen Kitap’ta var olup olmadığı tartışmaya açılacaktır.

III. ZENGİNLİĞİN DOĞAL İLERLEYİŞİ

Belirttiğimiz gibi, A. Smith’in toplumsal değişim konusundaki fikirlerine dayanak olarak sunulanlardan biri “dört aşama” teorisi iken diğeri ise *UZ*’nin III. Kitabındaki analizidir. Söz konusu kitabın değerlendirilmesine geçmeden önce, mensuplarından biri olduğu İskoç Tarihçi Okulu’nun konuyla ilgili

yöntemine değinmek gerekmektedir. Çünkü aşağıda göstereceğimiz gibi, A. Smith ve bu okul çoğu zaman birbirinden ayrılmaz.¹⁶

Üzerinde durulması gereken bir konu, İskoç Tarihçi okulunun “sosyolojik” yaklaşımı ve bunun Smith üzerindeki etkisidir. Meek (1967) İskoç Tarihçi Okulu’nun başlıca mensuplarının sahip oldukları iki ortak önermeyi tespit eder. İskoç Tarihçi Okulu’na göre, toplumların yasalarında ve politikalarındaki değişimler için ilk bakılması gereken şey söz konusu toplumun geçinme biçimidir (*mode of subsistence*). Paylaştıkları ikinci önerme ise mülkiyet ilişkileriyle hükümet biçimleri arasında kurdukları nedensel bağıdır. Meek’e göre, Smith’in analizinde bu iki önerme varlığını gösterir (Meek 1967:37-39). Smith tarih, etik ve ekonomi-politik teorilerini birleştirip büyük bir teorik sistem içinde bütünleştirmeye çalışmaktadır (Meek, 1967:50). Daha önce ADT, UZ ve Hobbes’a karşı geliştirmeye çalıştığı teori bağlamında belirtildiği gibi, Smith’in böyle bir gayreti olduğu konusunda Meek’in tespitinde tartışılacak herhangi bir nokta yoktur. Ancak burada Meek’in aynı makalesinde yaptığı bir başka tespit tartışmaya açılmak istenmektedir. Meek’e (1967:40) göre, Smith tarihi materyalist *bir* kavrayışla ele almaktadır. Üretim biçimi ve siyaset arasında kurduğu nedensel bağlantıya işaret ederek geliştirilen bu yargıdan ne tür bir materyalist tarih kavrayışı çıkacağının tartışmasını III. Kitap’taki analiz biçimini takip ederek ortaya çıkaracağız.

Meek’in sorunsalıyla ilgili olmayan ancak tarihsel analiz konusundaki tespitleri nedeniyle Meek ile yer yer örtüşen Hutchison’a (1988:333) göre ise,

¹⁶ İskoç Tarihçi Okulu’nun etkilendiği isimlerden biri olan Montesquie’ye göre “insan toplumun içine doğar, ve orada kalır” (akt. Hutchison, 1988:333), sözlerinden de anlaşılacağı gibi bu okuldaki türeyen İskoç ekonomi-politiği tecrit edilmiş bir birey analizinin ötesinde bir analiz yapmayı amaçlar. Ayrıca, bu konuda Meek’e (1967:36-7) bakılabilir. Millar’ın Marx’ın öncüsü olduğu iddialarından dolayı (Hutchison, 1988:335) Millar’dan kısaca bahsetmekte fayda var. Millar’ın analizinin genel çerçevesini yine aynı kaynaktan aktarabiliriz, Millar’a göre, “en iyi hükümet biçimini bilebilmemiz için geçmişi bilmemiz gerekir. Fakat geçmişi gerçekten anlayabilmemiz için bu koşulları üreten kesin sosyal biçimlerini bilmemiz gerekir”. (Akt. Hutchison, 1988:335). Ayrıca Millar’ın ekonomiyi analiz biçimi ve bundaki tarihselliğin Marx’ın analiziyle gösterdiği paralellik için Meek (1967:34-50), Bowles, (1986:114-117) ve Hutchison 1988. Ancak her büyük okulda olduğu gibi İskoç Aydınlanması’nı da yekpare olarak düşünmek yanılgıdır. Örneğin, Millar’ın analizi Marx için bir başlangıç oluşturabilirken bu okulun diğer bir önemli temsilcisi Ferguson’un burada ayrıntısına girmemiz gerekli olmayan analizleri ise Menger’i etkilemiştir.

İskoç Tarihçi Okulu mensuplarının paylaştıkları temel argüman, ekonomiyi tecrit edilmiş olarak analiz etmemeleridir. Buna göre, geliştirmeye çalıştıkları toplum teorisinin içinde sadece ekonomiye değil, diğer disiplinlere de yer verirler¹⁷. Geniş perspektifli bu teorik uğraşın yöntemi *tarihseldir*. Hutchison'ın bir başka eserinden, Smith'e yönelik değerlendirmesini dolaysız olarak aktarmak mümkündür: buna göre, "Smith, sadece ampirik olma anlamında tarihsel iktisatçı değildir, fakat gelişmelerin doğal aşamalarının içinde ilerleme teması, *UZ*'nin her yerinde mevcut" olması nedeniyle tarihsel iktisatçıdır. Hutchison bu konudaki ısrarını iddialı sözler ile sürdürür: "Genel ilkeler içerisinde tarih ve analizin uyumlu bir biçimde incelenmesi ve bir aradılığı *UZ*'den beri bir daha başarılammıştır (Hutchison, 1979:10). Bunlara dayanarak, A. Smith'in politikayı ilgilendiren sonuçlarının tarihsel yargılara dayandığı iddiası ileri sürülür (Hutchison, 1979:21).

Bütün bunları tamamlayan ise Skinner'in (1982:99) *UZ*'nin III. Kitabı'nı *tarihsel teoride* kritik öneme sahip bir uygulama olarak ele alan çalışmasıdır. Buna göre, Smith "üretici güçler"in gelişmesi ile toplumsal (niteliksel) değişimler arasında bağ kurar. Dört aşamanın sunuş biçimi bunun bir göstergesi olmasının yanı sıra ilave olarak Skinner'a (1982:93) göre, Smith, tarihsel olayların gerçek yöneliminin analizini yapar. Skinner her ne kadar geçiş mekanizmaları hakkında yeteri kadar açıklama sunulmadığını belirtse de *UZ*'nin III. Kitabı'nı Smith'in konu hakkındaki en yetkin çalışması olarak değerlendirir.

Bahsedilen eksikliğe rağmen, Smith'teki tarihsel analiz iddialarının temel dayanaklarından biri olarak sunulması *UZ*'in III. Kitabı'nı tartışmaya değer hale getirir. Bundan sonra III. Kitaba odaklanıp (i) Smith'in burada sürdürdüğü analizin tarihsel olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği, (ii) bununla ilişkili olarak Smith'in analizinde materyalist bir tarih fikrinin olup olmadığını tartışacağız.

¹⁷ İskoç Tarihçi Okulu'nda bugünkü terimlerle disiplinler arası bir yöntem izlendiği konusunda bkz. Dow (1997:373).

Bilindiği gibi, *Ulusların Zenginliği*'nin tam ismi *Ulusların Zenginliğinin Nedenleri ve Doğası Üzerine Bir Soruşturma*'dır. Burada, ulusların zenginliğinin nedenleri denilirken doğaları değil, doğası denilmesi dikkat çekicidir. Kastedilen tek bir doğadır. Tarihsel analiz konusunda en yetkin çalışması olarak görülen “Çeşitli Uluslarda Zenginliğin Farklı Gelişmesi Üzerine” başlığını taşıyan kitabında ele alacağı soruşturmanın kapsamını Smith şu şekilde ortaya koyar:

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri, Avrupa'da izlenen siyaset, bir kırsal çalışma olan tarımdan çok, kentsel çalışmalar olan zenaat, manifaktür ve ticaretten yanadırç üçüncü Kitap'ta bu siyasetin *doğmasına ve kurumlaşmasına yol açtığıanlaşılan koşullar* açıklanmaktadır (Smith, 1997:14, vurgular orijinalinde yok).

Altını çizilen sözler ve III. Kitabın genel argümantasyonunun bir yönü Smith'te “materyalist bir tarih anlayışı” olduğu yönündeki tartışmaların temel kaynaklarından biridir. Bu tartışmaya derinlemesine nüfuz edebilmek için ilk olarak III. Kitap'ta Avrupa'nın iktisadi evrimi üzerine yaptığı tespitleri aktarılmalıdır.

Roma imparatorluğu'ndan kendi dönemine kadar geçen süreyi kapsayan analizinde ilk olarak çarpıcı bir biçimde kullanılan nitelendirmenin yine “doğal”lık olduğu görülmektedir ki bu en bariz ifadesini “zenginliğin doğal gelişimi üzerine” adlı bölüm başlığında kendisini gösterir. Buna göre, ekonomik faaliyetlerde olması gereken bir doğal sıralama vardır; “insanın doğal eğilimi” (*natural inclination of man*) (Smith, 1937:357) sonucunda ortaya çıkan söz konusu sıralamaya göre, tarımsal faaliyet *ilk* gelişmesi *gereken* üretim etkinliğidir. Bahsedilen insanın doğal eğilimi ise ekonomik nedenlerden dolayı ortaya çıkar. Çünkü, “eşit veya hemen hemen eşit kârlar altında, insanların ezici bir çoğunluğu sermayelerini toprağın ekimine ve iyileştirmesine yatırır, manüfaktür veya dış ticarete değil” (Smith, 1937:357-8).¹⁸

¹⁸ Bu sıralamada ve aktarılan sözlerdeki analizde pek çok sorunla karşı karşılaşılr. Birincisi, kârlarla ilgilidir. Ticari faaliyetin daha çok maruz kaldığı risk ve belirsizliklerden bahsedilirken

İnsanın doğal eğilimi, toplumlardaki “zenginliğin doğal gelişimi”nin (*natural progress of opulence*) izleyeceği yolu/aşamaları da tayin eder¹⁹. Zenginliğin doğal ilerleyişine ya da aynı anlama gelecek biçimde “şeylerin doğal akışına” (*natural course of things*) göre, “bütün büyüyen toplumlarda sermayenin en büyük bölümü ilk olarak tarıma, sonra manüfaktüre ve en son olarak dış ticarete yönelir. ...bu son derece doğaldır” (Smith, 1937:360). Avrupa ülkelerinin tarihine baktığında ise Smith tarif ettiği türden bir doğal gelişim aşaması göremez. Avrupa’nın bütün modern devletlerinde, pek çok yönden şeylerin doğal düzeni ters yüz edilmiştir. Şeylerin doğal düzenine göre manüfaktür ve dış ticaretin gelişimi tarımın gelişiminden sonra olmalıyken yani tarımın gelişimi sonucu ortaya çıkmış olmalıyken Avrupa’da tersi gerçekleşmiştir. (Smith, 1937:360) Bu yüzden, Smith Avrupa’daki gelişmeyi “doğal olmayan ve geriye doğru giden (*retrograde*)” olarak nitelendirir. Doğal olmayan bu gelişmeye neden olarak sunulan faktörleri “insani kurumlar” başlığı altında toplayabiliriz. Çünkü,

Eğer insani kurumlar şeylerin doğal akışına asla müdahale etmeseler, kentin yükselişi ve zenginliğinin ilerleyişi, her politik toplumda, toprakların ya da kırım tarımsal faaliyeti ve gelişmesinin neticesinde olur, ve onunla orantılıdır (Smith, 1937:359)²⁰.

Bahis konusu olan insani kurumları A. Smith açık biçimde belirtir. Roma İmparatorluğu’nun batısının Germen ve İskit istilasına uğramasından sonra hüküm süren karmaşa ve anarşi ortamı toprağın mülk edinilmesinde ve kullanma biçiminde “ekonomik olmayan” (Smith,1937:364) gelişmelere neden olmuştur. Bunların ilki karmaşa ortamından yararlanan bu ulusların önde

(Smith,1937:358) eşit veya neredeyse eşit kârlar varsayımının nasıl yapılabildiği açıklanmaya muhtaç başlı başına bir konuyu oluşturur. Belirsizliğin hesap edilebilirliğiyle ilgili bu sorunla ayırtılamayacak bir başkası ise Smith’in bu ve benzer analizlerden yola çıkarak nasıl bir girişimciye ulaşabileceğidir.

¹⁹ Üçüncü kitapta dört aşamadan sadece son ikisiyle ilgilenilir. Bu nedenle, söz konusu olan son iki aşamayla ilgili olan doğal sıralamadır.

²⁰ Sunulan analizde kırım gelişmesiyle tarımsal faaliyetin gelişmesi, kasabaların gelişmesiyle de manüfaktür ve dış ticaretin gelişmesi ile aynı şey olarak ele alındığını belirtelim. Bu nedenle Avrupadaki “insani kurumlar” manüfaktürün (kasabaların) gelişmesini teşvik edip, tarımın (köylerin) gelişimini ise kösteklemişlerdir (bkz. Smith, 1937:357).

gelen liderlerinin ülkelerin büyük bölümünü tarımsal faaliyet yapıp yapmamaya aldırmadan mülk edinmeleri olmuştur (Smith, 1937:360). Smith büyük toprak sahipliğini ortaya çıkaran neden olarak ileri sürdüğü karmaşa ortamı sonucunda gerçekleşmiş olan bu durumun geçici olabileceken sürekli olmasını ise iki neden bağlar. Bunlar toprak sahiplerinin toprağı güç ve korunmayı sağlayıcı bir araç olarak düşünmeleridir. Bu düşünce Smith'in bahsettiğı büyük evlat olma hakkı (*primogeniture*) ve toprağın el değiştirilmesini engelleyen *entails* gibi insani kurumların ortaya çıkmasına, dolayısıyla Avrupa'nın tarımsal faaliyetinin olabileceğinden daha az gelişmesine neden olmuştur. Ortaya çıkan söz konusu iki kurumda da amaç, toprağın ekonomik olmayan amaçlarını gerçekleştirebilmek yani bir başka deyişle toprağın sadece bütünlüğünü korumaktır.

Toprağı bölmek onu yok etmektir ve her parçasını komşuların hücumuyla, zulmüne ve yutulmasına maruz bırakmaktır...güç ve sonuç olarak monarşinin güvenliği toprağı bölerek zayıflayabilir, toprak tamamen çocuklardan birine bırakılmalıdır. (Smith, 1937:362).

Avrupa'daki büyük toprak sahipliğı vakasının gelişimine (feodalizmin bir yüzüne) bu biçimde bir açıklama sunulduktan sonra, büyük toprak sahiplerinin davranış kalıplarının ekonomik (oeconomist) olmayan yönleri, kendi dönemiyle *kıyaslayarak* açıklanır. Buna göre, büyük toprak sahipleri ekonomist değildir; toprağı iyileştirmeye yönelik yatırımlar yapmazlar (Smith, 1937:363). Bu konudaki sözleri daha sonra da kullanılacağından ötürü aktarılmalıdır.

Eğer tutumlu bir kişi ise, yıllık tasarruflarını eski mülklerini iyileştirmek yerine, yeni satın almalar için kullanmayı genellikle daha kazançlı bulmuştur. Diğer bütün ticari projeler gibi, toprağı kârlı bir biçimde iyileştirmek küçük kârlara ve küçük kazançlara kesin dikkat gerektirir, büyük talihle doğmuş kişiler, doğuştan tutumlu olsalar da, bu çok nadir yapabilecekleri bir şeydir. (Smith, 1937:364).

Büyük toprak sahiplerinin Smith'in *beklediğı*/olmasını *arzu ettiği* ölçüde ekonomik olmadıkları vakası doğru olmakla birlikte bunun neden

böyle olduğunu tartışmaya açık bir meseledir. Kendi dönemindeki tüccar veya tüccar- manüfaktürkünün davranışlarıyla feodal lordun toprağa dönük davranışları arasındaki kıyaslama bu kadar basit bir biçimde yapıp yapılamayacağının meşruluğu ve bu sözlerdeki *anachronistic* durumun tartışmasını sonraya bırakıyoruz.

Büyük toprak sahiplerinin tarımsal faaliyeti ilerletici bir davranış sergileyemediklerini belirttikten sonra toprağı işleyen durumunda olan kiracılara (*tenants*) yönelik bir başka tartışmalı iddia ortaya atar: feodal dönemin kiracıları ile köleliği bir tutar (Smith, 1937:364). Feodal dönemin kırdaki çalışanları olarak nitelendirilebilecek kiracıların ekonomik davranmalarının önündeki engel ise bunların özel mülkiyete sahip olamamalarından dolayı üretimi arttırmaya yönelik herhangi bir teşviklerinin olmamasıdır.

Bütün çağlarda ve bütün uluslardaki tecrübe, güveniyorum ki, kanıtlamıştır, köleler tarafından yapılan işin maliyeti, sadece kölelerin idamesi olarak görülse de neticede en pahalı olandır. Mülkiyet edinemeyen kimse, yiyebileceği kadar çok yemekten ve mümkün olduğu kadar az çalışmaktan başka bir şeye ilgi duymaz (Smith, 1937:365, vurgular orijinalinde yok).²¹

Böylece, Smith feodal düzen içinde tarımsal faaliyeti ilerletici herhangi bir güç bulamadığından, Avrupa'daki kendi dönemine kadar olan tarımsal faaliyetteki gelişimi manüfaktür ve dış ticaretin neticesinde gerçekleştiği iddiasını ortaya atar. Bu gelişmede önemli kişiler olarak karşımıza çıkan tüccarlardır. Tüccarların (ve zanaatkarların) ekonomik davranışları sadece kendi çıkarlarını düşünmelerinden ortaya çıktığından ve “nereden bir peni kazansalar bunu kendi çıkarları dahilinde tekrar kullandıklarından” (Smith, 1937:391), tarımı geliştiren faaliyetler de onlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

²¹ Bütün çağlarda ve ülkelerde nitelemesinin altını çizmek istercesine “köle”ye dayanan üretimin verimsizliğine örnek olarak Platon’un ideal devletinde bahsedilen beş bin savaşçı ve yöneticinin gereksinimleri karşılamak için “köle” emeği kullanıldığında devasa büyüklükte verimli topraklara ihtiyaç duyulduğu saptaması gösterilebilir.

Altı çizilmesi gereken şey, Avrupa'nın gelişiminin “şeylerin doğal akışına” uymadığına yönelik yaptığı tespittir. Olması gerektiği gibi değil, manüfaktür ve dış ticaretin gelişimi sonucunda tarımsal gelişmenin yaşanmış olduğu tespitine yapılan vurgudur. Olması gereken doğallıkta olmadığı için de Avrupa'nın gelişimi “yavaş ve belirsiz”tir. Çizdiği çerçevede olması gerekene ya da doğal olana gösterebildiği tek ülke ise Kuzey Amerika'dır (Smith, 1937:392).

Smith “zenginliğin doğal gelişimi”nin ne olması gerektiğine *a priori* olarak yaptığı bir saptamayla başlar. Tarımsal faaliyetin “insanın doğal eğilimi”ne uygun olması, bu nedenle onu ilk gelişmesi gereken faaliyet türü yapar. Söz konusu *a priori* varsayıma dayanarak sürdürülen analizin kapsamı ise zaman ve mekan sınırlandırılmasına tabi olmadan belirlenir; 15. YY'ın İtalyan şehir devletlerinden kendi dönemine kadar ki geçen süre ve kapsanan saha açısından her hangi bir değişikliğe tabi olmaz.

Tarih teorisi için kritik bir öneme sahip olduğu iddia edilen ancak *a priori* bir varsayıma dayanan UZ'nin III. Kitabında yukarıda belirttiğimiz gibi, öne sürdüğü gelişim aşamalarına uymayan tüm iktisadi gelişmeler doğal olmayan olarak nitelendirilir. Oysa, Bowles'in belirttiği gibi, feodal dönemdeki güç, korunma ve aile saltanatının sürdürmek de aklın kabul edebileceği insanın doğal eğilimleri arasında yer alabilir (1986:113). İlave olarak, feodal dönemde doğal olmayan olarak sunulan insan davranışları söz konusu üretim tarzının kendi ilişkileri içinden türeyen kendine özgü doğallıklarsa sürdürülen analizi meşruluğunu nereden sağlayabilir? Yani Smith'in örneğini sürdürülürse feodal lordun davranışını ekonomik veya doğal olmayan olarak nitelendirilmesine neden olacak zamansız ve mekansız bir “doğal”lık olabilir mi? Yapılmış olan *a priori* varsayım sorulan son soruya evet yanıtının verilmesini sağlar. Gösterilmeye çalışıldığı gibi, Eski Yunan'dan, 15. yüzyıl İtalyan Şehirleri'ne oradan Kuzey Amerika'nın gelişimine değin “bütün çağlarda ve bütün uluslarda” uygulanan hep aynı varsayımdır. Bütün çağlarda ve bütün uluslarda uygulanabildiği için de asıl olarak tarihsizliğe bürünür. Hem aynı ülkenin farklı iki döneminde hem de aynı dönemdeki iki farklı ülkede şeylerin farklı akışı olabileceği ihtimaline dahi izin vermeyen bu

a priori varsayım, kısaca belirtilmesi gerekirse, kendine özgülük veya tarihsel özgülük durumlarının analizine izin vermez. Belirli bir süreç doğal kabul edilir, buna uymayanların tamamı doğal olmayan olarak nitelendirilir²².

Feodal lordtan, 18. Y. Y.'ın tüccarının veya tüccar- kapitalistinin davrandığı gibi, bir davranış sergilemesini beklemek ve aksi durumla karşılaşınca ekonomik olmadığı belirtmek 'birey'lerin de tarihleri olduğunun farkına varılmamasıdır. Hodgson'ın bu konudaki tespitlerinden yararlanarak tartışmayı bir sonuca bağlamak mümkündür.

Bireyi tarihsiz yaparak, sosyo-ekonomik sistemlerin gerçek tarihi yok edilir... Ne toplum ne de birey değişir. İnsan doğası gerçek etkilere sahiptir fakat statik değildir. Tek bir doğal düzen yoktur. Uygun olarak, tarihsel özgülük sorununun kabul edilmesi, insan doğasının sosyal kurumlar tarafından biçimlendirildiği ve yeniden kurulduğu görüşüyle birleşmiştir (Hodgson, 2001:31).

Bu bağlamda, Smith'in İskoç Tarihçi Okulu mensuplarının takip ettiği belirtilen Montesquieu'nun "insan topluma doğar ve orada kalır" sözleriyle özetlenen bakış açısını en azından III. Kitap'ta izlediğini iddia etmek güçtür. Kapsanan geniş coğrafya ve uzun zaman dilimindeki tüm toplumlarda aynı *a priori* varsayıma dayanan insan davranışı ve ekonomik faaliyete ilişkin yürüttüğü analizle en azından bu konuda fakat teorik argümantasyonu açısından önemli bir konuda tarihsel analizin özgülük probleminden uzaklaşır.

Söz konusu analizde üzerinde durulması gereken bir diğer sorun ise, (iktisat) tarihin(in) kötü kullanımıdır. Tarihsel olgular *a priori* olarak kabul edilmiş her hangi bir önermeyi destekleyecek kadar zengin olanaklar sağlar. Tarihsel olguların zenginliği içerisinde *seçilen* olgular *a priori* olarak kurulan sistemin doğruluğuna ikna edici *resimler* (*illustration*) olarak sunulabilir (Cunningham, 1892:493)²³. Ancak karşımızda analize temel olarak sunulan

²² Hodgson, (2001:29) bu fikrin, ekonomik hayatın düzenliliğinin ve birliğinin doğa tarafından belirlendiği biçimindeki genel bakış açısından türediği fikrindedir.

²³ İktisat tarihinin kötü kullanımı terimini literatüre sokan isim olan Cunningham makalesinde, esas olarak, Marshall ve Rogers'ın teorilerini desteklemek için iktisat tarihine başvurmalarındaki

seçilmiş olgular kadar *seçilmemiş* olgular da vardır ve bunlar analizin tümünü etkileyebilecek güçte olabilir. Smith için buna bir örnek vermek gerekirse ilk akla gelmesi gereken analizini yaptığı dönemin olmazsa olmazlarının ilk sıralarında yer alan Kilise'dir. Feodal dönem analizi yapılırken Kilise'nin *seçilmişler* arasında olmaması, örneğin, en azından Kuzey Amerika ile Avrupa arasındaki farklılıkta kendisine bir yer bulamaması tarihin kötü kullanımının göstergesi olarak sunulabilir. Bir başka örnek ise kentlerdeki özgürlük ortamının manüfaktürün gelişimine olanak sağladığından bahsedilirken, lonca sisteminin getirdiği kısıtlamalar nedeniyle manüfaktürün kıra yöneldiğinden bahsedilmez. Snooks tarihin kötü kullanımı konusunda şunları yazar:

Adam Smith'in çalışması iktisattaki gelecek gelişmeler için sağlam bir temel sunsa da, aynı zamanda tarihsel el çabukluğunu da başlatmıştır. El çabukluğu diyorum çünkü, sadece belirli teorisini destekleyen olaylar, olgular, süreçler ve tarih çıkarımları geçit resmi yapar, fakat tarihin, belki de teorisiyle uyuşmayacak olan geri kalanı ihmal edilir (Snooks, 1991:22).

IV. DEĞERLENDİRME

Smith bölümünde ortaya konulduğu gibi, Smith aşamalar teorisini kullanarak toplumların örgütlenme biçiminde farklılıklar olduğunu saptamıştır. Eksikleri bir kenara bırakılacak olursa, aşamalar teorisi toplumsal analizde zamansallık fikrinin ortaya çıkarılabilme olanağını içinde taşır. Böyle olmakla birlikte, Smith bu olanağı kullanmamıştır. Toplumların gelişiminde son aşama olarak adlandırılan ticari sistemin doğal, bundan öncekileri ise yapay olarak değerlendirilmesi, ilk üç aşamaya yönelik analizi baştan sakatlar. Ticari

yanlışlıkların altını çizmekle birlikte, genel nitelikteki tespitleri Smith için de geçerlidir. Zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın aynı güdülerin benzer sonuçlar doğuracağı anlayışı ve tarihin kötü kullanımı için (Bkz. Cunningham, 1892).

sistemin insan doğasına en uygun sistem olduğu savını ileri süren Smith için önceki aşamalar “zenginliğin doğal ilerleyişi”nin önündeki engellerin hükmünü sürdürdüğü dönemlerdir. Bu aşamalarda insan doğasına aykırı yapay kurumların varlığı söz konusu olduğundan, Smith’in ticari sistem öncesine ilgisi kendi teorisini destekleyecek tarihi olaylar/olguları sunma ile sınırlı kalır.

Ticari sistemin insanın değişmeyen varsaydığı doğasına en uygun sistem olarak değerlendirilmesi ve bu nedenle de doğal bir durum olarak sunulmasını Smith’in analizde iki sonuç doğurur. Tarihi olaylar/olgular gerçekleştirdikleri dönemin şartları itibarıyla değerlendirilmeye alınmaz. İnsanlık tarihinin yapay aşamalarındaki “zenginliğin doğal ilerleyişi”nin önündeki engeller olarak değerlendirilir. Tarihin bu biçimde değerlendirilmesi, olayların ve olguların çağlarının ya da zamanlarının ruhunu vermekten alıkoyduğu gibi, aşağıda açıklanacak nedenlerden ötürü aynı zamanda insanlık tarihinin zirvesi ya da daha sonra Hegel’in açıkça ilan edeceği gibi, tarihin sonudur. Zirve yada tarihin sonu kavramları Smith tarafından açıkça belirtilmemiştir. Ancak analizinin mantığı gereği, ticari sistem tarihin sonu niteliğini hak eder. Şöyle ki, ticari sistem değişmediği varsayılan insan doğasına en uygun toplumsal örgütlenme biçimi olarak sunulduğundan, Smith için bu sistemin değişmesini gerektirecek bir neden mevcut değildir. Sistem kendi içinde kendini değiştirmeye yönelik bir mekanizma taşımaz.

İdeal halinde, bireylerin ve toplumun refahını en çoklaştırmayı en iyi biçimde başaran sistemde günden güne, yıldan yıla kişilerin ve toplumun refahını artırması beklenen üretim, ticaret, tüketim gibi ekonomik parametreler sürekli olarak değişebilir. Ancak, sistemin kendini değiştirmeye yönelik bir mekanizma taşınamasından kastedilen bu değildir. Kastedilen, ticari sistem, avcı toplayıcı sistemden tarımsal sisteme geçilmesinde olduğu gibi kendinden sonraki bir aşamaya açılmaz. Kendi içine kapalıdır ve olabileceklerin en iyisi olarak kabul edilir.

Ticari sistemin belirtilen ikinci anlamıyla değişime kapalı olmasının nedenlerinden biri bu sistemin Smith için hem bireysel hem de toplumsal boyutta harmoni üretmesidir. Buna göre, kişiler varsayılan doğalarına uygun biçimde kendi çıkarları peşinde koştukları gibi aynı zamanda bu davranışları

sonucunda toplumsal en çoklaştırmayı da sağlarlar. Bu süreçte ne bireyler arasından ne de bireysel çıkarlarla toplumsal çıkarlar arasında bir çatışma ortaya çıkmaz. Bireyler kendi niyetlerinden bağımsız olarak toplumsal bakımdan da iyi olacak sonuçların doğmasını sağlar. Çünkü tek tek kişisel çıkarlar görünmeyen el tarafından harmoni içinde toplumsal çıkara dönüştürülür (Smith, 1937:423). Böylece görünmeyen el mekanizması ticari sistemi kendi içinde harmoni içinde işlemlerini sağlarken aynı zamanda bu sistem kişilerin doğalarını gerçekleştirmelerine olanak sağladığından dolayı ideal bireyin ideal toplumdur. Bu nedenlerden ötürü, hem kişisel çıkarları hem de toplumsal çıkarı en çoklaştıran ve bunu harmoni içinde kendiliğinden yapabilen bir sistemin başka bir sisteme dönüşmesine neden yoktur. Böylece system zamanın geçişinden etkilenmeme anlamında zaman-sızlaştırılır. Kuşkusuz bunda Newton'un kendi kendini düzenleyen sisteminden etkilenen İskoç Okulu'nun etkisi söz konusudur.

İnsan doğası kavramına yönelik değişmediğine ilişkin değerlendirme, doğal hukuk ve bireycilik anlayışlarının gelişmesi ile ilişkilidir. Her ikisinin de feodal kalınlara karşı mücadele de önemli katkıları olmuşsa da, doğal olan zamansal olanın karşısına yerleştirildiğinden iktisadi analizi zaman-sızlaştırmıştır. Smith, zenginliğin doğal ilerleyişinden zaman zaman anakronizm yanlışına düşmesinin ve tarihi kötü kullanmasının nedenlerinden biri zaman-sızlık yanılgısıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DAVID RICARDO

Ben doğacak yeni sabahların çan sesiyim.

Campenella

S. Jevons, neoklasik iktisat teorisinin eş zamanlı kurucu eserlerinden biri olan *Politik İktisat Teorisinde (Theory of Political Economy)*¹ Ricardo'yu "bu yetenekli fakat inatçı insan, D. Ricardo, ekonomi biliminin arabasını yanlış istikamete yöneltti" (Jevons, 1957:li) sözleriyle eleştirir. Jevons'un ilerleyen sayfalarda yanlış istikametten rant teorisini kast ettiği görülür. Ancak, Ricardo'nun iktisada verdiği yönün yanlışlığı üzerine yapılacak tartışma rant teorisile sınırlandırılmayacak genişlikte ve önemlidir. Yöntem üzerine Malthus ile mektuplaşmalarının dışında neredeyse hiçbir şey yazmamış olmasına rağmen, iktisat metodolojisi tartışmalarında Ricardo bir mihenk taşı olarak önemli bir yol ayrımının işaretidir. Öyle ki, S. Jevons'tan tamamen farklı bir perspektiften yazan J.M. Keynes de Ricardo ve tilmizlerini iktisat teorisinin gelişimi bakımından önemli görmektedir. Ancak Keynes için bu önem yaptıkları katkıdan çok, teoriyi felakete sürüklemeleri nedeniyledir.

¹ Ricardo'nun temel eserinin adı (*The principles of political economy and taxation*, Ekonomi-politik ve vergilendirmenin ilkeleri)'dir. Birinin ekonomi-politik diğeri ise politik iktisat olarak çevrilmesinin nedeni, 'ekonomi-politik' terimin Türkçede artık yerleşik olarak Smith, Ricardo ve Marx geleneğini işaret etmesidir.

Keynes için yaklaşık yüzyıl süren Ricardo ve Ricardocu egemenlik iktisadın ilerlemesinin önündeki engellerden biri olmuştur (Deane, 1980:175-181) ².

Jevons'un rant teorisi konusundaki yanlış istikamet hakkındaki tartışması buradaki konu itibari ile bir kenara bırakılabilir. Jevons'un eş zamanlı kurucularından biri olduğu marjinalist okulun benimsediği evrensel ve nomotetik iktisadi yasa anlayışı üzerine Ricardo'nun etkisi bu bölümde incelenecektir. Bu bağlamda Ricardo'nun mensubu olduğu ekonomi-politik geleneği aşan bir etkisi vardır. Evrensel ve nomotetik iktisadi yasa anlayışı ile zaman-sız önerme ve kabullerin Ricardo'nun analizindeki yeri de bu bölümde tartışmaya açılacaktır. Bunlara geçmeden önce, marjinal okul ile Ricardo arasındaki farklılığın açık biçimde vurgulanması gerekir. Zira kabullerde ve metodolojideki bazı benzerliklerin ikisi arasındaki temel farklılığı gölgelememesi gerekir.

Temel ayrımları iktisat biliminin tanımından başlayarak ortaya çıkar. Ekonomi-politiği "üretim faaliyeti sonunda ortaya çıkan ürünün, ürünü oluşmasını sağlayan sınıflar arasındaki bölüşümünü belirleyen yasaların araştırılması" olarak tanımlayan Ricardo bu tanımının altını "bilimin gerçek amacıdır" diyerek çizer (1973c:278-9). Jevons ise iktisat bilimini acı ve haz

² İktisat literatürde bu türden "yanlış" istikametlere yöneltilen veya yanlış yorumların takip edilmesi sonucunda teorinin yoldan çıkması veya orijinalinde uzaklaşması türünden başka önemli örnekler de mevcuttur. Benzer bir tanesi Marshall konusunda yaşanmıştır. Pigou'nun Marshall'ı aşırı derecede mekanikleştirerek Marshall'daki evrimci perspektifi yok ettiği ileri sürülür. Ancak gerek Ricardo için Keynes'in tespiti gerekse Marshall'ın Pigou tarafından yanlış yorumlandığından dolayı teorinin çıkmaz sokaklara girdiği eleştirisi iktisat teorisini kendi içinde gelişen, yanlışlamacılığı esas alan yaklaşımlardır. Verilen iki dönemde de Ricardo'yu ve Marshall'ı kıyasıya eleştiren iktisat teorileri ve iktisatçıları olmuştur. Örneğin, Marx daha 1859'da, Petty ile başlayan Klasik iktisadın Ricardo ile zirvesine ulaşarak bittiğini belirtir. *1844 El Yazmaları*'nda ise, "kitabında...Uluslar, üretim atölyelerinden başka bir şey değildirler. İnsan bir üretim ve tüketim makinasıdır; insan yaşamı bir sermayedir; iktisadi yasalar dünyayı körü körüne yönetirler. Ricardo için insanlar hiçbirşey, üretim herşeydir" (2005: 118) sözleriyle Ricardocu iktisadın genel karakterini ortaya koyarak Ricardo'nun kendi kendini düzenleyen ezeli ve ebedi yasa anlayışı eleştirir. Ancak gerek Marx'ın gerekse daha sonra farklı bir perspektiften Veblen'in sırasıyla klasik ve neoklasik iktisata yönelttikleri eleştirilere rağmen, Ricardocu ve neoklasik teori kendi dönemlerinde hakim paradigmaları olarak „işler“ kabul edilmektedir. Hakim paradigmalar olarak eleştiriler karşısında katı çekirdeklerini korumuşlardır. Konunun bir boyutu kısaca ifade ettiğimiz teorinin sadece entelektüel boyutu iken diğeri ise, hakim paradigmanın üretilmesi ve taşınması sorunudur. Teori sadece yanlışlamacı yöntemin ötesinde paradigmayı üreten ve taşıyan ilişkiler ağında "işler" kabul edilmektedir. Hakim paradigmaların üretilmeleri ve taşınmalarını sağlayan ilişkiler ağının tümü göz önünde bulundurulmaksızın sadece teori ile pratik arasındaki uyumsuzluğun paradigmanın yanlışlanacağını beklemek ve teoriye yöneltilen eleştirileri sadece bununla sınırlandırmakla yetinen eleştiriler tabansız olarak kalırlar.

ilişkisi üzerinden tanımlar. Yukarıda anılan eserinde ekonomiyi “acı ve hazzın hesabı”na indirgeyerek iktisada marjinalizm ekseninde bir tanım getirir (1957:vi-vii). Tanımlamalar farklılaşınca söz konusu bilimin inceleyeceği sorunlar ve sorunların ele alınışı da değişir. Değer teorisi bunun en açık ve tartışmasız örneğidir. Jevons marjinalizmin etkisiyle değer in faydaya dayandığı biçiminde bir sonuca ulaşır. Değer teorisi konusundaki ‘eski’ fikrin en açık ilk temsilcisi Ricardo’dur .

Üretilen malların değıştirebilirlik değeri, bunlara üretimleri sırasında aktarılan emeğe orantılıdır; hem sadece doğrudan üretim sırasında kullanılan emeğe değil, belli bir özgünlüğü olan emeği etkin hale getirebilmek için gerekli olan tüm araç ve makinelerdeki emeğe de (Ricardo, 1997: 37)³.

Ancak bilimin tanımında ve sorunsalındaki farklılık, marjinalistlerin Ricardocu analizi ile bazı ortak noktalarının olmasını engellememiştir. İktisadi analizinden tarihsel geçmişin, sosyolojik farklılıkların ve kurumsal yapıların soyutlayanarak, etkisiz hale getirilmesi bu ortak noktalara örnek olarak verilebilir. Snooks’un tabiriyle bu iki okul iktisat teorisini diğer disiplinlerden ayırır (Snooks,1991:23). Bu soyutlamalarda ve Ricardo’nun neoklasiklere bıraktığı mirasta ‘zaman’ın yerine değindikten sonra, teorideki zaman-sızlığın bu iki okulu birbirine nasıl bağlandığı gösterilebilir.

Jevons, *Politik İktisat Teorisi*’nin hemen başlarında bilim olarak iktisattan ne anladığını açıkça ortaya koyar.

Şurası açık ki, İktisat, eğer bir bilim olacaksa, matematiksel bir bilim olmalıdır...Bana göre bilimimiz basit bir nedenden ötürü matematiksel olmalı bu neden de miktarlarla uğraşmasıdır. Her nerede şeyler büyüktür ve küçüktür olarak muamele edilebiliyorsa, yasalar ve ilişkiler doğası gereği matematiksel olmalıdır (Jevons, 1957:3)⁴.

³ Örneğin diğer bir neoklasik Marshall’da da bu türden bir farklılığı tespit etmek zor değildir. Marshall, Ricardo’yu üretim maliyetlerine aşırı önem vermek ve talep koşullarını dikkate almamakla eleştirir (1962:71).

⁴ Ricardocu iktisat eleştirisinde Keynes ve Jevons arasındaki farklılığın bir kısmı aktarılan pasaj kullanılarak ortaya çıkarılabilir. İktisadi ‘an’a sıkıştırılan Jevons’un aksine Keynes *Genel Teori*’de asıl önemli katkılarını zamanın geçmesine izin verdiği bölümlerinde yaparak iktisat teorisine

Jevons'un bu sözleri iktisat biliminde matematik kullanımının öneminin altını çizmekten öte anlamlar taşır. Jevons matematiğin kullanımını bilimsellik için gerek şart olarak ortaya koyarken, aynı zamanda iktisadi analizi 'an'a sıkıştırır. Şöyle ki, sadece miktarlarla ilgilenen bir analiz, analize konu olan şeylerin bir araya gelip zaman içerisinde nasıl bir niteliksel farklılıklar ortaya çıkaracağı sorusu yanıtsız bırakır. Örneğin, tarih boyunca büyük veya küçük ölçekte sürekli olarak pazarlar olmuş ve bu pazarlarda çeşitli miktarlarda işlemler yapılmıştır. Ancak, yine tarih boyunca söz konusu pazarlar sadece niceliksel olarak büyümekle kalmamış niteliksel olarak da değişmiştir. Analizi 'an'a sıkıştırmak, beraberinde analizi yapılan iktisadi yapıyı Jevons örneğinden gidersek 19. Y. Y. İngiltere'sinin iktisadi yapısını ezeli ve ebedi kabul etmeyi getirir. Bu türden 'an'a dayanan analizler böylelikle iktisat teorisinin ezeli ve ebedi yasalarının 'keşfinin' yolunu açar. Var olan iktisadi yapının belirli kabullerinden başlayıp, 'an'dan ezeli ve ebedi yasalara ulaşan analiz böylece iktisadi dünyayı *sub specie aeternitas* olarak kavramaya çalışır.⁵ Bu başka bir deyişle, daha önce üzerinde durulan Wallerstein'in episodik-jeopolitik ZamanUzay'ından Ebedi ZamanUzay'ına sırcamadır.

paradigmatik bir kopuş yaratmıştır. Rasyonel iktisadi insanı, hayvansal içgüdü ile hareket eden bir ajana dönüştürülmesine olanak sağlayan Keynes'in zaman, gelecek ve bilgisizlik arasında kurduğu ilişkidir. "Zamanın ve bilgisizliğimizin karanlık güçleri geleceğimizi sarmalamıştır (1936:155)". Hicks *Genel Teoride*'ki analizde iki farklı Keynes'in olduğu belirtir: Zamanın içindeki ve dışındaki Keynes (Hicks, 1976). Zamanın dışındaki Keynes'in takipçileri analizi IS-LM güzergahına sokarlar ki bu Keynesci devrimin asıl karakterini yansıtmaz. Keynesci devrim Robinson'a göre, "teori düzleminde denge kavramından tarih kavramına; rasyonel seçim ilkesinden tahmine ve conventiona dayanan karar sorununa değişimdedir (AKT: Asimakopulos, 1978). Keynes'in Genel Teori'nin zaman içindeki analizlerinde karşımıza iki temel kavramı çıkmaktadır: sermayenin marjinal etkiliği ve likidite tercihi. Bu ikisiyle ilgili olarak uzun dönem beklentilerini incelediği ve yaptığı paradigmatik kopuşa önemli teorik mühimmat sağlayan 12. bölümden aktaracağız pasaj zamanın içindeki Keynes'i ve geleceğin neden matematiksel olasılık hesaplarına indirgenemeyeceğini izah etmek için yeterlidir. "kendimize sadece şunu hatırlatmalıyız, geleceği etkileyen insan kararları ister kişisel, politik veya ekonomik olsun, katı matematiksel beklentiye dayanamaz, çünkü böyle bir hesaplamayı yapacak dayanak yoktur ve içgüdümüz işlerin devam etmesini sağlayan hareketi teşvik eder, rasyonel özümüz yapabileceklerimizi hesaplar, bunlar arasından en iyi alternatifleri seçer; fakat sıklıkla kapris, şans veya sezilerimizdeki güdülerin gerisinde kalır (1936:162-3). Dolayısıyla teorisinin 'yoldan çıkması' Keynes'te de yaşanmıştır. Keynes'in sadece IS-LM analizine indirilmesi Keynes'teki zamanın yok edilmesi ile gerçekleşir.

⁵ Spinoza bu deyişimi tanrı için kullanır. "şeyleri hep birden, ezeli-ebedi bir bakış açısından kavrama, geçmiş ya da geleceği dikkate almadan, tümünden tek bir düşüncede bilme tarzı. Buna göre, bir ve aynı gerçeklik iki bakımdan ezeli-ebedi bakış açısından ve normal bir bakış açısından kavranabilir. Birincisi söz konusu olduğunda, dünya tıp ki matematikçinin sayıları ve ispatları kavradığı tarzda ezeli ve ebedi açıdan kavranır (*sub specie aeternitas*). Dünya ikinci olarak, ortalama

İktisadın Jevons'un belirttiği biçimde miktarlar arasındaki ilişkilere indirgenmesi ve ancak bu koşula dayanarak bilim olabileceğine yönelik değerlendirme örtük olarak bir varsayımı bünyesinde barındırır. Bu iktisat teorisinin kapsamı dâhilindeki tüm şeylerin miktarlar olarak ifade edilebilir hale getirilebileceğidir. Ayrıca, kapsam dâhilindeki şeylerin kapsanan analizin süresi içinde niteliksel anlamda herhangi bir değişimin esiri olmamalarını gerektirir.

Örnek vermek gerekirse, matematiksel ilişkilerde olduğu gibi, evrensel geçerliliğe haiz bir para talebi ya da tüketim fonksiyonu vb. ilişkiler kurulmak istensin. Bu fonksiyon feodal lordun hizmetinde çalışan bir serfin para talebi ile 19. Y. Y. Manchester'ında yaşayan bir işçinin veya bankerin para taleplerinin tümünü sadece niceliksel ilişkilere dayanarak açıklayabilme kabiliyetine sahip olmalıdır⁶. Bu türden bir ilişki feodalizm ile kapitalizm arasındaki niteliksel değişim anlamına gelen toplumsal formasyon farklılığını göremediği gibi, söz konusu değişimden kaynaklanan teorisin zamana bağımlılığını ortaya koyamaz.

Buradaki Jevons'un iktisadı kendi anlayışına uygun bir bilim kılma uğraşısındaki çaba ile Galileo'nun fizik bilimindeki yaptığı devrim ile paralellik dikkat çekicidir. I. Bölümde değinildiği gibi, Galileo fiziği matematiksel bir bilim yapma uğraşısında onu sadece miktarlara bağlı kılma ve nitelikselliklerden arındırma çabasıdır. Bu anlamıyla Galileo'nun çerçevesini çizdiği türden niteliklere yer vermeyen fizik gibi, iktisadı da zamana ve mekâna bağlı olmama anlamında evrensellik niteliği kazandırmaya çabalayan iktisadi düşünürlerin başında Ricardo gelir. Ricardo'nun açtığı bu istikamet başta

insanın olayların zaman içinde ard arda gelişini kavradığı tarzda, gerçekte olduğu şekliyle kavranabilir (*sub specie durationis*). (Cevizci,2002:985).

⁶ Mikro anlamda ele alındığında serf, işçi ve banker aynı iktisadi güdülerle hareket etmelidir. Kendi içindeki tartışmaları bir kenara bırakırsak, örneğin her üçü de Mill'in tanımladığı anlamda "İktisadi insan" olmalıdır ki yukarıdaki türden bir genelleme yapılabilsin (Mill'in "İktisadi insan"ı için Bkz. Pribram, 1986:172-3). Makro boyutta ise, mikro ölçekte aynı güdülerle ortaya çıkan iktisadi eylemlerin farklı toplumsal formasyonlara rağmen, aynı sonuçlar vermesi gerekir. Ayrıca, bunun için örtük olarak varsaymamız gereken şey ise, makro ortamda olan değişimlerin söz bireylerin güdülleri üzerinde herhangi bir tesirinin olmadığını varsaymamız gerekir. Bu nokta için ciddi sorunlar ortaya çıkarır. Çünkü toplumsal formasyonlar değişse dahi, bu değişimin yaratıcısı olan bireylerin iktisadi güdülerinin değişmediği varsayar. Bireyden topluma doğru kurulan ilişkinin tersi geçerli değildir; tek yönlü bir ilişki söz konusudur.

Jevons ve diğer neoklasik okul mensupları tarafından yanlış olarak adlandırılmaz. Dahası, Ricardo'nun itiraz ettikleri diğer yönler bir yana bu yöntemsel istikametini sonuna kadar takip etmiştir.

Ricardo'nun analizinin Smith'ten farklılaştığı bir noktanın ortaya koymak konunun berraklaşmasına yardımcı olacaktır. Smith bölümünde üzerinde durulan “aşamalar teorisi” bu olanağı sağlar. “Aşamalar teorisi” her ne kadar kendi içinde sorunlar taşısa ve tartışmaya açık pek çok yönü olsa da, toplumsal sistemleri evrenselci bir yöntemle değerlendirmez. Makro boyutta toplumun farklı formasyonlarını açıkça tespit eder ve her birinin analizde farklılık ortaya koyup söz konusu toplumları doğrusal (*linear*) bir sıralamada *ilerleterek*, niteliksel olarak birbirinden farklılaştırır⁷. “Aşamalar teorisi” ile ortaya koyulan bu yaklaşım, teorinin en azından kronolojik olarak zaman bağımlı olmasını sağlar. Toplumsal formasyonlardaki niteliksel değişimleri dikkate alan analizler kendi dönemlerini diğerlerinden farklılaştırır. Ricardo toplumsal formasyonlarda ne geçmişteki formasyonlar arasındaki herhangi bir değişime ne de geleceğe dönük formasyonlar arası bir değişime yer vermediği bundan sonraki tartışmanın ana eksenini oluşturmaktadır.

İktisat teorisi ile zamanın bir arada olabilmesi için teorinin değişimden kendisini soyutlamaması gerekir. Değişimden kast edilen sistemin içindeki sadece büyüktür ve küçüktür biçiminde sınıflandırılabilir niceliksel değişimler değildir. Büyüktür veya küçüktür biçimindeki değişimler, iktisadi analizin harcı âlem konularından biridir. Karşılaştırmalı büyüme rakamları, kişi başına düşen gelirlerdeki değişimler, işsizlik oranındaki artış veya azalışlar gibi.

Bu gibi niceliksel değişimler bir üretim biçimini veya “yapı”yı diğerlerinden ayırmaya tek başına yeterli değildir. Değişimi sadece miktarlar arası büyüklük ve küçüklük bağlamında değerlendirilmesi ve “yapı”sal farklıların gözetilmemesi analizinde “zamanın ruhu”na yer verilmemesine neden olur. Bu türden değişimler ayrıca metaforik olarak Koyre'nin “değişim-

⁷ Bunun açık örneklerinden en önemlisi Smith'in sermaye birikimi ve toprağın mülk edinilmesi öncesi ile sonrası yaptığı iki farklı değer analizidir.

siz değişim” kavramı ile benzeştirilebilir. Ricardo’nun analizindeki evrensel önermeler nedeniyle⁸ ne aynı dönemdeki toplumlar arasında ne de aynı toplumun farklı dönemleri arasında herhangi bir fark ortaya çıkar. Nüfusun büyüme hızındaki, kişi başına düşen gelirdeki, işsizlik oranlarındaki, büyüme oranları artış ve azalışlar gibi ilişkiler içinde gerçekleştikleri “yapı” bağlamında değerlendirilmediklerinde, analizin ezeli ve ebediyete taşıyabilirler. Bunun bir örneği olarak Malthus’un nüfus kanunu Ricardo’nun ele alış biçimi bu bölümde değerlendirmeye alınacaktır.

İktisadi ilişkileri “yapı” bağlamında değerlendirilmesi, analize büyüktür ve küçüktür biçimiyle sınırlı kalan “değişim-siz değişim”i aşır, içinde vuku buldukları “yapı”nın özelliklerini katma olanağını verir. Aksi durum, ‘an’lık analizdir. ‘An’dan başlayıp şeylerin maruz kaldıkları değişimi “değişim-siz değişim” olarak ifade edildiğini varsaymak, iktisadi dünyayı matematiksel olarak *sub specie aeternitas* olarak kavranabileceği biçimindeki düşüncenin yolunu açar.

Ricardo yukarıdaki iki türden değişimle de teorisinin irtibatını koparmıştır. Ancak tüm iktisat teorisyenleri gibi, değer teorisinde zorunlu olarak saat-zaman ile işlem yapmaktadır⁹. Değer teorisinde saat-zaman olmaktan öte bir anlam kazanamayan zaman burada metalar arasındaki fonksiyonel ilişkiyi açıklayan dışsal bir değişkendir.¹⁰ Söz konusu fonksiyonel

⁸ Burada zaman-sızlaştırma ile evrenselliği aynı anlamda kullanabiliriz. Evrensel olduğu iddiasına dayanan bir sosyal teori, zamana göre simetrik. Bu anlamıyla kullandığı çözümleme araçları ve/veya birimlerinin zamanları yoktur. Ortaçağın bireyi ile kapitalizmin bireyinin arasında herhangi bir fark olmaması gibi.

⁹ Elias’tan aktarılan anlamıyla birimler olarak kullandığımız ancak sonradan sanki ontolojik gerçeklikmişçesine değerlendirdiğimiz saatlerle ölçtüğümüz süreleri işaret etmesi için saat-zaman tanımını kullanılmıştır. Ricardo’nu değer teorisiyle ilgili olarak saat-zaman kullanımı bir örnekle gösterilebilir: “... bir metanın fiyatının diğerinden yüksek olmasının nedeni, o metanın piyasaya getirilmesi için geçmesi gereken zamanın daha uzun olmasıdır” (1997:48); ayrıca benzer bir kullanım için (1997:53).

¹⁰ Bunun bir sakıncası olmadığı gibi, toplumlarda organizasyon ve senkronizasyon sağlamak için saat-zaman adeta zorunluluktur. Ancak saat-zaman zorunlu olarak bir saati işaret etmez. Daha önce tartışıldığı gibi, kilise çanı da bu anlamda saat-zamanı temsil eder. Mesele sadece ölçüm meselesi olunca, ölçülmek istenen her ne ise onu ölçmeye kabil ölçü birimlerine başvurulmasından daha tabii bir şey yoktur. Saat-zaman da toplumların kapitalist ilişkilerle yoğrulmaya başlamasından itibaren kullanılan vazgeçilmez bir araç olmuştur. Örneğin, demiryolu ve hava trafiğini düzenlemek için bundan daha uygun bir araç yoktur. Ancak bütün bunlar saat-zamanın, zaman’ın tek gerçekliği olduğu anlamına gelmez. İktisadi analize soyut, tümdengelimsel ve zaman dışı yöntemi sokan Ricardo ile

ilişki metaların karşılıklı değerlerinin belirlenmesidir. Sadece bu yönüyle, metalarda içerilmiş emeği açığa çıkaracak olan süre ile belirli bir hızda seyreden nesnenin kat ettiği mesafeyi ortaya çıkaracak süre arasında herhangi bir fark yoktur. Dışsal olarak her şeyden bağımsız bir var oluş olduğu gibi, zamanın geçmesinin sistemin işleyişine bir etkisi yoktur.

Jevons rant teorisi bağlamında Ricardo'yu yanlış istikamete gitmekle eleştirse de Ricardocu soyut, zaman-sız ve tümdengelimci iktisat teorisi arabasının öncü fakat öncü olmakla birlikte "işleyen" modeli D. Ricardo tarafından geliştirilmiştir. Söz konusu bu model belirli değişikliklere uğratılarak başta S. Jevons olmak üzere neoklasik iktisatçılara sadece miktarlarla uğraşan ve matematik bir bilim olarak iktisat teorisi oluşturmanın yolunu açmıştır¹¹. Schumpeter'in deyişle "Ricardo'nun kötülüğü" (1954:473) bir anlamda iktisadi analize yön vermiştir. Söz konusu kötülüğün nasıl işlendiği ve analiz araçları bu nedenle önem kazanmaktadır. Bundan sonraki alt bölümde analiz araçlarının oluşturma biçimindeki soyutlama yöntemine değinilip, soyutlama yöntemiyle iktisat teorisini nasıl zaman-sızlaştırdığını ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Böylece Keynes'in tabiriyle iktisat teorisinin önündeki felaketin en azından bir boyutu ortaya çıkarılmak istenmektedir.

iktisadi miktarlar arası ilişkiye indirgemek isteyen marjinalist S. Jevons'un eserlerinin yayımlandığı tarihlerin ortalarına tekabül eden bir tarihte yazan Thomas de Quincey eserinden değişen toplumsal yapı ile birlikte değişen düşünce sistematığının içinde zaman algılamasının da nasıl değiştiğinin en azından izleri sürülebilir. 1849 yılında *İngiliz Posta Arabası* adlı öyküsünün Hareketin Gorkemi bölümünde de Quincey şunları yazar. " 'Ah! Keşke, halinize ağlayacak zamanımız olsa!' –ki açıkça olacak şey değildi bu, çünkü onlara gülecek zamanımız bile yoktu. Bazı hallerde, onbir mile karşılık elli dakikalık bir posta iznine bağlı olan kraliyet postası, sevgi ve taziye törenleri numaralarına yatabilir miydi? Yol kazaları için gözyaşları dökülmesi beklenebilir miydi? İnsanlığı ayaklar altında çiğnemek gibi gelebilir bu; ama sanıyorum, o bunu kendisinin daha zorunlu görevlerini yerine getirirken yapıyordu" (1995:20-1). De Quincey bize adeta kilisenin zamanının yerini tüccarın zamanına bıraktığını vurgulamaktadır.

¹¹ Maclachlan'ın belirttiği gibi (1999:570) D. Ricardo teorisinde matematiksel ifadeler kullanmasa da daha sonraki yazarların kanıtladığı gibi sunduğu model matematiksel uygulamalara gayet elverişlidir. Bu konunun en iyi örneklerinden biri Maclachlan'ın işaret ettiği L.L. Pasinetti'nin "A Mathematical Formulation of Ricardian System" *The Review of Economic Studies*, Vol. 27, No.2, 1970, pp. 78-98 makalesidir.

I. SUB SPECIE AETERNITAS BİLGİYE ULAŞMA ÇABASI VE RICARDOCU SOYUTLAMA

Ricardo iktisat bilimini sağlam temellere oturtmak istemektedir (Mini, 1974:94). Bu niyetini kitabının hemen başlarında, ekonomi-politiğin ana sorunu olarak bölüşümü düzenleyen yasaların belirlenmesinin olduğunu belirterek ortaya koyar (1997:23). Burada söz konusu olan yasa ile ne türden bir yasa kast ettiğini belirlemek zor değildir. Gerek bölüşümü düzenleyen yasalar, gerekse bu yasaların hükmettiği sosyal evren Newtoncu kozmolojiyle karşılaştırılabilir (Pribram, 1986:144). Ricardo'ya göre sosyal evrenin yasaları da Newtoncu kozmolojinin yasaları kadar kesindir. Bu nedenle de bulmaya çalıştığı yasaların kesinliğe sahip olmasını istemektedir. Ekonomi-politiğin yasalarının kesinliğe sahip olduğu yönündeki görüşünü 1 Ocak 1821'de Mill'e yazdığı Malthus'un yöntemini eleştiren mektubundan şöyle ifade eder:

Diğer bir büyük hatasının [Malthus kastediliyor] da şu olduğunu düşünüyorum; Ekonomi Politiği matematik gibi kesin (strict) bir bilim olarak düşünmediğinden dolayı, kelimeleri de tam anlamlarıyla kullanamayabileceğini düşünüyor, bazen bir anlamda bazen de hayli değişik bir anlamda. Bundan daha saçma bir önerme olamaz (Ricardo, 1973c:331)¹².

Gerek mektuplardan aktardığımız pasajlarda değindiği ölçüde gerekse *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*'nin bazı pasajlarında¹³

¹² Ricardo iktisat biliminin yasalarının özelliklerine yönelik görüşlerini başka mektuplarında da dile getirir. Örneğin, makinelerin üretimde kullanılmaya başlanmasının doğurduğu sonuçlar üzerine açtığı meşhur tartışmasıyla ilgili olarak Mcculloch'a 18 Temmuz 1821'de yazdığı mektubunda, "İktisadın önermelerinin geometrinin önermeleri kadar basit olmalı" dedikten sonra, yine aynı mektupta iktisadın "doğrularının geometrinin herhangi bir doğrusu kadar kanıtlanabilir" olduğunu belirtir (1973c: 388-390). Açtığı diğer önemli bir tartışma konusu olan tahıl fiyatları, kârlar ve rantlar üzerine Malthus'a yazdığı 27 Mart 1815'te yazdığı mektupta ise, bilindik görüşlerinin kesinliğini şu sözlerle ifade eder, "zenginliğin artışının, birikimi teşvik ederken, bu sonucu doğurma yönünde doğal bir eğilimi vardır ve bu yerçekimi ilkesi kadar kesindir" (1973a:204).

¹³ Bu yasaların (yoksul yasaları) zengin ve güçlü olmayı, sefalet ve zayıflığa dönüştürmesi, emek kullanımını salt geçim sağlama üzerinde toplaması – her türlü zihinsel üstünlükleri yok etmesi, zihni sürekli olarak vücudun isteklerinin kısıtlanmasıyla meşgul etmesi ve sonuç olarak tüm sınıfların evrensel yoksulluk ve basına tutulmasına yol açması eğilimi, yer çekimi ilkesinden daha az kesin değildir (1997:97)

(1997:97) D. Ricardo'nun iktisat biliminin tunç yasalarını ortaya koymaya çalıştığı yönünde bir gayreti olduğu açıktır. Bu konuda genel bir mutabakatın var olduğunu söylenebilir.¹⁴ Bu genel mutabakatın arkasında Ricardo'nun yöntemsel bakış açısındaki netlik yatmaktadır. Bu netliği sağlayan en önemli unsur kullandığı soyutlama yöntemi ve bunun Ricardo iktisadını zaman-sızlaştırmasıdır.

Yer çekimi kanunu, geometrik önermeler kadar kesin yasaları olan bir iktisat teorisi için Ricardo teorik inşa faaliyetine soyutlamalarla başlar. Ancak soyutlamanın kullanılması bir teori için tek başına eleştiri kaynağı olamaz. Çünkü teorik bir inşa faaliyeti yöneldiği nesnedeki karmaşıklık, çokluk ve kapsanan tüm şeylerin aynı anda ifade edilebilirliğinin önündeki engelleri ortadan kaldırabilmek için soyutlama gereklidir. Analize konu olan şeyleri temsil etme kabiliyetine haiz olduğu varsayılan soyutlamalar teorik inşa faaliyetinin adeta gerekli ilk adımıdır. Bu gereklilik de sadece iktisat teorisi için geçerli değildir. Hodgson'ın (2001:7) işaret ettiği gibi, herhangi bir bilimsel teori için soyutlama gereklidir.

Bununla uyumlu bir biçimde Ricardo'da analizine bazı soyutlamalarla başlar. Ricardo'yu ilk eleştirenlerden biri olan Sismondi'nin bu konuda şu tespiti yapar. Sismondi, Ricardo'nun "gerçek dünyadan farklı tamamen hipotetik bir dünya"sının olduğunu ve söz konusu bu dünyada "mükemmel dengenin her zaman sağlandığını" varsaydığını belirterek eleştirisini Ricardo'nun "Alman metafizikçileri gibi zamanı ve mekânı soyutladığını" tespit ederek sürdürür (Akt. Sowell, 1974:116).

Kapitalizmi analiz etmek için yapılacak soyutlamaların feodalizmi de kapsamaması gerekmez. Ancak kapitalizme özgünlüğünü ortaya çıkaracak bir analizin onun zamanını ve mekânını ilişkin özellikleri kapsamaması gerekir. Örneğin, söz konusu olan diyelim ki piyasa talebine yönelik bir analiz olsun, her iki toplumsal formasyon biçiminde de piyasa talebi olmuştur. Ancak piyasayı sadece malların mübadele edilebilirliğini sağlayan bir mekanizma

¹⁴ Mini (1974:92), Cremaschi,1996:500-1; De Marchi,1970:258; Schumpeter,1954:472-3; Tabb,1999:54.

olarak değerlendirerek, artış ve azalışlar sonucu dengeyi sağladığını kabul etmek, zaman içindeki tüm piyasaları aynı nedensellik ilişkileri bağlamında değerlendirme anlamına gelir. Piyasaların, içinde bulunduklarını “yapı”ya ait bir ‘ruh’u taşıdıklarını yansıtmayan bu analiz biçimi için piyasa sadece miktarlar arasındaki mekanik bir ilişki olarak kalır. Tıp ki yer çekimi kanunu ve geometrik önermelerin doğrulukları gibi zaman-sız ve mekân-sız analizler bu türden mekanik nedenselliklerle sınırlı kalırlar. Söz konusu olan Ricardo olduğunda kendi zamanına kadar ki en büyük bilimsel ilerleme ve en sağlam bilim kabul edilen Newtoncu fizik yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü analizi için sağlam metodolojik temeller sağlamaktadır¹⁵.

Ricardo’nun zaman-sız analizinin tüm hatlarıyla ortaya çıktığı soyutlamalardan bir tanesi belirli bir insan varsayımına oturan analizidir. Marx’ın bu konuda Ricardo’ya yönelttiği eleştiri aktarmaya değer önemdedir:

Smith ve Ricardo’nun hala iki ayakları üzerinde durdukları 18 YY peygamberlerinin gözlerinde ise 18 YY bireyi – bir yandan feodal toplum biçimlerinin çözülüşünün, öbür yanda 16 YY’dan bu yana gelişen yeni üretim güçlerinin ürünü olan 18 YY bireyi- geçmişte bir zamanlar yaşamış olması gereken *ideal bir varlıktır*; tarihi bir sonuç değil, tarihin hareket noktasıdır, tarih içinde gelişmiş değil, tabiat tarafından kendi insan tabiatları anlayışlarına münasip olarak ortaya konan Doğal Birey’dir (Marx, 1979:140, vurgu orijinalinde yoktur).

Marx ideal bir varlık olarak doğal bireyi Smith ve Ricardo’nun 16. YY’dan beri hazırlanmakta olduklarını belirttiği Robinsonculardan aldıklarını belirtir (Marx,1970: 139-40). Bu doğal bireyin bazı özelliklerine Smith bahsinde değinildi. Bu konu üzerinde Smith ile Ricardo arasında herhangi bir

¹⁵ Ricardo’nun formel eğitim yaşamının kısalığı ve erken yaşta iş hayatına atılması nedeniyle pratik hayatın sorunlarından dolayı iktisat teorisine yöneldiği yönünde yaygın bir ortak görüş vardır. Bu görüşte haklılık payı olmakla birlikte yaygın kanının aksine, Ricardo’nun erken yaşta iş hayatına atılması diğer bilimlere olan ilgisinde herhangi bir kesintiye sebep olmamıştır. Doğa bilimleri alanında kendisini hatırı sayılır derecede eğitmiştir. Cremaschi ve Dascal, Ricardo’nun ekonomik bakımından durumunu iyileştirdikten sonar boş zamanlarında matematik, jeoloji ve kimya ile ilgilendiğini tespit etmişlerdir (1996:473)

ayrımın olduğu söylenemez. Ayrım olmamakla birlikte sözü edilen doğal bireye yönelik analizlerin özellikle J.S. Mill'ten sonra berraklığa kavuşmuştur.

Analizin temel dayanak noktalarından biri ve “tarihin hareket noktası” olarak değeriendirilen doğal birey ile Ricardo sistemi arasındaki ilişkiyi Harvey şöyle tespit etmektedir:

Ricardo'nun yöntemi, incelenen sistemin yapısını ortaya çıkarmak için, birkaç temel öğeyi ve karmaşık gerçeklikten yoksun ilişkileri soyutlar ve bu *idealize edilmiş öğelerin* analizini ve manipülasyonunu yapar. Bu tarzıyla piyasa mekanizması yoluyla iktisadi bölüşümün (*allocation*) soyut modelini inşa etmiştir – kapitalist toplumun işleyen modeli- bu model kendisine çok az amprik bir taban sağlama ihtiyacına sahiptir... Böyle bir modelin başarısının ve meşruluğunu kaynağı tabii ki tamamen yapılan soyutlamaların mantıklılığıdır [kendi içindeki tutarlılığıdır]. Bu yüzden onun başlıca sonuçlarını ve nüfus-kaynaklar sorununu ele alışını anlamak için, Ricardo modelinin soyutlamalarının ve idealizyonlarının doğasını incelemek önemlidir (Harvey, 1974:262, vurgu orijinalinde yoktur).

Harvey'in altını çizdiği Ricardo modelinin temel varsayımı ekonomik rasyonaliteninin doğasıyla ilgilidir. Söz konusu ekonomik rasyonaliteyi tüm insanların öykünmesi gereken “iktisadi insan”dır. Ricardo insanı tüm geçmişinden yani tarihinden, toplumundan soyutlayarak zaman-sız ve mekân-sız hale getirerek, tanımladığı insanı ideal bir form olarak tüm insanların öykünmesi gereken bir varlık haline getirir. Analize konu olan şeyler, yaşanan ‘şimdi’de olmaları *gerektiği* biçimde olmasalar da, analiz şeyler için Mini'nin belirttiği biçimde “ex post olarak ideal bir dünya” (Mini, 1999:98) tanımlar.

Söz edilen dünya Ricardo için serbest rekabet koşullarında müdahalesiz bir biçimde işleyen piyasadır. Gerek piyasanın oluşturanlar gerekse oluşan piyasa içindeki işlemleri yapanlar insanlar olmasına rağmen piyasanın kurallarını insanlar oluşturma)mazlar. Piyasa kuralları oluşturdıkları değil, tabi olarak onları yönlendiren ezeli ve ebediliğe haiz yasalardır. Toplum

bu yasaların işlemlerine müdahale etmediğinde söz konusu yasalar bölüşüm sorununu en adil biçimde gerçekleştirmekle kalmazlar, toplumun mutluluğunu da tayin ederler. Bölüşüm için yaptığı tespitler, yasa anlayışı ile birlikte değerlendirildiğinde, bu konunun açıklığa kavuşmasını sağlar.

İşte ücretleri belirleyen ve her toplumun en büyük bölümünün mutluluğunu tayin eden yasalar bunlardır. Ücretler de, diğer tüm anlaşmalar gibi, piyasanın adil ve serbest rekabet koşullarına bırakılmalı ve hiçbir zaman yasamanın müdahalesiyle kontrol edilmemelidir (Ricardo, 1997:95).

Piyasanın adil ve serbest rekabet koşullarında belirlendiğini belirttiği ücretler ve dolayısıyla işçiler üzerine yapılacak bazı tespitler Harvey'in sözünü ettiği, Ricardo'daki iktisadi varsayımların doğasına inilmesini sağlayacaktır. Ricardo için sermaye birikiminin/büyümenin devam edebilmesi için ücretler geçimlik düzeyde dengeye gelmelidir. Ayrıntılarına burada değinilmesine gerek olmayan, kârlarla ücretler arasında kurduğu antagonistik ilişki basit bir bölüşüm ve büyüme mekanizmasına dayanır. Ancak bu basit mekanizmanın içinde, Marx'ın "insan soyuna yapılan bu iftira" (Marx, 1979:207) olarak nitelediği belirli bir insan varsayımı vardır. Söz konusu iftira ücretleri dengeye getiren Malthus'un nüfus yasasıdır¹⁶.

Marx'ın "insan nesline hakaret" olarak nitelediği Malthuscu nüfus yasasını Polanyi ise, nüfusu dengeye getiren mekanizma ile Malthus ve Ricardo'nun "topluma hayvansal açıdan yaklaşılmasına örnek

¹⁶ Malthus'un gerek kendi eserlerinde gerekse Ricardo ile yaptığı tartışmalarda soyutlamacılığa karşı ve arzın yanında telebe de önem vererek Keynes öncesi Keynesci bir analiz izlediği söylenebilir ki Keynes'in de Ricardo felaketine sunduğu alternatif Malthuscu analizdir. Ancak bunlar bir yana Malthus nüfus kanununda tamamen kendi kendini düzenleyen mekanizmaya dayanır ve nüfusu dengeye getirecek mekanizma kelimenin tam anlamıyla doğa yasasıdır (Bkz. Harvey, 1974:259-60). Tabb (1999:54) da benzeri nedenlerle Ricardo modelini fizik, Malthus'un kini ise *sosyal* bilim olarak değerlendirir. İktisat biliminin aşırı basitleştirilmesine, genelleştirilmesine ve soyut modellerine karşı Malthus'un itirazı olduğu ve bunları Ricardo ile mektuplaşmalarında sıklıkla dile getirdiği doğrudur. Bu konuda gerek Keynes gerekse Tabb'ın tespitleri doğru olmakla birlikte konunun bir yönünü tespit etmekten uzaktırlar. Nüfus teorisinin nasıl bir insanı ve "dünya"yı varsaydığının üzerinde durulmaz. Malthus, nüfus teorisine tam anlamıyla kurum-suz bir dünya varsaymaktadır. İnsan ve içinde yaşadığı "dünya"nın bu teoride bir sosyal varlık olarak geliştirdiği ve kendi var oluş koşullarının sadece doğa koşullarıyla sınırlamaktan çıkardığı gerçeği görülmez. Mini (1974:96-7) Malthus'un tutumunu Kartezyen cereyana bağlar.

oluşturduklarını” belirtir (Polanyi, 1986:139). Nüfus yasasının ana fikrini Polanyi’nin aktarılabacak tespitleri yansıtmaktadır.

Azalan verimlilik yasası bir bitki fizyolojisi yasasıydı. Malthus’un nüfus yasası insanın üretkenliğiyle doğanın üretkenliği arasındaki ilişkiyi yansıtıyordu. İki durumda da etkili olan güçler doğa güçleriydi, çünkü cinsel hayvan dürtüleri ve belirli bir toplumda bitki örtüsünün büyümesi” (Polanyi, 1986:137).

Aralarındaki yöntemsel farklılığa rağmen, bu konuda bir araya gelmelerini sağlayan şey “insanı minimum genel bir biyolojik paydaya indirgeme”leri (Mini, 1974:96-98) ve matematiksel olarak ele almalarıdır. Bu yöntem, insanı ve iktisadi dünyayı kurum-suzlaştırır. Polanyi’nin uzun uzun tartıştığı gibi, insan kurumlar vasıtasıyla keçiler ve köpeklerden farklı olarak kendi var oluş koşullarını oluşturabilmekte ve bunları değiştirebilmektedir (Polanyi, 1986:171-182).

İnsanın iktisadi hayatı kendi var oluş şartlarına uygun olarak tanımlaması tabii olarak Ricardo’nun yabancı olduğu bir düşüncedir. Böyle bir düşünce, zamana ve mekâna bağlı olmayan iktisat yasalarının peşine düşmüş Ricardo için, kendi içindeki mantıki tutarlılığını baştan sağladığı analizinden vaz geçmek olur. Kendi içindeki mantıki tutarlığın temin edilebilmesi için “minimum biyolojik paydaya indirgenmiş” olan insanın bir anlamda keçilerden farklı davranmaması gerekir.

Nüfus teorisi Ricardo sisteminin işleyişini temin etmesinin yanı sıra, Mini Malthus ve Ricardo’nun bu teoriyi kullanmalarını kendi dönemlerindeki metodolojik yaklaşımların mantıksal sonucu olduğunu öne sürer (Mini, 1970:98). Dönemin metodolojisinde Descartes’a özel bir önem veren Mini’ye göre, Ricardo’daki kesinlik arayışı Descartes’tan kaynaklanır. Dönemin kesinlik anlayışı ve kurum-suz analizleri üzerinde Mini’nin altını çizdiği Descartesçı cereyanın etkilerinin olduğu doğru olmakla birlikte, bu Newtoncu dengeci ve “atomistik” analizi bir kenara bırakmamıza neden olamaz. Çünkü Newtoncu paradigma da en az Descartesçı cereyan kadar kesinlik taşımakta ve yine en az onun kadar kurum-suzdur. Newtoncu paradigmanın “atomik”

analiziyle dengeci sonuçlar veren ve kendi kendine işleyen evren/düzen fikri benzer analizleri sosyal bilimlerde alanında yapmak isteyenler için uygun analogiler kurma fırsatı sağlamaktadır¹⁷.

Söz konusu olan Ricardo olduğunda ‘atomik’ deyiminin açıklanması ihtiyaçta ortaya çıkar. Klasik politik iktisat geleneğiyle uyumlu biçimde Ricardo da sınıfsal bir analiz yapmaktadır. Ancak yapmış olduğu sınıfsal analize rağmen, Ricardo’daki bireyler ‘kurumlaşmış’ bireyler olarak var olmazlar. Nüfus teorisinde olduğu gibi, “minimum biyolojik paydaya indirgenmiş” olarak birbirleriyle kelimenin metaforik anlamıyla değil, tam anlamıyla hayatta kalma mücadelesi verirler. Hayatta kalmaları ise, doğanın kısıtları ve nüfusun kalabalığı tarafından koşullandırılır. Bu anlamıyla analiz sınıfsal olsa da analizde toplum ya da toplumsala ait herhangi bir öge yoktur. Bireyin toplumla veya toplumsallığa ait herhangi bir şeyle irtibatı olmaması anlamında Ricardo’nun analizi ‘atomik’tir. ‘Atomik’ varlıklar olarak bireylerin bir araya gelmesi ve bunları bir arada tutan çekim gücü kişisel çıkardır. Hamilton’un 18. Y. Y. düşünürleri için söyledikleri Ricardo için de geçerlidir:

18 YY insanı için sosyal evren, gökyüzü gibi, ayrı ayrı asılmış (*suspended*) vücutlardan oluşmuştur, bunlar arasındaki düzenli ilişki doğal güçler tarafından sağlanır. Çünkü Newton’un çekim kanununu 18 YY sosyal bilimcileri “kişisel çıkar” olarak kullanır (Hamilton, 1974:21).

Bu ‘atomik’ anlayış kesinlik arayışındaki Ricardo için uygun bir yaklaşım tarzıdır. Newtoncu paradigmanın iktisat teorisyenlerince en itibar edilen yönü, mekanistik analizidir. Newtoncu sistemin ‘atomik’ öğeleri olan cisimlerin ne

¹⁷ Polanyi’nin bu konudaki çarpıcı sözleri aktarmaya değer niteliktedir: “... Hume’un ve Hartley’in, Quesney ve Halvetius’un toplumun Newton yasaları peşinde koşmaları gibi, bu da yalnızca metafor düzeyindeydi: Toplum için de yerçekimi yasasının doğa için olduğu kadar evrensel yasalar bulmak için yanıp tutuşuyorlardı, ama bunu bir insan yasası olarak düşünüyorlardı; örneğin Hobbes’da korku gibi zihinsel bir güç, Hartley’de çağrışım psikolojisi Quesney’de kişisel çıkar ya da Halvetius için fayda arayışı (Polanyi, 1986:127). Görüldüğü üzere Polanyi ne A. Smith’i ne de Ricardo’yu bu düşünürler arasında saymamaktadır ancak A. Smith bölümünde göstermeye çalıştığımız gibi, özellikle Hobbes’un ortaya attığı sorunu çözmek için A. Smith de tıpkı Hobbes’a benzer bir çözüm arayışındadır. Ricardo ise bu konuda Smith’ten daha berraktır ve berraklığını sağlayan yukarıda bahsettiğimiz nüfus yasasının insanı doğanın güçleri karşısında yalnızlığa iten Malthuscu hayatta kalmak için mücadele anlayışı çerçevesinde oluşan kendi çıkarı peşinde koşmasıdır.

dengeye ne de sistemin işleyişine herhangi bir etkisi yoktur. Newtoncu evren bu anlamıyla kendi içinde kapalı, ezeli ve ebedi olarak işler. Bu sistemin öğeleri hareket ederler, birbirleri üzerinde etkilerde bulunurlar ancak tüm bunların mutlak uzay ve zaman kabulü altında Koyre'nin tabiriyle “değişim-siz değişim” olarak adlandırıldığına değinmiştik.

Newtoncu mekanik dünyanın inceleme alanı içerisinde yer alan nesnelerin kendi aralarında doğan çekim gücünden başka herhangi ilişkiye girmedikleri gibi, çekim gücünden doğan devinim de belirttiğimiz gibi “değişim-siz değişim”dir. Bunun nesneler arasındaki ilişkiyi nicelikselleştirerek, matematiksel bir formda ifade edilebilmesine nasıl olanak sağladığına I. Bölüm'de değinildi. Newtoncu fiziğin bu özelliğinin sosyal bilimlere etkisi değişimin sadece miktarlar olarak değerlendirilmesi olmuştur (Hamilton, 1974:19).

Kişisel çıkar Newton'un çekim gücü yerine ikame edilirken, 'atomik' birey ise toplumsal olanın etkilerinden izole edilir. Analiz boyunca niteliksel olarak değişmediği kabul edilir. Newtoncu dünyada bir cismin diğerine bir üstünlüğü olamayacağı gibi, bir cisim diğerinden sadece büyük veya küçük olabilir. Bununla orantılı olarak sahip olduğu çekim gücü büyük veya küçük olabilir ancak nihai olarak söz konusu çekim güçleri arasındaki eşitsizlik evrenin bir düzen içinde işleyişinin önünde engel teşkil etmez. Dolayısıyla Newtoncu paradigmanın sınırları içerisinde niceliksel farklılıklar sorun olarak karşımıza çıkmaz. Benzer biçimde bu paradigmadan etkilenen sosyal bilimciler için de niceliksel büyüklükler herhangi bir sorun oluşturmaz tersine bunun sorun olarak görülmesi ve müdahale edilmesi hali hazırda dengede olan veya dengeye doğru yönelen sistem üzerinde bozucu etkiler doğurur.

Hamilton'un belirttiği gibi, klasik iktisatçılar için sosyal dünya değişimsiz değildir (Hamilton, 1970:22). Ancak söz konusu olan değişim Newtoncu paradigma anlamında bir değişimdir. Değişim “...niceliksel ve tekrarlamalı hareket olarak sabit bir evrenin içerisinde görülür (Hamilton, 1970:28). Sosyal evren ise ne sadece niceliksel olarak ne de tekrarlamalı olarak değişir. Sosyal evren geri dönüşsüz ve niteliksel sıçramaların da tesiri altındadır ki

ortaya çıkan ve yok olan geniş anlamıyla kurumların varlığından bu görülebilir. Değişim içerisinde yeni oluşları ve yok oluşları barındırdığında, sosyal evreni ezelden ebede bir yasa(lar) kümesiyle açıklamaya yönelik bir analiz biçimi ancak 'nesne'lerin zaman-sızlaştırılmasıyla mümkündür. Pribram, Ricardo'nun zaman-sız yasa anlayışı ile Newtoncu mekanik dünyanın zaman-sızlığı arasındaki ilişkiyi şu şekilde tarif etmektedir.

Newtoncu kozmoloji maddenin zamandan soyutlanabileceğine dayanır; madde "an"lık (*at an instant*) olarak kavranır. Bu nedenle zaman-sızlık Ricardocu ekonomik sistemin karakteri oluşmuştur. Ekonomik olgulardaki değişimlere karşı tüm tepkiler (fiyatlarda, üretim hacminde, tasarruflardaki vb.) anında ve sürtünmesiz olarak gerçekleştiği varsayılır (Pribram,1986:144).

Ricardo sosyal evreni "an"lık olarak kavramasının ilk aşamasının zamanın iktisat teorisinde ortaya çıkmasına elverişli tarih, sosyoloji gibi diğer disiplinlerle arasındaki irtibatı keserek gerçekleştirir. Bu disiplinler yukarıda belirtilen sosyal evrende zamanın ortaya çıkmasını sağlayan olgusal malzemenin kaynaklarıdır. Tarih tekil olguların biricikliğinin değerlendirmesini yapmak zorundadır. Örnek vermek gerekirse, İsa'nın yeryüzüne gelişi biricik bir olay olduğu gibi, bu yüzyıllar sonra gerçekleşecek başka bir biricik olay ile de bağlantılıdır. Protestanlığın doğuşu birincisinden etkilenen ikinci biricik olaydır. Ancak tarih disiplini ile arasına kalın sınırlar çeken iktisadi analizin Protestanlık ile iktisadi hayat arasındaki analize olanak sağlaması mümkün değildir.

Deane'in belirttiği gibi (1980:75), Ricardo iktisat literatüründe tartışmaya ilk kez iktisat ile başlayıp iktisat ile sonlandırabilen düşünür olma sıfatını kazanmıştır. Tarihsel, sosyolojik olgusal malzemenin büyüklükler cinsinden ifade edilememesi ve bunların kesin sonuçlar veren analizlere açık olmaması, iktisadi kesin bir bilim yapma gayesinde olan Ricardo açısından anlamlı soyutlamalardır. Birinci aşamada büyüklükler cinsinden ifade edilemeyen her şey analizin dışında bırakan Ricardo ikinci aşamada ise, incelediği mekanizmayı bozucu etkilere maruz bırakan şeyleri de "donmuş"

olarak kabul etmiştir. Örneğin, bölüşüm mekanizmasının nasıl işlediğini gösterebilmek ve bunu kesin yasa cinsinden ifade edebilmek için bölüşüm mekanizmasının kendi içindeki tutarlı işleyişini bozucu etkilerde bulunan her şey “veri” olarak kabul etmiştir. Schumpeter’in “Ricardo’nun kötülüğü” adını verdiği bu yöntemsel bakış açısına göre iktisadi mekanizmanın işleyişi şu şekildedir:

Meşhur Ricardo teorisi şudur, kârlar buğday fiyatlarına ‘dayanır’. Örtük varsayımları altında ve önermelerin koşulları özel anlamları içinde anlaşılmalıdır, bu sadece doğru değildir, aynı zamanda inkar edilemezdir, gerçekte ise havadan sudan şeylerdir. Kârların başka bir şeye dayanması muhtemel değildir, çünkü her şey “veri”dir, yani, donmuştur. Bu, asla çürütülemeyecek mükemmel bir teoridir... Pratik sorunların çözümlerine bu karakterde sonuçlar uygulanma alışkanlığına “Ricardo’nun kötülüğü” diyeceğiz. (Schumpeter, 1954:473)

Bu Jevons’un yolunu açan ve analizi “an”a sıkıştıran yöntemsel bakış açısidir. Analizin ilk aşamasında sosyal evrenin bir parçası olan iktisadi olaylar diğerlerinden soyutlanır. İkinci aşamada da mekanizma üzerinde etkileri muhtemel şeyler “veri” olarak alınarak dondurulur. Dondurulan şeyler, “zaman-sız ekonomik sistem modeliyle üç sosyal sınıf için ücretler, kârlar ve rantlar için neredeyse kesin doğrulukta miktarlar ortaya çıkarır” (Pribram, 1986:145). Analizin ‘an’a sıkıştırılması ve her şeyin aynı anda olup bitmesi zamanın gerçek anlamıyla ortadan kaldırılmasıdır. Şöyle ki, şimdiki ‘an’da başlayan ve sonuçlarını yine şimdiki ‘an’da üreten mekanizma “veri” alınan şeyleri farklı tanımlara da açık bir uzun dönem sonunda ‘çözer’. Ancak uzun dönemin farklı tanımlamalara açık olması, veri alınan şeylerin uzun dönemin sonunda *a priori* olarak baştan tanımlanan ideal durumlarından farklı sonuçlar alınmasına izin vermez. Bu anlamıyla Mini’nin yukarıda belirttiğimiz “ex post olarak ideal dünya”ya ulaşılır. Şimdiki ‘an’da çeşitli varsayımlarla şeyleri dondurarak başlayan analiz uzun döneme ulaşmak için şimdiki ‘an’dan gelecek zamandaki ‘an’a sıçrar. İki ‘an’ arasında herhangi bir süreç

ve bu sürecin uzun dönemli sonuçları etkileyecek bozucu etkileri söz konusu olmaz.¹⁸

Yukarıda belirtildiği gibi, herhangi bir teori için soyutlama kaçınılmazdır. Ancak, çeşitli *a priori* varsayımlarla soyutlanan şeylerin değişmeyen özellikleri olduğunu iddia etmek analizi zaman-sız ve mekân-sızlaştırırken aynı zamanda soyutlamaya dayanarak yapılan analizi idealleştirir. İdealizasyon soyutlamadan farklı olarak, şeylerin en saf ve doğal hallerine gönderme yapar. Bu nedenle şeylerin olabilecekleri en mükemmel hallerinde olduğunu varsayar. Bunun iktisat teorisi için varacağı sonuçlar bellidir. Şeyler zaman ve mekân tanımaksızın olabilecekleri en mükemmel hallerinde olduğundan bunlara müdahale edilmemelidir. İdeal hallerinde olan şeylere yapılacak müdahalenin onları daha iyiye götürmesi mantıksal olarak mümkün değildir ki kendi kendini düzenleyen mekanizmanın işleyişinin ideal halinden sapma olarak değerlendirir. Çizdiği ideal dünyanın ise yaşanan dünya ile herhangi bir ilişkisi yoktur.

II. DEĞERLENDİRME

Keynes Genel Teori’de klasik iktisatçıları şu sözler ile eleştirir:

Klasik teorisyenler, Öklidyen olmayan (*non-Euclidean*) dünyada, deneyimlenen, açıkça paralel olan düz doğruların, genelde birleştini keşfettiğinden, doğruların düz yapılmadığı için azarlayan, Öklidyen geometricilere benzerler... Fakat gerçekte, paraleller aksiyomundan vazgeçmenin dışında tek bir çare vardır, bu da Öklidyen olmayan geometride çalışmaktır.

¹⁸ Ricardo bu tercihini Malthus’a yazdığı bir mektupta açıkça dile getirir. “Bana öyle görünüyor ki, sıklıkla tartıştığımız konular üzerinde düşüncelerimizdeki farklılıkların büyük bir nedeni, sizin (Malthus) zihninizde sürekli olarak olağan dışı/özel (*particular*) nedenlerin hemen ve geçici etkilerini düşünmenizdir- hâlbuki ben hemen ve geçici etkileri tamamen bir kenara bırakıyorum ve bütün dikkatimi şeylerin sürekli durumlarına ve onlardan doğan sonuçlara odaklıyorum (1973b:120).

Bugünkü iktisatçılar için benzer şeyler gerekir
(Keynes, 1949:16).

Keynes döneminin iktisatçılarını gerçekliğe çağırmasında, içinden geçilmekte olan Büyük Buhran'ın da etkisi ile kısmen başarılı olmuştur. Ancak bu başarının uzun süre devam ettiği söylenemez. Ricardo'nun analizi birbirinden farklı iki iktisadi düşüncenin yolunu açmıştır. İlki bir sonraki Bölümde incelenecek olan Marx'ın analizi iken; ikincisi ise marjinalistlerdir. Ricardo'nun soyut, zaman-sız ve yer çekimi kanunu kadar kesin bir bilime ulaşma isteği marjinalist iktisada hakim olmuştur.

Ricardo'nun açtığı yolun en önemli köşe taşlarından biri, iktisadi analizine, iktisat ile başlayıp iktisat ile bitiren ilk iktisatçı olmasıdır (Deane, 1980:75). Analizinin tarih, sosyoloji, antropoloji gibi disiplinler ile ilişkisini kesmiş olması Ricardo'ya zaman-sız soyutlamalar yapabilmesinin önünü açar. Rant, dış ticaret gibi, gündelik hayatın olabildiğince içinden sorunlardan yola çıkarak, McCulloch'a yazdığı bir mektuptan belirttiği gibi, geometrinin önermeleri kadar basit ve doğrulanabilir bir iktisat teorisine ulaşmak istemektedir (Ricardo, 1973c:388-390).

Bu türden bir dünya ancak ideal bir dünya olabilir. Keynes'in Öklidyen olmayan geometriden kastı bu ideal dünyanın karşıtı, zamanın geçişinden etkilenen ve sürekli olarak, oluşların ve yok oluşların gerçekleştiği dünyadır. Ricardo analizini bu gerçeklikten uzaklaştırırken, Lord Brougham'ın belirttiği gibi, "başka bir gezegenden gelmiş gibi"dir (akt. Marx, 1970:61).

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARL MARX: TOPLUMSAL BİR İNŞA OLARAK ZAMAN

Şu bizim Dünya'yı gökyüzüne hele bir çıkarabilsek
Galileo

Marx'ın ekonomi-politik düşüncesinin en önemli öğelerinden biri, tarihsel olmasıdır. Tarihsellik anlayışının geliştirmesinde her ne kadar Smith'in "aşamalar teorisi" bir çıkış noktası olmaya elverişli ise de, asıl önemli kişi idealist filozof Hegel'dir. Smith'in ticari toplumuna karşılık gelecek sivil topluma başa yöntemlerle ulaşarak, Smith'te örtük olarak bulunan tarihin sonu kavramını açıkça ilan eder. Ancak, Marx'ın Hegel'den etkilenmesi bu bağlamında değildir. Tarihin sonu kavramını ortaya atabilmesini sağlayan yöntem, esas olarak Marx'ın Hegel'ten etkilendiği noktadır. Bu yöneme geçmeden önce Hegel ile Smith bazı ortak noktalarına değinmek bu iki düşünürün toplumsal alan ile ilgili sorunsallarını belirtme fırsatını yaratacağı gibi, Marx'ın da miras aldığı sorunların başlangıç noktasını saptamaya yardım edecektir.

Smith'ten etkilendiği gösterilmiş olan Hegel (Davis, 1989:50-1) toplumsal analiz bağlamında Smith ile iki noktada benzer soruna çözüm aramaktadır. Bunlardan ilki, kendi döneminde kişisel çıkar ile toplumsal iyi arasındaki uyumun nasıl tesis esileceği sorunu iken; ikincisi, insan eylemlerinden dolayı ortaya çıkan sonucun herhangi bir insan tasarımı olmadığına gösterilmesidir (Ullmann, 1997:193).

Bu sorunları çözme çabasında Smith'in görünmeyen el kavramına başvurmasına benzer bir çözümü Hegel de kendi düşünsel geleneği içinden üretir. Ticari toplum ile aynı şey olan Hegel'in sivil toplumunda (Callinicos,2005:65) bireyler ve bireyler ile devlet arasında ortaya çıkabilecek

çatışmalar aklın kurnazlığı (*cunning of reason*) engellenmeye çalışılır. Buna göre, “bireyler güdülerini, kişisel çıkarlarını, tutkularını gerçekleştirerek aklın yüksek amaçlarına-tarihin *telosuna*- hizmet ederler. Tarihsel aktörler, kendi diledikleri gibi davranarak istemeyerek aklın aracı olurlar” (Ullmann, 1997:192). Aklın kurnazlığı tarafından yönetilen bireyler olan tarihsel aktörler, kendileri dışında düşünülen bir tarihsel sürecin pasif gerçekleştircilerdir. Çünkü “Tutkuların işini yapmasına izin veren aklın kurnazlığıdır” (Hegel’den akt. Ullmann, 1997:192). Aklın kurnazlığını ile tarihsel aktörler arasında Hegel’in kurduğu ilişkinin nedenine, Marx’ın Hegel’den devraldığı ve eleştirerek değiştirdiği diyalektik yöntemin açıklamasının yapılabilmesi için değinmek gerekiyor.

Tarihsel aktörler Hegel için İde’nin zamanda gerçekleşmesinin aracıdır. Bunlar tarafından gerçekleştirilen olaylar anlamına gelen tarih de İde’nin zamanda gerçekleşmesidir. Ancak tarihselliğe ve zamansallığa vurgu yapan Hegel için, İde zaman-sızdır. Zaman ancak tarihsel sürecin *oluşumu* sırasında ortaya çıkar. Böylece Hegel, Kuhn’un belirttiği gibi, “Zamansal olmayan bir Varlık ile zamansal bir Süreci birbirine bağlar” (Kuhn, 1949:15). İde’nin kendini tamamen gerçekleştirdiği noktada zamansal süreç yani tarih Hegel için sona erer. Prusya İmparatorluğu söz konusu olan bu noktadır. Çünkü *zamansal sürecin gerçekleşmesini sağlayan çelişkiler* Prusya İmparatorluğu ile sona ermiştir. Hilâv, Hegel’in bu konudaki düşüncesini şu sözler ile açıklamaktadır.

Tarih, İde’nin zaman içinde gelişmesidir... İde’nin zaman boyunca gerçekleşmesi, bir toplumun somut varolma biçimlerinin evrimi ile aynı şeydir. Çünkü, tarihin son amacı, aklın gerçekleştirilmesidir. ... Bundan ötürü, tarih boyunca, halkların ve devletlerin akli gerçekleştirmek üzere birbirleri ardına ortaya çıktıklarını görüyoruz. Hegel, bu art arda geliş sonunda özgürlüğü doğuran sentezin yalnız Alman dünyasında ve Alman devletinde gerçekleştirilmiş olduğunu ileri sürüyordu. Bundan ötürü, Prusya monarşisini, devletin en mükemmel biçimi ve aklın dile gelişi olarak görmüştü (Hilâv, 1997:101-2).

Smith'in ticari sisteme meşruiyet verme ve onu olumlama çabasına benzer bir çabaya Hegel Prusya İmparatorluğu bakımından sahiptir. Ancak her ne kadar, Prusya İmparatorluğu'nu başka bir deyişle döneminin sivil toplumunu, Smith'in ticari toplum için düşündüğüne benzer biçimde tarihin sonuna yerleştirse de, toplumların bu sona gelmesinde kullandığı diyalektik yöntem ile Smith'in aksine tarihe ya da başka bir deyişle zamansal süreçlere anlam vermiştir. Herhangi bir aşama veya dönem *a priori* olarak insan doğasına aykırı ya da yapay olarak değerlendirilmeye alınmamıştır. Hegel'de İde'nin zamansal süreç içinde kendini gerçekleştirmesi yapaylıktan doğallığa doğru ilerleyen bir süreç olarak tasarlanmaz. İde'nin zamanda gerçekleştirilmesini sağlayan tarihsel kahramanlar olarak betimlediği Büyük İskender ve Sezar'ın yaptıkları ne kadar “zorunlu olanın ve *zamanı gelenin*” (Hegel, 2006:30) gerçekleşmesi ya da başka bir deyişle zamanlarının ruhunu yansıtıyorsa, Prusya Kralı II. Frederick'in yaptıkları da o kadar zamanın ruhunu yansıtır. İçlerinde evrensel İdea bulanan bu tarihsel kahramanlar şartlar gereği yapabileceklerin en iyisini yaparlar.

Sezar hakkındaki düşüncelerinden bunun bir örneğini vermek mümkündür. İçindeki İde'den kaynaklanan güdüler ile eylemde bulunan Sezar'ın Roma'nın tek egemeni olmasını sağlayan şey, “kendinde ve kendi için zamanı gelmiş olanı yerine getiren bir içgüdüydü. *Bunlar tarihteki büyük insanlar ki, kendi tikel erekları Dünya-Tininin İstenci olan Tözseli kapsar. Onlara Kahramanlar denir*” (Hegel, 2006:30). Pasif öznelere ya da İde'nin yüklemi olarak İde'nin zamanda gerçekleşmesini sağlayan bu kahramanlara yönelik sözlerini Hegel şöyle sürdürür:

Zorunlu olanın ve *zamanı gelenin* bir iç görüşünü taşımışlardır. Bu tam olarak zamanlarının ve dünyalarının Gerçekliğidir... Dünya-tarihsel insanlar, bir çağın Kahramanları öyleyse kavrayışlı insanlar olarak tanınmalıdır; eylemleri ve söylemleri zamanın en iyisidir. (Hegel, 2006:30)

Hegel için dünya tarihi İde'nin zamansal açılımı olarak gerçekleşse de, tarihte olup bitenler rast gele, geliş güzel biçimde bir araya gelmiş şeylerden oluşmaz. Zamansal süreç/tarih birbiri ardı sıra gerçekleşen “zorunlu olanın ve

zamanı gelenin” sergilendiği sahnedir. Engels’in belirttiği gibi, Hegel “tarihte bir iç gelişme, zincirleme bir iç bağlantı olduğunu kanıtlamayı” (Engels, 2005:30) amaçlamaktadır. Amacının ne kadarını gerçekleştirdiği buradaki konunun sınırları dışına taşmaktadır. Ancak konu itibarıyla önemli olan, Hegel’in amacı gerçekleştirirken kullandığı zamansal/ve tarihsel bakış açısıdır. Bu bakış açısında tarih yapay ve doğal aşamalara ayrılmaz. Tarihte gerçekleşenler zamanı gelenin gerçekleşmesi olarak görülür. Kahramanlar eylemlerinde/ereklerinde zorunlu olanı ve zamanı geleni gerçekleştirdikleri için bu kahramanların yapıp ettiklerini ne kadar idealist bir kaynaktan ortaya çıkmış olursa olsun zaman bakımından değerlendirilmesinin önünü açar.¹

Hegel’in konuları tarihsel olarak ve belirli ilişkiler bağlamında ele almasına ilave olarak, yönteminde önemli olan ikinci bir nokta daha vardır. Bu tarihin/zamansal sürecin sürekli bir oluş hali olarak değerlendirilmesidir. Her şey sürekli olarak değişmekte, sürekli olarak kendini yadsımakta ve bir başka şeye dönüşmektedir. Böylece Hegel tarihsel süreçlerdeki geçiciliği vurgularken her hangi bir ‘an’ın nihai ‘an’ olmadığına dair bir analiz yürütür. Ancak belirtildiği gibi, bu süreci kendi döneminde sonlandırarak Prusya İmparatorluğu döneminde aklın gerçekleştiğini vurgular. Başka deyişle çelişkiler tükendiğinde tarihin sonuna gelinir.

Kendi döneminde aklın gerçekleşmesi ile sivil toplum çelişkiden arınmıştır. Tarihin hareket ettiricisi olan çelişkiler aklın kurnazlığınca çözüme kavuşturulduğundan tarihin sonu gelmiştir. Bu süreçte Hegel’in çelişkiye verdiği önemi aşağıdaki sözleriyle aktarmak mümkündür.

Çelişki hem gerçekte hem de düşüncelerde bir kaza,
bir anormallik ya da bir süre sonra geçecek bir
hastalık nöbeti olarak görülür. Çelişki bütün

¹ Engels kendisi ve Marx için bunun önemini şu sözleri ile açıklamaktadır. “[Hegel’in] tarih felsefesindeki bir çok şey... temel anlayışının yüce niteliği bu gün de hayranlığa layıktır. *Phénoménologie*’inde, *Estetik*’inde, *Felsefe Tarihi*’nde, her yerde tarihin bu yüce anlayışı girer, ve her yerde konu, tarihsel tarzda, soyut olarak baş aşağı edilmiş olsa da, tarih ile belirli ilişki içinde incelenir. Büyük yankıları olan bu tarih anlayışı, yeni materyalist görüş tarzının doğrudan teorik önkoşulu oldu... İdealist örtülerinden arındırarak, diyalektik yöntemi, düşünce gelişiminin biricik doğru şekli saf biçiminde ortaya çıkarmak işini başarabilecek tek adam, Marx idi. Marx’ın ekonomi politığın eleştirisinde temel görevini yerine getiren yöntemi geliştirmesini, biz, onun bakımından, esas materyalist dünya anlayışından hiç de daha az önemli olmayan bir sonuç saymaktayız” (Engels, 2005: 30).

hareketlerin ve yaşamın kökenidir ve bir şey Çelişki içerdiği sürece hareket edip itki ve etkinliğe sahip olur (Hegel'den akt. Callinicos, 2005:72)

Marx'ın Hegel'den iki önemli şeyi aldığı söylenebilir. Bunlardan ilki, toplumun gelişimini/ilerleyişini anlamada içinde çelişkinin özel bir öneme sahip olduğu diyalektik yöntem iken; ikicisi ise, Hegel'in diyalektiği idealist biçimde yorumlamasından kaynaklanan kendi dönemindeki sivil toplumda çelişkinin ortadan kalktığı savındaki çelişkidir.

Çelişki Marx'ta somut dünyanın çelişkisidir. Ampirik olarak gözlem konusudur. Sivil toplumda çelişkinin ortadan kalktığı savı da ampirik gözleme uymadığı anlamında bir çelişkidir. Yöntemin mantıksal bir kusuru değildir. Ancak söz konusu olan Marx olunca ampirik gözlemden kast edilenin ne olduğu da açıklanması gereken önemli bir konudur. “Eğer şeylerin görünüşleri, biçimleri ve doğaları tamamen özdeş olsaydı, bütün bilim gereksiz olurdu” sözlerinde olduğu gibi, Marx için ampirik gözlem var olan gerçekliği tespiti ile sınırlıdır. Örneğin, ekonomik ilişkilerin doğası her zaman sadece ampirik gözlem ile tespit edilemez. Aksine bazı süreçler vardır ki, “Sürecin ara adımları sonuçta ortadan kaybolur ve arkalarında bir iz bırakmazlar” (Marx, 1993a:108). Ampirik gözlemden türetilen çelişkilerden kasıt, Hegel'de olduğu gibi, diyalektik tarihe uygulanan mantıksal bir formül olmamasıdır. Diyalektik ve dolayısıyla çelişkiler tarihin içindedir. Tarihsel hareketin *a priori* olarak oluşturulan mantıksal formüle uydurulması ve tarihsel hareketin buna uygun olarak gerçekleştiğini kanıtlanması değildir. “Tersine; gerçekte sürecin kısmen nasıl gerçekleştiğini, kısmen de mutlak olarak nasıl gerçekleşeceğini tarih aracılığıyla tanıtladıktan sonradır ki Marx, bu sürecin ayrıca belirli bir diyalektik yasaya göre gerçekleşen bir süreç olarak nitelendirir (Engels, 1995:210). Daha sonra üzerinde durulacağı gibi, Marx'ta *a priori* bir ilkeye ya da İde'ye değil tarihsel sürece verilen bir öncelik söz konusudur. (Ayrıca Bkz. Sayers, 1994:19 ve Filho, 2006:44-7)

Diyalektik yöntem ile tarihi ilerleten Hegel'deki çelişkiyi gösterebilmek için Marx'ın tekrar İngiliz ekonomi politiğine dönmesi gerektir. Ancak bu kez Smith'e değil, Ricardo'ya.

Sivil toplumun anatomisini ortaya çıkarabilmek için ekonomi politiğe yönelen Marx, Hegel ve Smith'in harmoni gördüğü yerde çelişki görür (2005a:40). Söz konusu olan çelişki daha önce Ricardo tarafından "sivil toplumun temel ekonomi mekanizmalarına" sokulmuş olan sınıf çatışmasıdır (Callinicos, 2005:66). Sivil toplumun içindeki bu çatışmaya dikkat çeken Marx bunu analizlerinde merkezi bir önemde kullanır.

İngiliz ekonomi politiğinin zirvesi olarak değerlendirilmesine rağmen Ricardo, Marx'ın eleştirilerinin en şiddetlilerine maruz kalır. Saf haline ulaşan İngiliz ekonomi politiği Ricardo ile birlikte mantıksal gelişimini tamamlamıştır. Kendi içinde tutarlı bir sistem olarak kapitalist ilişkilerin ölümsüzlüğünün gösterildiği bu teorik sistem ile Ricardo kendi geleneği açısından zirve niteliğini fazlası ile hak etmektedir. Marx'ın eleştirilerinin burada ilgileneceği nokta da kapitalist üretim ilişkilerinin ölümsüzlüğü anlayışına Ricardo'nun yaptığı 'katkı'dır. Ricardo toplumdaki sınıf çatışmasını tespit etmiş olmasına rağmen, bundan tarihsel bir hareket türetmez. "Üretimi ölümsüz bir gerçek olarak ele alıp, tarihi ancak bölüşüm alanına sürgün eden" (Marx, 1999:34) Ricardo için bölüşüm alanındaki dinamizme rağmen, işçi, sermaye gibi kategoriler ölümsüz evrenseldir.

Smith'in ticari sistem ile dolaylı biçimde savunduğu tarihin sonu kavramı ile bir tartışması olmayan Ricardo için Smith'in diğer üç aşaması söz konusu olduğunda analizi Smith'in analizinin dahi gerisinde kalır. Çünkü tümdengelimci, statik ve soyut metodoloji nedeniyle Ricardo için ticari sistem sadece tarihin sonu değildir. Bütün tarih Ricardo açısından o 'an'dır. Bölüşümü ekonomi politiğin asıl konusu haline getirirken, üretim konusunda zaman-sız kategoriler geliştirmesi ve üretim alanını değişmeyen veri olarak kabul etmesi Marx'a göre, doğru bir metodoloji değildir. Hobsbawm'ın belirttiği gibi, "*Her türlü toplumsal değişimin toplumsal genel mekanizmasını saptamaya çalışan üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki karşıtlıkların dönemsel gelişmelerini*" (Hobsbawm, 1992:11) araştıran Marx için bölüşüm ilişkileri üretici güçlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bütün bunlara rağmen Ricardo'nun analizi yine de önemlidir. Çünkü sınıf çatışması ya da ücret-kâr çatışmasının tespit edilmesi sivil toplumun metafizik kökenli görünmeyen el

veya idealist kökenli aklın kurnazlığı vasıtası ile harmoni içinde işleyeceği yönündeki fikirlere vurulan bir darbedir. Böylece Smith'in *deux ex machina* görünmeyen el ile kutsadığı ticari sistemin içindeki ücret-kâr çelişkisinin giderilmesi, başka bir deyişle toplumun harmoni içinde kalabilmesi için Tanrı'nın elinden daha fazlasına ihtiyaç duyulabileceği düşüncesine Ricardo kapı aralamıştır.

Ricardo iktisadi İngiliz ekonomi politiği açısından hem bir zirve hem de bir ölüm çanı olduğundan araladığı bu kapı anaakım iktisadi temsil edecek olanlar tarafından hızla kapatılmıştır. Değer ve bölüşüm kavramlarına odaklanmış analizi kolaylıkla kapitalist üretim ilişkilerini eleştirel bir perspektiften yorumlanabildiğinden bu anlamda Ricardo burjuva ekonomi politiği için ölüm çanı çalmaktadır (Marx, 1993a:23, Savran, 1997). Esas olarak çalınan çan birbirinden farklı iki iktisadi teoriyi toplumsal gerçekliğin analizi yapmaya çağırıyordu. Birincisi tarihi sadece bölüşüm alanına hapsetmeyip, üretim ilişkilerinin de tarihsel olarak evrildiğini ve bu nedenle de üretimin yasalarının ölümsüz yasalar olamayacağını savunan Marxist iktisattır. Bu iktisat Ricardo'nun analizindeki değer, bölüşüm, sınıf çatışması önemli kavramları alıp bunlardan tarihsel bir hareket üretir. Öte yandan, mantıki tutarlığı yüksek ve kendi içine kapalı teorik bir çerçeve olarak o güne kadar ki iktisadi analizler için de zirve noktasıdır. Toplumsal gerçekliği ölümsüz doğa yasaları gibi analiz ederek, toplumun tarihsel hareket ile ilgilenmeyen neoklasik iktisat ise çanın sesini duyan bir diğeridir.

Marx kapitalizm ve onun eğilimlerine yönelik analizinde, özel önem verdiği sınıf çatışmasının kullanım alanı sadece kapitalist üretim ilişkileri ile sınırlamaz. Geriye/tarihe yönelik analizler için de sınıf çatışması önemlidir. Bu kullanım sivil toplumdaki ücret-kâr çelişkisine benzer çelişkilerin ortaya çıkarılması için bir rehber niteliğinde bir kullanımdır. Hegel'den aktarıldığı gibi, incelenen hangi dönem ise, o dönem için "kendinde ve kendi için zamanı gelmiş" merkezi çelişkinin ortaya çıkarılmasındaki rehberdir. Kapitalizm için saptadığı bu çelişki Braudel'in ifadeleri ile "bir başka insan evrenine" (Braudel, 1992a:27) geçildiğinde yerini bir başka çelişkilere bırakır. Bu yöntemi Marx şu sözleri ile ortaya koyar.

İnsanın anatomisi, maymunun anatomisi için bir anahtardır. Alt sınıf hayvan türlerinde üst bir biçimin habercileri olan imleri ancak bu üst biçimin kendisini tanıdıktan sonra anlamak olanaklı olmuştur. Böylece burjuva ekonomi, bize, antik çağ ekonomisinin vb anahtarını vermektedir. Ama bütün tarihsel farkları silen ve bütün toplum biçimlerinde burjuva toplumu gören iktisatçıların yaptıkları gibi değil (Marx, 2005a:264).

Marx, Braudel kısmında üzerinde durulduğu gibi, oluşturduğu modeli tarihte hareket ettirerek onun zamansal sınırlarını tespit eder. Böylece kapitalizm üzerine yaptığı analizleri olduğu gibi, antik çağa veya kapitalizmden farklı herhangi bir toplumsal örgütlenmeye taşımaz.

Bu noktada Marx'ın Hegel'den ayrıldığı bir hususa dikkat çekmek gerekir. Antik çağların, feodalitenin kendine has özelliklerinde aranan çelişkileri yaratanlar “*gerçek* bireylerdir” (2004:44). İlk öncülü İde olan Hegel'in aksine Marx için tarihi yapan ilk öncül üretici insan etkinliğidir. Tarihi başlatan “Yaşamlarını sürdürebilecek durumda” olan insanlar, “ilk gereksinmenin kendisini bir kez sağladığında” bu “sağlama eylemi ve bu sağlama işinden kazanılmış olan alet, yeni gereksinimlerin yaratılması” sürecindeki “ilk tarihsel eylemdir” (2004:52-3). İlk öncül olan insanın üretici etkinliğinden başlayan Marx açısından insan tarihi oluştururken kendisini de bu sürecin içinde diğer insanlarla ilişkileri bağlamında tekrar tekrar oluşturur ve bu süreç bitimsizdir. Ancak insanın *gerçek* yani üretici etkinliğe yol açan ve yön veren insan olması onun tarihi istediği gibi yapması anlamına gelmez. Asıl vurgulanmak istenen Hegel'de edilgin bir varlık olan insanın Marx'ta etkin bir varlık olarak ele alınmasıdır. İnsan etkin bir varlık olsa da tarihe istediği biçimde yön vermesinin önünde çeşitli kısıtlar vardır. Varolan kısıtların tümünü birden ifade edebilecek kısıt ise, bizzat tarihin kendisidir. Tarihin her döneminde farklı farklı koşullarda yaşayan insanlar geçmişten kendilerine aktarılan koşulların etkisi altındadır.

Belirli bir tarza göre üretici faaliyette bulunan belirli bireyler, bu belirli toplumsal ve siyasi ilişkilerin içine girerler... ama bu bireyler kendilerinin ya da başkalarının kafalarında canlandırdıkları bireyler

değil, *gerçek* bireyler, yani etkide bulunan maddi üretim yapan, dolayısıyla belirli maddi ve kendi iradelerinden bağımsız sınırlılıklar, verili temeller ve koşullar altında faaliyet gösteren bireylerdir...*gerçek* yaşayan bireyin kendisinden yola çıkılır ve bilince de *o bireyin* bilinci olarak bakılır...Öncüller insanlardır, ama herhangi düşlemsel yalıtılmış ve değişmezlik içindeki değil, belirli koşullar altındaki gerçek ampirik olarak gözlenebilir gelişme süreci içindeki insanlardır (Marx, 2004:44-6)

Üretici etkinlik içindeki insanın ilk öncül olarak kabul edilmesi, Marx'ın ayakları üzerine oturttuğunu söylediği (1993a:28) Hegel'in diyalektik yönteminden ayrıldığı temel nokta olarak alınabilir. İde'nin zamansal açılımını gerçekleştiren edilgen bireylerin yerine *gerçek*, etkide bulunan etkin bireyleri koyan Marx sadece Hegel'deki edilgen varlığı yadsımakla kalmaz. Bu aynı zamanda, zamansal sürecin zamansal olmayan İde'ye karşı kazandığı epistemolojik bir önceliktir.

Smith, Ricardo ve J.S. Mill'i iktisatçılar olarak niteleyen Marx (1970:72) onları şu sözlerle eleştirir.

İktisatçıların bir tek işlem biçimi vardır. Onlar için ancak iki tür kurum vardır, yapay ve doğal. Feodalizmin kurumları yapay kurumlar, burjuvazininkiler ise doğal kurumlardır... İktisatçılar bugünkü ilişkilerin –burjuva üretim ilişkilerinin- doğal olduklarını söylerken, zenginliği yaratmış olan ve üretici güçlerin doğaların yasalarına uygun olarak geliştirmiş bulunan ilişkilerin bugünkü ilişkiler olduğunu söylemek istiyorlar. Bundan ötürü bu ilişkiler, zamanın etkisinden bağımsız, doğal yasalardır. Bunlar her zaman toplumu yönetmekle yükümlü ölümsüz yasalardır. İşte bundan ötürüdür ki, bir zamanlar varolan tarih, bundan böyle yoktur (Marx, 1979:129)

Ekonomi-politik için zamanın etkisinden bağımsız doğa bilimlerindeki benzer yasa fikrine karşı çıkan Marx'ın teorik faaliyetinin içine zamanı yerleştirme yöntemi aşağıda üç alt başlık altında tartışılacaktır. İlk başlıkta, yukarıda değinilen diyalektik yöntem ele alınacak ve bu yöntemde önemli işlevler yerine getiren çelişki, bütünsellik ve nicel-nitel değişim kavramları

tartışılacaktır. Böylece, bu kavramlar çerçevesinde bir analizin ait olduğu toplumsal örgütlenme biçiminin zamanını yansıtırma biçimleri tartışmaya açılacaktır.

İkinci aşamada ise, soyutlamanın Ricardo'da olduğunun aksine, zamansız ve ideal bir tipe karşılık gelmesinin zorunlu olmadığı gösterilecektir. Ayrıca bu alt bölümde Marx'ın soyutlama yöntemini zamansal referansları bağlamında kullanmasının ekonomi-politik için önemi ortaya konulacaktır.

Her iki kavram da Marx'ın insanın kendi ürünü olan iktisadi-sosyal evren karşısındaki erksizliğini (ya da bu yanılsamayı) ifade etmek için geliştirilmiştir. Söz konusu erksizliğin iktisatçıların teorilerinde sürekli olarak vurgulanması sonucudur ki, iktisadi-sosyal evren işleyişine ve düzenlenişine karışamayan, insandan ve zamandan bağımsız yasalara sahip doğal bir evren kategorisine dönüştürölüp düzenlenmesi görünmeyen ele havale edilmiştir.

Son aşamada ise, "daha önce hiçbir sistemin olmadığı kadar baştan sona zaman ile ilişkili olan" kapitalist sistemin zaman algılanışına yönelik sağduyuda gerçekleştirdiği değişime değinilecektir.

I. DONMUŞ ŞEYLER ANALİZİNDEN, ŞEYLERİN OLUŞUM SÜREÇLERİNE: DİYALEKTİK

Geride bıraktığı hacimli eserler ile karşılaştırıldığında, Marx'ın kullandığı yöntemle ilişkin doğrudan yaptığı tartışmalar görece azdır. Kullandığı yöntem genellikle yazılarının arka plandadır. Ancak bu durum yöntem tartışmasını önemsiz gördüğü anlamına gelmez. Aksine Lukacs'ın hayli iddialı biçimde dile getirdiği gibi, eğer Marx'ta herhangi bir ortodoksiden bahsedilecekse bu yöntem konusunda yani diyalektik yöntemle bağılılıkta olmalıdır (Lukacs, 1971:1).

Temel iki sorunun çözümü Marx için diyalektik yöntemle bağılı kalınarak gerçekleştirilebilir. Bunlardan ilki toplumsal gerçekliğin tarihsel ve organik hareketi; diğeri ise, bu harekette özgül bir gerçekliği ifade eden kapitalizmin

analizidir. Marx iktisadi analizi bir “mantık sorunu”na veya “düşünce mekanizması”nın ürünleri olan evrensel insan doğası, ideal piyasa mekanizması gibi varsayımlar ret etme aşamasında attığı adımları “maddi yaşamın mekanizmaları”na odaklanarak gerçekleştirir (Malmberg, 1992:107). Maddi yaşamın kendisi formel mantığı aşan süreçlere sahiptir ve bu süreçler ancak diyalektik olarak ifade edilebilir.

Hegel toplumsal gerçeklik bağlamında bu soruna, hala önemini koruyan bir çözüm getirmiştir. Doğadaki süreçleri ile tarihteki süreçleri birbirinden ayırmaya dayanan bu çözüme göre, doğadaki süreçler kendini tekrar eder.² Tarihteki süreçlerde ise, böyle bir tekrar yoktur. İde tarihte sürekli olarak kendini farklı biçimlerde gerçekleştirir (Rotenstreich, 1987:4). Prusya İmparatorluğu dönemine kadar İde kendini sürekli olarak farklı biçimlerde gerçekleştirerek tarih kendini tekrar etmeden ilerleme kaydetmiştir. Hegel’in kendini sürekli tekrar ettiğini belirttiği, doğanın Newtoncu paradigmadan yorumlanışında ise, ne bir ilerlemeden ne de bir gelişmeden söz etmek mümkündür. Daha önce gösterildiği gibi, Newtoncu paradigma kapalı bir sistemdir. İşlemeye başladığından beri, aynı kalarak varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle de tarihteki süreçlerin aksine bu paradigmanın süreçlerinde kendine has bir zamansallık yoktur. Ezeli ve ebedi olarak aynı yasalara bağlı kalır. Söz konusu olan yasalar, “hep aynı kalan ...Newton’a göre ölümsüz göksel cisimler”in yasalarıdır (Engels, 1995:69).

Bu yasaların nasıl bir zaman anlayışına bağlı olduğu Newton’ın incelendiği bölümde belirtildi. Ancak burada bir başka zaman anlayışına vurgu yapabilmek için bu anlayışı kısaca yeniden belirtmek gerekmektedir. Zaman konusunda gelenekselleşmiş görüşü temsil eden Newtoncu paradigmada devinim ve birbiri ardı sıra gelme zamanın *içinde* gerçekleştiği kabul edilir. Çünkü zaman her şeyden bağımsız bir varlık, doğal bir olgudur. Bu zaman anlayışına yöneltilen eleştirilerden biri, eleştirisini zaman ile devinim arasında kurulan ilişkiyi yeniden tanımlayarak gerçekleştirir. Bu görüşe göre, devinim ve birbiri ardı sıra gelme zamanın *içinde* gerçekleşmez.

² Hegel kast ettiğinin dönemin doğa paradigması olan Newtoncu doğa anlayışı olduğu belirtilmelidir.

Aksine devinim ve birbiri ardı sıra gelme zamanı doğurur. Sözü edilen eleştiriyi Hayden şu sözlerle dile getirir.

Bugün devinim zamanı tanımlar. Birbiri ardı sıra gerçekleşen olaylar arasındaki süre, atomik salınımlar veya zaman saatleri veya renk değişimleri gibi başka devinimler ile ölçülür. Birbiri ardı sıra gerçekleşen olaylar herhangi bir zaman ipi veya zamansal düzlem (*temporal plane*) ile birbirine bağlanmaz (Hayden, 1987:1282).³

Devinimin zamanı tanımlaması veya ortaya çıkarması savı ileri sürüldüğünde, deviniminden ne kast edildiğinin açıklanması önem kazanmaktadır. Burada devinimden veya birbiri ardı sıra gelmeden sadece göksel veya yersel cisimlerin basit yer değiştirmeleri anlamına gelen konumsal farklılıkları yaratan devinim kast edilmez. Örnek vermek gerekirse, Aristo bahsinde tartışıldığı gibi, devinim “yer değiştirmeye ek olarak, nicelik ve büyüklüğün değişmesini de içerir” (Russell, 2002:347). Buna ek olarak aynı bölümde üzerinde durulduğu gibi, potansiyel varlığın fiili varlığa dönüşmesinde anlamına gelen tohumun filizlenmesi, filizin büyümesi de birer devinimdir. Dolayısıyla zamanı ortaya çıkaran devinim sadece konumsal farklılığa neden olan yer değiştirme ile sınırlı değildir.

Ancak, burada bir sorunun ortaya çıkması kaçınılmazdır. Yeryüzünde ve gökyüzünde pek çok devinim söz konusudur. Tohumun filizlenmesi, yaprağın yere düşmesi, kalbin atması (ki Galileo ilk deneylerinde kendi kalp atışlarını zaman ölçer olarak kullanmıştır), dünyanın güneş etrafında dönüşü, suyun kaynaması, ateşin sönmesi vb. hepsi birer devinim örneğidir. Sayısı pek çok olan ve birbiri cinsinden ifade edilmesi güç bu devinim türlerini, ortak bir payda altında toplayabilecek en iyi, en düzenli devinimin gökyüzündeki devinimler olduğu düşüncesini üzerinde durulduğu gibi, Aristo ortaya atmıştır.

³ Hayden’in belirttiği türden zaman anlayışını Hegel de benimsemektedir. “Her şeyin zaman içinde ortaya çıktığı ve yıkılıp gittiği söylenir, öyle ki herşeyden soyutlandığında, yani zamanın ve uzamın içeriğinden soyutlandığında, arkada bir tek boş zamanla boş uzam kalmış olur, başka bir deyişle, zaman ve uzam *sanki kendileri için varmışlar gibi tasarlanmışlardır*. Ama herşey zaman içinde ortaya çıkıp gitmez, zamanın kendisidir bu oluş, ortaya çıkış ve yıkılıp gidiş... Zaman, bir akım içinde ortaya çıkıp yutulup giden her şeyin bulunduğu bir kap değildir. Zaman yalnızca işte bu yıkılıp gitme soyutlamasıdır. Şeylerin zaman içinde olmalarının nedeni sonlu olmalarıdır; zaman içinde yer aldıkları için yıkılıp gitmezler, zamansal olanın ta kendisidirler zaten... Demek ki gerçek şeylerin sürecidir zamanı oluşturan” (Hegel’den akt. Mays, 1997:67)

Böylece Aristo örneğin, tohumun bitkiye dönüşümündeki devinimde geçen süre –kendi deyiimiyle devinimin sayısını- ile taşın yere düşmesindeki devinimdeki geçen süreyi birbiri cinsinden ifade edilebilecek yapay zamansal ipe ulaşmıştır.

Tüccarın zamanı kendini kabul ettirdiğinden bu yana toplumsal alandaki yapay zamansal ip, her ne giderek kadar atomik saatlere de başvurulsa, gökyüzündeki hareketlere göre düzenlenmiş saat-zamandır. Ancak böyle olmakla birlikte, toplumsal alanın kendisinde olan topyekûn bir devinim vardır ki hem toplumun saat-zaman ile kurduğu ilişkiyi hem de zamana yönelik algılamasını değiştirir. Sözü edilen bu topyekûn devinim, Braudelci anlamda toplumun “yapı”sal, Marxçı anlamıyla da toplumun üretim tarzında meydana gelen değişimdir.

Üretim tarzlarının değişimi ile, toplumun zamanı tanımlama ve kullanma biçimleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmek isteyen E.P. Thompson ilkel insanlar için geçerli olan durumu Evans-Pitchard’dan aktardığı şu sözler ile ortaya koyar. “Günlük kronometre sığır saati, köye ilişkin işlerin akışıdır, günün saati ya da gün içinde zamanın akışı bir Nuer için her şeyden önce bu görevlerin birbirini izlemesi ve birbiriyle ilişkisiydi”. Thompson Cezayir köylülerine ilişkin benzer bir başka örneği ise, P. Bourdieu’dan aktarmaktadır. “Hiç kimsenin egemen olmak, kullanmak ya da tasarruf etmeyi düşünmediği zamanın geçişine kayıtsız bir umursamayış ve teslimiyetçi bir tutum... Telaş, şeytanca bir hırsıla karışık görgü yokluğu olarak görülür.” (Thompson, 2006: 440-441). Bu örnekler antropolojinin kapsamında yerel veya arızı durumlar olarak değerlendirilmemesi gerekir.

Guervich zaman algılayışlarının sadece farklı toplumlar arasında ortaya çıkmadığını, bir toplumun içsel yapısında ortaya çıkan gelişmelerinde benzer farklılar yaratacağını vurgulamaktadır.

Üretimin gelişimine, sosyal ilişkilerin evrimine ve insanın doğal çevresine karşı kazandığı ilerlemenin her aşamasına dünyanın algılanma yöntemindeki özgüllük eşlik eder. Bu bağlamda, ortaya çıkan bütün kategoriler, ‘zaman’ da dahil sosyal pratiği yansıtır (Guervich, 1976:229).

Sosyal pratiği değiştiren bir etmen olarak kapitalizm ile kapitalizm öncesi toplumlar arasında bir ayrıma giden Guervich kapitalizm öncesi dönemde zamanın her daim yerel olduğunu belirtir. Ancak burada yerellekle kastedilen zaman algılayışların yerel toplumların sosyal pratiği ile zaman arasındaki ilişkidir. İlişkinin kendisi ise evrenseldir. Toplumların topyekün devinimine tekabül eden şey sosyal pratiğin değişimidir. Sosyal pratik Guervich'in belirttiği gibi üretimde, sosyal ilişkilerde ortaya çıkan gelişmelerle birlikte değişir (Guervich, 1976:243).

Toplumsal üretim biçimlerindeki değişimler, insanlık tarihindeki tüm toplumları aynı tarihlerde ve aynı yoğunlukta etkilememiş olsa da tüm toplumlar-tamamen kapalı kalmış birkaç örnek dışında- aşağıda Hobsbawm'dan aktaracağımız sözlerdeki benzer değişimler gerçekteşirmiş ve/veya buna maruz kalmışlardır.

Tarihte kaçınılmayacak temel bir soru vardır; o da şudur: insanlık mağara adamından uzay gezgini durumuna, eski devirlerdeki uzun, azı dışlı kaplanlardan korktuğumuz zamandan nükleer patlamalardan korktuğumuz bir zamana (yani doğanın getirdiği tehlikelerden değil, biz insanların, kendimizin yarattığı şeylerden korktuğumuz bir çağa) nasıl gelmiştir? (Hobsbawm, 1999b:47).

Hobsbawm sorunun asıl muhatabını tarihçiler olarak belirlese de teorilerini zaman ve mekan tanımaksızın evrenselleştiren iktisatçılar da sorunun bir kısmının muhatabıdır. Teorilerinde sadece tüccarın zamanını kullanan anaakım iktisat teorisi (Hayden, 1987), zamanı tüccarın zamanı olarak algılamayan Neur ve Cezayir köylüleri örneğindeki gibi toplumları anlamak için kullanılabilir mi? Bu soruların yanıtlanması gerekir. Çünkü tüccarın zamanını kullanan anaakım iktisat teorisi için, zaman kavramı kısıtlı olan bir kaynağı ifade etmektedir. Sürekli aktığı için her anı değerlendirilmesi gereken bir kaynaktır. Oysa zamanın bu biçimde değerlendirilmeye açık olması için, zaman ile kazanç arasında kurulabilecek ilişkilerin ortaya çıkmış olması gerekir. Ancak bu durumda zaman akışı herhangi bir türden kazancın (kâr, faiz, spekülasyon vb) konusu olabilir. Aksi halde bir Neur için var olan en önemli üretim etkinliği olan sığır yetiştiriciliği ile sınırlı kalındığı bir üretim

biçiminde zaman ‘para’ ile özdeşleştirilemez. Batı Avrupa için zamanın, tüccarın zamanı haline dönüşüm sürecine II. Bölüm’de değinildiği için burada konunun bir başka boyutu ile ilgilenilecektir.

Bu boyut Guervich’in insanın ikinci doğası olarak belirttiği kültür ve kültürün bir ögesi olarak zaman algılayışını değiştiren sosyal pratiğin analizinde kullanılan diyalektik yöntem boyutudur. Marx ilk öncül kabul ettiği üretici insan etkinliğini gerçekleştiren insanı ideal, zaman-sız ve değişmeyen bir varlık olarak kabul etmez. İnsan Guervich’in yukarıda aktarılan tespitlerine benzer biçimde ürettikçe ve doğa ile ilişkileri değiştikçe madden ve manen değişen bir varlıktır. Gereksinimlerini giderdikçe, yeni gereksinimler yaratan üretici etkinliği gerçekleştiren insan gerçekleştirdiği etkinlik değiştikçe onunla birlikte kendisi de değişendir. Çünkü

Açlık, açlıktır, ama çatal bıçakla yenen pişmiş etle giderilen açlık, ellerden, tırnak ve dişlerden yararlanarak parçalanan ve yutulan çiğ etle giderilen açlıktan farklıdır. Üretimin ürettiği şey, yalnızca tüketimin nesnesi değildir, aynı zamanda, tüketim tarzıdır da, ve bu da yalnızca nesnel değil, aynı zamanda öznel tarzda yapılmaktadır (Marx, 1999:29-30).

Sadece üretici etkinliğin değişmesi sonucunda insan kendisini değiştirmez. Diğerleri ile girdiği karşılıklı ilişkiler sonucunda “bireyler elbetteki maddeten ve manen *birbirlerini* yaratırlar” (Marx, 2004:65).⁴ Üretim biçimlerinin değişmesiyle değişen sosyal pratik içinde insanların ve diğer şeylerin analizi bu yüzden onları zamansal süreçleri içinde kavramayı gerektirir. Böylece şeyleri “*in abstracto*” değişmezler olarak kavrayan (Marx, 2005:242) iktisatçıların düştüğü hatayı şöyle tespit eder.

⁴ Benzer değerlendirmeler Marx’ta sıkça bulunmaktadır. Örneğin, (Marx, 2005:82-3 ve Marx,1993:91-3). Marx döneminde Marx’ın teorik çerçevesini en iyi yansıtan eserlerden bir olan *Anti-Dühring* de ise, Engels insan doğası ve onun değişebilirliğine yönelik şunları yazar: “Aydınlanma filozofları için söylemiş bulunduğumuz şey, o çağın iktisatçıları için de geçerlidir. Yeni bilim [Smith bağlamında tüm iktisatçılar kastediliyor], onlar için, çağlarındaki koşulların ve gereksinimlerin dışı vurumu değil ama ölümsüz usun dışı vurumu idi; bu bilimin bulduğu üretim ve değişim yasaları, bu eylemlerin tarihsel olarak belirlenmiş bir biçiminin değil ama doğanın ölümsüz yasaları idiler; bu yasalar, insan doğasından çıkarılıyorlardı. Ama bu insan, yakından bakılırsa, o zaman büyük burjuva haline dönüşmekte olan orta burjuva idi ve doğası da, çağın tarihsel olarak belirlenmiş koşulları içinde üretimde bulunmaya ve ticaret yapmaya dayanıyordu” (Engels, 1995:232-3).

[Onlara] bu 18. Y.Y. bireyi, *varoluşu geçmişe uzanan* bir ideal olarak görünmektedir. Onlar, bunda tarihsel sonuç değil, tarihin bir çıkış noktasını görmektedirler, çünkü onlar, bu bireyi kökeni tarihte olarak değil ama doğa tarafından konumlandırılmış olarak, insan doğası kavramlarına uygun doğal birey olarak değerlendirmektedirler (Marx, 2005a:238).

İktisatçıların tasarladığı bu bireyi Marx, üretici etkinliğe ve harekete verdiği epistemolojik öncelik nedeniyle eleştiriye açar. Harekete verilen epistemolojik öncelik şeyleri “yaşamları içinde değil, ölümleri içinde” (Engels, 1995:64-5) anlamaya çalışılmasını engeller. Harekete verilen epistemolojik önceliğe ve bu hareketi dolayısıyla da toplumlardaki zamansallığı sağlayan çelişkiye bir sonraki alt bölümde değinilecektir.

A. Toplumun Hareket ettiricisi Olarak Çelişki:

Bir önceki alt bölümde değinildiği gibi, zaman ile devinim arasında kurulan ilişkide devinime öncelik veren görüşler mevcuttur. Geniş anlamıyla devinim içinde hem nitel hem de nicel değişimleri barındırır. Devinim ile zaman arasında kurulan ilişkide değişimin hangi tür bir değişim olduğunun ilk aşamada bir önemi yoktur. Sorun bu biçimde ele alınınca egemen sosyal bilim/iktisat teorisi bakımından pek çok tartışmanın ortadan kalktığı iddiası ortaya atılabilir. Çünkü egemen sosyal bilim paradigması değişimi inkar etmez (Ollman, 2003a:65). İktisat teorisi bağlamında örnek verilecek olursa, her ne kadar iktisat teorisi değişmez yasalarla ifade edilmeye çalışılırsa çalışılsın toplumun niceliksel iktisadi parametrelerinde saat saat, gün gün yıl yıl niceliksel değişimlerin gerçekleştiğini hiçbir biçimde inkar etmez. Hatta Smith örneğinde olduğu bazı analizler toplumsal gerçeklikte ekonomik parametreleri aşan niteliksel değişimlerin olduğu kabul edilmiştir.

Ampirik gerçekliğin kendisini apaçık sunan görünümünde gerçekleşen değişimlerin tespiti konusunda ne neoklasik ne de klasik iktisatta bir sorun vardır. Bu bağlamda örneğin kişi başına düşen gayri safi milli gelirin büyüme

hızı vs. gibi parametrelerdeki değişimin varlığı üzerine yapılacak tartışma ölçüm hassasiyetleri tartışmasını aşamaz. Gayri safi milli gelirdeki değişim gibi, feodal üretim ilişkilerinden kapitalist üretim ilişkilerine geçilmesi de sürecin her aşaması ampirik olarak gözlenemese de veridir. İster aşamalar teorisindeki gibi toplumsal gerçeklikte nitel bir değişime işaret etsin, isterse herhangi aşamanın içinde gerçekleşen niceliksel büyüklüklere sorun sadece değişimin varlığı değildir. Sosyal bilim/iktisat teorisi açısından değişimin varlığından belki de daha önemli olanı değişimin niçin ve nasıl gerçekleştiğidir.

Egemen sosyal bilim paradigması değişimi sadece nasıl sorusuyla sınırlandırarak, kökleri Heraklite değin giden bir gelenekten kendini farklılaştırır. Nasıl sorusu değişimi incelenen nesneye dışsal kabul eder. Toplumsal analizi 'şey'lerin analizine dönüştüren bu yaklaşımı Ollman şu şekilde açıklamaktadır:

Günümüz egemen sosyal biliminde şu görüş kabul edilir: şeyler var olur ve değişime maruz kalır. Bu ikisi mantıken birbirinden bağımsızdır. [Bu anlayışa göre], tarih şeylerin başına gelendir, tarih şeylerin doğalarının bir parçası olarak görülmez. Nesnelerin değişimi daha baştan nesnelerden ayrı tutulması nedeniyle değişimi incelemek de güçleşir (Ollman, 2003a:65).

Diyalektik düşünce, değişimi incelenen nesneye içkin kabul eder. Değişim ve nesne birlikte kavranılmaya çalışılır. Gündelik sağduyuya ve formel mantığa aykırı gibi görünen bu durumun felsefe tarihindeki bilinen en eski örneği Heraklit'in "Aynı ırmağa iki kez girilmez" fragmanıdır. Irmak gözümüzün önünde duran ırmaktır ancak aynı imiş gibi görünen bu ırmak bir veya birkaç özelliğinden ötürü aynı ırmak olmaktan da çıkagelmektedir. Heraklit muhtemelen bugünkü Küçük Menderes ırmağına bakarak hem $A=A$ hem de $A \neq A$ 'yı aynı anda söylüyordu. Böylece ilk kez Heraklit ve daha sonra Hegel ve Marx değişimi formel mantığın alanından diyalektiğin alanına taşımışlardır. Değişim önce ve sonra ilişkisine indirgenmez. Değişim mutlak olarak birbirinden ayrılamayacak olan süreçleri barındırır. Bu nedenle Küçük

Menderes ırmağı gözümüzün önünde aynı ırmak olarak kalmasına rağmen aynı zamanda o olmaktan çıkar.

Konunun ayrıntılarına geçmeden önce, Marx'ın çelişki (*contradiction*) ve çatışma (*conflict*) kavramlarını kullanımı ile hareket teriminin buradaki anlamını açıklamak gerekmektedir. Marx çelişkiyi mantıksal bir hata olarak kullanmaz. Eleştirdiği iktisadi düşünürlerin analizleri mantıksal bir eksiklik taşıdıkları için hatalı değildir. Çelişki, bir şeyin parçası olduğu bütünün diğer parçaları ile çatışma içinde olması ve süreç içinde hep birlikte bütünü değişikliğe uğratan güçtür (Sowell, 1967:55). İlave olarak çelişki ve çatışma kavramları, örneğin *Katkı*'da ekonomik altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkiyi tartışırken, “bilinç maddi yaşamın çelişkileri ile [yani] üretim ilişkileri ve üretimin toplumsal güçleri arasında var olan çatışmaları ile açıklanmalıdır” (Marx, 1970:21) sözlerinde olduğu gibi birbirini ikame edecek biçimde kullanılır.⁵ Bu nedenle Marx, *Komünist Manifesto*'da “bütün toplumların tarihi sınıf savaşımı tarihi” (1993b:109) sözlerinde olduğu gibi, toplumsal üretim ilişkilerinde, toplumun içinde somut olarak var olan bir çelişkiye işaret eder. Toplumsal gerçeklikteki çatışan öğelerin diyalektik düşüncede ifade ediliş biçimi çelişkidir (Sowell, 1967:55).

Hareket terimi ise, toplumun var olan dinamiğinin ifadesidir. Bu dinamik ile kimi kez feodalizmden, kapitalizme geçişteki gibi nitel bir değişim, kimi kez de kapitalizm içindeki sermayenin yoğunlaşma eğiliminde olduğu gibi sistemin kendi içindeki ancak başka bir şeye dönüşme potansiyeli taşıyan nicel bir değişim kast edilir. Engels *Anti Dühring*'in diyalektik yöntemde nicel ve nitel değişimi tartıştığı bölümünde yukarıdaki anlamıyla hareket ile çelişkinin bir aradalığını şu sözleri ile ifade etmektedir.

Nesneleri dinginlik durumunda ve cansız, her biri kendi başına, biri ötekinin yanında ve biri ötekinden sonra olarak düşündüğümüz sürece, kuşkusuz onlarda hiçbir çelişki ile karşılaşmayız. Nesneleri hareketleri, değişimleri, yaşamları, birbirleri üzerindeki karşılıklı etkileri içinde düşünmeye başladığımız andan başlayarak durum iyiden iyiye değişir. Burada birden bire çelişkiler içine düşeriz.

⁵ Benzer kullanım için ayrıca (Engels, 1995:389)'a bakılabilir.

Yaşam da şeylerin ve süreçlerin kendinde var olan, ara vermeden ortaya çıkan ve çözülen bir çelişkidir. Ve çelişki biter bitmez yaşam da biter, ölüm baş gösterir. (Engels, 1995:193-4).⁶

Çelişki ile hareketi ayrılmaz biçimde birbirine bağlayan Engels için toplumsal bir hareket söz konusu olduğunda ise kast ettiği çelişkilerin yadsınmasıyla gelişime/ilerlemeye neden olan harekettir. Ancak gelişimin/ilerlemenin zorunlu olarak ortaya çıkacağı anlamında *ex ante* bir değerlendirme yapmaz. İlkel toplumlardan kapitalist topluma evrilen insanlık tarihinin hareketinde ilerleme olduğu saptamasını *ex post* olarak yapar. Konunun bu yönü buradaki tartışmanın dışındadır ancak bu tespitlerinden konu itibari ile önemli bir sonuç çıkmaktadır. Toplum/ve tarih bitmiş bir şey (*ready-made*) olarak değil, çelişkiler vasıtasıyla hareket eden karmaşık süreçler toplamı olarak düşünülür (Sowell, 1967:52).

Marx (ve Engels) toplumların gelişimine/ilerlemesine ve bunun karmaşıklığına yaptıkları vurgunun nedenleri üç başlık altında toplanabilir. Nedenlerden ilki, yukarıda alıntılanan Hobsbawm'ın ortaya attığı sorunun sistematik olarak üzerine giden ilk düşünürlerden birinin Marx olmasıdır (Braudel, 1985:95). Her ne kadar araştırmalarını kapitalizm üzerine yoğunlaştırırsa da insanlık tarihinin büyük hareketi ve onu kapitalizme getiren süreçler Marx için her zaman önemli olmuştur. Bundan ayıramayacak ikinci neden ise, tarihin İde gibi zamansal olmayan bir varlık tarafından hareket ettirilmediğini düşünen Marx, bu hareket gerçek nedenlerini ortaya koyma çabasıdır. Gerçek nedenler ise kendilerini ancak zamansal olarak ele verir. Üçüncü ve buradaki konu itibarıyla üzerinde daha çok durulacak neden ise, şeylerin –toplumsal üretici güçlerin, üretim ilişkilerinin, politikanın vb.- bir başka şeye dönüşme süreçlerindeki kendine has karakterlerinin açığa çıkarılması, vurgulanmasına yönelik gayrettir. Örneğin, feodalizmin de, kapitalizmin de yukarıdaki anlamda hareket etmesini sağlayan içindeki çelişkilerdir. Ancak sistemlerin somut olarak ele alındığında çelişkileri

⁶ Sadece insan kurumlarında değil, doğanın her yerinde güçler arasında çelişkiler mevcut olduğuna dikkat çeken Levins ve Lewontin (1985:279-80) Engels'in bu görüşlerine modern biyoloji bakımından desteklemektedirler.

farklılaşır. Her ikisinde de sömüren sömürülen ilişkisi olmasına rağmen, gerek sömürü ilişkisinin doğası gerekse bu ilişkinin toplumsal ve siyasal alandan meşrulaştırılması farklılaşır. Bu nedenle Marx sömüren sömürülen ilişkisindeki çelişki ilkesini Ariadne'nin ipi olarak kullanır. Diyalektik yöntemin diğer bir ögesi olan bütünselliği de dikkate alarak dokuduğu bu ip ile toplumların farklı motiflerini ortaya çıkarma çabasına girer.⁷

Ancak çelişki ilkesinin zaman ve zamansallık söz konusunu olduğunda diyalektik yöntemin diğer ilkelerinden bir önceliği vardır. Çünkü zaman ve zamansallık hakkında doğrudan bunlara odaklanarak bir tartışma yapmayan Marx (Mays,1997:77) için zaman ve zamansallık çelişkilerin neden olduğu tarihsel değişimden türer. Bu nedenle, “Tarihsel süreç, özünde değişiklik içerdiği için, en azından insan ve toplum işlerinde somut örneklemelerinde zaman Marx’ın düşüncesinde özsel bir yer tutar” (Mays, 1997:77).

Marx’ın düşüncesindeki zaman ve zamansallığın tarihsel hareketten/değişimden ortaya çıktığını bu hareketi/değişimi yaratanın ise çelişkiler olduğu vurgulandıktan sonra, çelişkinin kaynağına yönelik bazı tespitler yapılması gerekmektedir. Marx’ın harekete hareketsizlik karşısında epistemolojik öncelik vermesinden anlaşılacağı üzere çelişki esas olarak şeylerin içlerindedir. Marx’ın bu epistemolojik önceliğini Ollman şöyle ifade eder, “denge –her nerede olursa- geçici ve/veya sadece görünüşte veya bir keresinde söylediği gibi hareketin “felç olması”dır (2003a:66).⁸ *Kapital*’in

⁷ Antik Yunan mitolojisinde Ariadne, binbir dehlizli karışık ve karanlık Labyrinthos mağarasındaki canavar ile savaşmak için mağaraya giren Theseus’a kaybolmaması ve çıkış yolunu bulabilmesi için bir yumak ip verir. Theseus ilerledikçe yumağı açar ve canavarı öldürdükten sonra çıkış yolunu bu iple bulur. Ancak Theseus daha sonra Ariadne’yi ve ipini terk eder. Ariadne henüz daha üzülmeye bile vakit bulmadan Dionysos (sürekli devinim ve değişim içindeki özgürlük tanrısı) gelir ve Ariadne’yi ve ipini Olympos’a götürür (Erhat, 2000). Metaforik olarak Ariadne’nin ipini Marx, Ricardo’dan almıştır. Karmaşık geçekliği analiz etmek için Ricardo’nun sınıf çatışmasını –Ariadne’nin ipi- alan ve ona verdiği önem itibarıyla bir anlamda Olympos’a taşıyan Marx ve takipçileri karşısında Ricardo sonrası anaakım iktisat bu ipi terk etmiştir.

⁸ Marx’ın harekete verdiği epistemolojik önceliğin daha sonra değinilecek olan anaakım iktisat teorisi eleştirilerinde kullanılabilecek özel bir önemi vardır. Anaakım iktisat teorisinin en netameli konuları kriz, yüksek işsizlik oranı, aşırı üretim gibi, ekonominin dengesizlik durumlarıdır. Bunları açıklamaktaki zorluk esasen denge durumunun –hareketsizliğin- epistemolojik öncelik olarak kabul edilmesi ve oluşturulan sistemin kendi içine kapatılarak, hareketsizlikten harekete geçilmesinin mekanizmalarının bulunmamasıdır. Bu nedenle dengeden dengesizliğe giden sürecin tetikleyicileri olarak çoğu zaman politik, dış dünya ekonomisi gibi dışsal faktörlere gönderme yapılır. Çünkü denge durumu çelişkisiz bir durum olduğundan onu harekete geçirecek ilk itişin ya dışarıdan gelmesi ya da *sisteme göre* irrasyonel olması gerekir.

Almanca ikinci baskısına 1873 yılında yazdığı önsözde hareketi hareketsizliğe öncelediğini açıkça belirtir.

[Diyalektik] şeylerin mevcut bugünkü durumunu olumlu yanlarıyla kavrar, aynı zamanda da, bu durumun yadsınmasını, onun kaçınılmaz çöküşünü içerir; çünkü *diyalektik, tarihsel olarak gelişmiş her toplumsal biçimi akışkan bir hareket içinde görür ve bu yüzden, onun geçici niteliğini, onun anlık varlığından daha az olmamak üzere hesaba katar* (Marx, 1993a:28-9, italikler eklenmiştir.)

Tarihsel olarak gelişmiş her toplumun hareket içinde bulunmasına koşut olarak, “Burjuva üretim ilişkilerini toplumsal üretim sürecinin en son ve uzlaşmaz karşıtlıktaki biçimi” (2005:40) olarak tanımlayan Marx, daha önceki tüm toplumsal üretim biçimleri gibi bununda içindeki çelişkiler nedeniyle kendini yadsıyacağını belirtir. Ancak burjuva üretim ilişkilerinin toplumsal üretimin en son karşıtlığı olması tespiti içinde örtük olarak dahi tüm toplumların aynı sırayı izleyerek uzlaşmazlıklarını çözüme ulaştıracakları savını içermez. Bununla birlikte kapitalizmi diğer-ilkel komünal, kölecî, feodal, kapitalist öncesi- toplumsal üretim biçimlerinden ayıran çok belirgin bir nokta vardır ki, bu kapitalizm kendi zamanının ve zamansallığının diğer toplumsal üretim biçimlerine nüfuz etmesinde önemli bir faktördür.

Kapitalizmin sözü edilen bu özelliği diğer hiçbir sistemde olmadığı ölçüde dünya piyasasını hedeflemesidir. Çünkü Marx’a göre, “Meta sahibi için yüce fikir bütün dünyanın içinde bir araya geldiği bir piyasadır, *dünya piyasasıdır*” (1970:152-3). Meta sahiplerinin neden *dünya piyasasını* hedeflediklerinin ayrıntılarına burada girilmesine gerek yoktur. Önemli birkaç nokta belirtilerek, kapitalizmin kendi zamanını Ahmet Haşim’in “Müslüman Saati”nde olduğu gibi nasıl dünya zamanı haline dönüştürdüğü izleri sürülebilir. Marx’ın değerlendirmesine göre, kapitalist üretim ilişkileri bir kez ortaya çıkınca sürekli olarak kendini genişletmek ve derinleştirmek ister. Ektansif olarak kendini bir coğrafi bölgeye hapsedmediği gibi, coğrafi olarak bulunduğu her yerde de kapitalist üretim ilişkilerini derinleştirmek çabasıdadır. Kapitalizmin bu eğilimini tespit edebildiğinden dolayı, *Kapital*’de kullandığı ampirik örneklerinde ve çözümlemesinde esas olarak

İngiltere'ye odaklanmasına rağmen, “endüstriyel ücret sahibi kişilerin azınlık olduğu” (Ollman, 1968:574) dönemin Almanya'sındaki tarımsal ve endüstriyel işçilere “bu öyküde senin sözün ediliyor” (Marx, 1993a:17) diyebilmiştir. Dünya piyasasını hedefleyen bu sistem Guervich'in belirttiği anlamda sosyal pratiği de beraberinde taşıyarak insanın ikinci doğasına yönelik değişimlerin meydana gelmesine neden olur.

II. SOYUTLAMA YÖNTEMİ

Doğrudan ve uzun uzadıya yapılmayan yöntem tartışmasına rağmen, Marx ekonomi politiğin yönteminde soyutlamaya verdiği öneminin altını tartışmaya yer olmayacak biçimde çizmektedir. Teorik faaliyetinde soyutlama önemli bir işlevsellikle kullanılmaktadır. Çünkü Marx'a göre, “Ekonomi biçimlerinin tahlilinde ne mikroskoptan yararlanılabilir, ne de kimyasal araçlardan. Her ikisinin de yerini, soyutlama gücü almalıdır” (Marx, 1993a:16). Soyutlamanın teorik faaliyetteki önemine yapılan vurgu, bir kez daha Ricardo gündeme gelmektedir. Teorisindeki zaman-sızlığın önemli kaynaklarından biri olan Ricardocu soyutlama ile Marx'ın soyutlamaları arasında sınır çizgileri çizmek gerekir. Kartezyen uzay ve Newtoncu zamana yerleştirdiği toplumsal gerçekliği ve analizindeki soyutlamaları ezeli ve ebedi olarak kabul etmesi anlamında analizini zaman-sızlaştırırken; teorsinin en önemli özelliklerinden biri tarihsellik olan Marx'ın soyutlama gücünü kullanma biçimi önem kazanmaktadır. İlk olarak soyutlama yönteminin kullanılmasının zorunlu olarak zaman-sızlığı peşinden getirmeyeceğinin; ikincisi ise, soyutlamanın zorunlu olarak izole ve atomik varoluşlara atıf yapmayı gerektirmeyeceğinin gösterilebilmesi bakımından önem kazanmaktadır.

Soyutlama Lawson (1997:227), Ollman (2003a:60), Hodgson (2001:7), Sayer (1993:86) ve Foster'in (1998:146) belirttikleri gibi, bilimsel faaliyetin vazgeçilmezidir. Soyutlama ile toplumsal gerçekliğin bir veya birkaç ögesi bir süreliğine bütünden ayrılarak incelenir. Zihinde gerçekleştirilen bu işlem gereklidir. Çünkü toplumsal gerçeklik “bütün olarak yaşanır fakat onu

düşünürken ve onunla iletişim kurarken parçalarına ayrılmak zorundadır” (Ollman, 2003a:60). Toplumsal gerçekliğin zihinde bir defada tümünün canlandırılmasının mümkün olmaması onun parçalara ayrılmasını gerektirir. Ancak, bütünden ayrılan parçalara yönelik yapılan kabuller, soyutlama sürecinin bu aşamasında kritik bir önem kazanır. Parçanın bütünden geçici bir süre çekilip alınması anlamına gelen soyutlama ile parçanın bütünden önce gelen bağımsız bir varlık olarak değerlendirilmesi metodolojik ve ontolojik ön kabullerin ayırıcı noktasıdır.

Örneğin, organik bir bütün ve bütün-parça ilişkisini kabul eden metodolojik ve ontolojik kabuller, parçanın ancak bütün ile ilişkileri bağlamında var olduklarına vurgu yapar. Aksi durumda yani parçanın bütünden önce geldiğini ve bağımsız, yalıtık bir varlığı olduğunun kabulü toplumsal gerçeklik anlamındaki bütünün tek tek parçaların toplanması ile oluştuğunu ve bunun tekrar parçalara ayrılıp, birleştirilebilecek mekaniksel bir bütün ve ilişki olarak görülür. Toplumsal gerçeklikte atomizm, izole bireye; toplumsal gerçekliğin analizinde ise, bireyciliğe tekabül eden bu yaklaşımın soyutlama yöntemi ile organik yaklaşımın soyutlama yöntemi arasında bir örtüşme yoktur. Toplumsal gerçeklik atomik, yalıtık ve koşut olarak tek tek parçalara ayrılıp birleştirilebilen bir doğaya sahip değildir (Lawson, 1997:235).

Marx bütünü parçalara ayırdığında/soyutladığında iki şeyi birbirinden dikkatle ayırır. İlk olarak, bütünün analizi için yapılan soyutlama işleminde bir süreliğine soyutlanan parçanın bütün ve diğer parçalar ile ilişkisi kesilmez. Soyutlanan parça bütün ve diğer parçalarla ilişkisi bağlamında her ne ise olur; parçaya kendi başına izole bir varoluş atfetmez. Soyutlanan parçanın ancak ve ancak bütün ve diğer parçalar ile ilişkisi bağlamında var olabileceğine vurgu yapan Marx için bütün mekaniksel değil organiktir⁹.

⁹ Marx Kapital’de kullandığı yöntemi doğru biçimde ortaya koyduğunu belirttiği bir yazıdan yaptığı alıntı ile yöntem konusundaki tercihini ve toplumsal gerçeklik hakkındaki düşüncesini ortaya koyar: “Toplum belirli bir gelişme dönemini tamamlar tamamlamaz, belirli bir aşamadan bir ötekine geçerken, başka yasaların da etkisi altına girmeye başlar. Kısacası ekonomik yaşam, karşımıza, biyolojinin öteki kollarındaki evrim tarihine benzer bir olgu sunar. Eski iktisatçılar, ekonomi yasaları ile fizik ve kimya yasaları arasında ilişki kurdukları için, bu yasaların niteliklerini yanlış anlamışlardır. Olguların daha derinlemesine bir tahlili, toplumsal organizmaların kendi aralarında, bitkiler yada

Marx'ın soyutlamalarındaki önemli diğer bir öge ise, ne bütün ile parça ne de parça ile diğer parçalar arasındaki ilişkinin sabit özellikte olmasıdır. Toplumsal gerçeklikteki bir ve aynı olgunun tamamıyla farklı yasaların egemenliği altına girişi genel olarak iki biçimde olur. Birincisi aynı zamansal dönemde iki farklı üretim biçimi ya da yapı var olabilir. İkincisi, bir üretim biçimi ya da “yapı” zaman içinde farklı bir üretim biçimi ya da yapısına dönüşebilir. Bütünün değişmesi Marx'ta beraberinde bütün içindeki parçalar arasındaki ilişkiyi de değiştirir. Bunu köle-efendi diyalektiği ve ücretli emek sermaye ilişkisi bağlamlarında örneklemek mümkündür (Ollman, 2003a:69-70). Hegel'in köle-efendi diyalektiğini gerçek dünyanın, gerçek ilişkilerine taşıyarak toplumsal gerçeklikte soyutlanan parçaların ancak diğer parçalar ile ilişkileri bağlamında anlam kazandıklarını Marx şu cümleleri ile belirtir.

Bir zenci, bir zencidir. Ancak belirli koşullar altında, bir köle durumuna gelir. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belirli koşullar altında, bir *sermaye* durumuna gelir. Bu koşullardan koparıldı mı, artık sermaye değildir- tıpkı altının bizzat kendisinin bizzat *para* olmaması ya da şekerin, şekerin *fiyatı* olmaması gibi (Marx, 1987:40)

Toplumsal gerçekliğin temel kategorilerinden biri olan insanın ancak diğer insanlarla ilişkileri bağlamında birey, köle, efendi, işçi olabilmesi Marx'ın soyutlamalarının temelini verir. Analizi yapılan toplumsal gerçeklik zihinde oluşturan fikirlere uydurulan bir varoluş olmadığı gibi, toplumsal gerçekliğe özelliğini veren onun parçalarının birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde olduklarıdır. Bu nedenle de soyutlama sürecinde ilişkisellik temel önemdedir. Örneğin, toplumsal gerçekliğin analizinde kullanılan sermaye soyutlaması ancak ücretli emek soyutlaması dolayımında bir tarihsel gerçekliğe ve tarihselliğe tekabül eder. Sermaye bir ilişki olduğundan, gerçekliğin onu var eden ilişkisinden izole veya bağımsız bir varlığa sahip olamaz. Ayrıca hem bir ilişki hem de bir

hayvanlar kadar, temelden farklı olduğunu gösterir. *Dahası var, bir tür olarak organizmaların yapılarının farklı olması, tek tek organlarının gösterdiği değişiklikler, bu organların içinde işledikleri koşulların farklı olması sonucu, bir ve aynı olgu, tamamıyla farklı yasaların egemenliği altına girer*” (Marx, 1993a:27; italikler eklenmiştir.)

tarihsel gelişimi işaret ettiğinden belirli bir 'an'daki ilişkisellik için geçerli olan bu durum onun tarihsel gelişimi için de geçerlidir.

Marx'ın ilişkisellik bağlamında değerlendirilmemesi nedeniyle doğru anlaşılmasının güçleştiğini belirten Ollman, Marx'ın analizindeki her faktörün belirli bir toplumsal ilişki içinde incelenmesi gerektiğinin altını çizmektedir. "Toplum "ilişkiel" (*relationally*) olarak kavranır. Sermaye, emek, değer, metanın hepsi ilişki olarak idrak edilir" (Ollman, 2003a:25). Bu ilişkiler çoğu zaman ampirik olarak gözlem konusu değildir. İnsanlık taş devrinden beri alet kullanmaktadır. Taş devrindeki aleti 19. Y.Y.'daki aletten/sermayeden ayıran tek şey öncekinin ilkel sonrakinin sofistike olması değildir. Bütün dikkate alındığında, insanın alet ile kurduğu ilişki değişmiştir. Örneğin, bu ilişkide ücretli emek "özgür" olarak görünür. Sadece parçaya yani ücretli emeğin kapitalistler arasında tercih yapabilme olanağına odaklanıldığında özgürlük olarak görünen ilişki, soyutlama bütün dikkate alarak düşünüldüğünde zorunluluğa dönüşür. Bu nedenle Marx toplumsal gerçekliği, ampirik olarak önünde duran ve olgusal düzeyde tüm sırlarını açığa vuran bütünlük olarak değerlendirmez. İnceleme konusu sadece ampirik gerçeklik olarak kendisini dışa vurmuş toplum değildir; bu gerçekliğin ampirik gözlemi aşan ilişkileri de incelemenin konusudur. İlişkilerin değişmesi buna örnek olarak verilecek olunursa, aletin üretim aracı olarak onu kullanan ile ilişkisindeki değişim sadece kapitalistik ilişkiler bağlamında kalarak anlaşılamaz. Kapitalizm öncesi üretim biçimlerine göre bir değişmeden söz edilebilir. Bu ikisi arasındaki karşılaştırmaya dayanarak, aletin üretim aracı olarak sermaye olduğunu ve ücretli emek ile zorunlu bir ilişkiye girdikleri belirtilebilir. Bir adım sonrası ise, ampirik olarak gözlenemeyen ancak kapitalizm analizi için vazgeçilmez bir ayrım olan emek, emek gücü ayrımı bütün bu değerlendirmelerin sonucu ortaya çıkabilir.

Kapitalist ile işçi arasındaki ilişki, köle-efendi arasındaki ilişkinin ipuçlarını verebilir. Ancak bu, iki ilişkinin birbirinden tamamen farklı olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Marx'ın düşüncelerindeki ortodoksluğun ancak kullandığı yöntem olan diyalektik bağlamında söz konusu olabileceğini belirten (Lukacs, 1971:1). Bu nedenle de diyalektik yöntemin önemine vurgu

yapan Lukacs'ın vurguladığı gibi, Marx'ın analizdeki ilişkisellik mekanik bir ilişki değildir. İlişkiden kastedilen ne değişmeyen iki şey arasındaki ilişki ne de değişen iki şey arasındaki değişmeyen ilişkidir:

Etkileşim (*interaction*) kategorisi de incelenmeye muhtaçtır. Eğer etkileşim ile sadece değişmeyen iki nesnenin, nedensel olarak karşılıklı birbirini etkilemesini kast ediyorsak toplumun anlaşılmasında bir adım atmış olmayız. Bu tek yönlü nedensellik sıralaması yapan vulgar materyalistlerin yaptığıdır.... Örneğin, hareket eden bir bilardo topu diğerine çarptığında etkileşim vardır: birincisi hareket eder, ikincisi kendi yolundan saptırılır. Düşündüğümüz etkileşim *değişmeyen nesnelerin* karşılıklı etkileşiminden daha fazla bir şey olmalıdır. Bütünle olan ilişkisine (*relation*) kadar uzanmalıdır... Bu nedenle bütün toplumsal olguların objektif biçimleri diyalektik etkileşimlerin durmayan süreçleri boyunca sürekli olarak değişir (Lukacs, 1971:13).

Toplumsal gerçeklik bütününün, parçalarının ve ilişkilerinin hareketi olarak incelemeye tabi tutulduğunda, bu gerçekliğin asli öğelerinden biri olan insan tarihsel zaman içinde köle, serf, işçi gibi değişik soyutlamalar ile ifade edilmekte ve ifade edilmesi gerekmektedir. Bütünden çekilip alınan *birin* (köle, serf, işçi) diğerlerini temsil edebilme özelliğinin olduğunun varsayılmasına değişik açılardan bakılabilir. Örneğin, bir köle *mutadis mutandis* diğer bütün köleleri soyut olarak temsil edebilir. Efendi köle ilişkisi, içinde bulunduğu topluma katılma biçimleri vs. benzer biçimde bir işçi de *mutadis mutandis* diğer işçileri soyut olarak temsil edebilir. Kapitalistler karşısında 'özgür' olması, kapitalistin ücretli emekten mutlaka artı-değer elde etmeye yönelmesi, boş zamanlarının kendisine ait olması vs. Bunlar soyutlama düzeyinde tarihin belli bir döneminde köle ve işçi için geçerli saptamalar olabilir. Her ikisi de belirli bir bütünden soyutlanan *bir* işçi veya *bir* köle olmasına rağmen, toplumsal gerçeklikte bir ilişkiler ağına işaret ederler ve ancak sahip oldukları ilişkiler ağında gerçek olabilirler. Aksi durumda sadece düşüncede oluşturulmuş bir idealizasyondur. Ancak, tarihin her hangi bir 'an'ında belirli bir bütünden alınan *birin* hem köleyi hem de işçiyi temsil etmesi söz konusu değildir. Tarihi baştan sona kat ettiği varsayılan; bu

anlamda da hem işçiyi hem köleyi hem de bütün bunların dışındaki herkesi temsil ettiği varsayılan *bir* söz konusu değildir.

A. Somutun Zamansal Soyutlanması Bakımından Soyut Emek Soyutlaması:

Toplumsal gerçekliğin açık uçluluğu, niceliksel ve niteliksel olarak değişimler geçirerek farklı evrenler oluşturabilme özelliği tarihi baştan sona kat eden soyutlamalar yapılmasının önündeki engeldir. Buna rağmen toplumsal analizlerde pek çok soyutlama sosyal evrenlerin birbiri cinsinden ifade edilemeyen gerçekliklerinden muafmışçasına idealist bir biçimde kullanılır. Her biri bir başka insan evreni anlamına gelen farklı sosyal evrenlerin tümünde ortak en önemli faktörlerden biri, insan emeğidir. Emek ve buna bağlı olarak üretim, bütün tarih boyunca insanlığın ve toplumların var oluşunu sürdürebilmelerinin temel koşuludur. Bütün tarih boyunca insanın varoluşunun devamını sağlayan faktör olarak emek bu anlamıyla tarih üstü bir soyutlamadır. Ancak emeğin tarih üstü bir soyutlama olması sadece düşünce mekanizmasının ürünü bir soyutlama anlamında idealist bir soyutlama olduğu anlamına gelmez. Aksine, tarih üstü de olsa emek soyutlaması, maddi gerçekliği referans alır.

Emeğin tüm toplumların var oluşlarını sürdürebilmesinin temel koşulu olmasına koşut biçimde, emek soyutlaması tarihsel tüm sosyal evrenler içinde yerini alır. Bir ve aynı anlamlarda yer almadığının örneği ise, Marx'ın kapitalizmi analiz edebilmek amacıyla gerçekleştirdiği soyut emek soyutlamasıdır. Emek soyutlamasına aykırı biçimde, emeğin soyut emek olarak soyutlanabilmesi tarihin belirli bir zamansal (ve mekânsal) koordinatlarında mümkün olabilir (Marx, 1999:41). Soyut emek soyutlaması toplumsal gerçeklikteki niteliksel değişimlere koşut bir biçimde, belirli bir zamansal gelişmenin düşüncedeki ifadesidir. Ancak Marx'ın genel olarak kabul ettiği gibi, düşünce düzeyindeki bu ifade biçimi gerçeklikten kaçış ya da gerçeklikte bir araya getirilmesi mümkün olmayan heterojen yapının

düşüncede zorla bir araya getirilmesi değildir. Soyut emek soyutlaması ampirik gerçekliğin olgusal düzeyde kendini hemen ele vermeyen ya da arkasında iz bırakmayan kapitalist ilişkilerin ortaya çıkarılması için somutun zihindeki soyutlamasıdır. Soyut emek bu nedenle Marx'ın analizinde kritik önem taşır. Pek çok kategori ve soyutlama -meta, sermaye- soyut emek ile ilişkilidir. Örneğin, Desai'nin belirttiği gibi, soyut emek, emek-değer teorisinin temel formülüdür (Desai, 1977:46; Filho, 2006:30-31).

Soyut emek soyutlaması kapitalizmin kalbine inen bir soyutlamadır. Çünkü kapitalizmin 'öz'üne ilişkin pek çok şey bununla ilişkilidir. Artı-değer, kapitalist üretim biçiminin değişim değerini hedeflemesi, ürün meta ayrımı, işgücünün kendisinin de bir metaya dönüşmesi gibi, pek çok soyutlama ve süreç soyut emek ile ilişki içindedir. Bu nedenle Marx için keyfi seçilmiş bir soyutlama veya başlangıç noktası olmaktan öte anlamlar taşımaktadır. Sweezy'nin soyutlamanın gerçekleştirmesi gereken işlevlerinden biri olarak belirttiği, incelenen toplumsal gerçeklikteki esaslı olanı olmayandan ayıran bir işlemdir (1970:83). Bir sistem olarak kapitalizm analiz edilmesinde esaslı olanı ya da sistemin 'öz'ünü veren soyut emek soyutlaması ve onunla ilişkili diğer soyutlamalardır. Böyle olmakla birlikte belirtildiği gibi, bu soyutlama tarihi baştan sona kat ederek tüm sistemleri kapsamaz. Kendisi de bir tarihsel sürecin ürünü olduğundan kesinlikle bir zamansal (ve mekânsal) referansa sahiptir. Bu zamansal (ve mekânsal) referans ise, bizzat kapitalist ilişkilerin kendisidir. Somutta var olmayan ancak somutun analizi için vazgeçilmez olan bu soyutlama kapitalist üretim biçimini ön varsayar.

Emeğin soyut emek olarak soyutlanabilmesinin temel önkoşullardan biri, kapitalist üretim sürecinde emeğin bir işten diğerine geçmesinin önünde bir engelin olmamasıdır. Emek değişim değeri için üretim yapar ve bunu herhangi bir kapitalist için yapar. Emeğin söz konusu seyyaliyetisinin gerçekleşebilmesi tabii ki üretim araçları ile ücretli emeğin bazı teknik kısıtları aşması gerekir. Ancak sorun sadece bir işten diğerine geçen işçinin üretim araçlarını kolayca kullanabilmesi sorunu değildir. Bütün işler aynı beceri düzeyinde ve serflerin bir işten diğerine geçmelerine olanak tanınsa da feodalizmde veya kapitalizm öncesi bir başka üretim biçimi soyut emeğe

dayanılarak analiz edilemez. Bir işten diğerine geçebilmesini sağlayan teknik olanağa ilave edilmesi gereken emeğin 'özgür' olması gerekliliğidir.¹⁰

Soyut emek ve benzeri soyutlamalarda Marx'ın gerçekleştirmek istediği zamansal (ve mekânsal) olarak ele aldığı belirli bir somutu ampirizme düşmeden analiz edebilmektir. Somut analizin başlangıç noktası olmakla beraber aynı zamanda soyutlandıktan sonra tekrar dönülen de bir sonudur. Ama ilk somut ile son somut birbirinden farklıdır. Somut-soyut-somut dizisi sonucunda toplumsal gerçekliğin kaotik yapısı belirli bir 'öz'e dayanılarak kavranılır ve kaotik yapı zihinde düzene sokulur (Marx, 1999:36-9).

Her soyutlama gibi Marx'ın soyutlamaları da düşüncede bir araya getirmedir. Onu önceki ekonomi politikçilerden ayıran önemli nokta bu işlemi analizinde zamansal (ve mekânsal) olarak sınırlamasıdır. Alman İdeolojisinde emeği ilk tarihsel eylem ve bütün tarihin koşulu olarak (Marx, 2004:53) analiz eden Marx, soyut emeği ise kapitalizm ile ilişkilendirir. İlk tarihsel eylem ve tarihin nedeni olarak emek tarih üstü soyutlama iken; bu emeğin tarih boyunca toplumsal ilişkiler bağlamında farklılaşmadığı anlamına gelmez. Bu ayrım Marx'ın analizini tamamıyla zamansal ve mekânsal sınırlamalara tutmasından türemiştir. Tarihin her aşamasında somut veya genel olarak emekten, soyut emeğe geçilemez. Çünkü toplumsal gerçeklik anlamındaki somutun analizinin soyut emeğe dayanılarak yapılabilmesi için belirtildiği gibi üretici güçlerde ve üretim ilişkilerin bir takım değişimlerin olması gerekmiştir. Bu değişimler sonucu soyut emek toplumsal ilişkileri birbirine bağlayan (*mediating*) en önemli öge olmuştur (Postone, 1996:153).

Bütün emek türlerinin eşitliğini kabul eder. Bu bir anlamda somutta yaşanan gerçekliğin kabulüdür. Kapitalizm öncesi toplumlarda toplumsal ilişkilere karakterini veren dolaysız tahakküm, akrabalık gibi, niteliksel olarak

¹⁰ Marx'ta bunun açık nedenini Aristo'nun değeri ele alışı tartıştığı satırlarda bulmak mümkündür. "Bu kadar farklı şeylerin, aynı ölçü ile ölçülebilir olmaları gerçekte mümkün değildir." diyor... bu ortak şey, yatakların değerinin bir evin değeri ile ifade edilmesini sağlayan bu ortak öz nedir? Aristoteles, böyle bir şey gerçekte olamaz diyor. Ama niçin?... Değer ifadesinin sırrı, yani her tür emeğin genel anlamda insan emeği oldukları için eşit ve eşdeğer bulunmaları, insanların eşitliği düşüncesi, halkın önyargıları arasına yerleşmedikçe çözülemez. Bu, ancak, emek ürününün büyük kütlelerinin meta biçimini aldığı ve bunun sonucu olarak da, metaların, insanla insan arasında, meta sahipleri arasında egemen ilişki halini aldığı bir toplumda mümkündür." (Marx, 1993a:75)

özel ilişkiler soyut emek soyutlamasında kendisine herhangi bir yer bulamaz. Akrabalık, dolaysız tahakküm, kişisel ilişkiler gibi, toplumsal alanda soyut ve homojen olarak ifade edilemeyecek kişilere bağlı ilişkiler teorik düzeyde kapitalist ilişkiler değildir (Postone,1996:153). Kapitalizme karakterini veren “tarihsel olarak özgül nitelikte bir emek” (Postone, 1996:153) soyut emek tarafından oluşturulmuş olmasıdır. Kapitalist toplumların analizinde kişisel olmayan, tahakküme dayanmayan üretim ilişkilerinin temsil eden soyut emektir.

Bu nedenle Marx’ın analizinde soyutlamaya önem vermesi onu gerçeklikten uzaklaştırmaz. Aksine sadece ampirik düzeyde kendini ele vermeyen gerçekliğin soyutlama aracılığı ile düzene sokulur. Analizinde sürekli olarak zamansal ve mekansal sınırlarmaları gözetken Marx için, soyut emek de Postone’un (1996:156) belirttiği gibi, “ tarihsel olarak özgül “*causa sui*” ”idir. Genel olarak kapitalizm analizi bu soyutlamaya başvurulmaksızın yapılamaz.

Toplumsal analizde özgül olanı, olmayandan başka bir deyişle, zaman ile ilişkili olanı olmayandan ayırd edebilmek için Sayer, diyalektik düşüncedeki ilişki biçimlerinden biri olan içsel ya da zorunlu ilişkinin varlığını bir kriter olarak kullanmayı önermektedir. Buna göre, bir “toplumsal nesne diğerleri ile ne kadar fazla içsel olarak ilişkili ise zamanda ve uzayda değişmez olmasının ihtimali o kadar azdır” (Sayer, 1993:101). Sayer içsel veya zorunlu (*internal or necessary*) ilişkiyi, iki nesnenin varoluşlarının birbirine bağlı olduğu durumlar için kullanmaktadır (Sayer, 1993:89). Örneğin, Marx için sermaye, ücretli emek olmadan olamaz. Çünkü sermaye sadece aletler topluluğu değildir; aynı zamanda bir ilişki biçimidir. Ollman Marx’ın analizi için son derece önemli olan bu noktayı şöyle açmaktadır.

Sağduyuda, sermaye ile ilişkili öğelerin sermayenin kendisi değişmeden değiştiği kabul edilir. Bu görüşe göre, örneğin, işçiler emek güçlerini kapitalistlere satmak yerine, kapitalizmde olduğu gibi, köle veya serf veya kendi üretim araçlarının sahibi olabilirler ve her durumda çalışma aletleri hala sermayedir. İşçiler ile üretim araçları arasındaki bu türden kurulan bir olumsaldır (*contingent*), şans sorunudur ve bu

nedenle her birinin gerçekte ne olduğuna dışsaldır. Marx'a göre, bu bağdaki bir değişim sermayenin kendi karakterinde, görünümünde ve/veya işleyişinde değişim anlamına gelir. Bu bağ zorunlu ve temeldir; içsel bir ilişkidir. Bu nedenle işçilerle sermayenin özgül ilişkisi değiştiğinde, üretim araçları başka bir şey olur ki o zaman onları en iyi ifade edecek kavram "sermaye" olmaktan çıkar (Ollman, 2003a:69-70).

İnsanların alet kullanımı taş devrine kadar gider ancak üretimde kullanılan aletlerin sermaye olarak adlandırılması ve böylece soyutlanması sadece kapitalist üretim ilişkileri bağlamında söz konusu olabilir (Sayer, 1993:92). Zorunlu ilişkiler sadece kapitalist üretim biçimiyle sınırlı değildir. Her üretim biçiminin kendine has ve bu nedenle, o üretim biçimine tarihsel "*causa sui*"lerini veren özgül zorunlu ilişkileri vardır. Feodalizmde serf efendi ilişkisi bu türden ilişkiye örnek verilebilir.¹¹

Sayer'in bu konudaki verdiği örnekten faydalanılarak konu açılabilir. General Motors ve benzeri binlerce firma üretimini ücretli emek yerine serf emeği ile yapamaz. Kapitalist üretim biçiminde işçilerin mutlak ve/veya nispi sömürü oranları arttırılabilir. Ancak bu onları serf durumuna sokmaz; sömürü oranları ne kadar yüksek olursa olsun ücretli emek ne köle ne de serf olur. "Özgür" olmaya devam eder. Ancak General Motors ve benzeri firmalar ücretli emek değil de, serf emeğine dayanarak üretim yapmaları durumunda yukarıda belirtilen içsel ilişkinin sorgulanması gerekir. Bu örneği devam ettirerek dışsal veya olumsal ilişkiyi de sergilemek mümkündür. Ücretli emek ve sermaye arasındaki ilişki soyutlama düzeyinde kullanılan emeğin menşesine yönelik bir ayırım yapmaz. İşgücünün Amerikan, İngiliz veya Türk olması zorunlu ilişki için herhangi bir değeri olmadığı gibi, üçünden herhangi biri tek tek veya birlikte kullanılıyor olması da zorunlu ilişkinin geçerliliği konusunda bir sorun doğurmaz (Sayer, 1993:143-4).

¹¹ Karşılıklı birbirini var eden köle efendi, ücretli emek ve sermaye zorunlu ilişkisi bir totoloji olarak değerlendirilemez. Bu türden bir değerlendirmenin önünü kapayan sadece diyalektiğin formel mantığa uygun olmayan önermeler de içermesi değildir. Bu ilişki gerçekliğin ilişkisidir. Sayer'in belirttiği gibi, kiracılar (*tenant*) toprak sahibine totoloji nedeniyle değil, gerçek sosyal bir ilişkiden dolayı kira ödemektedir (Sayer, 1992:89).

İncelenen sistemin 'öz'üne yönelen bu ilişkiler ve soyutlamalar Marx için başlangıç noktasıdır. Ancak başlangıç noktaları ve sistemin 'öz'üne ilişkin olmaları her şeyin merkezinde yer alıp, kendileri dışındaki her şeyi etkisizleştirip kara delikler gibi içine çektikleri anlamına gelmez. Toplumsal nesnelerin dışsal veya olumsal (*external or contingency*) ilişkiler olarak adlandırılan ilişki türleri de vardır (Sayer, 1993:89). Bazı durumlarda -analiz için seçilen zaman ve mekâna bağlı olarak- dışsal veya olumsal ilişkiler içsel veya zorunlu ilişkilerden görece daha önemli hale gelebilir.

İşgücünün menşei dışsal veya olumsal ilişkiye örnektir. Hangi tür ilişkinin sonuçların doğmasında görece önemli olduğu analizin kapsamı ya da seçilen zaman uzay göre değişir. Bir üretim biçimi olarak kapitalizm analizinde zorunlu olarak soyut emek, artı-değer, sermaye, meta gibi yüksek düzeyde soyutlamaları kullanır ve bunlar kapitalist üretim biçiminin geçerli olduğu tüm zaman ve mekânlarda geçerlidir (Lawson, 1997:231). Böyle olmakla birlikte, genel olarak kapitalizm analizinden, örneğin 20 Y.Y.'ın son çeyreğinden günümüze kapitalizm geçirdiği değişimlere yoğunlaşıldığında yani analiz düzeyi değiştiğinde buna uygun olarak dışsal veya olumsal ilişkiler de görece önem kazanır. Örneğin, işgücünün menşei bu tartışmada önem kazanacaktır. Üretimin coğrafi dağılımı, sendikal hareketler, ürün halkaları, üretimdeki taşeronlaşma gibi, pek çok dışsal veya olumsal yönü ağır basan ilişki söz konusu değişimin analizi için görece olarak önem kazanacaktır. Dışsal ya da olumsal ilişkiye bir başka örnek olarak ise, Keynesçi refah devleti gösterilebilir. 1960 ve 1970ler kapitalizmin zorunlu veya içsel ilişkilerinin yadsındığının değil, bu ilişkiler sonucu dışsal ve olumsal faktörlerin sermaye ücretli emek ilişkisine yeni bir biçim verdiğinin göstergesidir.

Olumsal veya dışsal ilişkiler ile zorunlu veya içsel ilişkiler arasında bir ikame ilişkisi yoktur. Analiz düzeyi olarak seçilen zaman (ve mekânda) bunlardan biri ortaya çıkan sonuçların oluşmasına görece olarak daha çok katkı yapar. Daha önce belirtildiği gibi, Marx analizini dönemin İngiltere'ne yöneltir. Analizi belirli bir zamana (mekâna) atıf yapılmaksızın anlaşılamaz.

Ancak gerekli değişikler yapıldığında bir başka zaman (mekânda) veya bir başka insan evreni için geçerli olabilir.

Her olumsal veya dışsal ilişki aynı kategoride değerlendirilemez. Hegel zamanının en iyisini ve çağlarının gereğini yapan tarihsel kahramanlarından yola çıkarak buna örnek verilebilir. Marx için bu tarihsel kahramanlar zorunlu ilişkilerin bağlamında değerlendirilmesi gereken olumsallıklardır. Sezar ile Frederick'i birbirinden farklılaştıran İdea'nın tarihsel olarak sırası geleni gerçekleştirmesi değildir. Gerçek insanlar olarak Sezar ve Frederick zamanının zorunlu ilişkileri tarafından "belirlenir". İçinde bulundukları zorunlu ilişkilerin farklılığı ölçüsünde gerçekleştirdikleri veya gerçekleştirebildikleri olumsal ilişkiler de farklı olacaktır. Örnekleme gerekirse, mekânı zaman aracılığı ortadan kaldıran ulaşım araçlarının aynı zamanda sermayenin döngüsünü kısaltmayı da sağlamaktadırlar. Bu nedenle kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasından itibaren büyük bir iştahla karşılanmışlardır. Bu bağlamda ulaşım araçlarının birbirini tamamlayan iki işlevleri vardır. Sermayenin döngüsünü hızlandırmak ve kapitalist ilişkilerin yeni alanlara nüfuz etmesini kolaylaştırmak. Bu ilişkiler bağlamından koparıldığında demiryolundaki gelişmeleri anlamak olanaksızdır. Bunu takip eden bir başka olanaksız olumsal ilişki veya olay ise Sezar'ın bir tren kazasında ölmesidir.

Belirtildiği gibi, olumsal ilişkilerin seçilen zaman (ve mekâna) göre önemlerinin değişmesi bu nedenle de, baskın hale gelebilmeleri zorunlu ilişkileri ikame ettikleri anlamına gelmez. İçsel veya zorunlu ilişkiler ile dışsal veya olumsal ilişkiler iç içedir. Buna koşut biçimde zaman (mekânlarda) iç içedir.¹² Bir üretim biçimi olarak kapitalizm ne olduğu, nasıl işlediği düzeyinde genelliğe tekabül eden değişim değeri, soyut emek, artı-değer, sermaye, meta gibi soyutlamaların ait oldukları içsel veya zorunlu ilişkilerin kapsamı kapitalizmin zamansal (ve mekânsal) sınırlandırılır. Ancak tekil bir olay,

¹² İktisat için realist bir teori geliştirmeyi amaçladığı için Lawson'ın soyutlama ve zaman konusuna yaklaşımı özel olarak önemlidir. Realist teori içinden soyutlama ile zaman arasında kurulması gereken ilişkinin şu şekilde olması gerektiğini ileri sürmektedir: "Eğer soyutlama kapitalist üretimin temel mekanizmalar kümesini tespit etmek için yapılıyor, bunun [zamansal ve mekânsal] genişliği kapitalist üretim sisteminin var olduğu uzay zaman bölgesini kesinlikle kapsamalıdır. Ancak eğer odaklanılan bir firmanın görelî performansı ise, o takdirde zaman-uzay genişliği de duruma uygun belirlenmelidir" (Lawson, 1997:231).

kurum veya toplumsal herhangi bir tekillik söz konusu olduğunda ise zaman uzay bunların yaşam sürelerine uygun seçilir. Bu seçim içsel veya zorunlu ilişkilerin işlemlerini durdurarak olayları, kurumları veya toplumsal tekillikleri tamamen dışsal veya olumsal ilişkilerin alanına hapsetmez. Analiz için seçilen ne ise ki bu firma, işgücünün cinsiyeti, az gelişmişlik gibi sorunlardan herhangi birisi olabilir zorunlu ilişkilerin etkisine her zaman açıktır. Ancak gerçekleştikleri pratiğin zaman (ve mekânına) atıf yapılmaksızın da anlaşılamazlar. Bu nedenlerden dolayı Marx'ın analizinde her biri aynı anda işlemekte olan birden çok ilişki türü ve zaman (ve mekân) kapsamı vardır. Bunlardan hangisinin analizin yoğunlaşacağı konu ve ortaya çıkan sonuçların daha önemli nedeni olacağı seçilen somut ile ilgilidir.

Soyutlamada zaman uzay bakımından farklı düzeylerin olması Marx'ın soyutlamada kullandığı temel formülün sonucudur. Somut-soyut-somut güzergâhı nedeniyle, soyutlama her zaman somut tarafından belirlenen zamansal ve mekânsal sınırlara sahiptir. Somuttan türetilen soyutlamalar toplumsal gerçekliğin bütün olarak yaşanılmasına koşut biçimde, soyutlama düzeyinde de olsa tek başına, izole var oluşlara sahip değildirler. Ücretli emek ve sermaye için verilen örnek Marx'ın bu konudaki tek örneği değildir. Bütün soyutlamalar, diğer soyutlamalar ile ilişkileri bağlamında var olur. Toplumsal gerçekliğin ilişkisellik bağlamında kavranılması aynı zamanda onun organistik olarak değerlendirildiği anlamına gelir. Bu yaklaşımın önemli bir diğer sonucu ise, Marx'ın deterministik olduğu savı ile ilgili olarak ortaya çıkar. Marx söz konusu olduğunda neden-sonuç ilişkisi organik bir bütünün ilişkileri bağlamında ele alınmalıdır.

Mekanik nedensellikte neden ile sonucu zamansal düzlemde mantıken birbirinden ayrılması gerekir. Aralarında öncelik ve sonralık ilişkisi olduğu gibi, sonucun ortaya çıkmasını sağlayan, zamansal olarak sonucun en yakınındaki nedendir. Bu nedensellik anlayışına göre, Sanayi Devrimi'nin nedeninin sadece teknolojik gelişme olduğu ileri sürülebilir. Çünkü Sanayi Devrimi'nin hemen öncesine bakıldığında, teknolojik gelişmelerin hız kazandığı görülmektedir. Ya da Büyük Buhran'ın nedeni NY Borsa'sındaki ani düşüşün gösterilmesi gibi, pek çok iktisadi meseleyi bu türden nedensellik

anlayışı bağlamında yorumlanması söz konusudur. Bu nedensellik anlayışı Braudel bölümünde değinildiği gibi, iki olayı birbirine bağlar. Nedenselliği sadece episodik-jeopolitik ZamanUzayın bağlamında araştırır. Oysa Marx'ın da benimsediği organik bütün anlayışı, episodik-jeopolitik ZamanUzay ile sınırlı neden sonuç ilişkisini ret eder. Organik bütünde, bütün ve parçalar birlikte evrilerek sonuç veya sonuçlar doğurur. Bu nedenle de sonuç veya sonuçlardan önce gelen sadece bir neden söz konusu değildir.

Organik bütünsellik anlayışı sonucu ortaya çıkartan nedenlerin sadece episodik-jeopolitik ZamanUzay'da aranmaz. Bu nedenle sıklıkla determinizmi benimsediği iddia edilerek eleştirilen Marx için, bu iddianın geçerliliği tartışmaya açıktır. Organik bütünsellik anlayışı, içindeki her şeyi birbiri ile ilişkileri bağlamında değerlendirdiği için, Marx'taki içsel ilişkiler felsefesine özel önem veren Olman, bu bağlamda onun "belirlemek" (*determine*) ve "neden olmak" (*cause*) kavramlarını tartışmaya açmaktadır:

Marx'ın gerçeklikteki her şeyin arasında şimdi ve her zaman karşılıklı etkileşimler olduğunu varsaydığı dikkate alındığında, mantıken önce gelen ve bağımsız olan bir neden yoktur. Kısacası, sağduyudaki "neden olmak" ve "belirlemek" kavramlarındaki mantıki bağımsızlık ve mutlak önceliklilik yoktur ve uygulanamaz... Zaman boyunca incelenen her organik sistemde bütün süreçler birlikte evrilir. Bu nedenle, herhangi bir süreç ilk olarak gerçekleşmediği gibi, her birinin diğerini belirlediği ve diğerlerince belirlendiği söylenebilir (Ollman, 2003a:71).¹³

¹³ Ollman'ın bu tespitleriyle Marx'ın eserlerinde sıklıkla karşılaşılır. Toplumsal gerçekliği ilişkileri bağlamında ve sonuçtan önce gelen tek bir nedeni varsaymadığına bir örnek Katkı'dan verilebilir: "Vardığımız sonuca göre, üretim, bölüşüm, değişim, tüketim özdeş değildir, hepsi bir bütünün üyeleri, birliğin içindeki farklardır. ... Ama, üretim etkenlerinin bölüşümü olarak bölüşümü olarak bölüşümün kendisi de, üretimin bir uğrağıdır. Öyleyse, belirli bir üretim, belirli bir tüketimi, bir bölüşümü, bir değişimi ve bu farklı uğrakların karşılıklı ilişkilerini belirler. Aslında, üretimin kendisi de, tek yanlı biçimi altında, kendi yönünden, öteki uğraklar tarafından belirlenir... Farklı uğraklar arasında karşılıklı etki vardır. Her organik bütünde bu böyledir (Marx, 2005:257). Marx'ın 'sermaye'nin sermaye haline gelme süreci üzerine yazdıklarında da aynı yöntemi benimser: "O zaman metaların, değişim-değerlerinin tutarı nasıl sermaye haline gelir? Bağımsız bir toplumsal güç olarak, yani toplumun bir kesiminin gücü olarak varlığını sürdürerek ve çoğalarak, *doğrudan, canlı emek-gücü karşılığında değişilmek* yoluyla. Çalışma yeteneğinden başka hiçbir şeye sahip bulunmayan bir sınıfın varlığı, sermayenin zorunlu önkoşuludur." Ancak Marx 'özgür' ücretli emek anlamına gelen söz konusu sınıfın tarih sahnesine birden bire sermayeden önce çıktığı görüşünde değildir. organik bir bütünde olduğu gibi, bu ikisi birbirini yaratır: "*Demek ki, sermaye ücretli emeği önvarsayar, ücretli*

Ancak ortaya çıkan sonucun gerçekleşme sürecinde, bir sürecin etkisinin diğerlerine göre etkisinin daha büyük olduğu durumlar söz konusu olabilir. Ollman'ın vurguladığı gibi “belirlemek” ve “neden olmak” bu durumlardaki asimetriyi ifade etmek için kullanılır (Ollman, 2003a:71). Örneğin, B sonucunun ortaya çıkmasında katkısı diğerlerine göre daha büyük olan bir A nedeni olabilir. A nedeni, B sonucunun ortaya çıkmasında diğer nedenlere göre katkısının görece çok olması anlamında asimetric A nedenidir. Ancak Marx yorumlarında dikkat edilmesi önemli bir husus daha vardır. A asimetric nedeni zorunlu olarak her zaman ve mekanda aynı B sonucunu doğurmaz. Bu anlamda mekanik bir nedensellik anlayışını benimsemediği gibi, tarih ve toplumu deterministik bir bağlamda da yorumlamaz. Marx yöntemini en iyi yansıtan yazılarından biri olarak belirttiği ve Kapital'e sonsözde uzunca bir alıntı yaptığı bir yazıdan şunları aktarmaktadır: “İçinde işledikleri koşulların farklı olması sonucu, bir ve aynı olgu [buna asimetric A nedeni denebilir] tamamıyla farklı yasaların egemenliği altına girer” (Marx, 1993a:27).¹⁴ Marx bu düşünce ile nedensellik bakımından mekanik düşünceden uzaklaşır.

III. DEĞERLENDİRME

1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesinde “İnsanlar özgür doğar ve özgür olarak kalırlar ve haklarda eşittirler (*equal*). Bu yüzden toplumsal farklılar sadece genel faydaya dayandırılabilir” (Akt. Dahrendorf, 1974:21) cümlesine yer verilir. Bu sözler ile insanlar arasında doğuştan gelen bir

emek sermayeyi önvarsayar. Biri ötekinin koşuludur; karşılıklı olarak birbirlerini yaratırlar.” (Marx, 1987:43-4). Sosyal evrenin organik yapısı hakkında Marx'ın bu yazdıkları ile Lewis ve Lewontin'in doğadaki süreçler hakkındaki yazdıkları karşılaştırılabilir: “Parçalar ve bütünler aralarındaki ilişkiler sonucu evrilirler ve bu ilişkilerin kendisi de evrilir. Şeylerin bu özelliklerine diyalektik diyoruz: bir şey diğeri olmaksızın olamaz, biri özelliklerini diğeri ile olan ilişkisinden kazanır ve her ikisinin özellikleri aralarındaki ilişki sonucu evrilir” (Lewis; Lewontin, 1985:3).

¹⁴ “Sıradan ve gülünç bir adamın kahraman rolü oynamasına izin veren koşulları” (Marx, 1990:8) yazdığı *18 Brumaire*'den Marx'ın tarihe deterministik ve mekanik nedensellik anlayışı ile yaklaşmadığı sonucu kolaylıkla çıkartılabilir: “İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil; kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar. Bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların beyinleri üzerine kabus gibi çöker. (Marx, 1990:13)

farklılığın olmadığına altı çizilmek istenir. Söz konusu bildirgeyle aynı zamanda 17. Y.Y.'dan itibaren ivmesi gittikçe artarak yükselen burjuvazinin siyasi eşitlik talepleri de karşılanmaktadır. Burjuvazi için bu sözler feodal toplumun doğuştan gelen ayrıcalıklarının tasfiye edile geldiğinin sembolüdür.

Feodalizmde olduğu gibi, antik çağda da yaygın olarak kabul edilen fikir insanların eşit olmadığı ve bunun *doğuştan* kaynaklandığıdır. Antik çağda bu iddianın en önemli ve yaygın bilinen ismi olan Aristo da köleliği meşrulaştırmak için iddiasını insanlar arasında doğuştan var olduğunu varsaydığı farklılara dayandırır: “*Doğaları nedeniyle* özgür insanlar ve köleler vardır. Bu nedenle kölelik kabul edilebilir” (Akt. Dahrendorf, 1974:18). Antik dönem ve feodalizmin düşünce dünyasında birkaç istisna dışında insanların doğuştan eşit olmadığı fikrine dayanarak hiyerarşik toplumsal düzenin meşrulaştırılmasına yöntemi sıklıkla kullanılmıştır. Ancak böyle olmakla birlikte, toplumsal düzeni siyah-beyaz; kadın-erkek; soylu-köle gibi doğuştan gelen farklılıklara başvurarak açıklama girişimi sosyal bilim analizini bir anlamda imkânsız hale getirir. Doğuştan geldiği kabul edilen farklılar kendiliğinden toplumsal bir olgu olmaya muktedir değildir. Kölelin köle olmasını doğuştan ya da başka bir deyişle doğası gereği olduğunu ortaya atmak mümkün değildir. Bölümde belirtildiği gibi, zenci ancak belirli koşullar altında köle durumuna gelir. Bunun gibi, ‘köle’yi, köle, kadını ve erkeği toplumsal cinsiyetler haline getiren tarihsel süreçler analiz edilmediği veya bütün varlığı kabul edilen farklılıklar doğuştan geldiği iddiası sürdürüldüğü sürece sosyal bilim analizi tarihin belirli bir ‘an’ından başlıyor ve tarihi ya da zamanın geçişini dikkate almıyor demektir. Doğuştan geldiği iddia edilen özelliklerden başlayarak, yapılan analizin tarihselliği bu bakımdan her zaman eksiktir.

İnsanların doğuştan eşit olduğuna yönelik iddiaya dönülecek olunursa, bu iddia *sonradan* ortaya çıkan farklıları açıklamaya yönelik soruların sorulabilmesine ve yanıtlar aranmasına olanak verir. Öyle ki eşitlik ilkesini benimseyen ancak mutlak monarşiyi savunma amacıyla *Leviathan*’ı yazmış olan Hobbes dahi 17. Y.Y.’ın ortalarında artık meşruluk kaynağını dünyevi veya uhrevi ayrıcalıklı bir sınıfa değil, herkesin eşit olarak katıldığı

varsayılan toplumsal sözleşmeye dayandırma gereğini duymuştur. Bu anlamda doğal hukuk anlayışından türetilen insanlar arasındaki eşitlik ilkesi kendi içinde tartışmalı noktalar barındırır da önceki eşitsizlik ilkesine göre, sosyal bilim analizi bakımından ilerici bir fikirdir. Herhangi bir toplumdaki farklıların kaynağının nedenlerine yönelik sorular sorulabilmesinin önünü açmaktadır.

Böyle olmakla birlikte, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ndeki insanlar arasındaki eşitliği savunan ilke temelde politik bir talepten kaynaklanmaktadır. Kimin tarafından karar verileceği toplumsal iktidar ilişkileri çerçevesinde belirlenecek olan *toplumsal genel faydaya* dayanarak, toplumsal farklıların olabileceğini -ki bu da temelde ekonomik bir farklılığa tekabül eder- meşru görmektedir. Klasik ekonomi-politikçileri söz konusu politik eşitliğin sözcüleri olarak sınıflandırmak mümkündür. Smith'in değer teorisi ile çözüme kavuşturmaya çalıştığı sadece değer kaynağının ne olduğu sorusu değildir. Değer kaynağına yapılan vurgu aynı zamanda yüksele gelmekte olan burjuvazinin politik haklarının geri dönüşsüz biçimde elde edilmesi için sağlanan teorik bir mühimattır. Toplumsal genel faydanın yeniden tanımlanmasına 'yardımcı olan' 1640 ve 1688 Devrimlerinden, 18. Y.Y.'ın son çeyreğine tekabül eden Sanayi Devrimi'ne kadar geçen süre boyunca, toplumsal genel faydanın hangi yönde tanımlanacağındaki etkisi sürekli artan burjuva sınıfı, insanların doğuştan gelen politik eşitliğinden dem vuran, *yeni bir* doğal düzen/(insanların doğasından kaynaklanan bir düzen) fikrine olan ihtiyacı en basit ve açık biçimde Smith tarafından karşılanmıştır. Feodalizmin doğuştan gelen ayrıcalıklara dayanarak, feodal beye toplumsal alanın dışından sağladığı meşruiyetinin bir benzerini Smith tüm ayrıcalıkların ve kısıtlanmaların kaldırıldığı "açık ve basit doğal özgürlük sistemi" burjuvaziye sağlar. Bu sistem işleyişindeki düzenliliği insanın doğasına dayandırdığı ve söz konusu doğallıkların değişmediğini işleri sürdüğü Smith ile ilgili bölümde ortaya konuldu. İnsan doğasına yapılan atıf bu kez insanlar arasındaki doğuştan gelen eşitlik ile birlikte yapılmaktadır. Ortaya konulan "açık ve basit doğal özgürlük sistemi" toplumsal faydanın sınırlamalarda ve

hiyerarşik örgütlenme biçimlerinde değil, politik olarak herkesin eşit olduğu bir toplumsal düzende olduğunu göstermek istemektedir.

Bununla birlikte Smith burjuva ekonomi-politiği için ara durak olmaktan kurtulamaz. *Ulusların Zenginliği*'nde merkantilizm, fizyokrazi gibi, 'eski' düşüncelerin yanlışlığına karşı, liberal ekonomi-politiğin doğruluğu gösterilmek ve bu 'hayali düşman'lara karşı zafer kazanıp, meşruiyetini ilan etmek ister. Bu nedenledir ki, Smith *Ulusların Zenginliği*'nde tarihsel referanslara sıklıkla başvurmaktadır. İddiasını destekleyici olgulara atıf yaparken, tersi durumlar gözden uzak tutulur. Tarihsel olgular yapılan atıflar, dört aşama teorisi ve *Ulusların Zenginliği*'nin üçüncü kitabı Smith'in tarihsel analiz yaptığı iddiasına kaynaklık etmektedir. Ancak bunlar Smith'in tarihsel analiz yapma iddiasından çok ara durak olmasından kaynaklanan çelişkiler olduğu söylenebilir.

"Açık ve basit doğal özgürlük sistemi"ne dayanarak yapılan burjuva ekonomi-politiği zirvesine *Ulusların Zenginliği*'nden 41 yıl sonra Ricardo'nun *Ekonomi-Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri Üzerine* ile ulaşacaktır. Smith'e göre, daha yerleşmiş sınıfsal ilişkiler penceresinden bakarak emek-değer teorisi, rant teorisi ve uluslararası işbölümü üçgeninde Ricardo toplumsal genel faydayı yeniden tanımlar. Yerleşik hale gelmiş sınıfsal ilişkiler bakımından Ricardo'nun merkantilizm veya fizyokrazi ile hesaplaşması ve onların karşısında meşruiyet kazanma gibi bir sorunu yoktur. Amacı Smith'in insan doğasına en uygun sistem olduğundan dolayı tarihin sonuna yerleştirdiği "açık ve basit özgürlük sistemi"ni veri alarak, tarihten bağımsız, bu anlamda ölümsüz bir toplumsal genel fayda tanımı yapmak ve bunun değişmez olduğunu ispatlamaktadır. Bu nedenle Ricardo bir anlamda *tabula rasa* yazarı olarak kabul edilebilir. Ekonomik ve toplumsal analiz için Smith'in açık ve basit doğal özgürlük sistemi yeterlidir.

Kapitalizmin işleyişini en yalın biçimde ortaya koymak isterken diğer yandan burjuvaziye unutmak istediği geçmişiyle yüzleştirmez. Tarihsel değil mantıksal akıl yürütmeyi kullanır. Kapitalist mantık ile tarihe bakıldığında her şey kapitalist mantık içinden değerlendirilerek anlam kazanır. Sermaye birikiminin önündeki önemli engellerden biri olarak gördüğü yüksek toprak

rantına karşı başlattığı tartışma sonucunda mantıksal-içsel tutarlığı yüksek, emek değer ve dış ticaret teorisine ulaşmıştır. Emek değer teorisinin Ricardocu versiyonu feodal kalıntılara karşı kazanılan zaferi ve emek-değer teorisinin burjuvazinin sınıfsal çıkarlarını savunma amacıyla bir kez daha kullanılmasını temsil eder. Toprak rantının değer belirleyicisi olmaktan çıkarılıp, Smith'in teorisinde yaptığı bu düzeltme ile Ricardo toprak rantı elde edenleri İngiltere'nin uluslararası rekabette burjuvazinin önündeki engeller olarak ilan ederek, toplumsal genel faydanın tamamen burjuvazi tarafından sağlanacağını belirtmektedir.

Emek-değer teorisindeki dönüşüm ile birlikte politik eşitlik ilkesini bir daha değerlendirmek gerekir. Klasik ekonomi-politikçiler politik eşitlik ilkesini sürekli olarak bagajlarında taşımışlardır. Ancak 1789 Bildirgesi'nde olduğu gibi, klasik ekonomi-politikçiler *toplumsal genel fayda*ya dayanan toplumsal farklılar ile aktif olarak ilgilenmemişlerdir. Genel faydaya dayanan toplumsal farklıları daha açık olarak ifade etmek gerekirse, bunlar toplumsal işbölümüne dayanan farklılar olarak belirtilebilir. Toplumsal işbölümüne dayanan farklıları ise, kapitalizmin işleyişi bağlamında son kertede veya en yüksek soyutlama düzeyinde bölüşüm sorunu olarak ifade etmek mümkündür.¹⁵ Klasik ekonomi-politikçiler için bölüşüm ile politik eşitlik ilkesi *toplumsal genel fayda* bağlamında birbirileri ile uyumlandırılmaktadır.

Toplumsal düzen asimetrik güç ilişkilerinden soyutlanarak doğal uyum içinde çalışan bir makine olarak tasarlandığında bölüşüm sorununu çözüme kavuşturulması konusunda piyasanın görünmeyen eline güvenilebilir. Ancak toplumsal düzen içindeki asimetrik güç ilişkileri eşitler arasında eşitsiz ilişkilerin gerçekleşmesine ve bu nedenle de bölüşümün ekonomik hayatın kendiliğinden çözüme kavuşturduğu bir sorun olmaktan çıkarır. Eşitmiş gibi görünen ilişkilerdeki eşitsizliğin ortaya koyan Marx'ın kullandığı temel argüman yine emek-değer teorisi olmuştur.¹⁶

¹⁵ Klasik ekonomi-politikçilerin toplumsal farklılar/bölüşüm sorunu ile ilgilenmeleri, bu yazarların bölüşümü piyasaya bırakmaları kastedilmektedir. Piyasanın görünmeyen el mekanizması bölüşümü asimetrik bir güç ilişkisi bağlamında değerlendirilmesinden çıkartmaktadır.

¹⁶ Marx sosyal bilimlerin Galileo'sudur. Herkesin "özgür" ve bu nedenle de eşit varsayıldığı "açık ve basit doğal özgürlük sistemi"ndeki/kapitalizmdeki görünen ile gerçek arasındaki ayrım artı-değer

Ricardo'dan devraldığı emek-değer teorisi ile Marx artı-değer, sömürü gibi eşitsizlik ifade eden kavramları geliştirmiştir. Bu kez söz konusu olan eşitsizlik sadece politik eşitsizlik ile ifade edilemeyecek olan ekonomik eşitsizliktir. Artı-değer ve sömürü kavramları ile eşitlik ilkesi uyarınca ekonomik/toplumsal taleplerde bulunma sırası bu kez işçi sınıfına geçmiştir. Artı-değer ve sömürü kavramlarına dayanarak işçi sınıfının ekonomik eşitlik talep etmesi sadece mantıksal açıdan teorinin içsel tutarlılığı ile uyumlu değildir; aynı zamanda ve bundan daha güçlü biçimde teorinin tarihsel tutarlılığı ile de uyumludur. Sadece mantısal tutarlılığa dayana talepler, Keynesci refah devleti döneminde olduğu gibi, dönemsel olarak burjuvazinin çıkarları ile örtüşebilir. Bu nedenle de işçi sınıfının ekonomik talepleri dönemsel olarak karşılanabilir. Marx'ın emek-değer teorisinin asıl önemli yönü, mantıksal tutarlılığı tarihsel tutarlık biçiminde ifade edebilmesidir ki burada burjuvazi ile işçi sınıfının çıkarlarının uyuşması söz konusu değildir.

Ricardo burjuvaziye feodalizme karşı işçi sınıfı ile yaptığı ittifakı unutmaması gerektiği çağrısını yapmıştır. Ücretler ile kârlar arasındaki ters ilişki ittifakın teorik olarak sona erdiği noktanın gösterilmesi anlamına gelir. Bu noktada rant sorunu çözülsün bile, asıl çatışmanın ücretler ile kârlar arasındaki ters ilişkiden doğacağı Ricardo'nun analizi ile ortaya koyulmuşken, Marx artı-değer teorisi ile eşitlik ilkesinin sınırlarını ekonomik eşitliğe doğru genişletme çabasına girişir. Pratik uygulaması bir yana bırakılacak olsa bile, teorik olarak bu türden bir talebin meşru olması, toplumsal genel faydanın tanımlanmasında işçi sınıfının da söz hakkı olduğunun teslim edilmesi anlamına gelir. Ancak bundan daha önemlisi bütün bu tanımlama meselesi ile altı çizilmek istenen, toplumsal genel faydanın belirlenmesini sınıfsal bir sorun olduğunun ve bu sorunun taraflarının zaman içinde değişerek sahnede yer aldıklarıdır. Söz konusu değişim de sadece sayısal veya niceliksel değil, niteliksel olarak gerçekleşmektedir. Gerek toplumun hareket ettiricisi olarak

teorisi olmaksızın yapılamaz. Yerçekimi ile ilgili çalışmalarındaki Galileo'nun Aristo kozmolojisine karşı paradigmatik kopuş yapabilmesini sağlayan en önemli noktalardan biri yine görünen ile gerçek arasında yaptığı ayrımdır. Düşey hareket gibi, herkesin günlük deneyiminde yeri olan bir olgunun günlük deneyimdeki aksine sadece düşey hareket olmadığını, yatay ve düşey hareketlerin bileşimi olduğunu ispat etmiştir.

gerekse genel faydanın hangi yönde belirleneceği konusunda sınıf çatışması burada önemli bir rol oynar. Bu amaçla da Marx 1867 yılında ekonomi-politiği harmoniye değil, sınıflar arasındaki çelişki ve çatışmaya dayandıran eserini yayınlamıştır. Ancak ekonomi-politiğin yönü yine aynı dönemlerde emek-değer teorisinden fayda değer teorisine doğru yönelmektedir. Kapital'den sadece dört ve yedi yıl sonra Avrupa'nın üç farklı ülkesinde emek-değer teorisini sorgulayan üç farklı eser 'aynı anda' yayınlanmıştır.

Ricardo'nun *tabula rasa*'sını bu kez sofistike matematiksel teoremler ile bezeyecek marjinalist okul toplumsal genel faydanın çözümünün bireysel faydaların çözümüne indirgemıştır. Ancak konuya Marx'ın gündeme soktuğu sınıf çelişkisi bağlamında bakılacak olunursa, sorun sadece bu veya şu teoremin doğru veya yanlış olması ile sınırlanamaz; iktisat teorilerinin bir de toplumsal faydanın ne yönde tanımlanacağına yönelik yaptığı katkı boyutu vardır (De Vroey, 1975:433-4). Marjinalist okulun gündeme getirdiği zamansız kavram ve kategorilere bir de bu yönden bakmak gerekir. Takip eden bölümde söz konusu okulun en önemli temsilcilerinden biri olan Léon Walras incelenecektir.

ALTINCI BÖLÜM

LÉON WALRAS

Matematikçiler sadece usa vurmanın yapısıyla uğraşırlar. Ne hakkında konuştuklarını önemsemezler. Hakkında konuştukları şeylerin; ya da, itiraf ettikleri gibi, söylediklerinin gerçek olup olmadığını araştırmaya gerek bile görmezler. Bunu açıklayacağım. Aksiyomları ortaya koyuyorsunuz: Bu-ve-bu böyledir, şu-ve -şu böyledir. Sonra? Bu ve şu sözcüklerinin anlamını bilmeden mantık yürütülebilir. Eğer aksiyomlar hakkındaki ifadeler dikkatle formüle edilmiş ve yeterince eksiksiz ise, usa vurmayı yapan kimsenin aynı dilde yeni sonuçlar çıkarması için sözcüklerin anlamını bilmesine gerek yoktur. Eğer aksiyomların birinde üçgen sözcüğünü kullanırsam sonuçta da üçgenle ilgili bir ifade yer alacaktır; halbuki muhakeme yapan kimse üçgenin ne olduğunu bilmeyebilir” (Feynman, 1998:56-7)

Bilim Devrimi’nin en önemli başarılarından biri, inceleme alanına aldığı nesnelerin gelecekte alacakları konuma ilişkin mükemmel denilebilecek biçimde öngörü yapmaya olanak sağlaması olmuştur. Karmaşık görünen gerçekliğin aslında bir düzeni olduğunu ortaya çıkarması ile kazanılan bu olanak sayesinde doğanın işleyişindeki harmoninin de gözler önüne serilmesi mümkün olmuştur. Bu başarıların sağlanabilmesinin en önemli nedenlerinden biri, Aristo kozmolojisinin ereksel ve niteliksel açıklamalarının terk edilmesidir. Bunların yerine Galileo’nun ölçülebilirleri ölçmek, ölçülemeyenleri ise ölçülebilir hale getirmek biçiminde özetlenebilecek ilkesi koyularak, doğanın inceleme alanına alınan nesneleri nicelik olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

Bilim Devrimi'nin sonucunda ölçmek, başka bir deyişle niteliksel analizin yerini niceliğin alması ve karmaşık görünen gerçekliğin aslında belirli bir düzene sahip olduğunun ortaya çıkmasına 'sosyal bilimler' de uzak kalamamıştır. Karmaşık görünen gerçekliğin aslından kendiliğinden bir düzene sahip olduğu fikri Smith ile iktisadi düşünceler tarihinde yerini alırken, bu aynı zamanda klasik ekonomi-politikten, neoklasik iktisada devredilen bir fikir olarak iktisadi düşüncede korunmuştur. Ancak neoklasik okul bununla yetinmemiştir. Klasik ekonomi-politik düşüncesinde çok belirgin hale dönüşmemiş olan karmaşık gerçekliğin niceliksel analizini de gündemine almıştır. Bu anlamda Galileo'nun fiziksel evreni niceliksel olarak ifade etme çabasının bir benzerini neoklasik okulun sosyal evren için geliştirmek istediği öne sürülebilir. Galileo ile birlikte belirgin biçimde gündeme oturan fiziksel evrenin ölçülmesi ve sadece ölçülebilen şeylerin bilimsel bilgi konusu olabileceği düşüncesi "Doğanın matematikselleştirilişi (geometrikleştirilişi), dolayısıyla bilimin matematikleştirilişi (geometrikleştirilişi)" (Koyre, 1994a:111-112) ile sonuçlanmıştır.

Klasik fiziği (mekanik- *mechanics*) takip ederek iktisadi önermeleri matematiksel önermeler halinde ifade etmeyi iktisadın bilimselliğinin ön koşulu olarak kabul eden neoklasik iktisatçılar için (Mirowski, 1990:192) ölçmek bu bağlamda inceleme nesnelerini nicelik olarak ifade edebilmek bir zorunluluğa dönüşür. Ancak matematiksel ve mantıksal önermeler zaman-sız önermelerdir. Bu nedenle neoklasik iktisadın benimsediği yöntem zorunlu olarak zaman kavramını gündeme getirir. Neoklasik iktisatçılardan özellikle Walras'ın zaman kavramı bağlamında değerlendirilmesi bu bölümün amacıdır. Tartışma iki ana blokta yürütülecektir. Birinci blokta iktisadi analizi niceliklere dayandırma yönündeki neoklasik ısrar tartışılırken, ikincisinde karmaşık görünen gerçeklikteki düzenin neoklasik jargondaki karşılığı olan denge kavramı ile zaman kavramı arasındaki ilişki tartışılacaktır.

Her ne kadar Walras "Saf İktisadın Öğeleri"ni (*Elements of Pure Economics*, 1874) neoklasik okulun diğer iki kurucusu sayılan Stanley Jevons'un "Politik İktisat Teorisi" (*The Theory of Political Economy*, 1871) ve Carl Menger "İktisadın İlkeleri"ni (*Principles of Economics*, 1871)

yayımlamalarından daha sonra yayımlasa da, genel olarak neoklasik iktisat teorisi özel olarak da onu matematikselleştirilmesi üzerindeki etkisinin derinliği ve yaygınlığı bu ikisinden çok daha güçlü olmuştur. Öyle ki bu etki nedeniyle Schumpeter onu “saf iktisat teorisi söz konusu olduğunda... bütün iktisatçıların en büyüğü” (Schumpeter, 1954:827) olarak nitelerken, söz konusu neoklasik okulun yaygınlaşmasında başrollerden birini oynamış olan Samuelson ise, Newton ile eş düzeyde görmektedir (Ingrao; Israel, 1990:iv). Bu iki yazarın Walras hakkındaki övücü sözler sarf etmeleri onunla bilimsellik anlayışlarındaki ortaklıktan kaynaklanır iddiası ortaya atılabilir. Bu nedenle söz konusu tespitlerin değeri veya doğruluğu tartışmaya açılabilir. Ancak neoklasik iktisat söz konusu olduğunda Walras’a ayrıcalıklı bir önem atfeden sadece görüşlerine kısmen veya tamamen katılanlar değildir. Neoklasik iktisadın yakın dönemde en önemli eleştiricileri arasında yer alan Joan Robinson da Walras’a neoklasik iktisada olan etkisi bakımından diğerlerinden daha fazla bir önem atfeder (Robinson, 1971:xv). Bu nedenle Walras neoklasik okul için sembol bir isim olarak değerlendirilebilir.

I. NİCELİKSEL BİLİM OLARAK İKTİSAT TEORİSİ

Jevons, Menger ve Walras tarafından gerçekleştirilen marjinalist devrimin temel amaçlarından biri, iktisat bilimini giderek niceliksel ve dolayısıyla buna bağlı olarak matematiksel bir bilim haline getirmektir¹. Bu çabanın en önemli nedenlerinden biri, Jevons ve Walras’ın iktisadın matematikselleştikçe bilimselliğe daha fazla yaklaşacağına dair olan inançlarıdır. Bilimlerinin nicelikselleşmesi gerektiği yönündeki çabaları Galileo’nun çabasına benzetilebilir. Daha önce üzerinde durulduğu gibi, fiziksel dünyadan Aristocu nitelikselliklerin atılarak nicelikselleştirilmesi süreci sonunda Newton ile sonuçlanacak Bilim Devrimi’nin gerçekleşebilmesini sağlayan en önemli nedenlerden biri Galileo’nun bu nicelikselleştirme

¹ Matematiğin iktisat teorisindeki yeri tartışmasında Carl Menger’in diğer iki isimden farklılaştığı belirtilmelidir. Bu konuda (Routh, 1975:227-30)’a bakılabilir.

yönündeki ısrarıdır. Üzerinde durulduğu anlamı ile Galileo modern doğa bilimini sadece uzay ve zaman nicelikleriyle sınırlandırmıştır (Collingwood, 1999:123). Galileo'nun bilimsellik anlayışına benzer bir yaklaşımı Jevons ve Walras'ta bulmak mümkündür. Araştırma konusu edilen 'nesne'nin niceliksel olarak ifade edilmesini bilimselliğin bir koşulu olması bağlamında birbirileri ile uyumludurlar. Ancak bu uyumun meşruluğu araştırma konusu 'nesne' bağlamında değerlendirildiğinde tartışmaya açıktır.

Walras ve Jevons'un temel iddialarından biri, iktisadın 'nesne'sinin niceliksel, ölçülebilir büyüklükler olduğu ve bu niceliksel büyüklüklerin matematiksel uygulamalara tabi tutulması ile Newtoncu fiziğe benzer kesin bir bilime ulaşılabileceğidir. İktisadi acı ve hazzın matematiksel hesabı olarak tanımlayan Jevons (1957:vi) Walras'ın da paylaştığı (1990:206) bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

Şu açıktır ki, İktisat, eğer herhangi bir biçimde bilim olacaksa, matematiksel bilim olmalıdır... Bana öyle görünüyor ki, *bilimimiz nicelikselle uğraştığından dolayı matematiksel olmalıdır*. Nerede şeyler *büyüktür veya küçüktür* biçiminde ele alınabiliyorsa, orada yasalar ve eğilimler doğal olarak matematikseldir (Jevons, 1957:3)²

Niteliksel olandan, ölçülebilir yani niceliksel olana geçişi daha fazla bilimsel olana geçişin garantisi olan gören bu yaklaşımın (Ingrao;Israel, 1990:96) bir sonucu olarak, iktisadi dünyaya ait olan her şeyin niceliksel olarak ifade edilebileceği ya da iktisat biliminin sadece nicelikler ile sınırlı kalması gerektiği iddiası aynı zamanda bu dünyada "yapı"sal olan herhangi bir şey olmadığını iddia etmek anlamına gelir.

Jevons'un tespitine koşut biçimde, Walras da ölçülebilirlik/nicelikselliğin artırılması ile iktisat biliminin kesin bilim olma yolunda daha hızlı ilerleyeceğini savunmaktadır. Buna göre, ölçülebilirlik sayesinde, örneğin değişim değeri matematiğin bir alt dalı olmaktadır. Mübadele ilişkilerinin matematiğin alt dalı olarak değerlendirilmesi anlamına gelen bu önerisine göre,

² Walras son yazılarından biri olan "İktisat ve Mekanik"e Jevons'un bu sözlerini tartışarak ve olumlayarak başlar (Walras, 1990:206-7).

Değişim değeri büyüklük olarak ölçülebilir. Eğer genel olarak söylenecek olunursa matematiğin amacı bu türden büyüklükler ile çalışmak ise, Değişim değeri teorisi gerçekten matematiğin bir dalıdır ki bu matematikçiler tarafından ihmal edilmiş ve geliştirilmemiştir (Walras, 1965:70)

Walras'ın bu sözleri ile iktisatçılara bir çalışma programı da çıkarmış olmaktadır. Bu programın ilk adımı matematikçilere üzerinde çalışabilecekleri nicelikleri ya da başka bir deyişle veri oluşturmaktır. İktisatçıların niceliksel olarak ifade ettikleri 'nesne'ler arasındaki ilişkilerin matematiğin alt dalı olabilmesi ancak bu adımdan sonra olanaklı hale gelir. Sorunun ilk aşamasını 'nesne'nin niceliksel olarak ifade edilmesi biçiminde temsil ettikten sonra, piyasanın ortaya çıkardığı sonuçları gözlemleyen Walras, mübadele işlemi sonucunda oluşan değişim değerlerine iki nicel büyüklük çerçevesinde anlam yükler: Fiyat ve miktar. Fiyat ve miktar niceliklerini piyasa üretir. Dolayısıyla Walras piyasadaki sonuçlar ya da nicelik değerleri bakımından bir sorun yaşamaması beklenmez. Veri toplanması ile ilgili bir sorun olma olasılığı vardır ki, bu da, teknik bir sorun olarak ihmal edilebilir. Piyasanın ürettiği nicelikler sonuçtur ve bunların tek başına değerlendirilmesinde herhangi sorun çıkması beklenmez. Ancak sonuçları üreten mekanizmaların niceliksel olarak ifade edilmesi ilki kadar mekanik bir işleme indirgenemez.

Fiyat ve miktar büyüklüklerini ortaya çıkaranın arz ve talep mekanizması olduğu kabul edildiğinde, arz ve talebe ait miktar büyüklükler ya da ölçü birimleri tane, hacim, ağırlık biçiminde ifade edilmesi teknik bir işlemdir. Benzer biçimde fiyatlar *numeriare* bir mal veya para-fiyat olarak ifade edilebilir. Ancak bu teknik işlemlerin ötesinde asıl sorunu oluşturan nokta, arz ve talep mekanizmasını harekete geçiren veya nedenlerin nedeni olarak ifade edilebilecek olan insanın ya da ekonomik bireyin eylemlerinin nasıl nicel olarak ifade edileceğidir. Arz ve talebin nedeni ya da fiyat ve miktar büyüklüklerini ortaya çıkaran nedenlerin nedeni olarak insan etkinliğinin

nicelikselleştirilmesi gerekir. Walras bu sorunu *rareté* kavramı aracılığı ile aşacağını düşünmektedir.³

Rareté ölçülebilir bir büyüklüktür; değişim değeri ile arasında sadece zorunlu bir ilişki yoktur, aynı zamanda ağırlığın kütle ile olan ilişkisi gibi bu değer ile zorunlu olarak orantılıdır. Bu nedenle *rareté* ile değişim değerinin bir arada vuku bulması ve orantısal olgular olmaları kesin ise, şu da kesindir; *rareté* değişim değerinin nedenidir. Değişim değeri ağırlık gibi, *göreceli* olduğu halde, *rareté* kütle gibi mutlak bir kavramdır (Walras, 1965:145).

Ölçme ve bilimin sadece ölçülebilen nesneleri ile sınırlandırılması yönündeki vurgu ile ölçmenin bilimsel faaliyet için gerekli olabileceği –ama yeterli değil- tespitini birbirinden ayırmak gerekir. Ölçmenin gerekli olduğu durumları düşünerek Hobsbawm tarihçilik yapanların sayı saymayı bilmeleri gerekir der (1999c:171). Benzer biçimde iktisatçılık yapmak için de sayı saymayı bilmek gerekir. Ancak saymanın gerekliliğini ölçülebilir olanlar dışında hiçbir şeyin bilimsel olarak bilinemeyeceği ilkesine (Collingwood, 199:123) kadar götürülemez. Ancak Galileo ile bilimin gündemine giren bu ilkenin Walras tarafından reddedildiği söylenemez. Mirowski'nin belirttiği gibi, iktisadi önermeleri matematiksel önermeler haline getirmeyi iktisada bilimsellik kazandırabilmek için yeterli görmektedir (Mirowski, 1990:192). Kitabının dördüncü baskısına yazdığı önsözde matematiksel iktisadın gelişimini tamamlamasıyla birlikte, iktisadın mekanik ve astronomi gibi kesin bir bilim olacağını iddiası Mirowski'nin tespitlerini destekler niteliktedir (Walras, 1965:48). Matematikselleştirmenin olanaklı olması için iktisadi evreni sadece niceliksel olarak ifade edilmesi Walras için bu nedenle önemlidir.

Ancak Walras bunu sadece piyasanın ortaya çıkardığı sonuçlara bakarak yapmaz. Kendi tanımladığı anlamda iktisadı kesin bilimsel yapma

³ Walras kitabının üçüncü dersi olan, “Sosyal Zenginlik Kıtlığın Üç Sonucu: Değişim Değeri ve İktisadın Saf Teorisin”de kıt (*scarce*) ve kıtlık (*scarcity*) kavramlarını sırasıyla *rare* ve *rareté* kavramları ile aynı anlamda kullanır. Ancak “Fayda veya İstek Eğrileri. Malların Maksimum fayda Teoremi” adını taşıyan sekizinci derste *rareté* bugünkü marjinal fayda anlamında kullanılır. (Bkz. 1965:489 ve 506).

uğraşında, nesnesinin nicelikselleştirilmesi kadar, sahip olduğu “genel bilim felsefesi”nin de (Walras, 1965:60) katkısı vardır. Gerek sahip olduğu metodolojinin ortaya çıkarılmasında gerekse de buradaki konuyu oluşturan teorinin zaman ile olan ilişkisi tartışmasında “genel bilim felsefesi” önemlidir. Bu “felsefe”nin temel özelliklerinden biri tümdengelim yöntemidir. Walras’taki zaman tartışmasının bir yönünü oluşturduğundan dolayı söz konusu tümdengelim yöntemine değinmek gerekiyor.

Walras teoremlerini iki varsayımdan türetmiştir. Bunların ilki, (i) her ekonomik birim faydasını maksimize eder iken; ikincisi (ii) bütün mallar için toplam talep ve arz eşittir varsayımdır (Walras, 1965:43; Schumpeter, 1951:79).

Walras’ın bu noktadan sonra analizini ilerletebilmesi için bireylerin fayda maksimizasyonunun nasıl sağlandığını matematiksel olarak ortaya koyması gerekir. Tanım gereği fayda maksimizasyonu değişim değeri ve *rareté* ile ilişkili bir konudur. Dolayısıyla maksimizasyon işlemi bu ikisi kullanılarak yapılacaktır. Ancak değişim değeri ve *rareté*’nin maksimizasyon gibi, matematiksel bir işleme tabi tutulması için sadece niceliksel olarak ifade edilebilmeleri yetmez. Maksimizasyona işlemine uygun biçimde niceliksel olarak ifade edilmeleri gerekir. Bunun koşulu mallara ve mallardan elde edilen tatmine yönelik ilave bir kabulün yani malların tam bölünebilir olduğu kabulünün yapılmasıdır. Diferansiyel hesabı gündeme getiren bu koşula geçmeden önce neoklasik okul için önemli olan faydacılık felsefesine değinmek gerekmektedir.

İnsan davranışlarını hazza koşma ve acıdan sakınmaya indirgeyen bu felsefenin içinde gizli bir ‘ekonomizm’ vardır. Smith’in kendi çıkarını düşünen bencil bireyi ile faydacılığın bütün insan davranışlarını iki güdüye dayandıran önermesi arasındaki mesafe birbirine uzak değildir. Neoklasiklerin burada vurgulanması gereken yeniliği bu ‘ekonomizm’in matematiksel olarak hesaplanabileceğine yönelik iddialarıdır.

Jeremy Bentham’ın insanı yöneten iki hükümdar olarak nitelediği acı ve hazzın iktisadın içine kesin bir biçimde sokulması gerçekleştiren Jevons, iktisadi acı ve hazzın hesaplanması olarak tanımlayarak sadece faydacı

felsefeyi iktisada taşımış olmadı. Aynı zamanda söz konusu hesabı yapabilmek gerekli matematiksel araç olan diferansiyel hesabı da iktisat teorisinin içinde yerleştirmesini zorunluluğunu gündeme getirmiştir.⁴ Ekonomik birimlerin fayda maksimizasyonu, bölünemeyecek kadar küçük büyüklüklerle çalışılması gereğini ortaya çıkarır. Bu gerekliliğin bilincinde olan Walras, Gossen'den şu sözleri aktarmaktadır: “Değişim sürecinin tamamlanması için, iki mal, alış-veriş yapan taraflar arasında öyle bölünmeli ki her malın son atomunun değeri her iki taraf için de aynı olsun” (Walras, 1965:204-5). Acı ve hazzın hesabı ya da başka deyişle fayda maksimizasyonu iktisadi tanımlayan bir konuma yükseltince, matematiksellik tercih sorunu olmaktan çıkar. Nicelikselleştirme ve matematiksellik iktisadi analizin gerek ve yeter şartı haline gelir. Bunu Walras şöyle ifade eder.

Sadece matematiğin yardımıyla maksimum fayda koşullarını neler olduğunu anlayabiliriz. Çünkü *rareté*yi açıklamak için alış-veriş yapanların her birine tüketim malı ve hizmetiyle ilişkilendirilen bir denklem veya eğri atfedilir. *Rareté* [yani] *son birimden elde edilen hazzın şiddeti tüketilen miktarın azalan bir fonksiyonudur*. Matematik bize şunu göstermeyi başarır, eğer belirli fiyatlar bağırıldığında karşılıklı olarak talep edilen ve teklif edilen malların miktarları, alış-verişin gerçekleştiği fiyatlar ile bu malların *rareté*leri birbirleri ile orantılı olmalarını sağlıyorsa, alış-verişteki her taraf mümkün olan en yüksek memnuniyeti elde eder. (Walras, 1965:43)

Atom kavramı malların tam bölünebilirliği anlamına gelirken, *rareté* bunun diferansiyel hesaba uygun formüle edilerek iktisadi analize sokulmasını amaçlar. *Rareté* bir tüketicinin bir maldan elde ettiği toplam faydanın o maldan sahip olduğu miktara türevi olarak kullanılır. Başka bir deyişle, *rareté* maldan tüketilen mal miktarı ile faydası arasındaki ilişkiyi açıklayan fonksiyonun birinci türevidir (Ingrao;Israel,1990:92). Dolayısıyla

⁴ Diferansiyel hesap da marjinal devrim gibi eş zamanlı bir keşiftir. Newton ve Leibniz tarafından ayrı ayrı geliştirilmiştir. Newton cisimlerin hızını ve hızdaki değişimi; Leibniz ise, bir eğrinin eğiminin herhangi bir noktadaki değişim oranını hesaplayabilmek için bölünemeyecek kadar küçük büyüklükler ile çalışmışlardır. “Diferansiyel hesabın merkezi kavramı bir eğrinin eğiminin veya hareket halindeki cismin hızının *anlık (instantaneous) değişim oranıdır*” (Routh, 1975:217)

hızın zamana göre türevinin hızın anlık değişimini yani ivmesini vermesine benzer biçimde, *rareté* de toplam faydanın zamana göre değil, ancak tüketilen miktara göre anlık değişimini verir.

Walras “İktisat ve Mekanik” (*Economics and Mechanics*) adlı makalesinde bu konuları doğrudan tartışır. Jevons’un nedenleri yukarıda aktarılan iktisadın matematiksel bir bilim olmalı görüşünden analizine başlayan Walras, bu iddiayı destekler (Walras, 1990:206). Walras iktisat ve mekaniğin nesneleri arasındaki farklılığın bilincindedir. Herkese aynı biçimde görünen, herkes için aynı biçimde işleyen ve doğanın müdahale edilemeyen olguları olarak adlandırdığı olguları fiziko-matematiksel (*physico-mathematical*) bilimlerin konusu olduğunu belirtir. Bu fiziksel (*physical*) olguların insana dışsal olduğunu belirtir. İkinci kategori insanın tercihlerinin ve hassasiyetlerinin sahnede olduğu içsel (*interior*) olgulardır. Kişiselliğe ve subjektiviteye açık bu olguların psişik (*psychic*) olduğunu belirten Walras, bunları psiko-matematiksel (*psychic-mathematical*) bilimlerin konusu olduğunu belirtir. Beklenileceği gibi, iktisat bilimi de son kategoriye girmektedir (Walras, 1990:206-7). İktisat biliminin olgularının özellikleri arasında, her ne kadar, kişisellik ve subjektivite yer alsa da bu onu mekanik ve astronomi ya da başka bir deyişle fiziko-matematiksel bilimler gibi, kesin bir bilim olmasına engel olamayacağı biçiminde değerlendirilmiştir.

Psişik olandan fiziksel olana başka bir deyişle kişisellik ve subjektiviteden dışsal bir objektiviteye geçilmesini sağlayan şey, faydanın ölçülmesidir. Faydanın ölçülebilmesi sorununu fiyatlar ile fayda arasında kurulan ilişki ile üstesinden gelinebileceğini düşünmektedir (Georgescu-Roegen, 1971:40).

Toplumsal refah (social wealth) faydalı (useful) ve aynı zamanda miktarca sınırlı şeylerin toplamıdır; bu nedenle (i) şartlara göre değişir, (ii) değerli ve mübadele edilebilir, (iii) endüstriyel olarak üretilebilir. Üç koşul ve aktiviteden ikincisi tartışmasız olarak matematiksel bilimseldir. ... Bunun nesnesi olan saf iktisat matematiksel bilimdir (Walras, 1990:207).

Piyasada gerçekleşen rakamları subjektiviteden kurtulmanın bir aracı olarak gören Walras için bu analiz, iki nedenden ötürü özel öneme sahiptir. Birincisi bu aşama sayesinde iktisat mekanik ve astronomi gibi fiziko-matematiksel olmasa da, psiko-matematiksel bir bilim olmaktadır. Walras'ın iktisat bilimine yaklaşımın da psiko-matematiksele verdiği önem için iktisadı tanımladığı anlamda matematiksel kabul etmeyen iktisatçılar ile her hangi bir diyalogun sürdürülmesinin gereksiz olduğu yönündeki düşüncesi örnek verilebilir. Aynı dili konuşmadıkları için matematikselliği kabul etmeyen iktisatçıların (*non-mathematical economist*) ikna etmenin mümkün olamayacağını, asıl ikna etmek istediklerinin ise faydanın ölçülemeyeceğini ileri süren matematikçiler olduğu düşüncesindedir (Walras, 1990:207).

Dün on iki sayfalık notun taslağını bitirdim ki bizim yöntemimizin matematikçiler arasında yayılması bakımından son derece önemlidir; yazıda 1 ile maksimum fayda formülasyonumuzla kantar (*roman balance*) arasındaki ve 2 ile genel denge denklemleri ile evrensel çekim denklemleri mükemmel benzerliğe işaret ediyorum (Akt. Ingrao, Israel, 1990:90).

Walras'ın sözünü ettiği oniki sayfalık not “İktisat ve Mekanik” makalesidir. Yazıda maksimum fayda ile kantar arasında kurduğu analogi şöyledir.⁵

A ve B piyadaki iki mal olsun;

$$U_a = \Phi_a(q_a)$$

$$U_b = \Phi_b(q_b)$$

bunların fayda fonksiyonlarıdır ve tüketilen miktarın artmasına orantılı olarak artmamaktadır.

$$r_a = d\Phi_a(q_a)/dq_a = \Phi'_a(q_a), \text{ ve } r_b = d\Phi_b(q_b)/dq_b = \Phi'_b(q_b)$$

rareté yani marjinal fayda eşitlikleridir ve tüketilen miktar arttıkça azalmaktadır. Buradan Walras fayda maksimizasyonu denklemini şöyle yazar.

⁵ Örnek “İktisat ve Mekanik” makalesinden doğrudan alıntılanmıştır.

$$(d\Phi_a(q_a)/dq_a) \cdot dq_a + (d\Phi_b(q_b)/dq_b) \cdot dq_b = 0 \text{ ya da}$$

$$r_a \cdot dq_a + r_b \cdot dq_b = 0 \quad (1)$$

(1). Denklemi Walras saf iktisadın temel diferansiyel eşitliği olarak nitelendirir. A ve B mallarının değerleri ile sırasıyla v_a ve v_b ile orantılı olarak mübadele edildiklerini varsayarak denklemi yeniden yazar

$$v_a \cdot dq_a + v_b \cdot dq_b = 0 \quad (2)$$

Yukarıdaki eşitlikleri yeniden düzenleyerek marjinal iktisat çözümlemesinin temel sonucuna ulaşır.

$$(r_b/r_a) = (v_b/v_a)$$

Sonuç olarak maksimum fayda *rareté*lerin oranının değerlerin oranına eşit olduğunda sağlanır. Walras marjinal faydalara ait bu analizi analojik olarak doğrudan doğruya kantar ile ilişkilendirir. Walras iki malın mübadelesi için bu mekanik analojiyi kullanırken, genel denge analizi için ise doğrudan doğruya gökyüzü mekaniğini kullanır (Walras, 1990:210-212).

Kantar Walras için dışsal ve objektif gerçeklik alanındadır. Metre, kilogram gibi, herkesin üzerinde anlaştığı ölçü birimleri ile çalışır. Oysa mübadelede ihtiyaçların şiddetini ölçebilecek bu türden bir olanak yoktur. Yukarıda gösterilmeye çalışıldığı gibi, bireylerin *rareté* ile malların değerlerini oranladıklarını göstererek Walras buradaki ölçüm sorununu aştığını düşünür. Bu nedenle de şu sonuca ulaşır:

Miktarların ve nicel ilişkilerin karşılaştırılması olan ölçüm, ölçülebilen olgunun fiziksel veya psişik olmasına göre dışsal veya dışsal nitelikçe engellenmez. Sonuçta hiç birisi bilimin matematiksel özelliğini yadsımaz (Walras, 1990:213)

Ulaştığı sonuçtan şu çıkarım yapılabilir. Walras'a göre, piyasanın sonuçlarında psişik olan fiziksele dönüşür. Dolayısıyla piyasa sonucu ortaya çıkan miktar ve fiyat büyüklüklerini kullanarak, iktisat bilimini astronomi ve mekanik gibi, kesin bir bilim yapılabileceği düşüncesindedir.

Walras hız (*velocity*) ile *rareté* arasında dolaysız bir analoji kurar (1965:65). Newton'un hızdaki anlık değişimi hesap etmesini sağlayan diferansiyel hesabın bir anlamda, toplam faydadaki anlık değişim olarak

düşünülebilir. Marjinal faydanın hesap edilmesinde kullanılması bu analojik ilişkilendirmenin nedenidir. Basit bir örnek vermek gerekirse, hareket eden bir cismin (ortalama) hızı, alınan mesafenin bu mesafeyi almak için geçen süreye bölümü ile hesaplanır. Cismin herhangi anındaki hızı konusunda ise, bu işlem (cismin hızı sabit değilse) bir şey söylemez. Bu sorunu Newton uzam ve zamanda bölünemeyecek kadar küçük büyüklükler ile yani diferansiyel hesapla çözerek, her hangi bir andaki hızı hesap edebilmiştir. Benzer biçimde tüketilen mal miktarı ile elde edilen fayda arasındaki tanımlanan ilişkiye de diferansiyel hesabın uygulanmasına yöntemine başvurulmuştur. Çünkü bir malın tüketilen her son biriminden elde edilen fayda sabit değildir. Tüketilen miktar arttıkça elde edilen faydanın giderek azalan bir hızla artacağı ve bir noktada sıfırlanacağı yönündeki analiz iktisadi dünyayı –haz peşinde koşan bireyi- diferansiyel hesabın konusu haline getirir.

Burada zamana ilişkin bir sorun ortaya çıkar. Newton'un zaman anlayışının tartışıldığı bölümde belirtildiği gibi, hareket halindeki nesnelerin zamana göre türevinin alınabilmesi için, zamanın tek düze ve sürekli olarak aktığının varsayılması gerekir. Mutlak ve matematiksel olarak var olduğu kabul edilen zamana dayanarak, hızın herhangi bir andaki değişimi hesaplanır. İnceleme alanını oluşturan nesneleri “değişim-siz değişim”e tabi oldukları kabul edildiğinden zamanı “zaman-sız zaman” haline dönüştüren bu paradigmada zamanın geçmesinin analizi etkilemesi bakımından herhangi bir öneminin olmadığı gösterilmiştir. Buna benzer biçimde, *rareté* kavramı aracılığı ile formüle edilen fayda maksimizasyonu ve bundan türeyen diğer maksimizasyon biçimleri de “zaman-sız zaman”ı kabul eder. Toplam fayda $TU_x = f(x)$ ise, marjinal fayda ya da *rareté* $MU_x = \partial f(x) / \partial X$ 'dir. Tüketim zorunlu olarak zaman alan bir eylem olmasına karşın, analizde buna yer verilmez. Son birimin ne, ne zaman ne de ne kadar bir sürede tüketildiğine analiz kayıtsız kalır. $MU_x = \partial f(x) / \partial X$ ifadesindeki temel sorunlardan biri, yukarıda belirtilen zamanın geçişinin hesaba katılmamasıdır. Bir maldan elde edilen fayda, sadece tüketilen miktara bağlı değildir. Söz konusu maldan elde edilen fayda fonksiyonunda zamanında yer alması gerekir.

Rareté kavramını diferansiyel hesaba uygun olarak değerlendirilmesi ve iktisadi sorunu atomistik bireyin fayda maksimizasyonuna indirgenmesi şu temel soruyu kendiliğinden gündeme getirir. Hız, ivme, kütle gibi kavramlar mekanik biliminde başarıyla uygulanmasını sağlayan matematiksel aracın, benzer biçimde iktisatta da uygulanabilmesini sağlayan nedir? İnsan hazzı ve acısını (mekanik ile) aynı düzenlilik, süreklilik ve evrensellikte midir ki mekaniğin kullandığı araçlar ile incelenmeye çalışılıyor? (Routh, 1975:219). Bu soruya Walras örtük olarak yanıt vermektedir. Yanıt yukarıda değinilen zamanın yok edilmesinde gizlidir. Paradoksal gibi görünse de insanın evrensel güdülere sahip olduğu ve bunun evrensel biçimde formüle edilebileceği önermesi zamanı yok ederek oluşturulabilir. Teorinin mekanik bilimlerin olduğu gibi, tüm zamanlarda aynı düzenlilikte geçerli olduğu iddiasının gereği olarak zaman analizin dışında bırakılmaktadır (Henry, 1983-4:221).

Zamanın yok edilmesinde Walras'ın "genel bilim felsefesi"nin önemli işlevleri vardır. Söz konusu felsefe yardımıyla Walras gerçek tiplerden ideal tiplere ulaşarak yanlışlanamayacak bir teori oluşturmayı amaçlamaktadır. Takip eden alt bölümde bu amacına ulaşmak için yürüttüğü analiz zaman kavramı bağlamına oturtularak tartışılacaktır.

A. Tarihsel Boşluktaki (*historical vacuum*) Nicelikseller ya da Platoncu Saf İktisat Teorisi ⁶

Walras'ın iktisadi analize en büyük katkılarından biri, *rareté* kavramını diferansiyel hesaba uygun olarak değerlendirip, bunu statik denge denklemleri ile ilişkilendirerek iktisadi analizde genel denge kavramına ulaşmasıdır. Niceliksel ve matematiksel ilişkiler, ne kapitalist üretim ilişkilerine ne de bir başka üretim biçimine özgü ilişkisellikleri dikkate alır. Bu anlamda

⁶ Blaug tarihsel boşluk nitelemesini iktisadi düşünceler tarihinin tek başına yeterli olamayacağı durumlar için kullanır (Blaug, 1964). İktisat tarihi bilgisinin iktisadi düşünce tarihini desteklemelidir. Benzer biçimde, niceliksel değerler de tarihsel bağlamlarında değerlendirilmediklerinde taşıdıkları anlamların tamamı anlaşılmayabilir.

tarihsel boşluktadırlar. Tarihsel olan ve ancak tarihsel bağlamında gerçek anlamına ve değerine vakıf olunabilecek şeyler, “genel bilim felsefesi” gereği saf iktisat biliminde kendilerine yer bulamazlar. Bu nedenle, aşağıda değinilecek olan bu “felsefe” zaman-sız teorisinin en önemli dayanak noktalarından biri olarak ortaya çıkar.

“Genel bilim felsefesi” bakımından iktisat bilimi, iktisadın saf teorisi (*pure theory of economics*), uygulamalı iktisat (*applied economics*) ve sosyal iktisat (*social economics*) olarak üçlü bir ayrıma tabi tutulur (Walras, 1965:58-63). İktisadın olgusal malzemesine göre yapılan bu ayrıma göre, mübadele yasaları saf iktisat biliminin konusudur. Sadece açıklama ve gözlem yapmakla meşgul olan saf doğa bilimleri gibi, iktisadın saf teorisi de, teorisinin pratik sonuçlarına karşı kayıtsız kalması gerektiğini düşünen Walras’a göre, doğa yasalarının insanın müdahalesine kapalı olmasına benzer biçimde, saf iktisat biliminin yasalarına da müdahale edilemez ve işlemesine engel olunamaz.

Bunu takip eden ikinci ayırım, iktisadın zenginliğin artırılması, iş bölümü ve organizasyon gibi olgularla ilgili olan kısmıdır. Bunlarla ilgili kısmı uygulamalı iktisat olarak adlandırır. Zenginliğin artışı, işbölümü ve ticareti kapsayan bu alanın olgusal malzemesi de tarım, endüstri ve ticarettir. Saf iktisat teorisinin pratik sonuçları bu alanda ortaya çıkar. Son ayırım ise, bölüşüm sorunu temel alınarak oluşturulur. Bu konu sosyal iktisadın veya başka bir ifade ile ahlaki bilimler (*moral sciences*) veya etiğin (*ethics*) konusudur (Walras, 1965:58-63; Roncaglia, 2005:328).

Olgular temelinde yapılan üçlü ayırım, uygulamalı iktisat söz konusu olduğunda insan ve şeyler (*person-things*), sosyal iktisat söz konusu olduğunda ise, insan-insan arasındaki ilişkiler ile ilgilidir. Bu ikisini saf iktisat biliminin dışında değerlendirmesinin nedeni, Walras’ın analizinde bunlara değişmeyen bir töz atfedememesidir. Buna karşın, mübadele yasalarının ise, doğa biliminin yasaları gibi, insandan bağımsız ve değiştirilemez bir töze sahip olduğunu iddia eder. Walras’a göre, örneğin, tahılın hektolitresinin örneğin 24 frank olması doğal olgu karakterindedir (Walras, 1965:69). “Mübadelede herhangi bir değer oluştuğunda bu orijinalinde doğal,

görünümünde doğal ve tözünde (*essence*) doğal olan, doğal olgu karakterindedir” (Walras, 1965:69). Mübadele yasalarının doğal olgu karakterinde olması veya doğal olandan pay almasının (*partake of*) arkasındaki “genel bilim felsefesi” Platon’culuktur. Saf iktisat bilimi ve genel olarak bilim anlayışındaki Platon’culuğu Walras’ın şu sözleri ortaya çıkarır.

Platoncu filozoflar tarafından çok önceleri kanıtlan bir gerçek, bilimin bedeni (*corporeal*) varlıklarla değil, bu varlıkların tezahürü olduğu evrensellerle uğraştığıdır. Bedeni varlıklar gelip geçicidir fakat evrenseller ebediyen kalır. Evrenseller, onların ilişkileri ve yasaları bütün bilimsel çalışmanın amacıdır (Walras, 1965:61)

Dolayısıyla saf bir bilimin olgusal alanı, gelip geçici niteliğe sahip olgulardan değil, tözünde doğal olan olgular ve ilişkilerden oluşur. Mübadele alanı bu bilimin ‘nesne’si olarak tercih edildiğine göre, bu alandan yukarıda elde ettiğini düşündüğü doğallıklar ebedi olana ulaşmanın ilk adımlarıdır. Bir önceki alt bölümde değerlendirilen, kıtlık, *rareté* kavramı bu amaca hizmet eder. Walras kendi tanımladığı biçimiyle, kıtlığın ve *rareté*nin değişmeyen olgusal gerçeklikler olduğunu düşündüğünden, uygunsuz bir analogi ile bunların aynı zamanda fiziksel dünyanın Newtoncu yorumunda olduğu gibi, kategorik olarak doğal olarak değerlendirir.

Buğday ve gümüş *herhangi bir* değere sahipse, kıt, faydalı (*useful*) ve miktarlarının sınırlı olduğundandır –bunların hepsi doğal koşullardır. Buğday ve gümüş birbirlerine karşı *belirli bir değere* sahipse, her birinin az veya çok kıt, az veya çok yararlı veya az veya çok miktarda olmalarındandır –yine yukarıdaki doğal koşullar anıldı. Yer çekimi doğal bir olgudur ve bu nedenle doğal yasalara tabidir, bu yapabileceğimizin sadece onun işleyişini seyretmek olduğu anlamına gelmez. Onun işleyişine karşı koyabilir veya tamamen işleyişine kendimizi bırakabiliriz fakat onun tözünü ve yasalarını değiştiremeyiz. Doğaya ona uyarak hükmedebileceğimiz söylenir. Bu değer içinde geçerlidir. Örneğin, buğday arzının bir kısmını yok ederek fiyatını yükseltebiliriz veya onun yerine pirinç veya patates yiyerek fiyatını düşürebiliriz. Bir fermanla hektolitresini 24 yerine

20 franka sabitleyebiliriz. Birinci durumda, değer olgusunun nedenlerine yönelik eylem yapmaktayız, bir doğal değer yerine bir başka doğal değeri koyarız. İkinci durumda olgunun kendisine yönelik eylem yaparız, doğal değer yerine yapay bir değer belirleriz. En uç durumda mübadeleyi yok ederek, değeri de yok etmek mümkündür. Ancak eğer mübadele gerçekleşirse, doğal olarak belirli mübadele değerlerinin ortaya çıkmasına veya belirli bir mübadele değerine doğru eğilime, veri arz ve talep kısacası kıtlık koşullarında engel olamayız (Walras, 1965:69)

Malların karşılıklı değerini belirlenmesinde, karşılıklı kıtlıklarının ve bununla ilişkili olarak *rareté*lerinin doğal olgular olarak değerlendirilmesinin peşi sıra yapılan bir başka değerlendirme, bu doğallıklarla Newtoncu dünyanın doğal olgularının sahip olduğu özelliklerin aynı olduğudur. Örneğin, ayın dünyanın uydusu olması doğal bir olgu ve dünya yüzeyinde gelgitler oluşması doğal bir olaydır. Ne bu olguya ne de bu olaya kategorik olarak doğal olduklarından dolayı müdahale edilemez. Ancak tabi oldukları yasalar keşfedilip, buna uygun hareket edilebilir. Walras buradaki olgusal gerçeklik ilişkisini kıtlık ve *rareté* kavramları aracılığı ile kategorik olarak doğal olan olarak değerlendirir. 100 kg buğday ile 150 kg pirince sahip iki insanı mübadele için karşı karşıya olduğunu düşünülüğünde, örneğin 1 kg buğday eşittir 1,5 kg pirinçdir biçiminde niceliksel bir değer çıkabilir. Ancak bu, ilişkinin ve ortaya çıkan değerın kategorik olarak doğal kabul edilmesi için yeterli değildir. Söz konusu olan o andaki pirinç, buğday miktarları ve kişilerin tercihleridir. Bunlardaki sabitliği esas alan, bu analizi o andan evrensele sıçratılması ancak Newton'un evrensel çekim kuvveti gibi değişmeyen bir doğallıkta mümkün olabilir. Oysa kabaca betimlenen piyasa ilişkisi doğal değil, tarihseldir ve yukarıda değinildiği gibi, gerçek anlamına ancak söz konusu tarihselliğin dikkate alınması ile vakıf olunabilir.

Mübadele yasalarının incelendiği saf iktisat bilimi, uygulamalı ve sosyal iktisat karşısında öncelikli bir yere sahiptir. İlk önce yapılması gerekenin saf iktisat teorisinin tamamlanması gerektiğine yönelik düşünce bu ayrımın kaynağıdır. Walras uygulamalı ve sosyal iktisattan önce, saf iktisat

biliminin bilimsel doğrularını ortaya koymayı ve böylece bir rehber görevi vermeyi amaçlamaktadır (Walras, 1965:71). Ancak bu öncelik saf iktisat bilimine hiyerarşik bir üstünlük kazandırdığı gibi, aşağıda açıklanacak nedenlerden ötürü rehberlik işlevi tahakküm ilişkisine dönüşme potansiyelini taşır. İktisadın saf teorisinin hükmedici gücünün kaynağı, kendi içinde tutarlı, mantıksal bir teori olarak inşa edilmesidir. Saf teorinin belirli kabullere dayanarak kusursuz bir mantıksal sistem olarak inşa edilmesi onun yanlışlama veya doğrulamaya olan ihtiyacını ortadan kaldırır. Saf bilim bitirildiğinde sadece uygulanır. Walras'ın bu konudaki iddiaları bugünkü egemen iktisadı da temsil ettiğinden dolayı, konuya tam olarak nüfuz edebilmek için tartışmaya Walras'tan uzun bir alıntı yaparak devam edilmesi uygundur.

İktisadın saf teorisi (the pure theory of economics) uygulamalı iktisattan (applied economics) önce olmalıdır; iktisadın saf bilimi her yönüyle fiziksel-matematiksel (physico-mathematical) bilimlere benzer...

Matematiksel yöntem *deneyisel* bir yöntem değildir; *rasyonel* bir yöntemdir... Yine de şu kesindir, matematiksel bilimler gibi, fiziksel-matematiksel bilimler dar anlamda deneyimden tip kavramlarını (*type concepts*) elde eder etmez, deneyimin ötesine giderler. Bu bilimler, gerçek-tip kavramlarından ideal-tip kavramlarını çıkarır ve tanımlarlar, daha sonra bu tanımlara dayanarak, bütün teoremlerinin ve kanıtlarının çerçevesini *a priori* olarak oluştururlar. Bu tamamlandıktan sonra, deneyime ulaşılan sonuçları doğrulamak için değil, uygulamak için giderler. Geometri alanından çalışan herkes şunu gayet iyi bilir ki, sadece soyut durumda, ideal çemberin yarıçapları birbirine eşittir ve sadece soyut durumda, ideal üçgenin açılarının toplamı iki dik açının toplamına eşittir. Gerçeklik bu tanımları ve kanıtları sadece yaklaşık olarak onaylar ve fakat gerçeklik bu önermelerin yararlı uygulamalarını son derece geniş kapsamda kabul eder. Aynı usulü takip ederek, iktisadın saf teorisi deneyimden belirli tip kavramlarını almalıdır. Örneğin, mübadele, arz, talep, piyasa, sermaye, gelir, üretken hizmetler ve ürünler gibi. İktisadın saf teorisi bu gerçek-tip

kavramlarından muhakemesini yürüteceği ideal-tip kavramlarını soyutlamalı ve tanımlamalıdır. Gerçekliğe bu bilim [iktisadın saf teorisi] tamamlanmadan dönülmemeli ve tamamlandıktan sonra da sadece pratik uygulamalar için dönülmelidir. Böylece ideal piyasalarda ideal arz ve talebin kesin ilişkisine dayanan ideal fiyatlara sahip oluruz (Walras, 1965:71).

Geometrinin, eş kenar üçgenin aynı zamanda eş açılı olduğunu ortaya koymasında veya astronominin gezegenlerin güneşin çevresinde eliptik yörüngelere sahip olduğunu gösterdiğiindeki kesinliğe iktisadın da ulaşması gerektiğini düşünen Walras için iktisat öncelikle kesin (*purely*) bilimsel doğrularını ortaya koymalıdır. Ancak saf iktisat ile uygulamalı iktisat arasında yaptığı hiyerarşik ayrıma koşut olarak, kesin bilimsel doğruların sonuçlarını değerlendirilmesi uygulamalı iktisadın konusu değildir (Walras, 1965:52). Nasıl ki geometrinin güçlü evler inşa etme veya astronominin deniz seferlerinin güvenli biçimde yapılmasını sağlama gibi bir amacı yoksa iktisadın saf teorisinin de uygulamada böyle bir amacı olmamalıdır (Walras, 1965:53).

Walras deneyimden –gerçek tip kavramından-, deneyimin ötesine –ideal tiplere- geçilmesinin gerçekleşme sürecini incelemeyiz. Ancak bu ideal tiplerden oluşturulan sistem teori bitirildiğinde gerçek tiplerin üzerinde belirleyici hale gelir. Sorun iki aşamaya ayrılarak tartışmaya açılabilir. Birinci aşama somutun soyutlanmasıdır. Bu aşamayı Walras ideal tiplerin ortaya çıkarılması olarak değerlendirir. İkinci aşama ise, ideal tiplerden oluşturan teorik sistemin somut gerçeklikle ilişkisidir. Analizindeki ilk aşamadaki belirsizlik, ikinci aşamada yoktur. *A priori* olarak oluşturulan teorik sistemin, somut gerçeklik tarafından sınanması gereği ortadan kaldırıldığından dolayı, ideal teori ile somut gerçeklik iki ayrı ‘dünya’ olarak değerlendirilebilir. Somut gerçeklik ile teorik sistem arasındaki olası uyumsuzluklar karşısında, teorik sistemin hatalı olması söz konusu olamaz. Ancak *a priori* kusursuz biçimde oluşturulan içsel tutarlılığa sahip teorik sisteme göre, somut gerçekliğin düzeltilmesi gündeme gelir.

Platon'un ideal tiplerinin bozulmuş halleri olarak değerlendirilen görünen dünya/somut gerçekliğin idealar üzerinde etkisinin olmamasına benzer biçimde, Walras'ta da somut gerçekliğin *a priori* teorik sistem üzerinde bir etkisi yoktur. *A priori* olarak "bitirilmiş" saf iktisat teorisi Lawson'un belirttiği gibi, kendi 'gerçekliğini' icat eder (Lawson, 2005). İcat edilen 'gerçeklik' *a priori* kabulleri sayesinde her türlü sorgulamadan kendisini muaf ettiğinden dolayı da evrensel olarak doğru olduğunu iddia eder. Başka bir deyişle zaman-sızlık özelliğini kazanır.

Epistemolojik bakımdan iktisadın saf teorisinin geometriye benzetilmek istenmesi, kendi içinde tutarlı bir sistem oluşturma amacı ile uyumludur. Böyle bir sistem *a priori* ön kabullere uygun bir 'gerçeklik' icat ettiğinden dolayı, bu sistemin sorgulaması ancak paradigmanın kendi kabulleri bağlamında yapılabilir. Çünkü oluşturulması sürecinde mantıksal bir hata yapılmadığı sürece, mantıksal önermeler ve onların çıkarımlarından oluşan sistem, kendi 'gerçekliği' bakımından her zaman doğrudur. Bu nedenle teorik sistemin içinden yapılan değerlendirmeler teorik sistemin ulaştığı doğruların terk edilmesine neden olmaz. Görünen dünyanın Platon'un icat ettiği 'gerçeklik' olan idealar dünyasına bir etkisinin olmaması ve idealar dünyasına inanmanın mantıksal tutarlığa sahip bir sistem oluşturmaya yetmesine benzer biçimde, iktisadın saf teorisi de *a priori* doğrular aracılığı ile kendine bir 'gerçeklik' icat eder. Örneğin, Walras'ın saf iktisat bilimi için öykündüğü Euclid geometrisinde, Euclid geometrisini beş postülaya dayanarak kurmuştur (Barker, 2003:35-8); Buna göre, postülalar/ön kabuller kesin olarak doğrudur. Deneyimle bu postülalardan şüphe edilemez ve "postulaların mantıksal sonuçları doğru olarak bilinir" (Pokorny, 1978:401)⁷.

Benzer biçimde, Walras da bütün teoremlerini iki ön kabulden türetir. Bu ön kabuller üzerine bina edilen *rareté* ve matematiksel uygulamalar ile saf

⁷ M.Ö. 300 yılında *Öğeler* kitabını yazan Euclid geometrisi 19. Y.Y.'a kadar sadece geometriyi değil bilimsel düşüncenin ne olması gerektiği konusunda da Batı Dünyası'nı etkilemiş olan bu kitabın en belirgin özelliği geometrik yasaların evrensel biçimde formüle etmesidir (Barker, 2003:35-8). Bu bağlamda Euclidci geometri Walras'ın Platoncu evrensellemele uğraşan bilim anlayışına uygundur.

iktisadın kesin bilimsel olduğunu iddia ettiği doğrulara ulaşır.⁸ (Walras, 1965:52-3). Saf iktisat teorisi geometride olduğu gibi, kesin doğrulara ulaşmalıdır. Çünkü Pokorny'nin de belirttiği gibi, Walras'ta "Teoriler doğrulanmaz veya yanlışlanmaz; uygulanırlar." (Pokorny, 1978:399). Geometride olduğu gibi, belirli aksiyomlardan tümdengelim metoduyla yapılan çıkarsamalarla ulaşılan sonuçların doğruluğu, eğer ara aşamalarda mantık hatası yapılmaz ise, kendiliğindendir. Bu bağlamda da, sadece mantıksal önermeler olarak kaldıklarından ötürü, doğrulukları ezeli ve ebedi olmasını bakımından zaman-sızdır.

Walras'ın saf iktisat bilimini bir yandan epistemolojik bağlamda geometri biçiminde kurgulaması, diğer yandan ise, analogik olarak mekanik ve astronomi ile karşılaştırması sorunludur. Walras'a göre, iktisat mekanik ve astronomi gibi, kesin matematiksel bir bilimdir veya 'bitirildiğinde' öyle olacaktır. Diğer yandan ise, bunu epistemolojik düzeyde geometri ile ilişkilendirmesinden ortaya çıkan çelişkiyi Pokorny şöyle açıklar.

Walras şunu anlayamamıştır, iktisadı mekanik ile analogik olarak ifade etmek epistemolojik olarak geometri ile eşit düzeyde olduğu anlamına gelmez... astronomi geometri ile aynı türde bilim değildir. Astronomi ve mekanik matematiği kullanır; geometri ise onun bir parçasıdır. İlkinde teoremler ampirik olarak doğrulanmak ihtiyacındadır veya yanlışlanmasına izin verilir; geometri ise, veri postulalar ile önermeleri mantıksal doğrulukları ile sınırlanır (Pokorny, 1978:400;402).

Saf iktisat bilimini epistemolojik olarak geometri ile ilişkilendirmek onu yanlışlanamaz bir konuma değerlendirilmesinin nedenidir. İktisadı niceliksel ve matematiksel bir bilim haline getirerek, onun nihai aşamada mekanik veya astronomi gibi, kesin bir bilim olacağı önermesi ise, iktisat biliminin yanlışlama veya doğrulamaya ilkesel olarak açık olmasını gerektirir. Astronomi ve mekaniğin Walras'ın anladığı anlamda, kesin bilim olmaları ile yanlışlama veya doğrulamaya açık olmaları farklı şeylerdir. Örneğin, Newton

⁸ Bunlara örnek olarak Walras şu ikisini verir: "*malların değeri talep edilen miktar arttığında veya arz edilen miktar azaldığında artar ve tersi durumlarda değeri düşer; faiz oranı gelişen ekonomilerde düşer*" (Walras, 1965:52-3).

astronomisi kendini hâkim bilim anlayışı olarak kabul ettirmesi çarpıcı biçimde gerçekleşen doğrulamalara dayanır. Newtoncu teorinin başarıları karşısındaki aczi nedeniyle, eski teori terk edilmek zorunda kalmıştır. Halley Kuyruklu Yıldızı'na yönelik hesaplar, kutuplara keşif yolculuğu ve Neptün gezegenin Newtoncu matematiksel hesaplara dayanarak 1846'taki keşfi bunlara örnektir. Dolayısıyla Newtoncu paradigma ilke olarak yanlışlamaya ve/veya doğrulamaya kapalı değildir. Aksine bu paradigma şaşırtıcı doğrulamaları sayesinde Walras'ın dönemine gelinceye kadar, egemen bilim paradigması payesini kazanmıştır. Bilimlerin gelişimini veya kendi bakış açısıyla kesinliğe doğru ilerlemesini bilim tarihinden örnekler vererek açıklamaya çalışan Walras iktisadın da astronomi ve mekanik gibi, kesin bir bilim olacağı yönündeki umudunu şöyle dile getirir.

Kepler astronomisinin Newton ve Laplace astronomisine; Galileo mekaniğinin d'Alembert ve Lagrange mekaniğine dönüşmesi yüz, yüzelli veya iki yüzyıl gerektirmiştir. Diğer taraftan Adam Smith'in çalışmalarıyla Cournot, Gossen, Jevons ve benimkiler arasında bir yüzyıldan daha az süre geçmiştir (Walras, 1965:47-8)

Söz konusu isimlerden Laplace 19. Y.Y.'ın başında Newtoncu paradigmaya olan inancın bir sembolü olarak yorumlanabilecek bir iddiayı ortaya atmaktır ki bu iddianın Walras'ın genel denge analizi ile olan benzerliği daha sonra tartışılacaktır. Laplace şunları yazmaktadır:

Bir an için doğayı harekete geçiren tüm güçleri ve onu oluşturan varlıkların tek tek konumlarını anlayabilecek bir zekânın –tüm bu verileri çözümlemeye tabi tutabilecek kadar engin bir zekânın- varlığını kabul edersek, bu zekâ evrendeki en büyük cisimlerin ve en küçük atomun hareketlerini aynı formül içinde bağdaştıracaktır; onun açısından hiçbir şey belirsiz olmayacak ve *geçmiş gibi gelecek de onun gözünde bugün gibi olacaktır*” (Laplace'tan akt. Hacking, 2005:27, vurgular eklenmiştir.)

Bu sözler Newtoncu evren anlayışının en temel kabullerini dile getirmektedir. Bugünün geçmiş ve gelecek ile aynı olduğu, bugünden

geleceğe ilişkin öngörülerde bulunmanın mümkün olduğu veya aynı anlama gelen geleceğin bilgisine sahip olabileceği iddiaları ileri sürmek ancak Newtoncu evren anlayışının şu üç temel özelliğinin varlığı koşulunda mümkündür. Bunlar (i) evrenin sabit bir düzeni vardır, (ii) evren sadece yer kaplamaları anlamında pasif kütlelerden oluşmuştur ve (iii) evrenin hareketi mekanik ve sürekli olarak kendini tekrarlar, niteliksel olarak değişmez kabulleridir. İktisadi ve sosyal alanda bu kabullerin izdüşümlerini ise, (i) kapitalizm, (ii) atomistik birey, (iii) durağan durum olarak sıralamak mümkündür. Bu ön kabuller sayesinde evren değişmeyen modeller aracılığı ile ifade edilebilir bir biçimde modellenenebilir. Bu türden modellemelerde bugünün olduğu gibi, geleceğin ve geçmişinde bilgisine ulaşılabileceği iddia edilir. Laplace'ın Rüyası olarak adlandırılan bu düşünce bilimin tüm dünyayı tanımlayabilecek, tasvir edebilecek tek bir matematiksel formülü keşfedebileceği inancına dayanır. Mirowski'nin de belirttiği gibi, böyle bir formülün geliştirilebilmesi dünyanın tarihsel zamanın geçişine karşı duyarsız olmasını gerektirir. Zamanın geçişine karşı fiziksel özelliklerin korunması durumunda mümkün olabilir. Tarihsel anlamda zaman-sız olacak bu dünya, Mirowski'nin tabiri ile "Platonik idealin matematiksel ifadesidir" (Mirowski, 1995:28)

Laplace'ın Rüyası'nda şöyle bir sorun ortaya çıkar: geçmiş ve gelecek söz konusu edildiğine göre, 'zaman' üzerine konuşulmaktadır. Başka bir deyişle belirli bir 'zaman' kabulü vardır ve var olan bu kabulden dolayı 'zamanın geçişi' sistemin/evrenin işleyişine önceden bilinemeyecek biçimde etki etmemektedir. Yani Newtoncu kabul yürürlüktedir. Evren kurulduğundan beri aynı biçimde işleyerek, periyodik olarak kendini tekrar etmekte bu nedenle de 'zamanın geçişi' ile 'yaratıcılık' arasında herhangi bir ilişki olmamaktadır. Oysa 19. Y.Y.'da özellikle jeoloji ve biyoloji bilimleri 'zamanın geçişi' ile 'yaratıcılık' arasında bağlar kurmuştur. Sürekli kendini tekrar eden bir dünyadan ziyade, geri dönüşsüz niteliksel değişimlerin de bilimin gündemine alınması gerekliliğinin altını çizen bu gelişmelerin ilk örnekleri jeoloji alanındandır. Ancak söz konusu paradigma bunları kendisine tezat veya Popperci anlamıyla yanlışlama olarak değerlendirilmemiştir.

Ayrıntılarına burada girilmeyecek olan Lakatos'un gösterdiği gibi, egemen paradigma *negative heuristic* ile bu tezatları 'uysallaştırmıştır'.

Bu alt bölümü bitirmeden önce, olgusal gerçeklik/pratik ile teori arasında Walras'ın çizdiği hatları son derece belirgin sınıra değinilmesi gerekir. İktisadi düşünceleri iktisadi tarihi de göz önünde bulundurarak değerlendirilmesi gereğine işaret edenler, bunun nedeni olarak iktisadi düşüncelerin tarihsel boşlukta oluşmadıklarını belirtmektedirler. Ancak 19. Y.Y.'ın son çeyreğinde başta Walras ve diğer neoklasik iktisatçılar ile birlikte gözlemlenen ise teori ile pratik arasındaki tekabüliyetin giderek artan biçimde ortadan kalktığıdır. Şöyle ki, Smith teorisini pratik ile olumlu anlamda ilişkilendirmek istediğinde biracı, kasap, fırıncı gibi küçük ölçekli iktisadi birimleri seçmiştir. Toplumun çatışmadan uzak harmoni içinde yaşayacağına yönelik yargılarını da bu küçük ölçekli iktisadi aktörler üzerine kurmuştur. Smith dönemi için söz konusu iktisadi aktörlerin iktisadi hayattaki ağırlıkları ve önemleri her ne kadar tartışmaya açık olsa da belirli sınırlar içinde kabul edilebilir. Oysa Smith'in döneminde dahi ancak belirli sınırlar dâhilinde gerçekliğin tasviri için kabul edilebilecek bu durumu 19. Y.Y.'a taşımanın meşruiyeti tartışmaya açıktır. Çünkü bu yüzyılın özellikle son yarısındaki iktisadi gerçekliğin temel özelliklerinden biri, sermayenin temerküz eğiliminin ivmesini arttırmasıdır. Büyük ölçekli firmaların sayısı giderek artmakta ya da başka bir deyişle belli başlı endüstrilerde giderek yoğunlaşma yaşanmaktadır⁹. Ancak aynı dönemde ortaya çıkan marjinalistler geliştirdikleri iktisat teorisi ise, hızla bu gerçeklikten uzaklaşmayı tercih

⁹ Marx bu süreci serbest rekabetin, kapitalizmin 'doğa'sına yerleştirir. Sermayenin temerküz eğilimi kapitalistlerin kendi aralarında yaptıkları rekabetin bir sonucudur. Teknolojik gelişme Marx'ın teorisi için sermayenin organik bileşimi ve artı-değer oranları için önemli bir değişkendir. Ancak aynı dönemlerdeki marjinalistlerde ise, sermayenin temerküz etme eğilimi teorilerini etkileyecek bir soruna dönüşmez. Sermaye temerküz etme eğiliminin sembolü ve aynı zamanda aynı eğilimin ivmesinin daha da artmasına verilebilecek iki örnek, demiryolları yapımındaki 1850-60 arası yaşanan patlama ve 1869'ta açılan Süveyş Kanalı'dır. Kârın peşinde koşan sermayeyi Smith'te olduğu gibi, artık biracı ya da kasap olarak simgeleştirmek mümkün değildir. Sermaye birikerek ve bu birikim sürecinde aynı zamanda da yoğunlaşarak, mekânı zaman aracılığı ile yok etmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle demiryolu ve kanallar yeni eğilimin göstergeleridir. Ulaşım ve iletişimde ortaya çıkan gelişmeler ekonomik süreci serbest rekabete yönelteceği iddiasını ortaya atmak teorik olarak mümkün görünse de gerçekleşen ve gerçekleşmesi olasılığı da her zaman daha mümkün olan sermayenin doğal eğilimi olan tekelleşme isteğini güçlendirmesidir. Sermayenin 'doğa'sına özgü olan temerküz eğilimi ölçek değişimi ile yok olmaz (Marx, 1993a:641-2).

etmiştir. İktisadi gerçeklik ya da piyasa yukarıda anılan üç isim tarafından Hunt'ın işaret ettiği gibi, "piyasayı anlamlı bir biçimde etkileyebilecek güçte olmaktan uzak çok sayıda küçük üretici ve tüketici biçiminde resmedilir" (Hunt, 1995:106). Resmin Hunt'ın ifade ettiği biçiminde oluşmasının bir nedeni rekabetin esas olarak fiyatlar bakımından yapıldığının varsayılmasıdır. Fiyatlar konusunda hayli rekabetçi olduğu kabul edilen piyasanın, miktar rekabeti konusunda aynı özelliği sergilemediği düşünülür. Rekabet sınırlı bir miktar için yapılır ki bu sınır, hiçbir firmanın piyasaya hakim olamayacak kadar oransal olarak küçüktür. Fiyatlar konusundaki rekabetin miktarlara da taşınması piyasada tekelleşmeye doğru bir yönelime neden olacağından, neoklasikler Kaldor'un belirttiği şu varsayımlar ile bu yönelişe engel olmak isterler: Tam rekabet, mükemmel bölünebilirlik, lineer homojen ve sürekli türevlenebilen üretim fonksiyonları, kişisel olmayan (kurumlaşmamış) piyasa ilişkileri, fiyatlara malumatın yayılımı konusunda özel bir önem verilmesi, tam bilgi varsayımı ve mükemmel öngörüler bu varsayımlara örnek gösterilebilir (Kaldor, 1972:1238).

Genelde neoklasik okul özelde ise Walras'a yöneltilen eleştirilerin yoğunlaştığı alanlardan biri, Kaldor'dan sıralanan varsayımlardır. Bu varsayımlar nedeniyle, neoklasik okulun gerçeklikten uzaklaştığı yönündeki Kaldor'un tespitleri doğru olmakla birlikte, eleştirinin bu noktada bırakılması eleştirinin eksik yapılması anlamına gelir. Yukarıda değinildiği gibi, iktisadın saf teorisini uygulamalı iktisattan özenle ayırmakla kalmayıp, onu doğrulamaya ve/veya yanlışlamaya kapatan Walras'ın, iktisadi gerçeklik ile olan ilişkisi onu kabul etmek değil dönüştürmektir. Saf iktisadın tamamlanması olarak tasarladığı süreç değişmez hakikatlerin ele geçirilmesi sürecidir. Gerçekliği dönüştürmeyi amaçlayan bu teorinin mantıksal argümanlara dayandığı ve sonuçlarını mantıksal çıkarımlar olarak ortaya koyduğu için Wilber'ın dikkat çektiği gibi, ideolojiye dönüşme riski her zaman mevcuttur. "Ampirik her türlü süreçten kendini koruyan mantıksal sistem, yozlaşarak ideolojiye (veya daha nazik ifadesi ile ideal tiplere) dönüşme eğilimindedir" (Wilber, Wisman, 1975:666).

Pratikte ile teori arasındaki uyumsuzluğa karşı, marjinalist devrimciler, marjinal fayda, marjinal ikame oranı, farksızlık ve dönüşüm eğrileri, esneklik, gelir ve ikame etkileri, tüketici fazlası gibi analitik araçlar ve yukarıda değinilen varsayımlarla iktisadi evrende (genel) dengenin sağlanabileceğini göstermeyi amaçlamaktadırlar. Ekonomi hangi durumda analiz edilmeye başlanırsa başlansın söz konusu varsayımlar ve analitik araçlar ile dengeye doğru yönelmesi teorik olarak sağlanır. Denge kavramı çekip alındığında söz konusu bütün kavram ve araçlar bir anlamda amaçsız kalır. Bu nedenle, denge kavramı üzerinde durulması gerekmektedir. Bir sonraki alt bölümde dengenin neoklasikler için öneminin kaynağına değinildikten sonra, denge ile zaman arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkındaki değerlendirmelere geçilecektir.

II. ZAMANA KARŞI DENGE

Jevons ve Menger'in kitaplarını yayımladıkları "1871 yılı Modern İktisadın 1. yılı" (Routh, 1975:199) olarak kabul edilir. Ancak modern iktisat ya da başka bir deyişle bu günkü neoklasik iktisat teorisine etkinin genişliği ve derinliği söz konusu olduğunda Walras bu iki yazarın kronolojik önceliklerini ellerinden alındığına yukarıda değinildi. Burada ise Walras'ın söz konusu önceliği elde etmesinin en önemli nedenlerinden biri olan genel denge yaklaşımına ve bunun zaman ile ilişkisine değinilecektir. İktisat teorisine en önemli katkısı olan genel denge analizini Schumpeter doğa bilimlerinin başarıları ile karşılaştırır.

Kesin doğa bilimlerinin (*exact natural sciences*) kökenini ve çalışmasını bilen herkes bilir ki onların yöntemdeki ve özdeki (*essence*) büyük başarısı Walras'ın başarısı türündendir. Deneyimimiz nedeniyle karşılıklı bağlantılı olduğunu bildiğimiz olgulara kesin biçimler bulma, bu biçimleri indirgeme ve bunları birbirinden türetme: Walras'ın yaptığı fizikçilerin yaptığından aynıdır (Schumpeter, 1951:75)

Schumpeter günlük deneyimden birbirine bağılı oldukları sezgi düzeyinde çıkarsanabilen iktisadi olayların matematiksellik bağı ile birbirine bağlanmasını genel denge analizinin iktisada “kesin bilim” olma yönünde katkı yaptığı biçiminde yorumlanmaktadır. Buna göre faydasını maksimize etmeyi amaçlayan atomistik bireylerden başlayan analizin genel denge ile sonuçlanması iktisadi kesin bilim (*exact science*) yapmaktadır. Çünkü “Her kesin bilim için ‘tekil olarak (*uniquely*) belirlenmiş denge (değerler kümesi)nin’ varlığı hayati önemdedir” (Schumpeter, 1954:969).

Schumpeter’in kesin bilimsellik kriteri olarak değerlendirdiği dengenin iktisat teorisindeki teknik anlamını F. H. Hahn’ın tanımı ile ortaya koymak mümkündür: “Eğer herhangi bir iktisadi aktörde üretim yöntemini değiştirme yönünde bir saik yoksa ve herhangi bir inputta aşırı talep yoksa, fiyatlar ve input-output kombinasyonlarının denge fiyatları ve denge input-output kombinasyonları olduğu söylenir” (Akt. Robinson, 1979:49). Marjinalist devrimi gerçekleştirenler de bu denge anlayışından türetilen, denge noktasından harekete geçilmesi için hiçbir eğilimin olmadığı biçimindeki yorumu paylaşır (Naples, 1996:98)

Walras sonrasında kullanım sıklığı gittikçe artan denge kavramı klasik fiziğe aittir. *The Oxford English Dictionary*’ye göre, denge (*equilibrium*) Latince *æquus* (*equal*) ve *libra* (*balance*) sözcüklerinin birleşiminden oluşan *æquilibrium* sözcüğünden gelmektedir. Kelimenin klasik fizikteki anlamını *Sözlük* şöyle açıklamaktadır: “Fiziki anlamda: Karşıt güçler arasında eşitlenme durumu; maddi sisteme etki eden veya göz önünde bulundurulmuş güçlerin sonuçta birbirlerini karşılıklı olarak sıfırlamasıdır.” Hahn’dan aktarılan denge anlayışı ile klasik fiziğe ait denge anlayışı birbiri ile uyumludur. Arz ve talebin eşitlenmeleri sonucunda oluşan denge durumunu bu fiziki anlamdan türetmek mümkündür. Arz ve talep eğrilerinin kesiştikleri noktada her iki güç birbirlerinin gücünü yok ettiği için sistemi harekete geçirecek herhangi bir güç kalmaz.

Schumpeter’in belirttiği kesin doğa bilimlerindeki başarılarının en önde gelenlerinden biri olan, astronomi bilimi karmaşık gezegenler sistemi basit bir ilke ile birbirine bağlayarak, karmaşık görünen gerçekliği düzene sokmuştur.

Bir önceki alt bölümde değinildiği gibi, Walras'ın iktisat için tasarladığı bilimsellik anlayışı dönemin astronomisi için geçerli olan klasik fiziğin sahip olduğu bilimsellik kriterleridir. Louis Poinso't'un *Eléments de statique* adlı kitabını henüz 19 yaşında iken okuyan Walras'ın bu kitabın etkisi ile iki bilimi mukayese etmeye ve iktisadı astronomi gibi güçler bilimi olarak düşünmeye başladığına dair önemli işaretler mevcuttur. (Ingrao; Israel, 1990:88). En önemli Walras otoritelerin başında gelen Jaffé' de bu konuda Ingrao ve Israel'e koşut düşünmektedir. Jaffé'ye göre, Walras "Louis Poinso't'un kitabını okumasından itibaren gökyüzü cisimleri mekaniğine karakterini veren, aynı biçimsel özelliklere sahip bir iktisat teorisi yaratmayı amaçlamıştır" (Jaffé, 1977:28, ayrıca, Kolm, 1968:1333). Astronomiye benzer bir başarıyı hedefleyen Walras'ın denge analizi ile çözmeyi amaçladığı sorunun en önemli ögesi karmaşık görünen iktisadi gerçekliğin belirli bir düzenliliğe sahip olduğunu gösterebilmektir. Söz konusu düzenlilik Newtoncu bilim paradigması ile değerlendirildiğinden düzenlilikten anlaşılan Schumpeter'in belirttiği denge değerleri kümesinin elde edilmesi biçiminde, başka bir deyişle genel dengenin varlığının ispat edilmesi biçiminde olmuştur. Bu Laplace'cı Rüya'nın iktisat teorisine taşınması anlamına geldiğine aşağıda değinilecektir.

Milyonlarca atomistik bireyden genel dengeye ulaşılması karmaşık gerçekliğin düzene sokulması anlamına gelir. Gökyüzünün karmaşıklığı nasıl ki evrensel çekim gibi, basit bir güç ile düzene sokulduysa, benzer biçimde Walras da *rareté* kavramı ile aynı başarıyı elde etmek istemektedir. Jaffé bu amacı şöyle açıklamaktadır. "Walras, Newton'un gökyüzü cisimleri mekaniğinden etkilenecek, genel denge modelinin oluşturulmasında *rareté*yi birleştirici genel ilke olarak kullanmaktadır" (Jaffé, 1977). Kitabının dış ticareti incelediği 34. Dersinde iktisadi olayların dünya ölçeğindeki karmaşıklığına işaret ettikten sonra, iktisadi gerçekliğe yaklaşımında Jaffé'nin tespitlerini haklı çıkaracak bir yöntem izler.

Bütün gökyüzü cisimlerinin hareketini düzenleyen evrensel çekim kuvveti gibi, [dünya üzerindeki] arz ve talep de bütün malların mübadelesini düzenler. Ekonomik evren kendisini bütün karmaşası ve

büyüklüğü ile sunar: bu büyük ve basit sistem astronomik evrene benzer (Walras, 1965:374)

Her bilimsel faaliyet gibi, iktisat teorisinin de kendine ait bir 'nesne'si vardır ve bilim bu 'nesne'ye analitik olarak hükmedebilmelidir. Aksi durumda bilimin kendi meşruiyeti sorgulamaya açılabilir. Denge analizinin iktisadın bilimselliğine yaptığı iddia edilen katkının kaynağı, analitik hakimiyetin sadece denge analizi aracılığı sağlanabileceğine yönelik görüştür. Schumpeter'in benimsediği bu görüş tartışmaya açıktır. Ekonomideki çok sayıdaki kişi, çok sayıdaki mal ve hizmet üretim ve tüketimi için 'özgür irade'leri ile verdikleri kararlar sonucunda kaos üretmediğini aksine belirli bir düzenlikte olduğunu ve nihai olarak bir denge durumuna yöneleceğini iddia ederek, denge analizi böylelikle karmaşık gerçekliğin içindeki düzeni gösterebildiğini varsayar. Dolayısıyla iktisadi gerçekliğin tüm bileşenlerinin birbirileri ile olan ilişkileri ve sonuçlarını ortaya koyabilme anlamında 'nesne'nin düzenliliğini gösterir.

Genel dengenin var olduğunun gösterilebilmesi iktisadi analizin 'nesne'sinin analitik olarak kontrol edilebilir olduğu anlamına gelse de buradaki bilimsellik anlayışı Newtoncu paradigmanın ölçütleri ile yapılan bir değerlendirmenin sonucudur. Doğa bilimleri Newtoncu paradigmayı ve denge kavramı sorgulamaya açmış ve onu Darwinci evrim teorisi, entropi yasaları ile aşmış olmasına rağmen, egemen neoklasik iktisat teorisinde Newtoncu fiziğin denge kavramına başvurmaksızın bir tartışma yürütmek neredeyse olanaksızdır. Kendisi de genel denge analizcisi olan Hahn bu olanaksızlığın nedenini şöyle ifade eder: "Her ne zaman iktisat bilimi kullanılsa veya onun üzerine düşünülse, denge kavramı düşünceleri organize edici merkezi fikirdir" (Hahn'dan aktaran Clark, 1987-8:271).

Bilimsel olan ile olmayanı birbirinden ayıran referans noktasına denge kavramı yerleştirilince, çoğu zaman denge analizinin yapılabilmesi için ödenen bedeller göz ardı edilmiştir. İktisadi gerçekliğin anlaşılmasına katkı yapıp yapmadığının tartışılmasının önü kapatılmıştır. Bu savı destekleyenlerden biri olarak Kaldor'a göre, denge analizinde başlangıç varsayımlarından öte başka herhangi bir iktisadi içerik bulunmaz. Çünkü

denge iktisadi matematikseldir ve öne sürülen mantıksal önermelerle çelişen ampirik gerçekleri elemine eder. Bu anlamda saf mantık çalışmasına dönüşür (Kaldor, 1972). Bu nedenle Schumpeter'in kesin bilimsellik uğruna ödemeye rıza gösterdiği bedellerin, iktisadi saf mantık çalışmasına dönüştüreceği iddiası ortaya atılabilir. Oysaki iktisadın nesnesine hâkim olması sadece genel denge analizi ile sağlanmaz. Böyle bir iddia sadece iktisadi ve toplumsal gerçeklikteki "yapı"salıkları veya kurumsallıkları görmeyi olanaksız kılan Newtoncu mekanistik ve atomistik metodolojiye dayanarak ortaya atılabilir. İktisadi gerçeklikte dengenin olmamamsı kaosun olduğu veya söz konusu gerçekliğin analitik olarak betimlenemeyeceği anlamına gelmez. Gerçekliğin belirli bir "yapı"sallığın içerisinde fakat deterministik olamayan biçimde işleminin olanaklı olduğu Braudel bölümünde tartışıldığı için burada tekrar edilmeyecektir.

Klasik fizik paradigmasına bağlı kalarak dengenin "kesin bilimsel"lik konusunda turnusol kâğıdı işlevinde kullanılması, akabinde Walras'a da bu bağlamda önemli bir mevki kazandırmıştır. Nitekim Schumpeter de bu mantıksal zorunluluğun gereğini yerine getirerek, iktisadın araştırma konusunu Walras öncesi ve sonrası olarak ayırmış ve ona kesin iktisat biliminin *Magna Charta*'sının yazarı payesini vermiştir.

Walras'ın çalışmalarından iktisadi evrenin statik teorisi, ekonomik öğeler veya değişkenler arasındaki çok sayıda miktar ilişkileri (eşitlikleri) (tüketim ve üretim malları veya hizmet fiyatları ve miktarları) olarak doğdu. Bu büyük başarı kazanıldıktan hemen sonra- kesin iktisat biliminin *Magna Charta*'sı yazıldıktan hemen sonra ki bizler bugün onun detaylarını çalışıyoruz- Walras öncesi bilinmeyen bir araştırma tipi başladı (Schumpeter, 1954:967-8)

Magna Charta'nın yazılabilmesini sağlayan Schumpeter'in bedelini ödemeye hazır olduğu kısıtlandırılmış varsayımlar kullanarak ulaşılabilecek eşanlı dengedir (Schumpeter, 1954:968-9). Dengenin varlığını kanıtlayabilmek için ödenen bedeller tartışmasına daha sonra dönülecektir. Ancak bu tartışmadan önce, klasik fizikteki denge kavramı basit bir örnekle

açıklanarak dengenin zaman tartışması bağlamına oturtulması gerekmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi, denge güçler arasındaki ilişkinin eşitlenmesidir. En basit yerçekimsel örnekle açıklamak gerekirse, bir terazinin iki kefesine koyulan cisimlere yerçekimi kuvvetinin uyguladığı gücün eşit olması durumudur. Bu kuvvetlerin eşit olduğu durumda, terazi sistemi dengeye gelir. Sisteminin dengede olması, bir şeyin başka bir şey cinsinden ifade edilebilmesini sağlar. İşleyişinde ve sonuçlarının ortaya çıkmasında yer çekimi gibi, doğanın nötr bir gücü söz konusu olduğu *terazi sisteminde*, eşitliğin ötesine geçen bir sorgulama yapma gereği ortaya çıkmayabilir. Doğa her iki kefeye de aynı gücü uygular. Ayrıca terazi sistemi söz konusu nötrlükten dolayı dış koşullardan izole edilebilir. Örneğin, dış koşullardan izole edildiğinde bir kilogram demir ile bir kilogram altın terazi sisteminde eşittir. Bu karşılaştırılan şeylerin o 'an'daki eşit olma durumlarıdır ve o 'an'a ilişkin bir değer taşır. Altın ve demir örneği sürdürülerek şu iddia ortaya atılabilir: denge, ne altını altın yapan doğal ve *toplumsal* süreçlerle ne de demiri demir yapan süreçlerle ilgilidir. Oysa altını altın yapan süreç sadece yeraltında binlerce yıl uygun doğa koşullarında kalan bir element olması değildir; onun aynı ağırlıktaki demirden ekonomik olarak daha değerli oluşu toplumsal bir sürecin *de* sonucudur. Dolayısıyla altın ve demir sadece doğal değil, aynı zamanda toplumsal süreçlere de maruz kaldığından ötürü izole terazi sisteminde aynı ağırlıkta olsalar da ekonomik değer olarak farklılaşırlar. Sonuç olarak, ekonomik değer bakımından farklı olmaları onların sadece doğasından kaynaklanmaz; farklılıkların temelinde toplumsal süreçlerin de etkisi vardır.

Bu basit örnek, toplumsal analizin 'şey'lerin denge durumunda olmalarının, 'şey'lerin oluşum süreçlerinin göz ardı edilmemesi gereğine işaret eder. Neoklasik analiz altını altın yapan toplumsal süreçle ilgilenmeden, söz konusu fiziki dengeyi ekonomik denge haline getirme işlemini terazinin her iki kefesinin başına altın ve demiri mülk edinmiş iki iktisadi insanı geçirerek gerçekleştirir. Bu ikisi karşılıklı taleplerine göre, bir birim altına karşılık kaç birim demir vereceklerini belirler. Böylece fiziki

denge'nin iktisadi dengeye dönüştürüldüğü söylenebilir. Ancak burada bir sorunun ortaya çıkması kaçınılmazdır. İki birey arasında gerçekleştirilen bu işlemin gerçek hayatta da benzer biçimde 'an'ında gerçekleşmesi çoğu zaman mümkün değildir. Walras bu sorunun üstesinden gelebilmek için *tâtonnement* kavramını ortaya atar. Denge ve "kesin bilimsel"lik adına ödenen en büyük bedellerden biri olan zamanın yok edilmesi ve Walras'taki zaman kavramı tartışması bağlamında değerlendirilmesi gereken bu kavram takip eden alt bölümün konusunu oluşturmaktadır.

A. *Tâtonnement*:

İktisat yazınına Fransızca aslı yerleşmiş olan *tâtonnement* bir şeyin el yordamı ile yapılması anlamında Türkçeleştirmek mümkündür. Walras'ın kullandığı iktisadi anlamda ise *tâtonnement* rekabetçi piyasada fiyatların el yordamı ya da deneme yanılma ile dengeye doğru gittiğini belirtir (Watson, 2005:151). Herhangi değer(ler)den/fiyat(lar)dan başlayan iktisadi sürecin dengeye doğru yöneldiğini işaret eden kavramın denge analizi ve bu analiz ile zaman kavramı arasındaki ilişki açısından sahip olduğu kritik önem aşağıda ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bunu gerçekleştirebilmek için ilk önce *tâtonnement*'in birbirine zıt iki yorumuna değinmek gerekmektedir.

Walras *Saf İktisadın İlkeleri*'nin dördüncü baskısına yazdığı önsözde ilk üç baskıda olmayan şu cümleleri sarf eder: "Üretim teorisinde fiiliyatta olduğu gibi, dengeye doğru gidişi el yordamı ile (*groping-tâtonnement*) göstermeyeceğim, fakat onun yerine denge'nin biletler aracılığı ile (*by means of tickets*) sağlandığını varsayıyorum" (Walras, 1965:37).¹⁰ Genel denge'nin biletler aracılığı ile sağlanmasının anlamı şudur: Girişimci her girdi için bir fiyat belirlerken üretim faktörleri sahipleri ise kendi arz fiyatlarını belirler. Her piyasa için, yani tüketim ve sermaye malları için girişimci sırasıyla tüketim malları için satım sermaye malları için ise alım fiyatları taahhüt eder. Modelin kritik varsayımı tüm piyasalar için denge fiyatları sağlanmadan işlemlerin

¹⁰ Jaffé *Saf İktisadın İlkeleri*'ni Fransızca aslından İngilizceye çevirirken *tâtonnement*'in karşılığı olarak *grope*'u kullanır. Fakat sözcüğün iktisat yazınına yerleşmesinden sonra Jaffé *tâtonnement*'i olduğu gibi bırakmıştır Bkz (Jaffé, 1981:324).

gerçekleştirilmemesidir. Eğer toplam arz ve talep herhangi bir piyasada eşit değilse, başka bir fiyat seçilir ve buna uygun olan yeni taahhütler oluşturulur. Bütün piyasalarda denge fiyatlarına ulaşıldığında buna uygun olarak sermaye malları, tüketim malları üretimi, mübadele, gelir, tasarruf, denge miktarları gerçekleşir (Walker, 1987:765-6).

Üretim sürecindeki dengenin sağlanmasında bilet modeline başvurulması iki zıt yoruma neden olan kaynaklardan biridir. Aralarında Jaffé (1981), Walsh, Gram (1980) ve Watson'un (2005) bulunduğu yazarlar, fiili sürecin varsayımsal bir bilet modeli ile analiz edilmek istenmesini zamanı ve dolayısıyla onun doğurduğu sorunları elimine etme isteğinin bir dışa vurumu olarak değerlendirir. Çünkü rekabetçi piyasa sisteminin gerçek işleyişinde *tâtonnement* sürecinde denge dışı (*disequilibrium*) veya başka bir deyişle “yanlış fiyatlar”dan (*false prices*) mübadele gerçekleştirilmesi söz konusudur. Bu nedenle denge fiyatlarının oluşumu gerçek bir süreçtir başka bir deyişle “zamanın geçişi” ile gerçekleşir (Watson, 2005:151). Denge dışı fiyatlardan işlem yapılması şu nedenle önemlidir: Bu durum “zamanın geçişi”nin yol açtığı sorunların yok varsayılamayacağı anlamına gelir. Ayrıntısına burada girilmeyecek bu sorunların başta gelenlerinden bir kaçı batık maliyet, işlemlerin geri alınamaması ve patika bağımlılığıdır. Her biri genel dengenin sağlanmasının önündeki engeller olabilecek bu sorunlar işlemlerin gerçek zamanda yapılmasının veya başka bir deyişle zamanın tek yönlü olmasının sonucudur.

Saf İktisadın İlkeleri'nin dördüncü baskısında yer verilen bilet modelinde üretimdeki *tâtonnement* için denge dışı işlem tanımlanmaz. Denge zamanın tek bir anında gerçekleşir ve bu nedenle analizin zaman-sız olduğuna yönelik çıkarımlar yapılır. Denge dışı fiyatlardan işlem yapılmasına biletler vasıtası ile engel olduğundan, daha önce Kaldor'dan aktarıldığı gibi, genel denge başlangıç varsayımlarından ortaya çıkan mantıksal olarak zorunlu bir sonuç haline dönüşür. Batık maliyetler, işlemlerin geri alınamaması ve patika bağımlılığı gibi sorunları ortaya çıkaran gerçek zamanın içindeki işlemlerin izole edilmesinin bir diğer anlamı şudur: analiz gerçek “zamanın geçişi”nden izole edilir. Denge fiyatları sağlanana kadar bilet modeli ile işlemler

varsayımsal olarak yapılır. Bütün piyasalar denge fiyatlarına ulaştığında bütün işlemler eşzamanlı olarak, bir 'an'da gerçekleşir (Watson, 2005:152). Gerçeklikte dengeye ulaşıncaya kadar belirli bir süre geçmesi gerekir; oysa teorik olarak böyle bir sürenin geçtiği tespit edilemez. Çünkü bilet modelinde *tâtonnement* sürecinde iktisadi gerçeklik adeta donmuştur. Bu Gram ve Walsh (1980)'in tanımladığı zaman-sız tahsis modeli ile gerçekleştirilir. Yazarlar modeli şöyle açıklamaktadırlar:

İlkeler boyunca genel denge sistemi Walras tarafından dikkatli ve açık bir biçimde veri kaynaklar kümesinin zaman-sız bir tahsisi modeli olarak geliştirilmiştir ki bu zamanın bir anında, veri teknoloji, belirsizliğin olmadığı ve anlık üretim ile tüketici tercihlerini tatmin eder (Walsh, Gram, 1980:159-160).

Veri kaynak, veri teknoloji, üretici ve tüketicilerin tercihlerinin sabit olduğu bir iktisadi gerçekliktir söz konusu olan ve bu gerçeklikte “zamanın geçişi”nin bir önemi yoktur. Walras bunun nedenini ve bir anlamda bunu yapmak zorunda oluşunu şöyle açıklar. “İlkesel olarak denge gerçekleştiğinde, mübadele gerçekleşir. Ancak üretim belirli bir süre alır. Bu ikinci zorluğu basitçe ve tamamen zaman ögesini bu noktada yok varsayarak çözüyoruz” (Walras, 1965:242). Denge fiyatları sağlandığında işlemlerin gerçekleşmesi için hareket/hayat kazanan gerçeklik denge fiyatlarından işlemler yapıldığı 'an'dan sonra tekrar donar.

Tâtonnement sürecinin yukarıdaki yorumuna zıt biçimde zaman-sız olmadığını öne süren yazarlar da mevcuttur. Walker (1987), Walker (1988) ve (Steedman, Currie, 1990) bu yazarlara örnek olarak gösterilebilir. Örneğin Walker (1987:772) üretim söz konusu olduğunda, Walras'ta iki tane *tâtonnement* teorisi olduğu iddiasını ileri sürer. Buna göre, üretimi olduğu gibi, yani fiili süreçlerde gerçekleştiği haliyle resmetmek isterken, denge dışı (*disequilibrium*) başka bir deyişle 'yanlış fiyatlardan' (*false prices*) işlem yapılmasına izin verilir. Bilet¹¹ modelinde ise buna izin verilmez. Dengeyi

¹¹ Walker, Jaffé'nin İngilizceye *tickets* olarak çevrilen *bons*'un doğru çevirisinin *pledges* olduğunu belirtir. Buna göre Türkçede bilet yerine taahhüt demek daha doğru olacaktır. Ancak Jaffé'nin çevirisi yaygın olarak kullanıldığından burada da bilet modeli denecektir. Bu tartışmada asıl sorun çeviri

sağlayan değerlerde aynı zamanda eşitliklerin çözümünün de var olduğunun gösterilmesi amaçlandığından, denge dışı fiyatlardan işlem yapılmasına izin verilmez. *Saf İktisadın İlkeleri*'ni genel olarak değerlendirmesi sonucunda Walker'ın ulaştığı sonuç şudur. Her ne kadar iki *tâtonnement* teorisi olsa da Walras'ın büyük ölçüde gerçeğe yakın ve açıklama gücüne sahip bir teori geliştirmeye çalıştığını hâlbuki bilet modelinin bu çaba ile uyumsuz olduğunu belirtir. Çünkü bilet modeli üretimde denge dışı işlemleri hesaba katmamak gibi, iktisadi davranışlarla uyuşmayan bir kabule dayanmaktadır. Bu nedenle Walras'ın denge dışı fiyatlardan işlemlerin gerçekleştiği modeli terk etmediğini ve bilet modelinin olmasının diğerini dışlamayacağı sonucuna ulaşır (Walker, 1987:722). Her ne kadar kitabının kesin (*definite*) baskısı kabul edilen dördüncü baskısında üretimdeki *tâtonnement* için bilet modelini öne sürse de Walras'ın analizi için bu modelin esas teşkil etmediğini öne sürer. Modelin tamamlanmamış olmasını ve bu modelin Walras'ın yaratıcı kabiliyetinin azaldığı bir dönemde oluşturulmuş olması iddiasının dayanaklarıdır (Walker, 1987:769).

Tâtonnement teorisinin zaman-sız olduğuna yönelik yapılan eleştirileri üç başlık altında toplamak mümkündür: bunlar statiklik, hipotetik matematiksel bir araç olması ve dengenin anlık (*instantaneously*) olarak sağlanıyor olmasıdır. Bu eleştirilere Walker da üç noktadan karşılık verir. *Tâtonnement*'in tarihsel bir süreç olarak yorumlanabilmesine olanak sağladığını düşündüğü ilk iddiasına göre, Walras mübadele denklemlerinde yükselen veya düşen fiyatlara karşı, uyarlamaların nasıl yapıldığı ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla dinamik bir süreci analiz etmekte olduğu iddiasını ortaya atar. İkinci iddiasını ise ilkinden türetmek mümkündür. Buna göre, Walras ekonominin dinamik bir patikadaki genel karakterini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Son olarak ise Walras'ın piyasada fiili olarak dengeye giden süreci sorguladığını yani konunun onun açısından “cebir sorunu”na indirgemenin mümkün olmadığını iddia etmektedir (Walker, 1987:763). Gerek

sorunu olmaktan ziyade ister *tickets* isterse de *pledges* olarak çevrilsin “yanlış” fiyatlardan mübadelenin kaldırılmasıyla Jaffé'nin “patika problemi” olarak adlandırdığı problemin görmezden gelinmesidir (Bkz. Çevirenin notları, (Walras, 1965:528-9)).

eleştiriler gerekse bu eleştirilere karşı Walker'ın geliştirdiği karşı argümanlar 'zaman sorunu' ekseninde değerlendirilmeye açılabilir.

İktisadi gerçekliği statik olarak analiz etmek “zamanın geçişinin” kurulan model bakımından etkisiz olması anlamına gelir. Analogik olarak mekanik dünya ile ilişkilendirilebilecek bu durumda zaman da mekanik dünyanın zamanı yani Georgescu-Rogen'in *t*'sidir. Örneğin, Walker Walras'taki statikliğin doğru yorumunun ürün miktarlarının sabit, fayda fonksiyonlarının değişmez olduğu, bu nedenle de dengenin varlığı belirlenirken denge denklemlerinde parametrik değişimlerin dışlandığını biçiminde olması gerektiği belirtir (Walker, 1987:762). Walker'ın betimlediği şeyin açık ifadesi, mübadele denklemleri ile dengenin sağlanabilmesi için “kapalı evren”e ihtiyaç duyulduğudur. Statiklik ve verilerin değişmemesinden çıkabilecek sonuç sistemin “zamanın geçişi”ne duyarsız olduğudur. Mekanik ilişkilerin evreni olan “kapalı evren”in zamanı olarak *t* ile toplumsal, organik dünyanın açık uçlu yapısının zamanı olan *T* arasındaki farktan dolayı söz konusu statik model Zaman-sızdır.¹² Walker *tâtonnement*ın dolayısıyla da genel denge analizinin zaman-sız olarak tasarlanmadığını Walras'ın şu cümlesine başvurarak iddia eder.

Üretim konusundaki serbest (*free*) rekabet yani girişimcilerin kâr elde ettiklerinde üretimlerini artırmaları ve zarar ettiklerinde üretimlerini azaltmaları; mübadele söz konusu olduğunda rekabete serbestçe katılabilme yani bir yanda toprak sahiplerine, işçilere ve kapitalistlere özgürlük (*liberty*) diğer yandan girişimcilere ürünlerin ve üretim hizmetlerinin fiyatları arttırarak veya azaltarak alıp satımı [genel denge] eşitliklerinin çözümünün pratik yöntemidir (akt. Walker, 1988:310)

Aktarılan sözlerde Walras'ın gerçek bir süreci kast ettiği aşikârdır. Girişimcilerin fiyatlara karşı yaptıkları uyarlamalar, toprak sahipleri işçilere ait üretici hizmetlerin alınıp satılmasında “gerçek zaman-tüketen süreçlere” (*real*

¹² Zamanın en küçük parçası olarak anlaşıldığında anlık uyum ilk bakışta paradoksal gelebilecek biçimde zamanı analizde yok eder. Ancak anlaşılması gereken iktisadi ve toplumsal ilişkilerin zamanın en küçük parçasından daha fazla bir süreye ihtiyaç duyduğudur. Bu anlamda iktisadi ve toplumsal ilişkiler anlık ilişkilere indirgenemeyen süreçlerdir.

time-consuming process) işaret edilmektedir (Walker, 1988:310). İktisadi gerçekliğe “daha yakından baktığında” tespit ettiği durumu Walras şu sözlerle tasvir eder:

Piyasa sürekli olarak dengeye doğru yönelse de asla ona ulaşamaz. Çünkü piyasanın deneme yanılmadan başka dengeye ulaşacak bir yolu yoktur ve amacına ulaşmadan önce gayretini yenilemek, sorununun bütün temel datalarını yeniden başlatmak zorundadır... Piyasa rüzgar tarafından dalgalandırılan göl gibidir, sular durmaksızın düzleşmeye çalışsa da buna asla ulaşamaz (Walras, 1965:380)

Dolayısıyla en basit ampirik gözlem ile dahi yanlışlanabilecek anlık dengeyi Walras’ın benimsediği söylenemez. Böyle olmakla birlikte gerçek sürece “daha yakından baktığında” doğru tespitlerin yapılmış olması analizin bütünündeki sorunları gidermeye yetmez. Bir yandan iktisadi kesin bilim haline gelmesine neden olan içsel tutarlılığı yüksek modellerin oluşturulması ve bunların başarıyla çözümü söz konusu iken; diğer yandan dengenin gerçeklikte hiçbir zaman sağlanamayacağını belirtilmesi ortaya iki ayrı gerçeklik çıkarır.

Bunlar arasında doğan gerilimi gidermek ve iki ayrı gerçekliği açıklamak için Walker matematiksel ve iktisadi *tâtonnement* ayrımını ortaya koyar. İktisadi *tâtonnement*’in ontolojik olarak piyasanın doğasında var olduğunu öne sürer. Buna göre, piyasa gerçeklikteki rekabetçi yapısı nedeniyle iktisadi *tâtonnement* kendiliğinden gerçekleştiğinden, iktisadi *tâtonnement*’in matematiksel denklemler setinin teorik çözümünden ayrılması gerektiğini ileri sürer. İki *tâtonnement* süreci arasındaki türsel (*kind*) farklılık adını verdiği bu ayrıma ek olarak bir de biçim (*form*) olarak farklı olduklarını belirtir (Walker, 1988:312-3). Çünkü matematiksel iterasyonda bir fiyat değişirken diğerleri sabit kalır ve bu işlem denge çözümleri elde edilinceye kadar tekrarlanır. Oysa iktisadi iterasyonda bütün fiyatların hep birlikte değiştiğini ve bu nedenle iktisadi *tâtonnement* sürecinin piyasada eşanlı (*simultaneously*) olarak gerçekleşerek devam ettiğini belirtir (Walker, 1988:313).

Eşanlı ve anlık uyarlanma kavramlarına verdiği anlam, Walker'ın *tâtonnement* gerçek zaman içinde ya da başka bir deyişle tarihsel zamana ilişkin bir süreç olarak yorumlamasına doğru götürür. Buna göre,

Walras 'eşanlı olarak' (*simultaneously*) kelimesini kullandığında uyarlamaların ne gerçekte ne de teoride anında (*instananeously*) gerçekleştiğini ima etmez. Dengeye ulaşmadan önce parametrik değişimlerin gerçekleşmesi için yeterli olacak zamanın geçmesi nedeniyle fiiliyatta ekonominin asla dengeye ulaşamayacağını yazdığında, sıklıkla ve tutarlı biçimde tersini işaret eder. Bütün 'piyasada eşanlı olarak' dendiğindeki anlam şudur, farklı piyasalar aynı zaman döneminde bir dizi fiyat değişimine maruz kalır (Walker, 1988:313).

Elbette ki fiiliyatta Walras iktisadi işlemlerin gerçek anlamıyla zaman almadığını iddia etmez. Bu türden bir iddianın aksini ne Walras ne de yorumcuları ileri sürebilir. Ancak *tâtonnement*ın iktisadi gerçeklikte işleyişini doğru olarak tespit etmiş olmak, fiiliyatta gerçekleşen olayların teorize edilmesi aşamasında ortaya bir zaman sorununun çıkmayacağı anlamına gelmez. *Tâtonnement*ın Walker'ın öne sürdüğü gibi "gerçek zaman-tüketen" bir süreç olarak yaşanması ve bunun altının çizilmesi teorinin zaman-sız olmasına tek başına yeterli olmayabilir. Jaffé buna örnek olarak Walras'ın aşırı talep fonksiyonlarını gösterir (Jaffé, 1981:323). *Tâtonnement* için saat veya takvim zamanı gerekir ve süreç bunları tüketir. Oysa aşırı talep fonksiyonlarında saat veya takvim zamanına yer verilmediğinden, *tâtonnement* süreci teorik bakımdan anlık olarak anlaşılabilir (Jaffé, 1981:323). Jaffé tespitlerini şöyle sürdürür:

Walras'ın rekabetçi piyasa sistemi *tâtonnement* sürecinin işleminde denge dışı işlemleri dışlaması, yapılan varsayımları göre -*ex hypothesi*-, dataların sabitliği varsayımı (yani kaynakların veya başlangıçtaki donanımın; her bir kişi için fayda fonksiyonlarının veya zevklerin; nüfusun veya piyasada işlem yapanların sayısının; piyasa yapısının ve üretimin söz konusu olduğunda teknolojinin) veri iken Walras'ın *tâtonnement* süreci sanki zaman-sız olarak gerçekleşir. Datalar modelin özellikleri arasına

dâhil edilen saat veya takvim zamanının gerçeklikteki geçişinden etkilenmez (Jaffé, 1981:323).

Son olarak değinilmesi gereken, saat veya takvim zamanının geçişine karşı kayıtsızlık konusunda mübadele işlemleri ile üretim süreci birbirinden farklılaştığıdır. Mübadele söz konusu olduğunda, Walras bilek modeline ihtiyaç duymaz çünkü mübadele işleminde tarafların anlaşarak işlemi gerçekleştirmeleri için geçen süre üretim sürecine göre ihmal edilebilecek kadar kısadır (Walras, 1965:242). Walras bu tespiti yapmış olmasına rağmen, belirtildiği gibi, saat zaman ya da takvim zamana önem vermek analizi doğrudan zaman-sızlıktan kurtarmaya yetmediği gibi, üretilecek miktarın belirlenmesi, üretilmesi ve dağıtılmasında geçen süreye verilen önem zaman-sızlığı ortadan kaldırmaya yeterli değildir. Jaffé'nin belirttiği verilerin değişmemesine neden olan yukarıdaki varsayımlar korunduğu sürece üretimdeki *tâtonnement* süreci teorik olarak mübadeledeki gibi, anlık uyarlanan ya da başka bir deyişle gerçek zaman tüketmeyen bir süreç olmaktan öte gidemez. Bilet modeli verilerin değişmesini engeller. Bu ne kadar süre geçerse geçsin biletlerle işlemlerin denge fiyatlarına ulaşılincaya kadar yasaklanmasının sonucudur (Jaffé, 1981:324). Dolayısıyla analizin zaman-sızlığı ile statik olmasını bir arada düşünmek mümkündür ki Jaffé'nin analizinde statikliğe neden olarak dataların değişmemesi öne çıkar. Talep, arz miktarı, sermayenin safi veya net getirisi belirli bir zaman periyodu için tahmin edilse de zaman bunların oluşumundan izole edilmiş bir haldedir. Jaffé söz konusu bu durum için şu tespitleri yapmaktadır:

Eğer Walras uyarlama süreci için zamanın geçmesine izin verseydi, sürecin kendisi “datalarda değişimi” ortaya çıkaracak, bu durumda zaman steril olmayacak ve teorik olarak kolay kontrol edilemeyen dinamik olguların, Pandora'nın kutusu tamamen açılacaktı (Jaffé, 1980:535-6).

Pandora'nın kutusundan çıkacak belirsizlik, patika bağımlılığı gibi genel dengenin sağlanmasının önüne geçebilmek için Walras bilek modeli ile ideal müzayede piyasasının soyut modelini oluşturur. Piyasa aksaklıklarının yok

sayılarak idealize edilen analiz, Walras söz konusu olduğunda basit bir metodolojik yaklaşım değildir. Çünkü bununla iktisat teorisi için yaptığı hiyerarşik sınıflandırmadan türeyen bir pratiğe müdahale etme arzusunu iktisat biliminin içine yerleştirir. Soyutlamalar iktisadi gerçekliği mümkün olan en yüksek derecede temsil etme gayreti ile oluşturulmaktan ziyade, zaman-sız ve mekan-sız biçimde ideal haller olarak oluşturulur. Jaffé'nin üzerinde durduğu gibi, reel kapitalist sistemin işleğini tasvir etmek yerine kendi "idéel social"ını açıklamayı amaçlamaktadır (Jaffé,1980:530). Çünkü Walras'a göre, saf iktisat her ne kadar hipotetik olarak mükemmel bir serbest piyasa sisteminde fiyatların belirlenmesi teorisi ise de bu aynı zamanda toplumsal refah teorisidir. İki nedenden dolayı bu sonuca ulaşılır. Toplumsal refahı maddi veya değil malların toplamı olarak tanımlayan Walras için, bu malların fiyatlanma biçimini ya da mübadele yasalarını belirleyen saf iktisat aynı zamanda toplumsal refahı da belirler. İkincisi ise saf iktisat teorisi bir "idéel social" duruma dayandığından pratiğe kendisini dayatır.

Bilet modeli ile temsil edilen *tâtonnement* sürecinde ortaya çıkan bir başka sorunu ise şöyle tarif etmek mümkündür. Fiyatlar ve miktarlar belirlenirken, arz, talep eksikliği/fazlalığına göre, uyarlanma süreci işler; denge noktası sağlanana kadar süren bu süreç, gerçek bir süreç olmadığından zamanı da gerçek anlamıyla tüketmez. Bilet modelinin zamanın gerçek zamanla olmayan ilişkisi bir sonraki alt bölümde tartışılacaktır.

B. Tarihsel Zamana Karşı Mantıksal Zaman

Georgescu-Roegen modern düşüncenin taşıdığı Platoncu izler nedeniyle *arithmomorphic* kavramlaştırmaya ağırlık verdiğini dile getirmektedir. Kesin ayrımlara sahip bu kavramlaştırmada "odur", "o değildir" veya "aittir", "ait değildir" ayrımlarında olduğu gibi, birbirini dışlayan biçimsel mantık kullanılır. Bilimsel bir faaliyetin sürdürülebilmesi için bu türden bir mantığın tümüyle gereksiz olduğu iddia edilemez. Bunlara başvurmaksızın

“ne hesaplama, ne tasım yapılabileceğini ne de teorik bir bilim inşa edilebilir” (Georgescu-Roegen, 1971:45-6). Böyle olmakla birlikte, teorik bilim inşa edebilmek için gerekli olan bu güç sınırsız değildir. Bütün güçlerin olduğu gibi, mantığın gücü de ancak kendi topraklarında tam olarak geçerlidir (Georgescu-Roegen, 1971:45-6)..

Özelde genel denge, genelde ise iktisat teorisi *a priori* başlangıç kabullerinden mantıksal sonuçlar çıkarsamaya indirgendiğinde söz konusu sınırlılığın farkında olunması gerekir. Örneğin genel denge analizinde dengenin varlığını ve tekliğini garanti altına almak için pek çok sınır çizgisi çekilir. Georgescu-Roegen bu sınır çizgilerinin gerçeklikte bir karşılıklarının olmadığını bilimlerdeki içice geçmişliği şöyle ifade eder.

Fizik, kimyayla; kimya, biyolojiyle; iktisat, siyaset bilimi ve sosyolojiyle vb. birbirine geçmiştir. Fiziksel kimya, biyokimya ve her ne kadar konuşmak istemesek de ekonomi-politik bilimi vardır. Sadece Mantık alanı –*Principia Mathematica* tasarlanan- kesin sınırlarla ve katı ayrımlarla sınırlandırılabilir. Bunun nedeni kesin ayrımların Mantığın temelini oluşturmasıdır: zorunlu, kesin ayrımlar Mantığın kendi sınırları içerisinde uygulanmalıdır (Georgescu-Roegen, 1971:43).¹³

Biçimselliğin öne çıktığı *arithmomorphic* düşünüşte şeyler değişim süreçleri içerisinde değil, *a priori* tanımları çerçevesinde anlaşılmaya çalışılır. Oysa Sokrat öncesi filozoflardan Heraklit ile birlikte bilme ediminin ve daha sonraları bilimin gündeminde olan şey, değişim ile bilim kavramları arasındaki ilişkidir. Değişen şeylerin bilgisinin mümkün olup olamayacağı ve buna

¹³ Walras ve takipçileri piyasada gerçekleşen denge değerlerini bilimsellik adına yeterli gördüklerinden bu değerleri kullanarak *arithmomorphic* biçimselliği ön plana çıkarmışlardır. Bu bağlamda kabul edilen nesneleri neoklasik iktisat kadar *arithmomorphic* biçimselliğe uygun olmayan siyaset bilimi, tarih, sosyoloji gibi diğer sosyal bilimlerle iktisadın ilişkisine bu bağlamdan da bakılabilir. Kendini mantıksal çıkarımların kısıtlılığına ve kesinliğine hapseden iktisat biliminin, içinde tarihsel ve toplumsal öğeler barındıran bilimlere kendi açıklamalarına dayanak olarak kullanması biçimsel mantığı işlemez hale getirebilir. ‘Kraliçe’ emperyal saldırısına başlamadan önce gücünü aldığı toprakların sınırını katı biçimde çizmek ve kendi zaman-sız mantığını diğer bilimlere de taşımak zorundadır. Aksi halde tarihsel ve toplumsal farklılıkları gözeten diğer bilim dallarının emperyal düzenlemelere tabi tutulmadan kendi içine katması ancak bir Pirus zaferi olabilir.

verilen yanıtlar çerçevesinde biçimlenen bu tartışmada değişimin olmadığı durumu Georgescu-Roegen şöyle tanımlar:

Eğer hiçbir biçimde Değişim yoksa yani, şeyler hep oldukları gibi kalıyorsa bütün bilim geometriye indirgenebilir: Kepler'in düşündüğü gibi, nerede madde varsa orada geometri vardır- *ubi materia, ibi geometria* (Georgescu-Roegen, 1971:61).

Sosyal bilimlerin kraliçesi olarak anılan iktisat teorisinin, egemeni olarak neoklasik teori ve özelde denge analizi en azından belirli bir süre için donmuş şeyler analizine dayanması yukarıdaki türden bir anlayışı temsil eder. Newtoncu paradigmada değişme dendiğinde anlaşılan şey, maddelerin yer değiştirmesinden öte bir anlam taşımamasına benzer biçimde, iktisadi ve sosyal dünyadaki canlılık sadece yer değiştirme hareketiymiş (*locomotion*) gibi, incelenmek istenir. İncelenen nesne inceleme süresi boyunca niteliksel anlamda değişmediği varsayıldığından *arithmomorphic* biçimde kavranılmaya çalışılır. Ancak bu kavrayış örneğin, iktisadi ve toplumsal yaşamda değişimin en önemli nedenlerinden biri olan insanlar arası etkileşimi atomistik birey kabulü vasıtasıyla analizin dışına atar. *Arithmomorphic* şematizasyonun “hayat bilimleri” (*life sciences*) karşısındaki sınırlılığını Georgescu-Roegen şu sözleri ile tespit etmektedir:

Niteliksel değişimin tanımlanmasındaki inkâr edilemeyecek zorluk bir nedenden kaynaklanır: niteliksel değişim *arithmomorphic* şematizasyonu ortadan kaldırır. Hegel felsefesinin ana teması olan “nerede hareket, yaşam varsa ve nerede herhangi bir şey gerçek dünyada bir sonuç meydana getiriyorsa, orada Diyalektik işlemektedir” fikri mekanistik felsefeye alışmış zihinler için nahoş bir fikirdir. Fakat şu olgu değişmez, Değişim tüm diyalektik kavramların kaynağıdır. Örneğin “Demokrasi”, “feodalizm”, “monopolistik rekabet” birer diyalektik kavramdır çünkü politik ve ekonomik organizasyonlar sürekli olarak evrilmektedir (Georgescu-Roegen, 1971:62-3).

Sorun şu şekilde ortaya koyulabilir. Sürekli olarak evrilen ekonomik ve politik biçimler karşısında bunları sadece yer değiştiren maddelere indirgeyen bir bilme eylemi meşru olabilir mi? Niteliksel değişim biçimsel mantık ile

uyumlu değildir. Daha önce değinildiği gibi, hem kendisi olan hem de kendisi olmaktan çıkan “şey”lere yönelik bilgi diyalektik düşüncü gerektirir. *A priori* kabullerden mantıksal sonuçlar çıkarmaya indirgenen iktisat teorisi için yukarıdaki gibi, bir değişim ve doğal olarak zaman bir etkide bulunmaz. Çünkü *a priori* kabullerin mantıksal sonuçları üzerinde zamanın bir etkisi yoktur. Örneğin, Euclid geometrisinin kanıtları ve sonuçları, kendi kabulleri içerisinde evrensel olarak doğrudur. Bu nedenle iktisadi meseleyi *a priori* ve değişmeyen kabullere dayanarak analiz etmek, analizi kabullerin mantıksal sonuçlarına indirgemek anlamına gelir. Mantıksal çıkarımların zaman içinde yapılması bu bağlamda analizi zamansal ya da gerçek ya da tarihsel zaman içinde yapıldığı anlamına gelmez. Başka bir deyişle, değişkenlere t-zaman belirteci eklenmesi veya iktisadi analizin t-ekseni üzerine oturtulması, söz konusu analiz *a priori* doğruların mantıksal çıkarımları ile sınırlı kaldığı sürece, zaman analiz için sorun oluşturmaz.

Genel denge analizlerinde zaman fonksiyonel bir belirteç olarak sıklıkla kullanılmasına, başka bir deyişle bu anlamda zamana yer verilmesine rağmen, bu tek başına yapılan analizin zamanı gerçek anlamıyla içermesi konusunda yeterli değildir. Bu iddianın geçerliliğini Boland (1997:192-7) Walrascı genel dengenin basit bir modelini kullanarak göstermeye çalışır.¹⁴

Modelin içsel (açıklanan) değişkenleri, output fiyatları, input fiyatları ve üretilen miktarlar iken, dışsal değişkenler ya da veriler input miktarı, doğrusal üretim fonksiyonunun sabit olan katsayıları ve talep fonksiyonlarıdır. Buna göre,

X: m tane hasıla miktarını gösteren vektör,

P: m tane hasılanın fiyat vektörü,

R: n tane input miktarını belirten vektör,

A: input-output katsayıları matrisi,

D: outputlar için talep fonksiyonu,

Gösterirken, model ise aşağıdaki gibidir:

$$R = A \cdot X$$

¹⁴ Burada büyük ölçüde Boland'ın (1997:192-7) segilediği model takip edilecektir.

$$R = R_0$$

$$X = D(P, V)$$

$$P = V \cdot A$$

Boland'ın belirttiği gibi, basit bir Walrascı genel denge analizi olan bu modelde zamana açıkça atıf yapılmaz. Ancak her bir rekabetçi denge koşulu için, zamanın bir noktasını ya da bir 'an'ı belirlemek mümkündür. Zaman boyutu bağlamında model şöyle yorumlanabilir: dışsal ve içsel değişkenler arasındaki ilişkiler aynı anlarda veya başka bir ifade ile t koordinatının aynı anında geçerlidir (Boland, 1997:192). Dışsal ve içsel değişkenler arasında kurulan ilişki eşanlıdır. Sürekli olarak aynı anlara tekabül ettiklerinden dolayı da ilişki tanım olarak statiktir.

Modelin zaman kurgusu eleştiriye açıktır. Bir t koordinatı üzerinde belirli noktalara atfen zaman modelin bir değişkeni olsa da, söz konusu noktalar tarihsel veya toplumsal herhangi bir referans noktasına göre tanımlanmaz. Modelin başlangıç varsayımları *tâtonnement* süreci sonunda mantıksal sonuçlarını ürettiğinden dolayı t koordinatının bütün noktalarında aynı sonuçları üretebilir. Bu anlamda evrenseldir ancak tarihsel ve toplumsal özgüllükleri gösterme/temsil etme anlamında ise zaman-sızdır. Zaman-sız olmasına rağmen, paradoksal gibi görünebilecek bir ifade ile bu biçimde kurulan model sonuçlarını tüm t-koordinatı üzerinde geçerli olmasını sağlar. İçsel tutarlılığı sağlanan modeller, her zaman geçerli ve başlangıç varsayımlarının mantıksal sonuçlarını ürettiğinden dolayı Boland şu sözler ile tartışmayı sürdürür:

Modelin mantıksal geçerliliği zaman-sız olsa da (ampirik) doğruluk statüsü her zaman tartışmaya açıktır. Bu nedenle herhangi bir modele göre, içsel değişkenlerin bugünkü değerlerinin dışsal değişkenlerin bugünkü değerleri ile uyumlu olduğu gösterilebilir fakat onların yarınki ayrı ayrı değerleri uyumlu olmayabilir. Çünkü dinamik süreçler zamanın sadece bir noktası ile ilgilenmezler (Boland, 1997:193)

Tabii ki genel denge teorisi sadece bu basit model ile sınırlı değildir. Modeller çeşitli modifikasyonlarla zamanı içermeyi denemiş ve dinamik bir

süreci kapsamayı amaçlamıştır. Dört ana başlıkta toplanabilecek söz konusu modifikasyonların ilki, modele zaman tabanlı (*time-based variables*) değişkenlerin ilave edilmesidir.

(i) Zaman-tabanlı değişkenlerin ilave edilmesi yönteminde bütün değişkenler “tarihlenir” (*dating*). Böylece model için belirli bir analiz süresi belirlenir. Debreu tarafından geliştirilen bu yöntemde, metaların t koordinatının iki farklı noktasında birbirinden farklı olduğu kabul edilir. Örneğin, t_0 anındaki ekmek ile t_n anındaki ekmek, iki farklı metayı temsil eder. Ancak bütün değişkenlerin bu biçimde “tarihlenmesi” genel denge analizinin anlamlı sonuçlarını sağlamaya yetecek ölçüde başarı ile yapılırsa dahi gerçek zamanı iktisat teorisine taşıma konusunda yeterli değildir. Çünkü yine başlangıç noktasında, örneğin bu nokta t_0 olsun, tüm değişkenler tanımlanarak (Boland, 1997:193) model kapatılır. Analiz süreci boyunca, başlangıçta tanımlanan değişkenler ve bu değişkenlerin değişim patikası *dışında* bir değişme gerçekleşmez. Bu anlamda kapalı bir sistem oluşturur. Oluşturulan kapalı sistemi Boland şöyle özetlemektedir:

Değişme olmadığından açıklanan dinamik bir süreç değildir. Herhangi bir andaki içsel değişkenlerin değeri, başlangıç noktasındaki dışsal değişkenlerin değerlerinin statik olarak takip edilmesi ile gösterilebilir. Bir zamanın sadece bir noktasında $[t_0]$ tercihte (*decision*) bulunurlar (Boland, 1997:193).

Örnek vermek gerekirse, bireyler ulaşım için otomobil tercihlerini t_0 'da t_n 'e kadar “planlasınlar”. t -koordinatı üzerindeki her bir noktası için *a priori* olarak tanımlanan kapalı bir sistem için bu mümkündür. t_0 noktasındaki veri meta kümesinin içindekiler için bu türden bir hesaplamanın yapılabilmesi *teorik olarak* mümkün iken, bu analiz veri olmayan metalar için bir çözüm önermez. Örneğin, t_0 'da t_1 'den t_n 'e kadar ulaşım için yapılan otomobil tercihi şeması, uçakların sivil ulaşım için kullanılmaya başlaması ile değişmek zorunda kalır. Hava ulaşımının sisteme girmesi ile birlikte, yeni bir t_0 noktası söz konusu olacaktır. Böylesi radikal bir değişme bireylerin hayatında sıklıkla gerçekleşmediği için ihmal edilebilir iddiası ortaya atılsa da, radikal veya değil

m tane malın tümünün tek tek fayda fonksiyonu üzerinde etkisi vardır. Dolayısıyla radikal olmaması dikkate alınmamasının nedeni olamaz. Sonuç olarak t_0 anında alınan kararlar *sadece mevcut metalar* ile ilgili kalarak optimumu sağlaması teorik olarak mümkün değildir. t_0 anındaki mevcut malların olası tüm ikamelerinin de düşünülmesi gerekir. Bu nedenle de burada karar verecek olan insanın her şeyi bilen bir insan olarak tasarlanması gerekir. Shackle'ın tahmin eden (*predicting man*) ve tahmin edilen insan (*predicted man*) ayrımına başvurulursa, burada söz konusu olan ilk seçenektir. Shackle'ın tespit ettiği gibi, ne yapacağı tahmin edilen insan, insandan daha az insan; ne yapılacağını tahmin eden insan ise insandan daha fazla insan olmak zorundadır (Shackle, 1958:105). "Tarihleme"deki bu türden sorunlara değindikten sonra, ikici yöneme geçilebilir.

(ii) Denge analizinde zamanı içermek amacıyla geliştirilen diğer bir yöntem ise zaman tercihi veya zaman iktisadının (*time preferences or the economics of time*) analize dâhil edilmesidir. Zamanı herhangi bir meta olarak değerlendiren bu yaklaşım sırasıyla Becker'in (1971) zaman tahsisi teorisinde ve Böhm-Bawerk'in (1889) üretim dönemlerinde görülür. Zaman meta olarak değerlendirilince bekleme zamanı (*waiting time*) ve boş zamana (*leisure time*) da buna uygun bir maliyet yüklenir. Üretimde harcanan zaman arttıkça maliyetler arttığı gibi, çalışma zamanı ile boş zaman arasındaki tercihte de bireysel tercihlerde öne çıkar.

Becker'in modelinde fırsat maliyetleri ve hane halkına fayda sağlamak için tahsis edilen (yemek yemek, alışveriş vs.) zaman maliyetleri oluşturur. Fayda zamanın olası bütün kullanım alanları gözetilerek maksimize edilir. Benzer biçimde Böhm-Bawerk'in modelinde ise maliyetler gerekli çalışma sermayesidir ki bu da bekleme zamanı arttıkça artar. Metalar tamamlanıncaya kadar zaman beklemeye tahsis edilir. Optimum bekleme zamanı kârı maksimize eder (Boland, 1997:193-4)

Bu yaklaşım iki yönden eleştiriye açıktır. İlk olarak bir önceki maddede olduğu gibi, modelin kısıtları, tercihler, üretim fonksiyonları veridir. İncelenen zaman tahsisi süresince bunlarda bir değişme görülmez. Zaman kıt olduğu

verisi altında, veri dışsal değişkenler zaman tahsisine göre, içsel değişkenleri belirler. Yapılacak ikinci eleştiri ise bu analizin zamanı herhangi bir meta olarak değerlendirilmesi kısmı ile ilgilidir. Daha önce de, gösterilmeye çalışıldığı gibi, zamanın kıt bir mal gibi her anının değerlendirilmesi gerektiği biçimindeki düşünce kapitalist üretim ilişkilerinin temayüz etmesi ile ortaya çıkar.

(iii) Boland'ın (1997:195) değişebilen “veri”li veya gecikmeli değişkenler (*variable “givens” or lagged variables*) olarak adlandırdığı üçüncü yöntemin esası, içsel değişkenlerin bir zaman-patikası boyunca değişen dışsal değişkenlerce belirlenmesine dayanır. Hicks'in yansız olmayan teknolojik değişim modeli buna örnek olarak gösterilebilir. Modele göre, otonom olarak gerçekleşen teknoloji içsel değişkenleri belirler. Özelde Hicks'in genelde ise dışsal ve içsel değişken ayrımı iktisadi sorunu mekanik olarak ele alan yaklaşımlardır. Tarihsel gelişim dışsal değişkenlerin değişimi ile açıklanamaya çalışır (Boland, 1997). Oysaki teknoloji örneğinde olduğu gibi, dışsal kabul edilen değişken kendisi tarihsel gelişimin sonucu olarak belirlenmiş olabilir.

Kapitalist üretim ilişkileri bağlamında teknoloji hem bir neden hem de sonuç olarak ortaya çıkar. Onu izole ve gökten düşen elma olarak düşünmek, iktisadi hayatın organik bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortadan kalkar. Örneğin, Ricardo her ne organik olma anlamında bütüncül bir bakış açısını tümüyle benimsemese de, teknolojik gelişmeyi incelediği *İlkeler*'in “Makineler Üzerine” bölümünde teknolojik gelişimin hem neden hem de sonuç olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Teknolojik gelişimi bölüşüm, sermaye birikimi (büyüme) arasındaki çelişki bağlamında değerlendirerek dışsal içsel ayrımının dayanağını ortadan kaldırır.

İngiltere'ye göre, Amerika ve pek çok diğer ülkede yiyecek çok kolay temin edildiğinden dolayı makine kullanımı konusunda İngiltere'ye nazaran büyük bir istek yoktur. Emek gücü maliyetlerini arttıran nedenler makinelerini değerini arttırmaz bu nedenle sermayenin her artışı nispi olarak daha fazla makine kullanımına yol açar (Ricardo, 1950:395)

Makine kullanımının başka bir ifade ile teknolojik gelişimin emek ile sermayenin çelişkisinden türetilmesiyle iktisadi yapıya içkin hale gelir. Dolayısıyla dışsal içsel ayrımına dayanarak içsel değişkenler için yaratılan bir 'dinamik', dışsal değişkenlerin otonom veya veri olduğu kabulü altında gerçek bir dinamik analiz değildir. Dışsal değişkenlerdeki otonom veya *a priori* olarak belirli bir güzergâhı izleyerek gerçekleşen değişim tarihsel değişimi açıklayamaz. Çünkü teknoloji örneğinde olduğu gibi, dışsal değişkenlerin kendisi de açıklanamaya muhtaçtır (Boland, 1997:196).

İnsanlık *homo faber* yani alet yapabilen insandan beri sürekli olarak teknoloji üretmiştir. Ancak, örneğin avcı toplayıcılık döneminde üretilen teknolojinin tarihsel açıklaması ile kapitalist dönemde üretilenin ki birbirinden farklıdır. İnsanın vahşi hayvanlar gibi, keskin dişleri ve pençelerinin olmaması nedeni ile avını parçalamak için ağaçtan ve taştan oklar ve aletler yaparak eksikliğini gidermeye çalışmıştır. Başka bir ifade ile avcı toplayıcı toplumun koşulları ve insanın yetersizliği/yeterliliği bağlamında biçimlenen bir teknoloji üretimi söz konusudur. Avcı toplayıcı toplum açısından rasyonalite hayatta kalma ile sınırlandırılabilir Dolayısıyla teknolojik gelişim dışsal değil, sistemin iç koşullarının ürünüdür. Benzer biçimde, uzun süre sonra, kapitalist üretim ilişkileri de kendi iç rasyonalitesi bağlamında teknoloji üretimini gerçekleştirir. Ancak toplumu teknolojik ilerleme yapmaya yönelten rasyonaliteler değişik olsa da, teknolojik ilerlemenin toplumun üretim biçimi tarafından biçimlendirildiği tespiti değişmez. Bu anlamda teknoloji üretiminin kendisi de içsel bir değişken olarak açıklanmaya muhtaçtır. Kısaca değinildiği gibi, sistemin kendi yapısı teknolojik gelişim için önemli bir neden olduğu durumda, değerlendirilen dönemin kapitalist üretim biçimi mi yoksa avcı toplayıcı toplum mu olduğu önem kazanmaktadır. Dolayısıyla teknolojik gelişimin gerçekleşmesi açıklanmaya muhtaçtır. Bu nedenle otonom veya dışsal olarak belirlendiğini varsaymak teknolojik gelişimin tarihsel olarak ele alınması ihtiyacını ortadan kaldırır. Ancak tarihselliği yok edilen bu süreçte dayanarak da, zamansal bir açıklama geliştirmenin de tüm olanakları yok edilir.

(iv) Son olarak bahsedilmesi gereken yöntem ise modellere sürekli değişkenler (*flow variables*) ilave edilmesidir. Dengesi yaklaşımların teorik sorunlarından birinin giderilmesini amaçlayan yöntem şu soruna çözüm arar. Denge analizlerinde bireyler fiyat alıcıdır ancak bireylerin karşı karşıya kaldıkları fiyatların da denge fiyatı olduğu kabul edilir. Statik bir analizi söz konusu ise bu durum sorun değildir fakat eğer dengenin bir süreç sonunda sağlandığı iddia ediliyorsa analiz eksik veya çelişkili bir hal alır (Boland, 1997:178). Çünkü Boland'ın belirttiği gibi, "Eğer denge-fiyat alıcı bütün bireylerin davranışlarının tamamlanmış modelini kurmak istiyorsak, fiyatların denge değerlerine yönelmesini sağlayan süreci açıklamamız gerekir" (Boland, 1997:178). Denge değerlerine yönelen sürecin açıklanması için neoklasiklerce de kullanılan basit bir modele başvuran Boland kurulan modeli ve mekanizmasını şöyle tarif eder:

$$D = f(P, R) \quad (1)$$

P: oluşagelen piyasa fiyatı

$$S = g(P, K) \quad (2)$$

R: veri olarak kabul edilen gelir

$$D = S \quad (3)$$

K: veri olarak kabul edilen sermaye dağılımı

Bu denklem sistemi sırasıyla talep ve arz miktarlarını veren eşitliklerdir ve veri fiyat, R ve K'de, fayda ve kârı maksimize eder. $D \neq S$ ise eşitlik sağlanana kadar sistem uyarlanma mekanizmasını çalıştırır. Uyarlanma mekanizması eğer *tâtonnement* gibi hayali bir süreç değilse gerçek zamanı tüketmek zorundadır. Boland bu tüketilen zamanı başka bir deyişle uyarlanmaların hızının genellikle türevi alınarak ifade edildiğini belirtir. Buna göre,

$$dP/dt = h(D-S) \quad (4)$$

Zaman (t) geçtikçe fiyat talep ve arz arasındaki farka bağlı olarak denge noktasına doğru yönelir. Denge halinde ise $dP=0$ olacaktır. Ayrıca eğer

$$D-S > 0 \text{ ise} \quad (5)$$

$$d(h(D-S))/d(D-S) > 0 \quad (6) \text{ olacaktır. (4), (5) ve (6) kapalı sistem}$$

koşullarıdır.

Sürekli değişkenlerin sisteme eklenmesi ya da analizi dinamik hale getirilmesi için sürekli değişken yönteminin yeterli gördüğü ilave,

değişkenlerin zaman içinde aritmetik olarak değiştiğinin gösterilmesidir. Böylece yukarıdaki (4) eşitliği $(dPt/dt)t = h(St-Dt)$ halini alır.

Ancak zamanın bu biçimde içerilmesi sadece fiyatların kullanılan veya başka bir deyişle geçerli olduğu varsayılan fonksiyona göre, ne kadar değişmesi gerektiğini söyler. Niçin değiştiğini söylemez. Bu nedenle Boland'ın belirttiği gibi, "Fiyatların niçin değiştiğini söyleyebilene kadar ne denge-dışı değişim sürecini ne de piyasa dinamiğini açıklamış oluruz" (Boland, 1997: 197).

Genel denge teorisinin zaman ögesini içerebilmesi için yukarıda yapılan modifikasyonların tümüne yönelik temel eleştirilerden biri, bunların geleceğe yönelik kararlar konusunda ortaya çıkan epistemik engeli dikkate almamalarıdır. Dört modifikasyon da geleceği modellemek istemektedir. Bugünden geleceğe ilişkin kararlar verilir. Bausor (1983:1) geçmişin ontolojik olarak değiştirilemeyeceğini ancak ona yönelik araştırma faaliyetinin arttırılması, yeni bilgilerin elde edilmesi vb sebeplerden ötürü geçmişten yeniden yorumlayarak farklı anlamlar yüklemek mümkün olsa bile, bu onun yaşanmışlıklar kümesi olarak değiştirilemeyeceği gerçeğini ortadan kaldırmayacağını belirtir. Gelecek ise gerçekleşene kadar, şimdide kurulan düşünsel ve fantezisel yaratıcı eylemdir. Bu asimetriye dayanarak Bausor en düzenli doğa olaylarından biri olan güneşin devrevi hareketleri için dahi bu epistemik asimetrinin geçerli olduğunu belirtir. Çünkü yukarıda sıralanan nedenlerden ötürü, "güneşin yarın doğacağına ilişkin bilgi, dün doğduğuna ilişkin bilgiden hayli farklıdır" (Bausor, 1983:2).

Geçmiş ve gelecek arasındaki söz konusu asimetriden şimdiyi çıkarsamak mümkündür. Şimdi geçmiş ile gelecek arasındaki asimetride konumlanması zamanın geçişine yönelik bir tek yönlülüğün oluşmasına neden olur. Gelecek ve şimdi, geçmiş haline dönüştüğünde ontolojik olarak değiştirilemez dolayısıyla geri alınamaz. Bu nedenle geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ilişki tek yönlüdür.

Öyleyse şu sorunun yanıtlanması gerekir. Bausor tespitlerindeki epistemik engel ve zamanın tek yönlülüğü söz konusu iken, yukarıdaki modifikasyonları olanaklı kılan nedir? Robinson'un buna yanıtı denge

analizlerinde zamanın mantıksal zaman olarak tasavvur edilmesi biçimindedir. Buna göre,

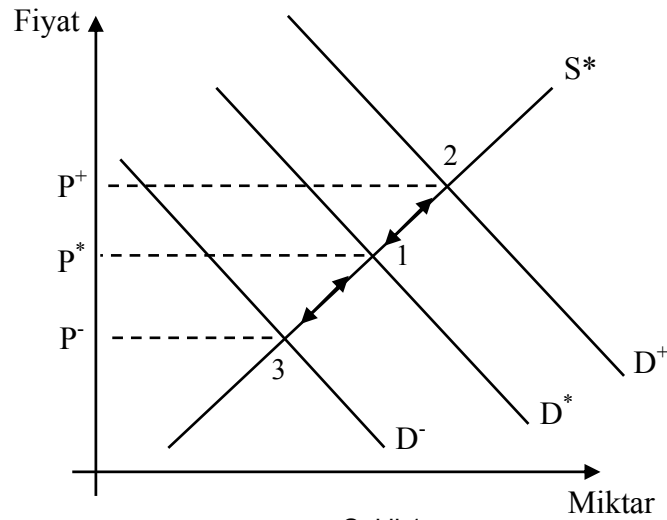
Bize anlatılan eğer herhangi bir anda fiyat dengede değilse, ona doğru yöneldiğidir. Bu tarihsel olayların zaman-sız bir resme sokulmasıdır. Profesör SAMUELSON'un bana nazikçe açıkladığı gibi, bir matematikçi "x düştüğünde y yükselir" dediğinde, zamansal sıralama hakkında bir şey ima etmez veya "x düşükse y yüksektir" demek ile aynı şeyi söyler (Robinson, 1980:220).

Arz ve talep eğrilerinin gösterildiği diyagram üzerindeki hareket, zamansal bir sıralamayı gündeme getiriyor gibi görünse de, Robinson'un Samuelson'a atfen belirttiği gibi, diyagram üzerindeki hareket kurgulanan mantıksal zamanda gerçekleştirilir. "x düştüğünde, y yükselir" önermesi zamansal bir sıralamayı çağrıştırmısına rağmen, bu denge analizleri için "x düşükse y yüksektir"den yani eşanlılıktan öte bir anlam taşımaz. İlişkide zamansal sıralamanın olmaması, tarihsel zamanın mantıksal zaman ile ikame edildiğinin göstergesidir. Robinson'un belirttiği tarihsel olaylar zaman-sız resimlerin içine sokulmasını mümkün kılan zamanın mantıksal olarak formüle edilmesidir.

Mantıksal zaman kullanan denge analizlerinin en önemli özelliklerinden biri, zamansal hareketi mekânsal hareket gibi, iki yönlü olarak tasarlamasıdır. Bu yukarıda açıklanan geçmiş ve gelecek arasındaki asimetriyi ihlal etmekle kalmayıp, insani tecrübeye de aykırıdır. Ancak buna daha önce vurgulandığı gibi, zaman simetrisi Newtoncu paradigmanın temel özelliklerindendir. Dolayısıyla klasik fizik bilimine aykırı değildir. Zira bütün yasaları zamanın tersinirliğini kabul eder (Georgescu-Roegen, 1971:196).

İktisat teorisinin benzer bir zaman kabulü yapmasının ardındaki neden, söz konusu paradigma ile analogik ve/veya metaforik olarak ilişki kurmasıdır. Çünkü Cross'un vurguladığı gibi, bir bilim dalı başka bir bilim dalı ile metaforik düzeyde de olsa ilişki kuruyorsa, kurulan ilişki paradigmanın zorunlu kabullerini de beraberinde taşıyabilir (Cross, 1995). Kurulan metafor ve/veya analogiler bilimler arasında kendileri ile sınırlı kalmayan kabulleri

birinden diğere taşır. Denge kavramı bunun tipik örneğidir. Bozulan dengenin veri koşullar altında kendiliğinden yeniden dengeye geleceği önermesi ele alınırsa, bu klasik fiziğin homeostatis özelliğinin doğrudan doğruya iktisada taşınmasıdır. Geçici bir bozulmadan sonra sistem kendiliğinden *status quo ante* noktasına döner (Cross, 1995:124). Bu iki özellik zaman simetrikliğini iktisada taşıma anlamına gelir. Cross bunu denge durumundaki bir sisteme verilen talep şoku ve sonrasındaki süreçleri analiz ederek şöyle örneklendirir.

Şekil 1
Homeostatis durumunu altında talep şoku

Homeostatis kabulü sistemin geçici bir bozulmadan sonra başlangıç noktasına döneceğini ve aynı değerleri alacağını; zaman tersinirliği ise sistemin bozulma ve geri dönüş süreçlerinde aynı patikayı takip edeceği anlamına gelir¹⁵. Feynman'ın klasik fizik yasaları için simetriklik özelliğini şöyle tanımlar:

¹⁵ “Bir gezegeni Güneş çevresinde belirli bir yönde harekete geçirelim. Onu iki saat sonra, yani farklı bir anda aynı şartlarda tekrar harekete geçirirsek tamamen aynı şekilde hareket edecektir; çünkü çekim yasası hızdan bahseder, ama ölçüme başladığımız mutlak an hakkında bir şey söylemez” (Feynman, 1998:96). Oysa iktisadi analiz için ölçüme başlanan mutlak anı klasik fizik gibi herhangi bir an gibi ele alınamaz. Ölçmek istenilen her ne ise tarihsel bir bagaj ile kendini var eder. Ölçmenin kendisine ait sorunlar da vardır. Robinson bu konuyu şu sözlerle tartışmaya açmaktadır. “uygulayıcılarının umutlarının aksine, matematiğin görünürdeki kesinliği ortaya bir müphemlik çıkardı. Matematiksel operasyonlar tanımlanamayan şeyler üzerinde, hesaplamalar ölçülemeyen şeyler üzerinden yapılır; muhasebe özdeşlikleri yanlış olarak fonksiyonel ilişki olarak değerlendirilir veya ilişkiler nedensel yasalar ile karıştırılır; farklılıklar değişim ile bir görülür; ve zamandaki tek yönlü hareket uzaydaki ileri ve geri hareket gibi değerlendirilir” (Akt. Walsh, Gram, 1980:xi)

Eğer bir nesne üzerinde bir şey yaptıktan sonrada nesne ilk halinde görünüyorsa, eğer nesnede bunu yapmaya olanak veren bir şey varsa, o nesneye simetrik denir. Biz de fizik yasalarının bu anlamda simetrik olduklarını söylüyoruz. Fizik yasaları, veya onların ifade şekilleri üzerinde, onları hiçbir şekilde değiştirmeyen bazı şeyler yapabiliyoruz” (Feymann, 1998:94-5).

Geçici talep şoku sonrasındaki süreç Feymann’ın klasik fizik için betimlediği sürece uymaktadır. Ancak arz talep dengesinde 1 noktasına dönüldüğünde, gerçek zaman yok edilmiş olur. Marshall’ın altını çizdiği gibi, 1’den 2’ye geçilme sürecinde gerçek hayatta ölçek ekonomileri, alışkanlıklar vb “gerçek zaman tüketen” süreçler analizin içine girer. Dolayısıyla 1’den 2’ye gidilmesi ile 2’den 1’e gidilmesi aynı sürecin izdüşümü olmaz. Ancak gerçek zaman yok edildiğinde bu simetriden söz edilebilir. Marshall bunu açıkça zaman simetrikliğinin kabul edilmesi olarak adlandırmasa da itirazları klasik fizikteki *homoestatis* ve *status quo ante* ilkelerinin iktisada taşınması anlamına geldiğinden kavrama örtük olarak itiraz ettiği öne sürülebilir. Örneğin yukarıdaki gibi, bir talep şoku karşısında, üretimin ilk önce artması ve sonrasında tekrar azalarak aynı başlangıç fiyat ve miktar değerlerine dönmesine şöyle itiraz eder:

Herhangi bir metanın üretiminde herhangi bir nedenle büyük bir artış olduğunda üretimdeki artıştan sağlanan kazançlar (*extensive economies*) devreye girer ve bu kazançlar hemen kaybolmazlar. Mekanik gereçlerin uygulamalarında, işbölümünde, ulaşım araçlarında ve her türlü organizasyondaki gelişmeler bir kez kazanıldığında bunlardan hemen vazgeçilmez (Marshall, 1962:666).

Marshall için üretimdeki büyük artış meydana gelmesi için her zaman zorunlu olarak büyük bir nedenin olması gerekmez. Talep ve arz miktarlarındaki küçük değişimlerde yukarıdaki sürecin başlatıcısı olabilir (Marshall, 1962:667). Dolayısıyla sorun sadece büyük nedenlerin olması durumunda ortaya çıkmadığından, genel bir soruna dönüşebilir.

1'den 2'ye hareketi 2'den 1'e hareketten farklılaştıran nedenler olarak ölçek ekonomileri, organizasyon değişimleri ve alışkanlıkların analizde kapsanamaması Marshall'a göre, kullanılan analitik yöntemdeki kusurlardan kaynaklanır. Söz konusu kusurların en önemlilerinden biri ise Marshall'ın özenle altını çizdiği gibi, zaman sorunudur. Zamanı simetrik olarak ele alan analiz, iktisadi analizi gerçeklikten uzaklaştırır ve onu yukarıda belirtildiği gibi, saf mantıksal önermeler bütününe indirger. Mantıksal önermeler “gerçek-zaman tüketen” süreçler değildir. bu açıdan Robinson'un belirttiği gibi, “x düştüğünde, y yükselir” ile “x düşükse, y yüksektir” arasında bir fark yoktur. x düşükse, y yüksektir önermesi aynı andalığa işaret eder. Oysa iktisadi analizde iki olay arasında nedensellik ilişkisi kurulacaksa, bu ikisi mantıksal olarak aynı anda olamaz. Aralarında öncelik sonralık veya geçmiş gelecek ilişkisi olmalıdır. Takip eden alt bölümde, eş anlı dengenin temel özelliklerinden biri olan aynı andalığın neden sonuç ilişkisi ve zaman boyutu bakımından bir değerlendirmesi yapılacaktır.

C. Mantıksal Zaman Bağlamında Bilgi ve İktisadi Neden Sonuç İlişkisi

Bilimsel bir açıklama nedenler üzerine kurulur. Ortaya çıkan sonucun neden(ler)i açıklanabilmelidir. İktisat teorisinin Walras'ın iddia ettiği biçimde mekanik bir bilim olduğu varsayıldığında neden ile sonuç arasındaki ilişkinin diğer paradigmalara göre daha da kesin bir biçimde ortaya konulması gerekir. Örneğin, durgun haldeki hiçbir cisim kuvvet uygulanmadan harekete geçmez. Sonuçların oluşmasını her ne kadar kendinden önce gelen tek bir neden ile ilişkilendirmek zorunluluğu olmasa da –ki neoklasik teori mekanistik metodolojisinden ötürü çoğu zaman sadece zamansal ve mekansal olarak en yakın tek bir neden ile ilişki kurar- neden ile sonuç bu paradigma içerisinde bir öncelik sonralık ilişkisi içindedir.

Neden-sonuç ilişkisinin aynı 'an'da gerçekleşmesinin iktisadi anlamı denge durumunda ortaya çıkacak sonuçların *ex ante* olarak bilindiği varsayımdır. Bausor'ın (Bausor, 1982-3) belirttiği gibi, “mantıksal zaman

dengeleri eş anlılığı gerekli kılar. Örneğin, rekabetçi dengede, talep edilen miktar fiyata, fiyat ise talep edilen miktara bağlıdır.” Zamansal öncelik sonralık sorunu çözülemediği için, aynı anda bütün işlemlerin gerçekleştiği varsayılır. Neden-sonuç ilişkisi bağlamında yok edildiği varsayılan sorun, analizin zaman boyutunu yok eder.

Genel denge analizlerindeki mantıksal öncelik sonralık ilişkisine yönelik Brandis şu tespitleri yapmaktadır.

Rekabetçi genel denge analizi satın alma ve satış kararlarının eş anlılığına dayanmaktadır. Bu kritik biçimde denge fiyatının bilinmesine bağlıdır, fiyatın bilgisi aynı zamanda koordinasyonu sağlamaktadır. Rekabetçi genel denge kavramı cari kararlar ile cari fiyatların eş anlılığını gerekli kılar, hatta işlemin gerçekleşmesinden önce herkes kendi eylemlerinden doğan geçici denge fiyatlarını bilmektedir (Brandis, 1987:166).

Brandis’in tespitleri konunun özüne inmek için yeterlidir. Ancak ilk önce kavramsal düzeyde bir değişikliğin yapılması gerekir. Öncelik sonralık (*before-after*) ilişkisi genellikle klasik fizik paradigması için kullanmak daha uygundur. Sosyal bilimler söz konusu olduğunda, konuyu öncelik sonralık ilişkisi biçiminde değil de, bu anlamı da kapsayan ancak daha geniş bir anlam sunan geçmiş gelecek (*past-future*) ilişkisi biçiminde ifade edilmesi daha uygundur. Önce sonra ilişkisi zamansal ve mekansal olarak sonucu en yakın nedene bağlamayan olanaklı olduğu mekaniğe gönderme yaparken, geçmiş ve gelecek ilişkisi en yakın nedeni kapsayan ancak sonucun ortaya çıkmasını sadece en yakın nedene bağlamayan bir tarihselliğe uygundur.

Geçmiş yaşanmışlıklar kümesi olarak bilinebilme imkânı taşıması bakımından gelecekte farklıdır. Geçmişe yönelik bilme imkânı, araştırma faaliyetinin arttırılması vs gibi imkânlar ile değiştirilmesi mümkündür. Oysa geleceğe ilişkin sahip olunan bilgi ne araştırma faaliyetinin arttırılması ile ne de entelektüel gelişim ile tam olarak sağlanabilir. Gelecek, bir başka deyişle ‘zamanın geçişi’ (T) konusunda ortaya çıkan sorun bilinmeyenlik değil, bilinmeyenliktir (Winston, 1988:34-37). Buna karşın rekabetçi denge analizleri geçmiş ve gelecek arasındaki bu asimetriyi kabul etmez.

Zamanın var oluşu ile geçmiş ve gelecek arasındaki bu ontolojik paradoks bir çelişki değil, zamanın var oluş biçimidir. Geçmiş ve geleceğe yönelik bilgi konusundaki asimetrinin kaynağı olan ontolojik paradoks ortadan kaldırılamaz. İkisi arasındaki bilmeye dair asimetri ortadan kaldırıldığında ‘zamanın geçmesi’ buradaki bağlamda (T’de) bir anlam taşımaz. Geleceğin bugünden bilindiğini varsaymak ya da ‘zamanın geçişi’ ile geniş anlamıyla değişim arsında herhangi bir ilişki kurmamak gelecek ile geçmiş arasındaki ontolojik farklılığı göz ardı eder. Geçmiş ve gelecek arasındaki ontolojik farklılığı bilgi meselesi bağlamında yok ederek her ikisini de ‘bugün’ yapılır. Bu yaklaşım Laplace’ın klasik Newtoncu evren tasarımıyla dayanarak tasarladığı süper zekânın bir benzerinin toplumsal gerçeklik için de tasarlanmasını gerektirir. Ancak gerekli koşullar sağlandığında toplumsal gerçeklikteki tüm ‘atomlar’ın bilgisine bir ‘an’da sahip olan ve söz konusu ‘atomlar’ın gelecekteki davranışları konusunda bugünden bilgi sahibi olan bir zekâ için “hiçbir şey belirsiz olmayacak ve geçmiş gibi gelecek de onun gözünde bugün gibi olacaktır” (Laplace, akt:Hacking, s.27).

III. DEĞERLENDİRME

Smith’in teleolojik bir yaklaşımla toplumların doğal olarak ulaşması gereken hali olarak incelediği “açık ve basit doğal özgürlük sistemi”nin ya da aynı anlama gelen ticari aşamasının ya da sivil toplumunun tarihin sonu olarak ele aldığını bu nedenle de daha önce var olan tarihin bu aşamada yok olduğunu varsaydığını daha önce belirtilmişti. Ricardo’nun ise Smith’teki bir aşamaya kadar var olan tarihi tümünden yok varsaydığını yani sadece Smith’teki son aşamanın kavram ve kategorileri ile tüm tarihi analiz etmeye kalktığı ilgili bölümde gösterilmeye çalışıldı. Ricardo bu anlamda kendisinden sonra gelen Neoklasikler için bir *tabula rasa* yazarıdır.

Bu *tabula rasa* yani kapitalizmin analizi neoklasik iktisat teorisi buradaki kapsamı ile Walrascı genel denge analizinin asıl ilgi odağıdır. Böyle olmakla birlikte, bu aşama ile ilgili ürettikleri kavram ve kategorileri

ilgilendikleri ZamanUzay ile sınırlandırmaksızın ebedi olarak geçerli olduğu yönünde varsayımlar yapmakta herhangi bir beis görmemektedirler. Bu türden bir yaklaşımın analizlerde zamanı yok ettiği tespiti daha önce yapıldı. Buradaki özel duruma ilişkin ise ilave şu tespitler yapılabilir.

i) Walrascı genel denge analizinin sofistike matematiksel modellerinin estetiğinin içerisinde örtük bir meşrulaştırma gayretini tespit etmek gerekir. Söz konusu gayret, iktisadi analizin Ricardocu *tabula rasa*'sının insanlığın ulaşabileceği en ideal durum olduğunun genel denge vasıtasıyla matematiksel 'ispat' edildiği iddiasıdır. Bu bağlamda neoklasik iktisat klasik iktisadın devamıdır. Hatta denilebilir ki sofistike matematiksel modeller ile iktisada kattığı varsayılan bilimselliğin dozu değerlendirildiğinde bir adım öne geçtiği dahi söylenebilir. Hunt'ın sözleri ile "rekabetçi bir kapitalist sistemde, toplumsal uyumun işlerin doğal ve normal durumu olduğunu göster[miştir]" (Hunt, 2005:402).

ii) Kapitalizm normal ve doğal bir 'şey' olarak gösterilmesi onun dışındaki herhangi bir sistemin 'bozuk' ya da insan doğasına aykırı olarak nitelendirilmesinin önünü açar. Değişmeyen, sabit, hedonistik insan doğasını veri alan teori için dengenin teleolojik bir anlamı vardır. Dengeye mutlaka ulaşılabilecektir, dengeyi engelleyen veya ulaşılmasını geciktiren 'şeyler' sisteme dışsal olarak incelenebilir. Sabit, hedonistik insan doğası varsayımı, insanı içine doğduğu "yapı"dan etkilenen ve zamanla değişebilen bir canlı, tarihsel bir varlık olarak incelenmesini olanaksız kılar. Bu nedenle teori zaman-sız bir insan ('şey') ile çalışır. Varsaydığı 'şey'in özelliklerine aykırı bütün durumlar da doğal olarak dışsaldır. Bu türden bir insan doğası varsayımı, teorinin zaman boyutu ile kuracağı muhtemelen ilişkilerin en önemlilerinden birinin baştan yok edilmesi sonucunu doğurur.

iii) Walras'ın Platoncu ideal tiplere verdiği önem dikkate alındığında insana ilişkin yukarıdaki kabullere ek olarak denge düşüncesinin de söz konusu yaklaşımdaki vazgeçilmez yeri gerektiği biçimde değerlendirilebilir. Platoncu etki bir yandan 'şey'lerin değişmeyen zaman-sız 'öz'lerine yönelik bir araştırmayı ya da kabulü gerekli kılar; diğer yandan süreçlerin ya da zamanın içindeki şeylerin nihai veya teleolojik hallerini esas alır. Teleolojik

olarak ulaşılmaması gereken hal vazgeçilmez ve ‘şey’lerin esas hallerini gösterdiğinden bu durum bilimin de incelemesi gereken haldir. Mekanik mükemmeliyetçiliğin altında yatan nedenlerden biri, kapitalizmin meşrulaştırma gayreti ise diğeri de bu bilimsellik anlayışıdır.

iv) İlk üç madde dikkate alındığında Walras’ın teoriden zamanı dışlamasını iki boyutta gerçekleştirdiği söylenebilir. Birinci boyut, Braudelci anlamda “yapı”ların, uzun dönemin dışlanarak, yaşanan zamanın tarihselliğinin, başka bir deyişle tarihsel zamanın dışlanmasıdır. Hedonistik ve fayda azamileştirici Veblen’in deyişle “ışık hızında hesap yapabilen” bireyi insanlık tarihini baştan sona kat eden bir tarzda incelemesi bunun tipik örneğidir.¹⁶

İkinci boyut ise teleolojik denge yaklaşımında ortaya çıkar. Denge yaklaşımında kabul edilen zaman, zamanı mantıksal zamana indirger. Aksi durumda dengenin kesin olarak sağlanabileceği iddiası yersiz olur. Veblen’in ışık hızında hesap yapabilen varlığı bu dengenin bir ‘an’da sağlanabilmesi için gereklidir. Ancak bu insandan çok, Platon’un mitosunda her şeyi yaratan yer verdiği Demirgiuc akıllı bir varlığa tekabül eder. Bu türden bir insanın gündelik iktisadi dünyada var olmadığı, herkesin olduğu gibi Walras’ın da farkında olduğu bir durumdur. Bundan dolayıdır ki denge bir ‘an’da değil, *tatonnement* süreci sonucunda sağlanır. Ancak sıradan insanın zihninin mükemmel olmaması kadar iktisadi dünyanın işleyişi de mekanik yasaları gibi mükemmel değildir. Başlangıç koşulları altında varsayılan teleolojik dengeye varılmadan sürekli olarak değişen koşullar her keresinden yeni başlangıç koşulları anlamına gelir ki bu süreç her keresinde bitimsiz olarak yeni teleolojik denge noktalarının tanımlanması demektir. Dolayısıyla bozulan denge, mekanikte olduğu gibi tersinir olarak aynı koşullara altında tanımlanmak zorunda değildir. Bu nedenle dengenin Walras’ın tanımladığı

¹⁶ İnsanlık tarihini baştan sona kat edebilen varlık olarak kabul edilen hedonistik insan varsayımı paradoksal gibi görünse de tarihsel olanı yok eder. Bu bağlamda, iktisadın diğer toplum bilimleri ile arasına koyduğu mesafenin açılmaya başladığı yerlerden birisi burasıdır. Değişmeyen ‘öz’ler, evrensel hedonistik insan gibi nomotetik varsayımlar, biricik olayların sıklıkla görüldüğü tarih, sosyoloji, antropoloji gibi bilimleri ya kendine benzederek kendi içine almayı denemektedir ya da daha önce belirtildiği gibi onlara yönelik emperyal bir saldırı düzenlemektedir.

biçimiyle gerçekleşebilmesi için tarihsel zamanın yerini mantıksal zamana bırakması gerekir.

Neoklasik iktisat teorisi Walras dışındaki diğer kurucu isimleri ile birlikte iktisat bilimine egemen düşünce olmaya başladıkça, diğer toplumsal bilimlerle arasına koyduğu mesafeyi sürekli olarak açmak istemiştir. Bunun nedenlerinden biri olarak yukarıda ifade edilen, biriciklik mekanik gibi herhangi bir ZamanUzay sınırlamasına tabi olmaksızın yasa koyucu bir bilim olma iddiası ile bir arada olamamasıdır. Ancak neoklasik bu iddia kendilerinden hemen sonra denilebilecek bir tarihte, o güne kadar iktisat teorisi namına gür seslerin pek de çıkmadığı bambaşka bir “Uzay”dan güçlü bir eleştiriye tabi tutulmuştur.

Söz konusu eleştiri evrimci (ve kurumcu) iktisadın kurucularından biri olan Veblen’e aittir. Ancak Veblen’in eleştirilerine hemen geçilmeyecektir. Bundan önce ilk olarak, marjinalist okulun bir diğer önemli ismi Marshall’ın zaman tartışması incelenecektir. Peşi sıra Avusturya iktisat okulundan Hayek incelendikten sonra, Veblen’in neoklasik iktisada yönelttiği eleştiriye odaklanılacaktır. Bu eleştirinin neoklasik teorinin zaman anlayışının yerine ikame bir anlayışa doğru evrilip evrilmediği de tartışma konusu yapılacaktır.

YEDİNCİ BÖLÜM

ALFRED MARSHALL: İKTİSAT TEORİSİNDE “ZAMAN ÖĞESİ”

Marshall *İktisadın İlkeleri*'nin (*Principles of Economics*) ilk baskısını 1890 yılında yayımlar. Marjinalist ekolün üç kurucusu ismi Jevons, Walras ve Menger'in eserlerini yayımlamasından yaklaşık yirmi yıl sonra yayımlanmasına rağmen, etkisi bakımından öncekilerini gölgede bırakır. İngiltere'nin iktisat öğretimindeki 'üstünlüğü' ABD tarafından ele geçirilmeden önceki yıllarda, İngiliz iktisat eğitiminin başlıca kaynaklarından biri bu kitaptır. Bununla koşut biçimde, iktisat eğitimcilerinin ağırlıklı bir kısmı da Marshall'ın öğrencileri idi.¹ Ancak Marshall'ın iktisada yaptığı katkı bunlarla sınırlandırılmaz. Bugün de iktisat teorisinin vazgeçilemeyecek analiz araçları olan katkılarının bazılarını temsili firma, ölçeğe göre artan getiriler, dışsal ekonomiler, esneklik analizi ve monopolün önemine yapılan vurgu olarak sıralamak mümkündür. Bunların yanı sıra Marshall'ın buradaki konu itibari ile asıl olarak önemli yönü, hem ana akım iktisat teorisi içinde yer alıp, hem de teori ve tarih arasındaki ilişkiye önem veren son iktisatçı olmasıdır (Fine; Milonakis, 2009:125-127).

Teori ve tarih arasındaki ilişkiye önem vermesi Marshall'ın diğer marjinalist iktisatçılardan farklılaşmasının nedenlerinden biridir. Çünkü marjinalizmin ve marjinalizmi katı çekirdeğine yerleştirerek ana akımı temsil eden iktisat teorilerinin temel iddialarından biri, teorilerinin geçmiş, gelecek ve bugünde uygulanabileceğini savunmalarıdır. Bu anlamda zaman-sız bir teori kurulduğu iddiası ortaya atılır. Başka bir deyişle, teori tarih ilişkisini reddedilerek, evrensel geçerliliğe haiz bir teorinin oluşturulabileceği anlamına gelir.

¹ H. S. Foxwell, 19. yüzyılın sonlarında İngiltere'deki iktisat kürsülerinin yarısının Marshall'ın öğrencileri tarafından doldurulduğunu belirtmektedir (Coats, 1967:707).

Marshall'ın teori tarih ilişkisini tam anlamıyla incelediği iddia edilemediği gibi, son kertede teorinin bir adım önde olduğunu tespit etmek güç değildir.² Ancak yine de bu konuya gösterdiği ilginin onu iktisadi saf mantığa indirgeyen teorisyenlerden daha zengin bir araştırma alanına yönelttiği iddia edilebilir. Bu araştırma alanlarından biri, yöntem tartışmasıdır. İktisatta yöntem konusunda başlattığı önemli tartışmalardan biri, iktisadın biyoloji biliminin metodolojisinin kullanılması gerektiği yönünde ana akım içinde başlattığı tartışmadır.³ Bunu gerçekleştirmede ne kadar başarılı olduğu tartışması bir yana bırakılarak, şu tespitin yapılması mümkündür. Teori ile tarih ilişkisine önem verilmesinin nedeni iktisadi gerçekliğe yaklaştırmaktır. Uzun dönemde bunu gerçekleştirmek amacıyla olan Marshall için, biyolojik analogiler ve biyolojinin kullandığı metodoloji bu nedenle gereklidir (Marshall, 1898:317).

Ana akım iktisat teorisinin içinden ve görüşleri genel kabul gören biri olarak, Marshall'ın başlattığı bu tartışmanın uzun yıllar ana akım iktisatçılar tarafından gündeme alındığı söylenemez.⁴ Burada bu tartışmanın ayrıntısına

² Teori ve tarih ilişkisini örneklemek mümkündür. Evrensel veya nomotetik bir teori tarihin biricik (*unique*) 'olay'ları karşısında açıklama gücünü yitirebilir. *Homo economicus*'un evrensel geçerliliğe sahip olduğu iddiasından başlayan bir analizin, sonunda evrensel geçerliliğe sahip bir teoriye ulaşmak mümkündür. Ancak Veblen bölümünde incelendiği gibi, insanın kurumlar vasıtasıyla biçimlendirildiğini ve bu nedenle tarihsel geçmişinin önemli olduğu iddiası ile analize başlanırsa, sonunda zaman ve mekân bağımlı bir teoriye ulaşılır. Bu nedenle tarihsel olgusal malzemeler evrensellik iddiası taşıyan teorini için tahripkâr olabilir. Tarih ile teori arasındaki ilişki Walras'ın idealleştirme çabasında üzerinde durulduğu gibi, *ex ante* ideal olana uymayan olgusal malzeme 'bozuk' olduğundan dolayı, analiz ideal kabul edilen olgusal malzemeye dayanır. Bu yaklaşım, tarihin kötü kullanımı ile sonuçlanır.

³ Marshall için biyolojinin esas olduğunu belirtmek mümkündür. Böyle olmakla birlikte mekanik metodolojiyi kullanmaktan imtina etmemiştir. Mekanik metodolojinin geçici olarak kullanılabilir. İkisinin bir arada olmasından doğan sorunlara bu bölümde değinilecektir.

⁴ *İktisadın İlkeleri*'nde 1890 ve 1920 önsözleri, I. Kitap I. Bölüm, IV. Kitap VIII. ve XIII. Bölüm ve V. Kitap I. Bölüm'ler organistik ve biyolojik analogilerle yüklüdür. Bunların dışında da tüm kitap boyunca dağınık biçimde benzer atıflar yapılmaktadır. İktisat teorisini, iktisadi gerçekliğe, daha fazla biyoloji kullanarak, yaklaştırmak amacıyla *İktisadın İlkeleri*'in ikinci cildini yazmayı düşünmüş ise de bu ikinci cildi yazmaktan vazgeçtiğini 1920 baskısına yazdığı önsözde belirtir. Marshall'ın biyolojiye sıklıkla atıf yapması nedeniyle yeni evrimci iktisadın, en azından firma teorisi bağlamında, öncülerinden olduğu öne sürülür (Foss,1991:69-71). Ancak Foss'a göre, Marshall'daki bu zenginlik Pigou'nun Marshall yorumundan sonra arka plana itilmiştir. Bu nedenle Pigou ile birlikte Marshall'ın organistik ve biyolojik analogiler ile sunduğu temsili firma, dengedeki firmaya dönüştürülerek temsili firmadaki evrimci yaklaşımlara temel oluşturabilecek özelliklerin yok edildiği iddia edilir (Moss, 1984). Marshall'da evrimci izler arayanlar tarafından yapılan değerlendirme, Pigou'nun temsili firma konusunda Marshall'ın analizini yanlış yola soktuğu yönündedir. Ancak belirtildiği gibi, Marshall'ın dönemin İngiliz iktisat camiasında hayli geniş bir etki alanı vardır. Bu nedenle, Marshall'ı yorumlama konusunda Pigou'nun bir tekelinin olmadığını savunmak mümkündür. Durum böyleyken neden

girilmeyecektir ancak şunun altının çizilmesi gerekir. Yöntem konusunda biyolojiye yapılan vurgunun zorunlu olarak, beraberinde zaman sorununu gündeme getirmiştir. Bu iki nedenden ötürü gerçekleşir. Birincisi, tarih teorisini ilgilendiren kısımdır. Spencer evrim teorisi, Hegel ise tarih felsefesi ile Marshall'ı etkilemiştir. Bu düşüncülerin kendisi için önemini Marshall şu sözleri ile ifade eder:

Üzerlerindeki etki ister Spencer'in yazdıklarıyla temsil edilen biyolojiden veya Hegel'in Tarih Felsefesi'yle temsil edilen tarih ve felsefeden gelsin; gelişme hususundaki süreklilik kavramı bütün modern iktisadi düşünce okullarında ortaktır... Etkilerin bu iki çeşidi, başka her şeyden çok, bu kitapta açıklanan görüşlerin özüne etkide bulunmuştur (Marshall, 1962:viii)⁵.

Bu iki düşünürden alınan süreklilik kavramı ve Spencer'in evrim teorisinin temel özelliklerinden biri olan ilerleme kavramı Marshall'ın tarih teorisinin de özelliklerinden biridir. Çünkü Marshall'ın etkilendiğini açık biçimde belirttiği dönemin evrim teorisini Spencer'in evrim teorisinin temellerinden biri *ilerleme* kavramıdır. İnsanın ortaya çıkışından, yıldızların oluşumuna kadar neredeyse her şeyin ilerleme olarak tanımlayan Spencer ve dolayısıyla Marshall için zaman sorunu ilerlemeye bağlı olarak anlaşılabilir (Marshall, 1962:200-207). Marshall, Spencer'in evrim süreçlerini ilerleme olarak yorumlamasına dayanarak, bunun analogik göndermeler ile iktisadi süreçler için de geçerli olduğunu göstermek istiyordu (Schabas, 1994:324). Hegel'in tarihsellik anlayışı ve gelişme fikirlerini Spencer'in en iyilerin hayatta kalması ve rekabetçi mücadele kavramlarıyla birleştirerek O'nu 'evrimci' bir çerçeveden yorumlamaktadır. Spencercü evrim anlayışının sonucu olarak da herhangi bir süreksizlik fikri bulunmamaktadır. Bu nedenle Hegel'in Marshall üzerindeki etkisini toplumlarının ilerleme anlayışıyla sınırlı tutmak

sadece Pigou yorumu genel kabul gördüğü sorusunu konunun sadece yorum ya da yanlış yorum meselesine indirgenemeyeceğini akılda tutularak sorulabilir. Ana akım iktisadın yeni evrimci iktisat ekolüne kadar Marshall yorumu konusunda Pigou'yu takip ettiği söylenebilir.

⁵ Evrim teorisi dendiğinde Marshall için, Darwin'den daha önemli olan kişi Spencer olduğu belirtilmelidir. (Schabas, 2005:149; Niman, 1991:21; Hodgson, 1993:406).

mümkündür. Ancak Hegel'in çelişki ve kaçınılmaz çatışma kavramlarını Marshall'da bulmak mümkün değildir (Groenewegen, 1990). *İktisadın İlkeleri*'ndeki tarih teorisi kaynaklı ilerleme ve süreklilik kavramları zaman kavramı ile birlikte değerlendirildiğinde, buna uygun zaman kabulünün Newtoncu zaman olduğu ortaya çıkar.

Marshall'ın yöntem konusuna gösterdiği ilginin zaman konusuna yaklaşımındaki ikinci sonucu ise iktisadi analizi dönemlere ayırma işleminde ortaya çıkar. Bu konuda öncekine göre daha açıktır. İktisadi analizin yapılabilmesi için zaman, kısa ve uzun dönem gibi, bölümlere ayrılır. Oysa "Zamanın mutlak bölümlere ayrılması doğada yoktur" (Marshall, 1962:vii). Bu tespitine rağmen, söz konusu dönemlere ayırma işlemini iktisadi analizde kullanır. Dönemlere ayırma işlemi ile "zaman ögesi" arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması takip eden alt bölümün amacıdır. Ayrıca bu alt bölümde "zaman ögesi"nin doğurduğu karmaşıklık sorununun üstesinden gelmek için Marshall'ın tercih ettiği "diğer şeyler eşit" yaklaşımına da değinilecektir.

I. İKTİSADİ ANALİZİN DÖNEMSELLEŞTİRİLMESİ

Bütün marjinalist iktisatçılar gibi, "zaman ögesi" Marshall için doğal bir olgudur. Sürekli akış halinde olan bu doğal olgu, sürekli akışını Newtoncu zamanda olduğu gibi, kesiksiz olarak sürdürdüğünden dolayı da, doğada bölümlere ayrılması söz konusu değildir.⁶ Marshall iktisadi analizin yapılabilmesi için, sürekli akıp giden bir zamanla düşünmenin uygun olmadığı kanaatindedir. Her ne kadar doğada böyle olmasa da, iktisadi analiz yapılabilmesi için zamanın dönemlere ayrılması gerektiğini belirtir. Çünkü sürekli akan bir zamanla analiz yapmak, söz konusu karmaşık yapıda meydana gelen değişimlerin nedenlerinin anlaşılmasını güçleştirir. Bu doğrultuda zaman, piyasa, kısa ve uzun dönem gibi, bölümlere ayrılır (Marshall, 1962:302-315).

⁶ Doğa sıçrama yapmaz (*Natura non facit saltum*). Bu mottoya verdiği önemi vurgulamak istercesine Marshall bunu *İktisadın İlkeleri*'nin iç kapağına yerleştirir.

Marshall için bu dönemler sabit bir zaman aralığını işaret etmez. Büyük bir sabit yatırım için, üç aylık bir süre kısa dönem olabilirken, ticari bir faaliyet için uzun dönem olabilir. Dolayısıyla Marshall dönemlere ayırma işleminde Opie'nin belirttiği gibi, "saat zaman"ı (*clock time*) kullanmaz. (Opie, 1931:199). Dönemlere ayırma işleminde kullanılan zamana "operasyonel" zaman (*"operational" time*) (Opie, 1931:199) adı verilir. Piyasa, kısa veya uzun dönemi belirleyen faktör, arzın talebe uyum göstermesi için geçen süredir. Her bir sektör için söz konusu olan sürelerin birbirinden farklılığı söz konusu iken, doğal olarak söz konusu sektörlerle ait piyasa, kısa ve uzun dönemler de farklı olacaktır. Bu dönemlerin nasıl belirlediğine örnek olması amacıyla kısa dönem tanımı kullanılabilir. Kısa dönem,

Özel ustalık ve yeteneklerin, uygun makine ve diğer materyal sermayenin ve bunlara uygun endüstriyel organizasyonun, talebe tam olarak adapte olabilmesi için yeteri kadar zaman olmaması; ancak üreticilerin, mevcut koşullarda arzlarını talebe en iyi biçimde uyarlamadır (Marshall, 1962:312-3).

İktisadi analizi dönemlere ayırma zorunluluğu Marshall için, aynı zamanda bir yöntem tercihi yapılmasını gerekli kılar. Dönemleştirme işlemini zorunluluk olarak doğuran gerekçe, iktisadi gerçekliğin karmaşık yapısının analiz edilebilmesi için onun parçalara ayrılması gerekliliğidir. İnsanın sınırlı kapasitesi nedeniyle, karmaşık bir sorunu çözebilmesi için adım adım ilerlemesi gerekliliğinden yola çıkarak, karmaşık sorunun parçalara ayrılması gerektiğini ileri sürer. Bu yöntemi "zamanda bir parça" (*one bit at a time*) veya kısmi analiz olarak tanımlamak mümkündür (Marshall, 1962:304).

Analizin zaman ekseninde "diğer şeyler" için durdurulması anlamına gelen bu yöntemde, zaman "diğer şeyler" için akıyor kabul edilerek sadece incelenen bir değişkenin zaman ekseninde varsayımsal sonuçları incelenir. "Diğer şeyler eşit" ifadesi ile diğer bütün güçleri hareketsiz kabul ediyoruz; bunların hareketsiz olduğunu iddia etmiyoruz, fakat bir süre için, aktivitelerini ihmal ediyoruz (Marshall, 1962:xiii). Marshall'ın da belirttiği gibi, bu hipotetik bir işlemdir. Zira "uzun" ve "kısa" dönem arasında kalın ve keskin bir çizgi

yoktur. Doğa hayatın, iktisadi koşullarına bu türden sınırlar çizmez” (Marshall, 1962:314).

Marshall kısmi analizi nihai bir yöntem olarak düşünmez. Ancak bu, incelenen gerçekliğin anlaşılabilmesi için atılan bir adımdır. Üzerinde çalışılan gerçeklik veya aynı anlama gelecek biçimde, “Konu daraltıldıkça daha kesin olarak çalışmak mümkündür; fakat bu aynı zamanda gerçek hayattan daha da uzaklaşmak anlamına gelir”. Kısmi analize başvurulmasının sebebi, kısmi analizlerin birleştirilmesi sonucunda, karmaşık gerçekliğin bütününe ulaşılabilceği veya en azından buna yaklaşılabileceği fikridir (Marshall, 1962:304).

Bu yaklaşımda Marshall’ın yeteri kadar üzerinde durmadığı bir sorun vardır. Bunu Marshall’daki zaman sorunu olarak nitелеmek mümkündür. Gerçekliğin bir kerede analiz edilmesinin mümkün olmadığı aşikârdır. Ancak şu da gözden kaçırılmamalıdır. Söz edilen gerçekliğin ontolojisi eğer mekanik değil de, biyolojik özellikte ise kısmi analizlerin toplamı bütünü açıklamak için anlamlı sonuçlar vermeyebilir. Çünkü mekanik bir gerçekliğin parça-bütün ilişkisi ile biyolojik gerçekliğin parça-bütün ilişkisi aynı kategoride ele alınamadığı gibi, bunların zaman boyutundaki ilişkileri de farklıdır. Marshall iktisadi gerçekliğin karmaşıklığından söz ettiğinde analogi kurduğu dünyanın biyoloji olduğu göz önünde tutulursa, burada dikkat edilmesi gereken bir sorun ortaya çıkar. İktisadın kiblesini biyolojiye çevirmesi gerektiğini belirten sözlerini aktardıktan sonra, söz konusu soruna değinilebilir.

İktisatçıların Mekke’si iktisadi dinamik değil, iktisadi biyolojidir. Fakat biyolojik kavramlar, mekanik kavramlardan daha karmaşıktır; bu nedenle Temeller üzerine bir ciltte, görece olarak mekanik analogilere çok daha fazla yer verilecektir; sıklıkla kullanılan “denge” terimi, statik bir analogi olacaktır (Marshall, 1962:xii).⁷

Biyoloji biliminin olgusal malzemesi ile mekanik bilimininki arasında parça bütün ilişkisi bakımından var olan farklılık şöyle açıklanabilir. Mekanik bir dünyada, gök cisimleri karmaşık bir yapı meydana getirir. Ancak bunların

⁷ Marshall burada Temeller’den kast ettiği *İktisadın İlkeler* kitabıdır.

birbirleri ile olan ilişkileri ve nedensellik bağlarının zamanın akmasından etkilenmediği kabul edilir. Bu nedenle daha önce incelendiği gibi, mekanik yasalar zaman-sızdır. Mekaniğin ontolojisinde her bir parçanın tek başına var olması olanaklıdır. Parçaların ya da ‘atom’ların diğerleri ile etkileşiminden, parçalarda yeni özellikler ortaya çıkmadığı gibi, sisteme dışardan etki edilmedikçe varlığını olduğu gibi, sürdürür. Oysa biyoloji dünyası şeylerin ya da varlıkların değil oluşların ve süreçlerin dünyası olduğu gibi, oluş halindeki parçaların birbirini etkilemesi sonucunda Hodgson’ın *emergent properties* biçiminde ifade ettiği niteliksel değişimler söz konusudur (Hodgson, 1998b:420-3 ve Hodgson, 2004:91). Ayrıca biyoloji dünyasında bir değişimin gerçekleşmesi için dışsal nedenler söz konusu olması zorunlu değildir. Marshall’ın bu orunun varlığını tespit ettiği şu sözleri ile sabittir.

İktisadın yasalarının “hipotetik” olduğu bazen ifade edilir. Elbette, bütün diğer bilimler gibi, belirli nedenlerin üreteceği sonuçlar üzerine çalışır, mutlak olarak değil fakat *diğer şeyler eşit* kısıdı altında ve söz konusu nedenlere sonuçlarını ortaya çıkarmasını sağlayabilecek koşullar altında... Fakat şu da doğrudur, nedenlerin sonuçlarını üretebilmesi için, zamanın akmasına izin verildiği durum iktisattaki büyük zorluğun kaynağıdır. Çünkü bu esnada, üzerinde çalıştıkları materyal ve belki de nedenlerin kendileri dahi değişebilir (Marshall, 1962:30)

Zamanın akmasına izin verilmesi ile üzerinde çalışılan materyal ve nedenlerin kendilerinin dahi değişebileceğine dair tespitleri Hodgson’ın *emergent properties* düşüncesinin embriyonik hali kabul edilebilir. Zamanın akmasına izin verilmesi biyoloji dünyasında olduğu gibi, parça bütün ilişkisinin sabit olarak alınmasına engel olur. Sorunun varlığını tespit eden Marshall, mekanik yöntem veya statik analiz ile yapılan açıklamaları geçici olarak niteleyip, bir anlamda söz verdiği ikinci ciltte biyolojiye daha fazla yer vereceğini ima etmesi de bu yorumun yapılmasını olanaklı kılar.⁸

⁸ Ancak uzun dönemde gerçekliği daha iyi analiz etmek için başvurmayı planladığı biyolojik analiz için bir anlamda söz verdiği ikinci cildi de yazmamıştır. 1920 yılında yazdığı önsözde bunun nedenini

Ancak bu durum, mekanik analizden biyolojik analize sıçramanın veya başka bir deyişle ikinci cildin mümkün olup olamayacağının tartışılmasını engellemez. Bu tartışmanın bir başka anlamı da mekanik gibi, zaman-sız bir analizden, biyoloji gibi zamanın inkâr edilemez biçimde var olduğu bir analize sıçramanın olanağının var olup olamayacağı tartışmasıdır. Marshall iktisatçılara Mekke'sinin biyoloji olduğunu açıkça ifade etmiştir. Açıkça ifade ettiği bir başka şey ise biyoloji söz konusu olduğunda görüşlerini kullandığı kişinin Spencer olduğudur. Spencer'ın evrim teorisi özünde paradoksal biçimde mekanik bir teoridir ve Spencer ile Darwinci evrim teorisi arasında önemli farklılıklar vardır. Bugünkü genel kabul gören yani Darwinci evrim teorisine göre, sözü edilen sıçrama mümkün değildir. Ancak Spencer'ın evrim teorisini ele alış biçimi buna olanak sağlar.

Şöyle ki Taylor'un yorumuyla Spencer'e göre evren güçler alanından (*field of forces*) başka bir şey değildir. Bunlar birbirleri üzerine etkide bulunurlar ve hayatın kendisi sadece bu güçlerin uyum sürecidir. Spencer'ın evrim düşüncesinde organikliği çağrıştıran tek husus evreni oluşturan öğelerin tümünün birbiri üzerine etkide bulunduğu vurgudur. Ancak bu etki içsel bir etki değil, dışsal yani mekaniksel bir etki biçiminde tasarlanır. İktisadi hayat organik bir karmaşıklıkla açıklanmak istenirken, bu karmaşıklığa neden olanlar izole ve ontolojik olarak bütünden önce gelen tek tek öğeler ya da başka bir deyişle atomistik bireylerdir. İzole öğelerin çokluğu ve birbirleri üzerindeki karmaşık etkilerinin dışsal olarak tasarlandığı öğelerin eylemlerinin toplamsal (*additive*) olarak tasavvur edilmesinden kaynaklanır (Taylor, 1992:72-8). Bu atomistik anlayışın sonucu olarak Spencercı evrim anlayışında varlıkların birbirleriyle olan içsel ilişkileri incelenmez, göz ardı edilir (Hodgson, 1993; Hodgson, 1996b:88). Oysa Schweber'in de belirttiği gibi,

Biyolojik öğeler (*elements*) zaman içinde değişen karakterlere ve tarihe sahiptirler. Organizmaların ilişkileri ister kendi aralarında ister çevreyle olsun toplamsallaştırılmazlar

değişen ilgi alanları ve artık akademik anlamda eski gücünün olmaması olarak ifade eder (1962:xi). İlgi alanlarının değişimi ve genişlemesi konusunda tartışılacak bir şey yoktur.

(*non-additive*)... Biyolojik olgulara biricikliğini ve karmaşık yapılarını veren, kesinlikle canlı nesnelerin *tarihsel* karakteridir” (Schweber’den akt.Hodgson, 2004:91).

Birbirleriyle içsel ilişkiye girmeyen ve zaman içinde değişen özelliklere sahip olmayan ögeler karmaşık bir sistem oluştursalar da Newton mekaniği ile analiz edilebilir. Çünkü karmaşık ögelerin zaman içinde değişmeyen özellikleri onları toplamsal olarak inceleyebilme olanağını tanır. Böylece bu türden karmaşık sistemlerde dengeli sonuçlara ulaşmak mümkün hale gelir. Spencer’ın evrim anlayışında buna uygun biçimde evrim statik denge durumuna ya da kendi zirvesine yönelmiş bir süreç olarak sunulur. Evrim teleolojik olarak söz konusu denge noktasına ya da zirvesine doğru ilerlemektedir. Bu zirve noktası, toplumsal olarak şeylerin en iyi olarak yapılabildiği noktadır (Miller, 1972:216). Söz konusu evrim süreci tutarsız (*incoherent*), belirlenemez (*indeterminent*) homojenlikten; belirli, tutarlı, heterojenliğe doğru ilerleyen bir süreçtir (Taylor,1992:79; Hodgson, 1993:410). Spencer’daki bu ilerlemeci süreç, aynı zamanda bütünleştiricidir: “Evrime belirli organlarda yapısal ve fonksiyonel uzmanlaşmalar üretir” bu nedenle “toplumda basitlikten karmaşıklığa doğru bir evrim süreci ortaya çıkar” (Taylor, 1992:138-9)⁹.

Evrimin zirvesinde heterojen ama aynı zamanda bütünleşmiş, tutarlı ve belirli sosyal organizma, öyle sıkı bir biçimde birbirine bağlanmıştır ki bunun herhangi bir ögesini-parçasını, bütünü veya diğer parçaları etkilemeden etkilemek olanaksızdır. Bu bütünleşik zirveye sürekli olarak en iyilerin hayatta kalması sonucunda ulaşıldığından herhangi bir müdahaleye gerek kalmaz. Parça-bütün arasında bu türden birbirini etkileyen, ayrılmaz bir ilişkinin olması analizin organistik olarak yürütüldüğü biçiminde algılanabilir. Ancak Spencer için parçalar “kendisiyle-sınırlanmış bölüm”lerdir (*self-contained part*) (Hodgson, 1996b:88). Bu nedenle de parçanın diğer parçaları

⁹ Spencer bu görüşünü gezegenlerin oluşumundan işbölümüne kadar uygular. İnsanın basit ve homojen yapısını temsil eden fetus halinden, karmaşık ve uzmanlaşmış alt sistemlere doğru ‘evrimini’ tüm insanlık tarihine uygulanabileceği noktasına kadar bu görüşü götürür (Moss, 1990:88). Spencer’in uygunsuz homolojiler kullandığı yönündeki görüş için bkz. (Cohen, 1993:28-9). Sosyal ve fiziksel organizmaların gelişimi tartışmasındaki Spencer etkisi için (Marshall, 1962:200-1).

ve bütünü etkilemesi zembereğin saatin diğer parçaları etkilemesindeki ilişkiyle aynıdır. Söz konusu ilişki zaman-sız ve dışsaldır. Zirveye varılmadan önceki müdahaleler ise sadece zirveye ulaşılmasına engel olurlar. Oysa Spencer'ın aksine evrime ilerlemeci veya herhangi bir teleolojik bir amaç yüklenmesini Darwin kesinlikle reddetmektedir. Öyle ki bu nedenden ötürü Darwin evrim kelimesini kullanmaktan dahi bir süre imtina etmiştir. Evrim kelimesinin konuşulan dilde sahip olduğu ilerleme anlamı nedeniyle Darwin evrim yerine “değişikliklerle türeyiş”i (*descent with modification*) kullanmayı tercih etse de, kelime Spencer etkisiyle kabul görmüştür (Gould, 2000:22; Hodgson, 1996b:81). Spencer'in ileri sürdüğü teleolojik ilerleme anlayışının Darwinci evrim teorisinde herhangi bir karşılığını bulmak mümkün olmadığından, evrimin zirvesi diye bir şey de olamaz.¹⁰ Moss'un doğru biçimde altını çizdiği gibi Darwin'in radikal mesajlarından biri evrimin herhangi bir nihai ilişkiler durumuna atıf yapılmadan anlaşılabileceğidir (Moss, 1990:92)¹¹.

Spencer'in evrim anlayışının Darwinci evrim teorisinden ayrıldığı diğer önemli noktalardan biri de farklılıkların evrim sürecindeki işleviyle ilgilidir. Darwin için çeşitlilik (*diversity*) evrim sürecinin gerçekleşmesinin itici gücü iken, Spencer için evrim tutarlı heterojenliğe ulaşıldığında, zirve noktasında duracaktır. Örneğin, insan söz konusu olduğunda bu noktada mükemmel insana ulaşılabilecektir. Bu nedenle sürecin sonunda zirve noktasında statik duruma ulaşılır. Nihai durum, hali hazır dünyadaki musibetlerin kaynakları, dengeyi bozucu faktörler ortadan kalktığı durumdur (Miller, 1972:217-8). Kısaca, evrim dengeye götürücü ilerlemeci bir 'iyileşme' süreci ve bu süreçte

¹⁰ Ne statiklik durumunun ne de evrimin zirvesi görüşünün Darwinci veya Darwin sonrası evrim teorileriyle bir ilişkisi vardır. Bu konuda hem Darwin'in kendisinde hem de Darwinci modern evrim teorisyenleri arasında herhangi bir uzlaşmazlık bulunmaz. Bilimsel evrim teorilerinin üzerinde anlaştıkları temel ilkelerden biri evrim sürecinin ne bir sonunun ne de bir amacının olduğudur. Günümüzün farklı iki evrim anlayışındaki ortak olan bu düşünce için bkz. (Gould, 2000:21-3 ve Dawkins, 2002:25).

¹¹ Darwin farklı hayat formları üzerinde kıyaslama yapmaz (Moss, 1990:92). Evrim sürecinde basit organizmalar daha aşağı bir form olarak değerlendirilmez. Evrim sürecinde bir amip ne kadar başarılı ise bir insan da o kadar başarılıdır (Gould, 2000:21). Darwin'de hem değişim (normatif anlamda bir ilerleme değil) hem de tedricilik anlayışı güçlü vurgularla vardır. Ancak O bunlara Spencer'da olduğu gibi herhangi bir hedef veya iyiye doğru ilerleme anlayışı yüklemeyiz. “Darwin'in radikal mesajı bir süreç olan evrimin ancak herhangi bir nihai (teleolojik) ilişkiler durumuna hiçbir biçimde başvurmaksızın mümkün olduğudur” (Moss, 1990:92).

kazanılan karakterler seçilmiş ‘iyi’lerdir. Bunun sonucu olarak Spencer’in evrim teorisi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sahip olduğu atomistik metodoloji nedeni ile iktisadi sosyal hayatta bireycilik anlayışına biyolojiden verilen bir destek olarak değerlendirmek mümkündür.

Spencer’in, Marshall’ın üzerinde önemli etkileri olmuştur. Ancak Viktorya Dönemi’nin Gould’un (2000:22) deyişiyle “hemen her konudaki usanmak bilmez âlimi”nin bilim camiasındaki popülerliği ölümünün (1903) ardından hızla kaybolmuştur. Evrim teorisi konusunda esas kabul gören de gittikçe artan biçimde Darwin olmuştur. Dolayısıyla Marshall gibi, İktisatçıların Mekke’sini biyolojiye çevirmesini salık verecek kadar iddia sahibi bir kişinin bu gelişmelerden habersiz olduğu düşünülemez. Marshall’ın ikinci cildi yazmamasının nedenlerinden biri olarak bu gelişmeleri değerlendirmesi olabilir. Dolayısıyla mekanik analizden biyolojik analize sıçramanın mümkün olmadığına farkına varmış olabileceği, iddiası ortaya atılabilir (Öziş, 2010).

II. DEĞERLENDİRME

Marshall sadece teori ve tarih ilişkisine önem veren son ana akım iktisatçı olmakla kalmamıştır. “Zaman ögesi”nin iktisatta pek çok zor sorunun kaynağı olduğunu belirten ve buna uygun bir yöntemin seçilmesini salık veren ilk ana akım iktisatçı olmuştur. Ancak Marshall’da her ne kadar etkili bir iktisatçı olsa da bu düşüncesinin genel kabul gördüğü söylenemez. Ana akım iktisat, Marshall’ın büyük sorunların kaynağı olarak belirttiği zaman sorununu, zamanı teorilerinin dışında bırakarak çözmeyi denemişlerdir.

Marshall’ın analizinin ise tamamen zaman-sız mekanik ilişkilerden arınmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Biyoloji konusunda etkilendiği kişinin Spencer olması analizine taşıdığı biyolojik analogilerin sorunlu olmasının nedenidir. Parça bütün ilişkisinde parçanın adeta zaman-sız bütününe ise zamanın geçişinden etkilenen biçiminde analiz edilebileceğine yönelik analizinin Pigou’nun temsili firmayı dengedeki firmaya dönüştürebilmesinin yolunu açtığı söylenebilir.

“Diğer şeyler nadiren eşittir... İktisatta bir nedenin sonuçları nadiren bir defada ortaya çıkar, fakat genellikle, kendisi ortadan kaybolursa da, sonuçlarının ortaya çıkması devam eder” (Marshall, 1962:92) sözlerinde olduğu gibi, kısmi analizin zaman boyutundaki sınırlılıklarını yeterince vurgulamıştır.

Bir sonraki bölüm iktisadi analizde zaman sorununu bilgi sorunu ile birlikte ele alarak önemli katkılar gerçekleştiren Hayek’e ayrılmıştır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

HAYEK

Yirminci yüzyıl liberal düşüncesi söz konusu olduğunda akla gelen ilk birkaç isimden biri olan Hayek, günümüzde iktisatçılardan daha çok, siyaset bilimcilerin inceleme alanına girmektedir. Kurucu rasyonalite ve bundan türeyen iktisadi düzenlerin imkânsızlığını dile getirip, “kendiliğinden düzen”i (*spontaneous order*) savunan Hayek için iktisat bilimi de bu perspektif içinde anlam kazanmaktadır (Hayek, 1996:40,58-70; Hayek, 1997:99-116). İktisat bilimi ‘büyük anlatı’nın bir parçası kabul edildiğinde, ‘anlatı’nın hukuk, felsefe, siyaset bilimi gibi bölümleri ile ilişkili kurması kaçınılmaz olmaktadır.¹ Felsefeden, ahlaka; siyasetten, ekonomiye; hukuktan, yöntem bilimine kadar etkiler yaratan bu ‘büyük anlatı’lar için Hayek’in yaptığı değerlendirmelere tabii olarak bu bölümde incelenmeyecektir. Bu türden bir değerlendirme Tez’in amaçları dışındadır. Konuya değinilmesinin yegâne sebebi, Hayek’in asla sadece iktisatçı olarak görülemeyeceğinin altının çizilmesidir.²

İktisat teorisi alanında üzerinde durduğu başlıca konular, zımni bilgi, piyasa sürecinin koordinasyonu, iktisadi olgulardaki sübjektivite, piyasaların keşif süreci işlevi olarak sıralanabilir (Gray, 1985). Bu başlıkların hepsini kapsayabilen şey ise iktisadi analizdeki bilgi sorunudur. Hayek’in bilgi sorununa eğilmesi 1937 yılında *Economica*’da yayınladığı “İktisat ve Bilgi” (*Economics and Knowledge*) makalesine kadar gider. Bilgi sorunu ile zaman

¹ Hayek iktisadi sorunu kurucu rasyonalizm eleştirisi ve kendiliğinden düzen savunusu bağlamından hareketle tanımlaya çabalar. Kurucu rasyonaliteden genel olarak Descartes, Hobbes, Rousseau ve Marx çizgisinin toplumsal örgütlenmeye biçim verneyi amaçladığını belirttiği düşünürlerin fikirlerini kast etmektedir. Kendiliğinden düzen ise daha çok İskoç Aydınlanması adı altında toplanan, Hume, Smith, Mandeville, Ferguson’ın fikirleri kast edilmektedir (Yayla, 1993:106-116). İki düşünce geleneğini de kendi içinde birer “büyük anlatı” olarak nitelemek mümkündür. Hayek’in iktisatçılık ile ‘büyük anlatı’ arasında kurduğu ilişki şu sözlerinden tespit edilebilir: “Kim ki sadece iktisatçıdır, iyi bir iktisatçı olamaz. Sadece tek bir disipline dayanarak tam anlamıyla açıklana bilen herhangi bir sorun yoktur” (Akt. Milonakis; Fine, 2009:260).

² Etkisi ve çalışmaları iktisat biliminin dışına taşıp da, Nobel iktisat ödülü alan tek kişinin Hayek olduğunu söylemek mümkündür.

sorununu aynı şeyin iki farklı yüzü olarak değerlendirdiği bu çalışmasında denge yaklaşımını eleştiriye açar. Hayekci doğuşu simgeleyen bu makalede öne sürdüğü görüşlerin ana ekseninden hayatının sonuna kadar sapmadığı tespit edilebilir.³

Bu bölümün kapsamı Hayek'in neoklasik iktisat teorisine yönelik eleştirisi olacaktır. Düşünsel anlamda üyesi olduğu, Avusturya iktisat ekolünün kurucusu Menger de olduğu gibi, ontolojik ve metodolojik olarak bireyci olduğundan dolayı, her ne kadar, Veblen gibi, neoklasik iktisada yönelik önemli eleştirilerden birini yapmış olsa da, eleştirisini heterodoks olarak adlandırmak mümkün değildir. Ancak bu durum eleştirisinin değerini azaltmaz. Bilgi sorununu ve bununla birlikte düşündüğü zaman sorunu konusunda yaptığı eleştirilerinin önemi devam etmektedir.⁴

Bu bölümde, Hayekci doğuşun temel sorunu olarak tespit edilen bilgi ve zaman sorunu iki başlık altında incelenecektir. İlk olarak bilgi sorunundan başlayarak iktisadi analizinde yapılmasını gerekli gördüğü düzeltme ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bilgi sorununun, zaman sorunu ile ayrılmaz bir ilişki içinde değerlendirildiğini göstermeye amaçlayan bu alt bölüm “Zaman: Bilgilenme ve Bilinmeyenin Keşfine Yolculuk” adını taşımaktadır. Hayek bölümü sonuç bölümü ile sona erecektir.

I. ZAMAN: BİLGİLENME ve BİLİNMEYENİN KEŞFİNE YOLCULUK

Hayekci doğuş asıl itibarı ile iktisadi analizde kullanılan denge yaklaşımının eleştirisi üzerine kuruludur. Değişim sürecinin yeterli bir biçimde

³ Özellikle (Hayek, 1995), (Hayek, 1996) ve (Hayek, 1997) incelendiğinde 1937 makalesinin izlerini görmek mümkündür. Hayek'in sosyalist planlamadan, Keynes eleştirisine; sendikal örgütlenmeden, genel denge analizinin eleştirisine kadar uzanan perspektifinde bilgi sorununu sürekli olarak gündemde tutmaktadır.

⁴ Menger ile başlatılan Avusturya İktisat Ekolü 1930-40'larda Hayek'in çalışmaları ile canlılık kazansa da 1950-73 arasında “suskunluk yılları”na girmiştir. Hayek 1974 yılında Nobel iktisat ödülünü almasıyla birlikte artan ilgi ile tekrar canlanan ekol bu yıllardan sonra özellikle Kirzner, Lachman, Rothbard, O'Driscoll; Rizzo gibi, neo-Avusturya ekolü iktisatçıların çalışmaları ilgi çekmeyi sürdürmüştür. Bu dönemdeki çalışmalarda Hayek'in etkisi ağırlığını hissettirmektedir (Milonakis; Fine, 2008:246) .

açıklanabilmesi için, zaman ve bilgi arasındaki ilişkinin ortaya konulmasının gerekliliğinden yola çıkan Hayek iktisadi sorunun denge yaklaşımlarında olduğu gibi, veri kaynakların tahsis sorununa indirgenemeyeceğini belirtir.

Tahsis sorunun yerine alması bir iktisadi sorun tanımlar:

İktisadi sorunlar her zaman ve sadece değişim (*change*) sonucunda meydana gelir. Şeyler önceden olduğu gibi veya en azından beklendikleri gibi sürse, o zaman karar (*decision*) almayı gerektiren, yeni bir plan oluşturmaya ihtiyaç doğuran yeni sorunlar ortaya çıkmaz (Hayek, 1957b).

Hayek'e yönelik doğru bir değerlendirmenin yapılabilmesi için, alıntıda geçen karar ve değişim kavramlarının anlamlarının tam olarak ortaya konulması gerekmektedir. Çünkü bunlar dolaysız olarak bilgi ve zaman kavramları ile ilişkilendirir. Hayek için kararın nasıl bir anlam taşıdığını ve içinde barındırdığı bilgi sorununu ortaya koyabilmek için Shackle tarafından tanımlanan iki karar türüne değinmek gerekmektedir. Shackle iktisadi aktörlerin tam bilgiye sahip olup olmadıklarına yönelik tartışmasında şu soruyu sorar: “kişinin sübjektif değerlendirmesi olmaksızın veya kişisel olarak onun tarafından yaratılmaksızın sonuçlar birine nesnel olarak verilmiştir?” (Shackle, 1958:21). Yanıtı hayırdır. Dolayısıyla bilgide kişisel yaratıcılık ve sübjektivite varsa bütün olası sonuçların elde edilebilmesinin mümkün olmadığını belirtir (Shackle, 1958:21). Bu durumda karar alıcıların yaratıcı (*creative*) kararlar alacağını öne sürer. Aksi durumdaki kararı boş (*empty*) olarak tanımlar. Boş karara yönelik tanımlaması aynı zamanda karşıtı olan yaratıcı kararı da tanımlamaktadır. “Boş karar”ı Shackle şöyle tanımlar:

[Kişi] eğer eylemleri ve sonuçları arasında birebir bir ilişki görüyorsa, bunun doğrulunu veri olarak alıyorsa ve sonuçlar kümesinin tümünü sıralayabiliyorsa... bir eylemi diğerine tercih etmesi boş, tamamıyla formel bir soruna formel bir çözüm olacaktır” (Shackle, 1958:21).

“Formel çözüm” veya “boş karar” tam bilgi altında karar aldığı varsayılan kişinin herkesin tahmin edebileceği biçimde eyleme geçtiğinde ortaya çıktığından dolayı, “yaratıcı karar” bilin(e)meyenlerin olduğu

durumlarda verilebilir. Hayek'in bilgi sorunundaki değerlendirmesinden ötürü karardan kastettiği “yaratıcı karar”dır. “Boş karar” Walras bölümünde incelenen dört durumun her birine uyan kararlardır. Bu kararlarda sonuçlar *ex ante* olarak belirli olduğu gibi, karar ile sonuç arasında olması gereken üzerinde mantıksal bağımsızlık yoktur. Karar(lar) ile sonuç(lar) kümesi aynı ‘an’da meydana gelmektedir.

Hayek bilgi sorununu gündeme getirerek dengeli analizlerin sıralanan bu özelliklerini eleştiriye açar. Bilginin tamamına hiç kimsenin sahip olamayacağı tespitinden başlayarak, kararın meydana getireceği sonucu *ex ante* olarak belirli olmaktan çıkarır. Bu aynı zamanda, karar ile sonucun aynı ‘an’da meydana gelmesinin önündeki engel haline gelir. Şu tespiti yapmaktadır:

Bilginin Bölüşümü (*Division of Knowledge*) sorunu iş bölümü sorununa hayli benzer ve en az onun kadar önemlidir. Fakat ikincisi, bilimimizin başlangıcından itibaren ana araştırma konusu olmasına rağmen, ilki tamamen ihmal edilmiştir; hâlbuki bana göre, bu sosyal bilim olarak iktisadın merkezi sorunudur (Hayek, 1937:49).

“Bilginin Bölüşümü”nün ne türden bir merkezi soruna kaynaklık ettiğini aynı açıklıkta yine kendi cümleleri ile aktarmak mümkündür.

Bir rasyonel ekonomik düzenin probleminin kendine has karakteri şu olgu tarafından belirlenir: konsantre veya toplu bir biçimde olmayan bilginin kullanımı; bu bilgi, parçalar halinde dağılmıştır ve sıklıkla farklı bireyler tarafından sahip olunanlar birbirinin zıttıdır. Toplumun ekonomik sorunu sadece “veri” kaynakların nasıl tahsis edileceği değildir- “veri” eğer bir tek zihne veri anlamında kullanılıyorsa bu düşünülüyorsa, bir şekilde “data”lar tarafından oluşturulan sorunu çözer... [Ancak] sorun bilginin kullanımı sorunudur ki bilgi hiç kimseye toptan olarak verilmemiştir (Hayek, 1957a:77-8)

Dolayısıyla Hayek'in iktisadi analizinde, karar veren birey, eksik bilgi altında eylemini gerçekleştirmektedir. Bu nedenle de kararların sonuçlarının ne olacağına dair kesin bir hükmü yoktur. Ancak analizindeki bilgi sorunu

sadece bununla sınırlı değildir. Buraya kadar ki analiz bir durum analizidir. İktisadi aktörlerin herhangi bir anda karşılaşacağı sorunları tespit eder. Oysa bu ana to denecek olunursa, to'dan t1'e doğru gerçekleşecek süreçte, bu sorunlara bir de değişim sorunu eklenir. Bu nedenle de, bilgi-karar ikilisine, değişim-zaman ikilsinin doğurduğu sorunlar eklenir. Değişim-zaman ikilsinin iktisadi analizde sorun doğurmasının nedeni Hayek'te to'dan t1'e giden süreç(ler)de şeyleri ve şeylere ait bilginin değişmeden kalmamasıdır. Avusturya iktisat ekolünden Lachmann ekolün genel kabulü sayılabilecek bu düşünceyi şöyle açıklar: “Zamanın akmasına izin verdiğimiz anda, bilginin değişmesine de izin vermeliyiz” (Akt. O'Driscoll;Rizzo, 1985:64).

Değişim-zaman ikilsinin bilgi-karar üzerinde doğurduğu sorunu Boland (1978) “Hayek Sorunu” olarak adlandırarak, şöyle tanımlar: “(Bireylerin) rasyonel karar vericiler olduğu ilkesi uyumlu kalarak, iktisatta değişim sürecini nasıl açıklayabiliriz” (Boland, 1978:241). Değişim süreci Boland'ın isabetle üzerinde durduğu gibi, değişim sürecinin açıklanması zaman ve bilgi arasındaki ilişkinin kabul edilmesi ile mümkün olmaktadır. Ancak bu kabul bireylerin rasyonel olduklarına yönelik denge analizcilerinin varsayımlarını tehlikeye atmaktadır. Neoklasik iktisat rasyonel insanı tam bilgi altında karar verici olarak tanımlayınca, eksik bilgi durumu bu tanımda gedik açar. Bu açılan gedik sonucunda örneğin, Keynes buradan rasyonaliteye yönelik eleştiriler geliştirmiştir. İnsanı rasyonel hesap yapıcı olmaktan çıkarıp, hayvansal içgüdü ile karar veren bir varlık olarak düşünülmesine neden olan, “geleceğimizi saran bilgisizliğimin ve zamanın karanlık gücü”dür. Hayek'te de benzer durum söz konusudur. Metodolojik bireyselciliğin sonucunda bireyler kendileri dışında herhangi bir değerlendirme ölçütü olmadan karar verirler. Bu bilgi eksikliği nedeniyle neoklasik rasyonalite ve denge analizleri ile çelişmekle kalmaz; bir başka ‘soruna’ daha neden olur. Bireyin sübjektif değerlendirmeleri sonucunda verdiği kararlar sonucunda gelecek hakkında kararlar alırlar. Birbirinden bağımsız ve muhtemelen birbiri ile çelişen kararlar sonucunda dengeye ulaşılamamasının yanı sıra ortaya kaotik bir durum çıkabilir. Çünkü bireylerin sübjektif değerlendirmelerinin ötesinde bir düzenleyicinin varlığı kabul edilmez. Ancak Hayek dengenin varlığını

reddediği gibi, kaotik bir durumu da reddeder. Birbirinden bağımsız bireylerin sübjektif değerlendirmeleri sonucunda ortaya çıkacak olan “kendiliğinden düzen”dir. “kendiliğinden düzen”i sağlayacağını düşündüğü iki neden rutinler ve gelenektir (Hodgson, 1988:237-8).

Rasyonalite ile tam bilgi varsayımı arasında kurulan koşutluğun örtük olarak varsaydığı şey zaman simetrisidir. Geleceğin geçmiş gibi olacağına dair kabul ile birlikte öngörü yapmanın önü açılır. Hayek ise bu fikre iki nedenden dolayı tamamen karşıdır. Epistemolojik olarak gelecek ile geçmişe yönelik bilgi konusundaki tutumu ve rekabet süreci hakkındaki düşünceleri söz konusu nedenleri oluşturur. Epistemolojik yönden yaptığı itiraz ile iktisadi analizde zaman simetrisine alışıktır olarak geri dönüşsüz zaman kabulünün kullanılmasını gündeme getirir.

Avantajı, çoğu insanın öngöremediği ve bilemediği şartlara kaynakların kullanımını devamlı olarak intibak ettirmek olan bir düzen çerçevesi içinde, geçmiş ebediyen geçmiştir; geçmiş şartlar bize şu an neyin uygun olduğu hakkında hiçbir şey söylemezler. Bazı fiyatlar gelecekteki fiyatlarla ilgili beklentilerin oluşumunu bir dereceye kadar etkilerse de; bunu, büyük değişikliklerin gerçekleştiği durumlarda değil, fakat sadece şartların büyük bir kısmının değişmeden kaldığı yerde yaparlar (Hayek, 1995:164-5)

Hayek bu cümleleri ile zamanın geçişi karşısında meydana gelebilecek iki tür ‘olay’ı gündeme getirmektedir. Bunlar daha sonra Driscoll;Rizzo (1985:75) tarafından literatüre sokulacak olan tipik (*typical*) ve biricik (*unique*) ‘olay’lardır.⁵ Geçmiş ile gelecek arasında bir farkın olabilmesi için geçmişin sürekli olarak kendini tekrar etmemesi gerekir. Sadece tipik veya Winston’ın (1988:38) ifadesi ile tekrar eden ‘olay’lar oluşan bir iktisadi evren söz konusu olsa idi, Hayek’in belirttiği şart yani “şartların büyük kısmının değişmeden kaldığı yer” sağlanmış olabilirdi. Oysa iktisadi evrende zamanın geçişi ile birlikte, tipik ‘olay’ların yanı sıra biricik ‘olay’lar da meydana gelir. Gelecek ile geçmiş arasındaki epistemolojik farkı ortaya

⁵ Tipik ‘olay’ları, rutinler ve geleneğin öngörebildiği ‘olay’lar olarak değerlendirmek mümkündür.

çıkaran bu durum iktisadi öngörülerde bilinemez ögelerin olmasına neden olur (Bausor, 1983).⁶ Bu değerlendirmelerden sonra Hayek'in denge analizlerindeki zaman sorunu konusundaki eleştirisine geçilebilir.

Denge eylemler arasındaki bir ilişki olduğundan ve kişinin eylemleri zaman içinde ardı sıra oluşacağından, açıktır ki zamanın geçişi denge kavramına herhangi bir anlamın verilmesi için temel önemdedir... pek çok iktisatçı denge analizinde zamana bir yer bulmakta başarılı olamamış görünüyor. Sonuçta dengenin zamansız olarak algılanmasını ileri sürmektedirler. Bu bana anlamsız bir ifade olarak görünüyor (Hayek, 1937:36-7).

Denge analizlerini başlıca toplumsal sorunların anlaşılmasına yönelik bir girişten fazlası olamayacağı görüşünde olan Hayek (1957a:91) bu yaklaşımlardan toplumsal sorunların çözümü ile dolaysız bir ilişkisinin olamayacağını belirterek, hiçbir biçimde toplumsal süreçleri anlamada kullanılamayacağını dile getirir (Hayek, 1957a:91). Denge analizine yönelik eleştirileri bununla sınırlı değildir. Örneğin tam rekabet dengesi söz konusu olduğunda, iktisadi sorun kaynakların tahsisi sorunudur ki başlangıç varsayımları uyarınca sorun sadece mantık sorunu haline gelir (Hayek, 1937:33-35, Hayek, 1957a:77; Butler, 2001:76-7). İlave olarak tahsis sorununu hesaplama matematiksel bir işleminden ibaret olacağından, bu türden bir sorunu çözmek için piyasa sürecini kullanmak zorunlu olmaktan çıkacak ve örneğin sosyalist bir ekonomide de bu işlem gerçekleştirilebilecektir (Butler, 2001:77).

Piyasa yanlılarının çoğunlukla itiraz etmedikleri tam rekabet dengesine Hayek'in eleştiri getirmesinin bir başka nedeni ise bunun rekabet süreci

⁶ Somut bir örnek vermek gerekirse, bir ülkede kaç kişinin gribe yakalandığını ve bunların kimler olduğunu sırasıyla doğruluk payı azalarak istatistiklerden bulmak mümkündür. Bunlara dayanarak gelecek yıla ilişkin kaç kişinin ve hangi risk gruplarının gribe yakalanacağını belirli bir hata payı öngörmek ve buna uygun tedbir almak mümkündür. Tekrar eden 'olay'ı bu biçimde örneklendirmek mümkündür. Ancak geçtiğimiz yıl domuz gribi diye adlandırılan bir 'olay' meydana geldi. Bu 'olay'dan önce hiçbir istatistikçi bir sonraki yıl domuz gripinin kaç kişiyi ve hangi risk grubunu etkileyeceğine yönelik bir öngörü ile uğraşmıyordu. O güne kadar olmayan biricik bir 'olay' meydana geldi ve biricikliğinden kaynaklanan nedenler ile istatistikçileri belirsizlik ile karşı karşıya bıraktı. Ancak bu biricikliğin tekrar eden bir 'olay' haline gelmesi mümkündür. Bu gerçekleştiğinde belirsizliğin, riske dönüştüğünü belirtmek mümkündür. Belirsizlik rasyonel hesap yapabilme üzerinde yıkıcı bir etki yaparken, riskte aynı etki söz konusu değildir.

konusunda yanlış bir yargıya neden olmasıdır (Hayek, 1957b:103-5). Söz konusu yanlış yargı tam rekabet koşulları altında gerçekleşmeyen piyasa ilişkilerinin kaynakların etkin kullanılmadığına yönelik düşüncedir. Tam rekabet şartlarında fiyatların marjinal maliyetlere eşit olduğu, hiçbir firmanın fiyatları belirleyemediği, piyasaya giriş engellerinin olmadığı, teknolojinin herkes için veri olması ve tam bilgi varsayımları dikkate alındığında, bunlar Hayek'in rekabetin bir keşif süreci olduğu iddiası ile çelişir (Butler, 2001:72). Rekabet statik bir duruma değil, değişimin gerçekleştiği ve zamanın olduğu bir sürece işaret eder. Çünkü Hayek'e göre,

Gerçek sorun *veri* malları ve hizmetleri *veri* marjinal maliyetler ile elde etmek değildir; başlıca sorun, hangi malların ve hizmetlerin insanların ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde en ucuza üretilmesidir. Toplumun ekonomik sorununun çözümü bu açıdan, her zaman, bilinmeyene bir yolculuktur; şeyleri daha önce yapıldığından daha iyi yollarla yapmanın keşfi için yapılan bir girişimdir... bütün ekonomik sorunlar bilinmeyen değişimler tarafından yaratılır (Hayek, 1957b:100-1).

Ekonomik sorun ve çözümünün, tam rekabetteki tahsis sorunun aksine bilinmeyen bir geleceğe yönelik eylemler ile ilişkilendirilmesi bilgi-zaman ikilisini daimi olarak analizin içinde yer almasını sağlar. Zaman Walrascı modellerde olduğu gibi, sadece bir belirteç olmaktan çıkıp analizin yok edilemez bileşeni haline gelir. Zamana yer bulamadıklarını belirttiği dengeli yaklaşımların anlamsızlığına karşı, zaman analiz için gerçek bir bileşen olduğunda bununla birlikte, geleceğe yönelik bilgi edinme sürecinin epistemolojik engelini de dikkate alma gerekliliği ortaya çıkar. Ekonomik sorun bu epistemolojik engel nedeni ile bilinmeyen değişimler tarafından yaratılınca *ex ante* olarak, kapalı bir model oluşturmak olanaklı olmaktan çıkar. Bu değişim sürecini Hayek şöyle açıklar:

Temel olarak rekabet fikirlerin oluşturulması sürecidir; bilginin dağılması, iktisadi sistemde bütünlük ve uyum yaratır,[ve biz bunu] sanki piyasaymış gibi varsayabiliriz. İnsanlarda neyin en iyi ve en ucuz olduğuna dair fikir ortaya çıkarır, bu

nedenle imkanlar ve fırsatlar hakkında en azından gerçekte yaptıkları kadar bilirler. Bu yüzden bu süreç datalarda sürekli olarak değişmeyi içerir ve dataları sabit olarak ele alan her teori onun önemini tamamıyla gözden kaçırmaktadır (Hayek, 1957b:106).

Hayek için iktisadi öngörülerdeki başarısızlık analizdeki bir zafiyet sonucu değil; geçmiş ile gelecek arasındaki epistemolojik engel sonucudur. Ayrıca öngörülerdeki başarısızlığa ilave olarak hiç kimsenin bilginin tümüne sahip olamaması dikkate alındığında bunlar rekabet sürecinin bir anlamda motoru olarak değerlendirilir. Bu motoru işleten şey, her ikisinin sonucu olarak ortaya çıkan fiyatların bilgi taşıyıcı rolüdür. Piyasaya parça parça dağılmış olan bilgiden yararlanma olanağına sahip kimseler kâr etme olanağına da sahip olabilirler. Böylece ortaya rekabet süreci çıkar.

Rekabet, özel durumdan yararlanma fırsatına sahip olan herhangi bir kişiye bu şekilde kâr etme olanağı vermekle kalmayıp, böyle bir fırsatın var olduğuna ilişkin bilgiyi başka kimselere de taşımak suretiyle işleyen bir keşif sürecidir. Bilginin bu şekilde şifreli bir biçimde taşınmasıyla ki, piyasa oyununun rekabetçi çabaları geniş ölçüde dağılmış bilgiden yararlanılmasını sağlar (Hayek, 1995:160).

Keşif süreci biricik 'olay'ların ortaya çıktığı bir süreç olduğundan bu analizde veri başlangıç durumlarından yola çıkıp mantıksal sonuçlara ulaşan bir akıl yürütmeden bahsedilemez. Bu açık uçlu süreç Hayek'in analizini Shackle'ın ifadesi ile *dramatico-historically open* hale getirir. Rekabeti bir keşif süreci olarak değerlendirmek, iktisadi aktörleri yaratıcı kararlar almaya zorladığı gibi, denge analizlerinde olduğu aksine kararları ile sonuçları arasında aynı 'an'dalık ortadan kalkar. Neden sonuç ilişkisi baştan veri olarak kurulmadığı için zamanın geçmesi ile birlikte nedenleri oluşturan kararlar değişimlere *dramatico-historically* olarak açıktır.

Bunlar belirtildikten sonra, Hayek'in denge analizlerine itiraz nedeninin arkasındaki, iktisadi analizi aşip siyaset bilimi ve tarih metodolojisinin sınırlarına dayanan düşünceyi ortaya koymak mümkündür. Neden-sonuç

ilişkisinin baştan kurulduğu bir durumda, iktisadi aktör bu ilişkiye bir anlamda boyun eğmektedir. Yaratıcı kararlar verebilme kabiliyetine haiz insan tasavvurlu modeller ise geleceğe ilişkin kararlar önceden bilinemez bu 'eski' bir sorunu gündeme getirir: tarihin kitabı önceden yazılmıştır. Örneğin, t₀'dan t₁'e gelinceye kadar ki süreçte aslında iktisadi aktör gerçek bir karar verici olarak ortadan kaybolarak yerini değişmeyen datalara uygun olarak davranan, başka bir ifade ile sadece tarihin sayfalarını çeviren, ne yapacağı tahmin edilebilen bir aktöre (*predicted man*) bırakır. Ancak bu yaratıcı olmayan aktörden, paradoksal biçimde her şeyi de bilmesi (*predicting man*) beklenir. Her iki durumdaki iktisadi aktörden ne anlaşılmasını gerektiğini Shackle sırasıyla şöyle izah eder: “ ne yapacağı tahmin edilebilen insan, insandan daha az; ne yapılacağını tahmin eden insan ise insandan daha fazla insan olacaktır” (Shackle, 1958:105). Her iki durumda da bireyin bir otomata dönüştüğünü ve temelinde bireyin özgürlüğüne vurgu yapan neoklasik iktisadın kendi çelişkisini yarattığını Hayek'in ustalıkla gördüğü belirtmelidir. Avusturya iktisat okulunun kurucularından Menger'in, Walras ve Jevons'tan farklılaştığı yerlerden biri burasıdır. Değer insanla nesne arasında bir ilişki olduğuna göre, kişilerin sübjektif değerlendirmesi sonucunda iktisadi mallar ya da tercihler listesi oluşturmak mümkün değildir. Loasby (1989:156) Avusturya ekolünün bu düşüncesini şöyle dile getirir: “Her seçim (*choice*) bir deneydir, -fakat sadece olasılıkların değerlendirildiği Bayesian bir deney değildir”. Dolayısıyla buradaki sorun belirsizlik sorunudur, risk sorunu değil. Hayek de Menger'in, Jevons ve Walras'dan farklılaştığı noktayı izleyerek iktisadi analizi açık uçlu bir süreç olarak düşünmekte ve bireyin sübjektif değerlendirmeleri sonucu oluşan belirsizlikler analizine yön vermektedir. Kapalı olmayan ya da gerçek anlamda zamanı içeren bir modeli Shackle'ın belirttiği gibi, “beklenti, belirsizlik, değişim, büyüme, heves, umut, korku, keşif, buluş, yenilik ve haber gibi” ((Shackle, 1958:93) şeyleri barındırması gerekir.

II. DEĞERLENDİRME

Tez’de incelenen ekollerin simge isimlerinden hiçbiri Hayek kadar güçlü biçimde zaman sorununa doğrudan atıf yapmamışlardır.⁷ Onların metodolojilerin içinde gömülü olan zaman kavramını ve doğurduğu sorunları ortaya çıkarmak gerekir iken, Hayek için bilgi sorunu ile birlikte zaman sorunu eleştirinin çıkış noktasını oluşturur.⁸ Bilgi-karar, değişim-zaman sorunlarını ele alış biçimi ile tam bilgi varsayımının ancak zaman-sız durumlarda ortaya çıkabileceğini tespit eder.

Bu tespitin Hayek için öneminin iki aşamada ortaya çıktığını belirtmek mümkündür. Birincisi, iktisat teorisi aşamasıdır. Neoklasik denge analizlerinin eleştirisini dayanağı olarak kullanır. “Değişen dünyada uzun dönem dengesine asla ulaşılamaz” (Hayek, 1957b:101) önermesine ulaşabilmesini sağlayan bilgi-karar, değişim-zaman konularındaki katkılarıdır.

İkinci aşama ise şudur. Hayek için, denge analizi eleştirisi ancak ‘büyük anlatı’ içinde de değerlendirildiğinde gerçek anlamını bulur. Hiçbir sorunun tam olarak çözümünün tek bir disiplin tarafından sağlanamayacağı fikrinde olan Hayek için bu durum tabiidir. Denge ve genel dengenin, özellikle ikincisinin, küçük müdahale ile kurucu rasyonalitenin ideal toplum tasarımına hizmet edebileceğinin farkındadır. Piyasa sürecinin ortadan kaldırıldığı bir durumda da örneğin, sosyalist planlamada genel denge sağlanabilir. Yapılan küçük müdahale Walras’ın tellalının yerine merkezi planlama örgütünün geçirilmesidir. Hayek için bu aynı zamanda kurucu rasyonalitenin ideal toplum arayışının Newtoncu yorumunun mantıksal sonucudur. Bilgi-karar, değişim-zaman sorunlarında metodolojik ve ontolojik bireycilik ilkelerini ihlal edilmesi anlamına geldiği gibi, aynı zamanda karar-bilginin sübjektif bir değerlendirme olduğu görüşüne de aykırı

⁷ Marshall, *İktisadın İlkeleri*’nde istatistiksel çalışmaların zorluğundan bahsederken, zaman kavramına yönelik şöyle bir doğrudan atıf yapar: “*zaman* ögesi, iktisattaki pek çok dev sorunun kaynağıdır” (Marshall, 1962:92). Tespitindeki doğruluğa rağmen Marshall bu tespiti doğrultusunda “*zaman* ögesi”ne yeterli önemi vermediği ilgili bölümde tartışıldı.

⁸ Mensubu olduğu Avusturya iktisat ekolünün genel kabulü de bu yöndedir. Öyle ki Avusturya iktisat ekolü “zamanın ve bilgisizliğin iktisadı” olarak nitelenmektedir. (O’Driscoll, Rizzo, 1996:xiii).

olduğundan dolayı, Hayek'in "kurucu rasyonalite" eleştirisinde de önemli dayanak noktaları olurlar.

Takip eden bölümde ana akım içerisinde kendine yer bulamayan ancak günümüzde özellikle eski kurumsalcı okul tarafından düşünceleri canlı tutulan Veblen'in analizi konu edilecektir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

VEBLEN: “İKTİSADI HAYATA DÖNDÜRMEK ”¹

Veblen 1898 yılında “İktisat Niçin Evrimci Bir Bilim Değildir?” (*Why is economics not an evolutionary science?*) makalesini *The Quarterly Journal of Economics* dergisinde yayınlar. Bu makale, bir anlamda, daha önce değinilen, Walras’ın “*Economics and Mechanics*” adlı makalesine verilen bir yanıttır. Söz konusu olan çalışma ve diğerlerinde savunulan görüşler ile iktisadi mekanik biliminin etkisinden uzaklaştırmayı amaçlar. Veblen’in mekanik yerine biyoloji konulmasının gerekliliği konusundaki ısrarı (Veblen, 1898; Veblen, 1906) sadece öykünülen bilimi değiştirip, öyküneni dokunmadan eskisi gibi bırakan basit bir yer değiştirme konusu değildir. Asıl amaç, öyküneni yani iktisadın olgusal gerçekliğinin tanımlanmasına yönelik müdahalede bulunmaktır. Amaçlanan değişimden anlaşılması gerekenin ne olduğunu ortaya çıkarmak da bu bölümün amaçlarından biridir. Bu amaçlar doğrultusunda üzerinde durulacak ilk konu, klasik ve neoklasik iktisadın ortak kabullerinden birini oluşturan hazcı (*hedonistic*) ve değişmeyen insan doğasına yönelttiği eleştiriler mercek altına alınması olacaktır. Buna ek olarak iktisat teorilerinin insan doğası konusundaki kabullerindeki değişimin, zaman kabullerini de etkileyen faktörlerden biri olduğu ortaya çıkarılacaktır. İnsan doğasına yönelik kabullerdeki değişim ile iktisat teorisinin zaman kabulündeki değişim arasındaki ilişkinin incelenmesi bu bölümün diğer bir amacıdır.

¹ İfade Hodgson’a (1999) aittir.

I. *HOMO CREATIVUS HOMO ECONOMICUS'a KARŞI*²

Jensen toplum bilimlerinin insan doğası kavramına sırt çeviremeyecekleri düşüncesini ortaya atar. “Bütün sosyo-ekonomik teoriler açık veya örtük olarak bir insan doğası teorisi içerirler” (Jensen, 1987:380) sözlerinde olduğu gibi, güçlü bir biçimde bu iddiasını dile getirir. İktisat teorisi dikkate alındığında Smith’ten, Hayek’e Jensen’in iddiasının doğru olduğuna yönelik bir kanaat belirtilmesi mümkündür.

Bir önceki bölümün sonuç bölümünde altı çizildiği gibi, Jensen’in ortaya attığı iddia neoklasik teorinin temsilcisi olarak incelenen Walras için de geçerlidir. İnsanın, zamandan ve mekândan bağımsız hazcı ve değişmeyen bir doğaya sahip olduğu yönündeki iddia söz konusu teorinin katı çekirdeğinde yer alır. Bu iddiaya yönelik Veblen’in geliştirdiği eleştiriye geçmeden önce önemli bir ayrımı belirtilmesi gerekmektedir. Klasik ve neoklasik iktisat teorisi pasif, veri, değişmeyen, hedonistik insan doğasını varsayar. Ancak bu varsayımının iki kısmının birbirinden ayrılması gerekir. İnsanın doğası denilen şeyin, hazcı, özgeci (*altruistic*), bencil veya bunlar gibi herhangi bir özellikte olması ile bu özelliklerin zaman içinde değişmemesi veya daha vurgulu bir biçimde ifade etmek gerekirse değişmez doğal durumlar olduğunu iddia etmek iki farklı şeydir.

Braudel bölümünde üzerinde durulan ve Braudel’in toplum bilimleri metodolojisi için yaptığı ikazı tekrarlamak gerekirse, insanlar ve toplumlar için bazı şeyler çok yavaş değişebilir. Bazı insani ve toplumsal değerlerin değişebilmesi insan ömrünü çok aşan süreleri gerektirdiğinden söz konusu şeyler insanlara ve toplumlara adeta sabit ve doğalmış gibi görünür. “Yapı”nın bir bileşeni olarak değerlendirilebilecek olan bu özellikler, “Olanağın sınırları”nı belirlediklerinden dolayı “olanağın sınırları”ndaki değişimlerin gerçekleştiğinin algılanabilmesi için insanın adeta “bir başka gezegene”, “bir başka insan evrenine” geçmesi gerekir (Braudel, 1992a:27). Dolayısıyla

² *Homo creativus* kavramını Foster’e (1998:158) zaman-sız olarak nitelediği *Homo economicus* kavramına alması olarak geliştirmiştir.

gerçekleşme hızının çok yavaş olduğu bir süreçten söz edilmektedir. Bir başka evrene geçildiğinde, o evrene ait olmayan değerler veya özelliklerin yapay olarak nitelenmesinin önü açılmış olur.

Somut bir örnek ile konuyu açmak için rekabet kavramı kullanılabilir. Rekabet, genel anlamdaki kapitalist “yapı”nın temel özelliklerinden biridir. Buna karşın lonca sistemi altında üretim yapan feodal toplumun başat özellikleri arasında yer almaz. Etkinlikten, kâr maksimizasyonuna; fiyat oluşumundan, fayda maksimizasyonuna kapitalist üretim biçimini diğerleri karşısındaki başarısını sağlayan temel öğelerden biri olarak karşımıza çıkan şey rekabettir. Ancak kapitalist topluma ilişkin değerleri anakronistik biçimde feodal topluma taşımak mümkün değildir. Feodal sistemin referans sistemi içinde loncalarda üretimin gerçekleştirildiği “yapı”ya rekabet yabancıdır. Ancak yine de örneğin Batı Avrupa için belirtilirse, bu tarih ‘yapay’lıktan doğallığa doğru teleolojik olarak ilerleyen bir tarih değildir. Rekabet kapitalizmin referans sistemi *içinden* doğal bir olgu olarak değerlendirilebilecekken, pekâlâ feodalizm için de lonca kısıtlamaları doğal olgular olarak değerlendirilebilir. Bir kez daha Braudel’in terimleri ile ifade etmek gerekirse çünkü değerlendirmeye konu olanlar, iki farklı insan ‘evren’ine aittir. Braudel bölümünde ortaya konulmaya çalışıldığı gibi, içinde yaşadıkları toplumun-evren- değerler sisteminden kaçamayan insan ve onun doğası için de benzer bir değerlendirmede bulunmak olanaklıdır.

İnsanın doğasının hazcı olduğu ve gerçekleştirdiği tüm eylemlerin bu hazcı doğa tarafından yönlendirildiği iddiası herhangi bir toplumsal teorinin katı çekirdeğinde rahatlıkla yer alabilecek düzeyde genel bir önermedir. Öyle ki gerçek kabul edildiğinde pek çok tarihsel sorunu mantık sorununa indirgenmesinin önü açılmış olur. Ana akım iktisat teorisi uzun dönemde dengenin gerçekleşmesinin önündeki engellerin ortadan kalkacağı iddiasını öne sürer. Bunu sağlayan en önemli ‘güç’lerden biri denge dışı durumlardaki fırsatları kendi çıkarı için kullanabilen doğasında hazcılık olan *homo economicus*’tur. Walras bölümünde gösterilmeye çalışıldığı gibi, öncüller veri olduğunda ve bunlara bir de “büyük öncül” (*homo economicus*) eklendiğinde piyasanın dengeye gelmesi için ihtiyaç duyulan tek şey formel mantıktır.

Mantıksal önermeler ile bunların sonuçlarının gerçekleşmesi arasında zaman yoktur aynı andadır. Bir örnek vermek gerekirse, $A > B$, $B > C \Rightarrow A > C$ önermesi zamanın dışındadır. Benzer biçimde gerekli öncüller verildiğinde,

D: talep miktarı,

A: arz miktarı,

P_d : D'nin fiyatı, P: doğal veya normal fiyat iken,

$D > A$ ise $P_d > P$ 'dir.

Gerçek hayatta arz ve talebin karşılıklı uyum süreci sonunda P_d 'nin P'ye eşitlenmesi için zamanın geçmesi gerekse de mantıksal önermeler açısından böyle bir şeye ihtiyaç yoktur.

$D > A$ ise $P_d > P$

$P_d > P$ ise $A \uparrow$ ta ki $A = D$ olana kadar. Zihin bu işlemi takip ederken bir süre geçmektedir. Mantıksal zaman olarak adlandırılan bu süre (Robinson, 1980:220), tasvir ettiği piyasa sürecinin gerçek zamanın içinde gerçekleştiğine dair yanlış bir algıya neden olmaktadır. Oysa yapılan, piyasa mekanizmasına ve insan doğasına ait öncülleri kullanarak, kapalı bir mantıksal sistem oluşturulup, mantıksal sonuçlar üretmektir. Mantıksal zamanda gerçekleştirilen bu sonuçlar tasvir ettiği piyasa sürecini “tarihsel bir “zorunluluk””muş gibi sunmaktadır (Dente, 1977:3) Zamanın işleyişi ya da tarihin akışı başlangıç öncüllerini değiştirmedikçe, öncüller kendilerinden ortaya çıkabilecek sonuçları üretecektir.³

Katı çekirdeğe yönelik bir eleştiri açılmadığında, bir başka deyişle zaman ve mekân sınırı olmaksızın doğru kabul edildiğinde, mantık veri öncüllerden deterministik olarak belirlenebilen sonuçlara ulaşabilir ve söz konusu sonuçlar da doğası gereği mantıksal olarak tutarlı olacaktır.

³ Mantıksal önermeler gerekli sonuçlarını üretebilmek için gerçek zamana ihtiyaç duymaz. İktisadi önermeler de belirli öncüller kullanılarak, kendi içinde kapalı ve tutarlı bir formel mantıksal sisteme indirgenildiğinde benzer biçimde gerçek zamana ihtiyaç duymaz. Ancak formel mantıksal sistem, gerçek piyasa süreci ile sınırlı olduğunda, piyasa sürecinin mantıksal sistemin sonuçlarını üretebilmesi için uzun döneme ihtiyaç duyulabilir. Çünkü çoğu zaman, kendi mantık sistemi içine almadığı ya da alamadığı şeyleri neoklasik iktisat dışsal ya da dengeye ulaşılmasını engelleyen faktörler olarak değerlendirir. Robinson'ın “uzun dönem ne kadar uzundur” (*when is the long run?*) (Robinson, 1980:226) sözlerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Kısa dönemde olduğu gibi, uzun dönem de sağlanmayabileceğini vurgulamak istemektedirler. Böyle bir iddiayı ortaya atabilmelerini sağlayan ise iktisadi gerçekliği mantığa indirgenemeyeceği düşüncesidir. Bu düşüncenin türetilmesi için için mantıksal zamanın tarihsel zaman ile ikame edilmesi gerekmiştir.

Dolayısıyla değişmeyen insan doğası varsayımı ele alınacak olursa, şu iki seçeneğin varlığından söz etmek mümkündür. Birincisi değişmeyen insan doğasının, hazcı, kendi çıkarını düşünen özelliklerini veri ve doğal; bunun dışındakileri ‘yapay’ olarak kabul edip, iktisadi süreç mantıksal bir süreçte indirgemektir.⁴ İkincisi sözü edilen insan doğası tarihsel bir sorgulamaya açılarak, tarihsel olarak ‘test’ edilebilir. Veblen ikinci seçeneği tercih ederek, eleştirisinin hedefine katı çekirdeği yerleştirir. Bu eleştirinin ayrıntılı incelemesine geçmeden önce Dente’nin “büyük öncül” olarak adlandırdığı insan doğasına ilişkin yapılan kabullerin iktisat teorisini zaman tartışmasının içine nasıl çektiklerinin belirtilmesi gerekmektedir. İnsan doğası tartışması mikro (birey) ve makro (“yapı”) boyutta değişme-değişmeme sorunsalını iktisat teorisinin içine taşır. Daha önce belirtildiği gibi, değişme-değişmeme sorunsalının bir yönü Heraklit’ten beri zaman tartışmasına açılır. Bireyin doğasının, bu nedenle de iktisadi faaliyete sebep olan güdülerinin değişmeyeceğine ilişkin düşünce makro boyuttan etkilenmeyen atomistik, evrensel bir varlığa işaret etmesi anlamında zaman-sızdır. İster feodal, köleci veya kapitalist olsun bireyin iktisadi davranışları değişmeyen bir öze referansla açıklanır. Dolayısıyla bu insanı esas alan neoklasik teori de ezel ebed geçerli olduğu iddiası bakımından zaman-sızdır. Buna koşut biçimde neoklasik iktisat kapitalizmi insan doğasına en uygun sistem olması bakımından değişmesi mümkün olmayan bir sistem olarak değerlendirir. “yapı” olarak kapitalizmin yerine geçecek başka bir “yapı” olmadığından “tarihin sonu”nu getiren bu sisteme yönelik değişmez biçiminde bir analiz yapıldığından dolayı da makro boyutta zaman ile ilişkisi kesilir. Bu tespitler yapıldıktan sonra Veblen’in hazcı, değişmeyen insan doğasının tarihsel olarak sorgulanması gerektiği yönündeki eleştirisine dönülebilir.

⁴ Pek tabi anaakım iktisat teorisi içinde dahi Walrascı tam rekabet piyasası ve buna koşut olarak, tam bilgi altında fayda maksimize eden *homo economicus*’a alması modeller geliştirilmiştir. Ancak aksak rekabet koşullarında, eksik bilgi sahibi iktisadi ajanlara yer verilen modellerde *homo economicus* varsayımından vazgeçilmez. Eksik bilgi, aksak rekabet iktisadi gerçekliği daha iyi betimleyebilen kabuller olmakla birlikte, söz konusu durumlarda dahi *homo economicus* bir kenara bırakılmaz. *Homo economicus* veri niteliklerini kullanarak var olan şartlarda strateji geliştirmeye yönelir (Foster, 1988:148). Dolayısıyla aksak rekabet, eksik bilgi gibi kabullerde, katı çekirdekten vazgeçilmeden, teoride *ad hoc* değişimler yapıldığını söylemek mümkündür.

Hunt, Veblen'in bu tercihinin nedenini "neo-klasik kuramı açıkça, sadece Bentham'ın faydacılık denemesi olarak kabul et[mesine]" (Hunt, 2005:401) bağlar. Bu denemenin "tarihsel olmayan ve basitçi insan doğası" (Hunt, 2005:401) hakkında Veblen şu tespitleri yapmaktadır.

Hazcı (*hedonistic*) insan kavramı, bir dürtü ile konumunu değiştiren, homojen bir mutluluk arzusu küreciği gibi salınan (*oscillates*) fakat bütün bunların kendisi üzerinde herhangi bir etki bırakmayan acı (*pain*) ve zevki ışık hızında hesaplayabilen insandır (Veblen, 1898:389).

Veblen'in yer yer açıklanmaya muhtaç üslubunun bir örneği olabilecek bu alıntıda kastettiği şey şudur. Hazlarının dengede olduğu varsayılan herhangi bir insan, küçük bir zevk, acı değişimi karşısında *anında* söz konusu değişime yanıt verebilecek bir yeteneğin sahibidir. Bununla birlikte, aynı zamanda bütün etkiler geçtikten sonra da söz konusu etkilerden hiçbir şeyin geride kalmadığı bir durum izah edilmektedir. Simetrik sistemlerin temel özelliği burada devreye girmektedir. Zamanın geçişi sistemde 'iz' bırakmaz. Veblen de marjinalistlerin varsaydığı insan modelini, bir sarkacın dürtülmesi ve daha sonra tekrar aynı konumuna gelmesine benzetir. Yukarıda sözlerini devam ettirdiği satırlarda, eleştirisinde zaman boyutuna da dolaysız olarak yer verir.

Söz konusu insan ne "önce"ye (*antecedent*) ne de "sonra"ya (*consequent*) sahiptir. Bu veya şu yöne onu yerinden edecek bir güç tarafından etkilenmedikçe kararlı dengede olan, kesin bir insani başlangıç noktasındaki izole bir insandır. (Veblen, 1898:389).

Ana akım iktisadın, insan doğası ve denge anlayışını eleştirisinin merkezine koyarak, bunları zaman boyutunda sınaması Veblen'in eleştirisinde hedefe doğru ilerleyebilmesinin önemli faktörlerinden biridir. İnsan doğasının sabit özelliklerde olduğuna yönelik bir iddia marjinalist okulun "önce"ye sahip olmayan bir insan icat etmesini gerektirir. Böyle bir icadın mümkün olamayacağının gösterilebilmesi için Veblen isabetli bir biçimde iktisadın yardımına antropolojiyi çağırır (Mayhew, 1998:452 ve

Hodgson, 2004:127-31). Antropoloji tarafından insanın sadece acı ve haz peşinde koşmadığını ve sadece veri arzularını tatmin etmekle meşgul olmadığını belirterek, “eski”nin, ki burada buna tarih denebilir, insanın davranışları üzerindeki etkisinin önemini analizde işin içine sokar. Söz konusu edilen insan zamanın geçişi ile veri olarak bulunan değil, tarih ile oluşan bir insandır. “Önce” veya tarih bugün üzerinde farklı farklı etkilerde bulunabilir. Kendi cümleleri ile

İnsanlar, maddi koşulların, adetlerin ve verili gelenekler bütününe birikmeli biçimde oluşturduğu, geçmiş tecrübelerin ve soydan gelen özelliklerin ürünüdürler ve bu süreçte bir sonraki adım için çıkış noktasıdır (Veblen, 1898:390-1).

Dolayısıyla başlangıç noktasının tespiti hayli zor, bitmemiş dahası ‘başlangıç koşulları’ sürekli değişerek ilerleyen bir süreçtir söz konusudur. Veblen tarif ettiği süreç birikimsel olduğundan tarihteki herhangi bir noktanın keyfi olarak başlangıç noktası olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü birikimsellikten ötürü her ‘nokta’ kendinden önce gelen bir tarihin ürünü olarak değerlendirilmek durumundadır. Bu türden bir birikimselliğe verilen önemin yanı sıra insanın Newton’un mekaniğindeki ‘atom’larının özdeşi olarak değil de; maddi koşulların, geleneklerin vb unsurlarca bir süreç içerisinde oluşan bir varlık olarak kabul edilmesi Veblen’in ‘insan doğası’ kavramını tartışmaya açması anlamına gelir.

Değişmeyen ‘insan doğası’ varsayımını sorgulanmaya açılması tabii olarak beraberinde, zaman içinde bunu değiştiren şey(ler) ne(ler)dir sorusunu gündeme getirir. Zira birikimsel neden sonuç ilişkisi gereğince, mekanik metodolojideki gibi, neden ve sonuç ilişkisi zamansal ve mekânsal olarak en yakındaki ile yeterli kalınarak açıklanamaz.⁵ Dolayısıyla Veblen

⁵ Mekanik metodolojideki neden-sonuç ilişkisi söz konusu olduğunda, sonucun belirlenmesinde etkisi olan zamansal ve mekânsal olarak en yakın nedeni tespit etmek yeterlidir. Oysa evrimsel metodoloji veya birikimsellik söz konusu olduğunda ise sonuç zamansal ve mekânsal olarak en yakın neden ile sınırlı kalınarak açıklanamaz. Örneğin vazonun neden kırıldığını açıklamak için kırılmadan hemen önce ona etkide bulunan gücü tespit etmekle yetinmek mekanik metodoloji bakımından yeterlidir. Buna karşın tohumun çatlaması söz konusu olduğunda ise sadece çatlamadan hemen önceki güçleri tespit etmek neden-sonuç ilişkisinin tümünü ortaya koyabilmek için eksik bir açıklama olur. Tohumun

açıklamasında belli bir dönemdeki maddi koşullar, adetler, verili gelenekler açıklaması ile yetinmez. Çünkü bitimsiz bir süreçten bahsedilince bütün bu faktörlerin de hep birlikte değişmesine neden olan bir başka neden(ler) ortada olmalıdır (Veblen, 1898:391; Veblen, 1909:627).⁶

Veblen metinlerinden bu soruya verilebilecek yanıtların başında teknolojinin geldiği söylenebilir (Veblen, 1904:144-149). Ancak bu teknolojik determinizm veya indirgemecilik anlamına gelmez. Veblen söz konusu olduğunda çetrefil ve içice geçmiş ilişkilere verilen öneme dikkat edilmesi gerekir. Edgell'in de işaret ettiği gibi, Veblen'in en önemli amaçlarından biri, teknoloji, alışkanlık, kurum ve içgüdü arasında bir bağ kurmak istemesidir (Edgell, 1993:200). Bunlar arasında kurulmak istenen bağın nedeni, iktisadın olgusal gerçekliğinin mekaniksel ilişkiler ile değil, biyolojik ilişkiler ile açıklamaya daha uygun olduğunu düşünmesidir. Bu uygunluk, incelenmek istenen 'nesne'nin metodolojik bakımdan biyolojik dünya ile ilişkilendirilmesine neden olur.

İktisadın analiz etmeye çalıştığı 'nesne'nin mekanik olgulardan farklı ontolojik gerçekliğinin olduğunun kabul edilmesi ile birlikte karşılaşılan tabloyu şu şekilde özetlemek mümkündür: Mekanik dünyanın değişmeyen, izole 'atom'lar yerini, karşılıklı etkileşime açık⁷ ve bu etkileşim sayesinde sürekli değiş(ebil)en yani süreç içinde *oluşan* 'şey'lere ya da *oluş* halindeki 'şey'lere bırakmıştır (Hodgson, 1999:245-8).⁸ Dolayısıyla teknoloji gibi bir öge her ne kadar önemli bir açıklayıcı unsur olarak görünse de gerek benimsenen metodoloji gerekse açıklanmaya çalışılan 'nesne'nin ontolojisinin mekanik olmadığının kabulü teknolojinin tek açıklayıcı olmasına izin vermez.

binlerce yıllık tarihi sonucu oluşan organik yapısı, bu süreçte ona etkide bulunan faktörlerin tamamının sonucu olarak ortaya çıkar.

⁶ Örneğin, neoklasik iktisadın veri olarak kabul ettiği bencil birey ele alınacak olunursa, herhangi bir andaki gerçek olduğu iddia edilen özellikler olduğu gibi kabul edilmez. Belirli bir dönemde bireyler gerçekten bencil olabilir ancak bu bireylerin nasıl bencil hale geldiğinin araştırılmasının önünde bir engel değildir. Bencil bireyin evrimi de araştırma konusudur (Hodgson, 1998:419).

⁷ Tabii ki karşılıklı çekim gücü anlamında bir etkileşim kastedilmemektedir. Hodgson'ın *emergent properties* biçiminde ifade ettiği birbirini etkilediğinde niteliksel özellikleri değişen bir etkileşim söz konusu edilmektedir (Hodgson, 1998b:420-3 ve Hodgson, 2004:91).

⁸ Bu durumda bir kez daha zamanın geçişinden etkilenen 'nesne'lere yönelik bilginin nasıl elde edilebileceği sorununa geri dönmüştür. Antik Yunan'dan beri gündemde olan bu soruna iktisat teorisinin yabancılığı ancak olgusal gerçekliğinin temel özelliklerini veya başka bir deyişle katı çekirdeğini zamanın geçişinden etkilenebilir olduğunu kabul edilerek aşılabılır.

Bu bölümde Veblen'in teknolojiye ilişkin görüşlerinin ayrıntılı bir incelemesi yapılmayacaktır. Marjinalist okul eleştirisinin temel dayanaklarından biri olarak belirtilen veri insan doğasının reddine yönelik geliştirdiği argümanlarda da teknoloji sözü edilen karmaşık ilişkiler dolayımındaki etkisi ile sınırlı kalınacaktır. Bu nedenle teknolojinin önemi kısaca belirtildikten sonra, takip eden alt başlıkta bunun insan doğası üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

II. 'İNSAN DOĞASI', ALIŞKANLIK VE BİRİKİMSSEL DEĞİŞİM

Haz, acı dengesini gözeterek sürekli olarak "ışık hızı" ile hesap yaptığı kabul edilen marjinalist iktisadın insan kabulünün tarihsiz ve basitçiliğinin karşısına, birikimsel bir süreç sonunda alışkanlıklar edinmiş ve bu alışkanlıkları iktisadi eylemlerine yön veren bir insan kabulünü koyar.⁹ Özel olarak Veblen'de genelde ise evrimci iktisatta alışkanlık bireyin iktisadi davranışlarını yönlendiren temel öğelerden biridir. Öyle ki iktisadi karar alma süreçlerinde alışkanlığın etkili olduğunun kabul edilmesi ile birlikte, zaman zaman *homo economicus* varsayımına uymadığı belirtilen iktisadi faaliyetlere yönelik nedensel açıklama yapılabilmesi olanaklı hale gelmiştir. Geçmiş tecrübeler sonucunda oluşan alışkanlığın iktisadi faaliyetlerin belirlenmesinde bir faktör olarak ele alınması, insanın "ışık hızında" hesap yapabilme becerisine sahip olup olmaması bir yana, olsa da bu hesap yeteneğine değil

⁹ Veblen söz konusu olduğunda bireyleri eyleme geçiren içgüdüler iktisadi analizinde önemli bir yer kaplar. Bunlardan birisi ustalık içgüdüsüdür (*instinct of workmanship*). Bu güdüyü şöyle tanımlamaktadır: "[bu insan] belirli, objektif ve kişisel olmayan amaçlarını gerçekleştirmek için eylemde bulunur. Öyle bir kişidir ki etkili işler yapma kabiliyetine sahip iken, gereksiz çabalardan (*futile effort*) hoşlanmaz. Etkililiğin veya işe yararlılığın erdemliliğine lüzumsuzluğun, gereksizliğin ve yararsızlığın erdemsizlik duygusuna sahiptir. Bu yetenek ya da eğilime ustalık içgüdüsü denilebilir" akt. (Mayberry, 1969:315). Ustalık içgüdüsü kişilerin yaşamına yön verir ve ekonomik yönelimlerinin altında yatan esastır. İnsan doğası anlayışının diğer iki önemli güdüsü ise, ebeveyn düşkünlüğü ve aylaklık merakıdır. (*idle curiosity*). Biyolojik olarak tanımlanmış bir güdüden bahsedilmemektedir. Tasvir edici değil normatif bir tanımla söz konusunda bkz. (Mayberry, 1969). Bu nedenle Veblen'in güdülerden bahsetmesi insan davranışlarındaki kültürel ve tarihsel özgürlüğü reddediği anlamına gelmez (Milonakis;Fine, 2009:167, Hodgson; 2001:148).

kararlarını geçmiş tecrübelerine dayandığını ifade etmek anlamına gelir (Hodgson, 1998:124-31; Hodgson, 2004:162-175).

Evrimsel iktisat alışkanlık kavramını iktisadi karar verme süreçlerindeki etkisini ortaya koyarak iki şeyi birden başarır. Birincisi *homo economicus* varsayımının iktisadi rasyonalite, bilgi ve karar alma süreçlerinin gerçeklikte bir temelini olmadığına ortaya konulmasıdır. Ancak bu konuya buradaki tartışmanın ana ekseninde yer verilmeyecektir. Asıl vurgulanmak istenen şey, alışkanlık kavramı ile iktisadi analize zamanın etkisinin sokulmasıdır. Açmak gerekirse, alışkanlığın karar vermedeki etkisi iktisadi eylemi sadece gerçekleştirildiği 'an'a ilişkin bir eylem olmaktan çıkarır. Mikro boyutta bireyin, makro boyutta ise evrimsel ifadesi ile çevrenin geçmişi verilen kararın *içinde* yer alır. Başka bir ifade ile zamanın geçişi ya da genel ifade ile bireylerin ve çevrenin tarihi iktisadi analizin ayrılmaz bir parçası haline gelir. Alışkanlığın iktisadi analizde açıklayıcı bir faktör konumuna yükseltilmesi ile analiz sadece zaman boyutu kazanmaz; bununla birlikte insan davranışlarının farklılaşabileceği düşüncesini de analizin perspektifine sokar. Ancak katkı bununla sınırlı değildir. Veblen'deki birikimsel değişim fikri nedeniyle bu tespitlerin neden(ler)e kadar götürülmesi gerekir. İnsan davranışlarının farklılaşabileceği tespiti, bunu farklılaştıranın ne(ler) olduğunun tespiti ile tamamlanması gerekir. Daha önce belirtildiği gibi, Veblen teknoloji, alışkanlık, kurum ve içgüdü arasında açıklayıcı bir bağ kurmak istemektedir. Burada bu bağın teknoloji ve alışkanlık kısmının analizi ile sınırlı kalınan bir sorgulama yapılsa da, bu söz konusu bağın sadece bu ikisine indirgenmek istendiği anlamına gelmez. Veblen söz konusu olduğunda tekil incelemeler zorunlu olarak tümel boyutlara sahiptir. Örneğin teknolojik bir ilerleme söz konusu olduğunda bütünün bundan etkilenmemesi söz konusu olamaz. Neoklasik jargona daha uygun bir ifade ile anlatılmak istenirse, sistemin parametreleri değişir. Tekil-tümel veya parça-bütün ilişkisinin indirgenemez çok yönlü ve çok boyutluluğu temel kabullerden biridir.

Teknoloji Veblen için sadece iktisadi aktiviteyi gerçekleştiren insanların psikolojik tutumlarını ve alışkanlıklarını değiştiren bir faktör değildir (Dente, 1977:63). Mikro (parça) ölçekteki bireylerin davranış veya 'insan

doğası'nın ne olduğu ve nasıl şekillendiği sorununa, makro (bütün) ölçekteki değişimler de eklenir. Parça-bütün ilişkisinin karmaşık ve indirgenemez özelliğini esas alan bu yaklaşım Veblen'in öne çıkarılması gereken önemli bir özelliğidir. Bu yaklaşım sayesinde, 'nesne'lerin zaman içinde sadece niceliksel olarak değil; niteliksel olarak da değişebileceği kabul edilir. Sowell evrimsel iktisattaki bu özelliği şöyle açıklamaktadır.

Evrimsel iktisat sadece niceliksel değişimi araştırmaz; asıl olarak 'niteliksel değişimleri' ('*changes in kind*') anlamaya çalışır –yani zanaatkârlık aşamasından modern fabrika aşamasına gerçekleştirilen hareket ile buna bağlı olarak gerçekleşen tüm toplumsal değişimler (Sowell, 1967:178).¹⁰

Niceliksel değişim ile GSMH, büyüme oranı, çalışan nüfus sayısı gibi, iktisadi modellerde kendilerine rakamsal değerler atfedilip matematiksel fonksiyonlarda yer alabilen değişimler kastedilir. Niteliksel değişim ise rakamsal olarak ifade etmeye uygun olmayan değişkenlerdir.

Günümüz ana akım iktisadı daha önce belirtildiği gibi, Galileo ve Newton'ın izinden yürümek istemektedir. Bu nedenle ana akım iktisat, iktisat dendiğinde neredeyse tamamen niceliksel değişkenler ile ifade edilebilen bir önermeler silsilesi oluşturmak ve bunu giderek daha yüksek bir matematiksel estetiğin konusu haline getirmek istemektedir. Georgescu-Roegen bu tutumu *arithmomorphic* yaklaşım olarak adlandırmaktadır (Georgescu-Roegen, 1971:14). Günümüz ana akım iktisadı için *arithmomorphic* biçime uymayan *anthropomorphic* ifadeler neredeyse anti-bilim olarak yaftalanır.¹¹

¹⁰ Veblen'in temsil ettiği kurumsal iktisadı diğerlerinden ayıran bu yaklaşımı Hodgson *phylogenetic* değişim olarak adlandırmaktadır *Phylogenetic* değişim şu şekilde tanımlanır: “Nüfusun, bileşenlerinin ve bu bileşenlerin gen havuzu dahil, tamamının ve sürekli olarak evrimidir. Bireysel phenotypic gelişim ile nüfusun genetik potansiyellerini de kapsar.” Buna karşın ise” tekil bir organizmanın veri ve değişmeyen gen kümesinin gelişimi” ise *ontogenetic* olarak tanımlanır (Hodgson, 1999:40). Terim nüfusun toptan ve sürekli olarak, kompozisyonun ve kompozisyonundaki gen havuzunun da evrim sürecinde değişime uğraması anlamına gelir. Bu iktisadi dünya ile ilişkilendirilirse sistemin parametrelerindeki değişim ya da Sowell'in tabiri ile nitel değişime uğraması anlamına gelir.

¹¹ *Arithmomorphic* kesin biçimde tanımlanabilen şeyler için kullanılmaktadır. Örneğin, “kare” “daire”den kesin biçimde farklıdır. “Mantıkta” diyor, Georgescu-Roegen (1971:45)) “dır ” ve “dır değildir”, “aittir” ve “ait değildir”, “bazı” ve “tüm” süreksiz olarak belirlidir (1971:45). Georgescu-Roegen *arithmomorphic* yaklaşımı tümüyle faydasız olarak nitelemez. Teorik bir bilim için gerekli görür ancak sınırsız olarak da ait olmadığı “topraklarda” kullanmamak gerektiğinin altını çizer.

İktisat teorisinin veya modellemelerin içine *anthropomorphic* ifadelerin de katılması tam anlamıyla matematikselleştirilemeyen bir bilim anlamına gelir. Bu bağlamda Sowell'in bahis konusu ettiği niteliksel değişimlere, Veblen'in analizinde kurumları, gelenekleri de işin içine katması örnek verilebilir (Veblen, 1909:621-2, 628). El zanaatları çağından, makine çağına gelene kadarki süreçte ya da teknik olarak ifade edilecek olunursa, feodalizmden modern kapitalizme kadarki sürecin elbette büyüme oranı, çalışan kişi sayısı gibi değişkenler üzerinde etkileri olmuştur. Tartışılan nokta burası değildir. Veblen'in evrimsel yaklaşımında bütün bu sürecin sadece nicelikler üzerinden takip edilmeye uygun olmadığı öne sürülür. Niteliksel değişimlere örnek olarak verilebilecek kurumlar ile alışkanlık arasındaki ilişkiyi Veblen şu şekilde kurar.

Kurumlar alışkanlığın birikimsel sonucu olarak ortaya çıkar. Kültürün gelişmesi (*the growth of culture*) alışkanlıkların birikimsel sıralamasıdır ki bunun yolu ve yöntemi zorunluluklara karşı insan doğasının alışkanlıklarıyla verdiği reaksiyonlardır. Bunlar birikimsel ve iradeye tabi olmadan (*incontinently*) değişir fakat belli başlı (*consistently*) bir sıralamayla birikimsel olarak değişerek ilerler.- iradeye tabi değildir çünkü her yeni hareket, alışkanlıklarla verilen reaksiyonlarda yeni değişimlerin meydana çıkmasını zorlar; birikimseldir çünkü her yeni durum önceki gidişatta bir değişim meydana getirir ve süre gitmekte olan gidişatın tümünü etkileyen nedensel faktörler içerir; düzenlidir (*consistently*) çünkü insan doğasının altında yatan özellikler (arzular, yetenekler (*aptitudes*) ve olmayanlar) sayesinde gerçekleşen reaksiyonlar ve alışkanlıkların etkisini göstermesi temelde değişmez. (Veblen, 1909:628)

Alışkanlık statik bir kabulden ziyade, çok yavaşta olsa değişir. Veblen değişmez kabul edilen öncülleri sorgulamaya açarak, statik sonuçlara ulaşılma zorunluluğunu ortadan kaldırmak istemektedir. (Veblen, 1909:624-

Örneğin, “iyi, “adalet” arzu” “demokrasi” gibi kavramlar *arithmomorphic* yaklaşım altında değerlendirilemez.

629). İktisadi araştırmanın odağını “durgun durum”a (*static state*) nasıl ulaşıldığından, bitimsiz biçimde büyüme ve değişimin nasıl gerçekleştiğine kaydırma amacındaki (Sowell, 1967:177) Veblen için ‘insan doğası’nın da büyüme ve değişim süreçlerinden etkilenmesi, “Hem genel olarak klasik okul hem de onun özel bir varyantı olan marjinal-fayda okulu”nun “büyük öncül”ünü geçersiz kılmayı amaçlamaktadır. Böylece “erken 19. Yy dönemindeki hedonistlerin psikolojik yaklaşımlarını kendilerine çıkış noktası” (Veblen, 1909:622) olarak alabilmelerini önünü kapamaktadır. Çünkü ancak bu “büyük öncül” sorgulandığında Veblen’in analizinde olduğu gibi, insan izole, tarih-siz bir varlık olmaktan çıkabilip, yaratıcı bir varlığa dönüşebilecektir. Veblen’in konuya yaklaşımı kendi kelimeleri ile şöyledir.

Bireyin iktisadi yaşam tarihi araçların amaçlara adapte edildiği kümülatif olarak değişen bir süreçtir ki hem bireyler hem de çevresi herhangi bir veri zamanda geçmiş süreçlerin ürünüdürler. Bireyin bugünkü yaşam yöntemi dünden kaynaklanan hayat alışkanlıklarınca biçimlendirilir (*enforce*) (Veblen, 1898: 391).

Bugünkü davranışların dünden etkilenmesi sadece bugüne özgü ve bugünle sınırlı değil kümülatif olarak yarınla da ilişkilidir. Yarın da bugünden etkilenir. ‘İnsan doğası’nın tarihselliğine yönelik bu adımı, Veblen analizinde geliştirdiği analitik araç olarak, alışkanlık ile atar. Alışkanlık dün-bugün-yarın veya daha önce ifade edildiği tarzda geçmiş-şimdi-gelecek arasındaki ilişkiyi kuran araç olmakla kalmaz; insanı iktisadi analiz içinde pasif, dışsal dürtü ile salınan bir ‘nesne’ olmaktan, tarihsel bir geçmişe sahip, gerçek kararlar alma sorunu ile karşı karşıya kalan bir özne konumuna yükseltir. Bu bağlamda zaman boyutunun analize katılması neoklasik iktisat teorisinin katı çekirdeği için tahripkârdır.

Alışkanlığın başka bir işlevi daha vardır. Alışkanlığın oluşumu bir süreç olarak görüldüğü sürece, neden(ler) sorunu iktisadi analizin daima gündeminde olup, birikimsel yaklaşımdan dolayı da veri bir zaman periyodu ile sınırlı kalınmayacaktır. Bu nedenle teknoloji, alışkanlık, kurum ve içgüdü arasındaki ilişki birikimsel analizin perspektifinden de değerlendirilmesi

gerekir. ‘Zamanın geçişi’nden etkilenip doğası ve tabii ki içgüdüünün değişebileceği yönünde bir insan kabulü olmaksızın söz konusu itirazını temellendirmesi olanaklı olamaz. Teknoloji burada anılan ilişkinin bir anlamda bağlantı noktası işlevi görmektedir. Teknolojinin iktisadi süreç açısından somut ifadesi olarak kullandığı makine sürecinin insanın kültürü üzerinde meydana getirdiğini ileri sürdüğü değişimlerin hem mikro hem de makro ölçekteki etkileri bu bağlantıyı sağlar (Veblen, 1904:144-176). Mikro etki makine sürecinin insanın alışkanlıkları üzerinde etkisidir. Makro etki ise evrimsel terimler ile ifade edilecek olunursa *phylogenetic* değişimdir (Mayhew, 1998:451). Yani kısıtlar ve veri olarak alınan şeylerin de değişmesidir. Ancak bu *ceteris paribus* vari bir veri durumu değişimi değildir. ‘insan doğası’, kurumlar gibi değişmez kabul edilen şeylerin yani sistemin bir anlamda parametrelerindeki değişime işaret edilir. Ancak kısıtlardaki değişim Braudel’in “yapı”sına benzer biçimde çok uzun dönemde gerçekleşebilir (Veblen, 1904:147).

Alışkanlık ile teknoloji arasındaki bağı somutlaştığı iktisadi pratiklerden biri makine sürecidir. Veblen bu sürecin insan davranışları üzerindeki etkisi konusunda hayli iddialı sayılabilecek şu fikirleri öne sürer: “Makine süreci modern hayatı kuşatır ve onu mekanik anlamda hâkimiyeti altına alır (Veblen, 1904:146). Kuşatma ve hâkimiyeti ihtiyaçların belirlenmesinden, anlaşmalara, insanın amaçlardan, ölçme hassasiyetlerine ve hayattan alınabilecek zevklere kadar her şeyde kendini hissettirdiği fikrindedir (Veblen, 1904:146, 153-4). Ancak bununla birlikte söz konusu etkilenme toplumun tümü için aynı anda başlamayabileceği gibi, etki şiddeti de aynı olmayabilir. Süreç mekanik sanayilerin çalışanlarından başlayarak, toplumun geri kalanına şiddeti azalarak yayılır. Etki sürecinin eşitsiz biçimde işlemesi, toplumun bir bütün olarak zaman içerisinde “*yerleşik* düşünce”de (*habitual* thinking) (Veblen, 1904:147) değişiklik meydana getirmesine engel olmaz. Süreci şöyle tanımlamaktadır.

Makine süreci akıl açısından ciddi ve zorlayıcı bir disiplin edicidir... Kabiliyetli ve tam olarak disipline edilmiş bir çalışan oldukça, *yerleşik* düşüncenin (*habitual thinking*) son noktası

mekanik etkililik ve mekanik anlama olacaktır... fakat mekanik etkililik neden ve sonuca tam olarak adapte olma sorunudur. Bu nedenle makine endüstrisinin kafalara soktuğu şey çalışanların düşünce ve hayat alışkanlıklarında mekanik kesinlik ve sıralamadaki düzenliliktir.(Veblen, 1958:147)

Somut iktisadi bir pratik olarak makine süreci ile yerleşik düşüncedeki değişim arasında kurduğu ilişkiyi bu alıntıda her ne kadar somut süreç ile sınırlı tutulsa da Veblen'deki *phylogenetic* değişme düşüncesi nedeniyle bunu bireylerin iktisadi karar verme süreçlerini kapsayacak biçimde genişletmek mümkündür. Evrimsel terimleri kullanarak açıklamak gerekirse, makine süreci ile bir yandan çevre değişirken; diğer yandan bireylerin alışkanlıkları değişir. Yani hem çevrenin hem de nüfusta değişim söz konusudur.

III. DEĞERLENDİRME:

İktisadi sürekli değişen, karmaşık yapısının tespiti basit bir gözlem konusudur. İktisadi düşünceler tarihinde herhangi bir okulun bu gerçekliği tespit edemediğini belirtmek de mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte, iktisadi gerçekliği analiz edilmesi bu tespit ilk adımdan öte bir anlam taşımaz. Bunun söz konusu gerçekliği analiz edilmesinde kullanılacak uygun bir metodoloji ile tamamlanması gerekir. Veblen neoklasiklerin mekanik metodolojisini bir kenara koyarak, söz konusu olan gerçeklik için uygun metodolojinin evrimsel olduğu kanaatindedir. Gerçekleştirmek istediği teorik katkı konusundaki başarılı olup olmaması bir yana bu adımı atmasındaki en önemli faktörlerden biri iktisadi formel mantıksal önermelerin zamansızlığından çıkarıp, gerçek hayatın bir soyutlaması olarak teorize edilmesi gerektiği yönündeki attığı adımdır.

Niceliksel olarak ifade edilmeye uygun olmayan ancak iktisadi gerçekliğin alışkanlık, kurum, teknoloji reddedilemeyecek olgularına

analizinde yer vermiştir. Bu olguları esas alıp, *homo ececonomicus* kavramını bunlar ile sınaması, gerçeklik karşısında zaman-sız (ideal) kategorilerin sınanması olarak adlandırılabilir. Örneğin, alışkanlık gibi bir olgunun iktisadi analiz aracı haline getirilmesi sürekli değişebilen, çok katmanlı iktisadi gerçekliğin içinde buna koşut *oluş* halindeki bireyine yer açabilmektedir. Böylece birey zaman ile içice bir varlık haline dönüştürülür.

Bütün bunlar dikkate alındığında Veblen'in neoklasik iktisadın heterodoks eleştirisini yapmaktadır.¹² Zamanın kümülatif sonuçlarına dikkat çekerek *homo economicus* yerine *homo creativus*'u koyarak, *arithmomorphic* biçimselciliği ortadan kaldırmaya teşebbüs ettiğini belirtmek mümkündür.

¹² Burada heterodoks,,bireyi esas alıp ona değişmeyen özellikler atfedip katı çekirdeğine bu iddiayı yerleştiren neoklasik iktisadın bu katı çekirdeğinin eleştirenleri nitelendirilmektedir.

SONUÇ

Gündelik hayat ve zaman iç içedir. Neredeyse hiçbir eylem zamanı hesaba katmaksızın yapılmamakta veya kurgulanmamaktadır. Ancak Tez’de gösterilmeye çalışıldığı gibi, bu içiçelik ya da zamanı dikkate alma evrensel bir durum değildir. Bireylerin ve toplumların zamanın geçişini eylemlerinin temel referans noktalarından biri haline getirmesi/gelmesi kapitalizm gelişim aşamalarından başlayarak gün-be-gün şiddeti artarak bu günlere kadar süregelmiştir. Bir başka deyişle gündelik hayatın dönüşümü, zamanla kurulan ilişkiyi etkiler. Zamanın geçişine karşı kaçınılması mümkün olamayan duyarlılığın evrensel olmaması, iktisatçıların şu soruyu sorma zorunluluğu ile karşı karşıya bırakır. İktisat bilimi zamanı fizik bilimi gibi inceleyebilir mi? Soru ikiye ayrılarak Tez’de incelendi.

Birinci kısımda toplumların zaman kabullerinin ve ona atfettikleri değerlerin tarihsel olarak değişebilir olduğu gösterildi. Batı Avrupa tarihinden verilen “Kilise’nin zamanı”, “tüccarın zamanı” örneği bu iddiayı doğrulamaktadır. Bu nedenle toplumların üretim biçimleri veya “yapı”ları değiştikçe, buna koşut biçimde, zaman kabulleri de değişebileceğini belirtmek mümkündür. Bilinç düzeyinde zamanın her anının kârın bir parçası olarak ortaya çıkabilmesi için, Kilise’yi arka plana atıp, ‘tüccar’ı ise ön plana çıkaran tarihsel bir sürecin yaşanması gerekmiştir. Toplumun organizasyonu ve senkranizasyonunda geline aşamaya koşut olarak da ‘an’lara verilen önem sürekli olarak artmıştır. Dolayısıyla zaman kabulleri ve ona atfedilen değerlerin tarihsel olduğu, başka bir deyişle toplumların içinde bulundukları iktisadi koşullardan etkilendiğini belirtmek mümkündür. Bu nedenle sorunun ilk kısmına verilen cevap, iktisat biliminin zamanı bir fizikçi gibi inceleyemeyeceğidir.

Sorunun ikinci kısmı iktisat biliminin tanımı ile ilişkilidir. İktisat bilimini sınırlı kaynaklarla sonsuz ihtiyaçların karşılamasını inceleyen bir bilim olarak

tanımlanması, iktisadi sorunu mühendislik sorunu haline getirir. Sorun mühendislik sorunu olarak tanımlanınca da, iktisadi değişkenler, dataların mühendislik değişkenleri ve datalarına dönüştürülmesi gerekir. Tez'de bunun en önemli örneklerinden biri olan Walras incelemesinde gösterildiği gibi, bu dönüştürme işlemi sırasında niteliksel olan her şeyin nicel ya da matematiksel olarak ifade edilmesi amaçlanır. Bu işlemin mantıki sonucu, Walras da olduğu gibi, iktisadi mekanik biliminin analogileri ile açıklamak ve epistemolojik olarak geometri ile eşit düzeyde olduğunu ileri sürmektir.

Walras'ın kullandığı biçimiyle geometri postulalar ile çalışır ve amprik olarak sınıanmaz. Postulaları ve önermeleri ile mantıksal doğruluklarına bakılır. Bunlar arasındaki ilişki zamansal değildir. Benzer biçimde, eş anlı denge sistemlerinde de, nedenler ile sonuçlar arasındaki öncelik sonralık ilişkisi zamansal değil, mantıksaldır. Örneğin, denge amprik olarak gözlemlenen bir durum olarak değil, bir ön kabul olarak eş anlı denklem sisteminde yer alır. Bu nedenle de oluşturulan eş anlı denklem sistemi, dengeyi sağlayıcı öncüller ile çalışılır.

Bu biçimde kurulan sistemlerde zaman ancak klasik fiziğin kabul ettiği biçimde yer almaktadır. Zamanın geçmesi ne belirsizliğe ne de bilgi sorununa neden olur. Georgescu-Roegen'in belirttiği biçimi ile zaman T olarak değil t olarak kabul edilir. Fizik bilimi bakımından klasik fizik aşılsa da iktisat özellikle dengeyi esas sistemler söz konusu olduğunda klasik fizik ile kurduğu analogik ilişkilendirmeden vazgeçme konusunda istekli değildir. İktisadi analize, kendi kendine düzen, parçanın ontolojik önceliği gibi, pek çok varsayım taşıyan bu analogik ilişkilendirme kendi zaman kabulünü de taşımıştır.

Bu türden bir tercih tabii ki nedensiz değildir. Nedenlerinden biri, iktisadi kesin bir bilim dalı haline getirmektir. Bunun için de klasik fiziği örnek almak uygun bir seçim olarak değerlendirilmiştir. Bilimsel kesinlik sağlamanın ön koşullarından biri incelen şeylerin sabit olduğunu kabul etmektir. Şeylerin sabit kalma ise zamanın en azından inceleme boyunca yok edilmesini gerektirdiği, Tez'de gösterildi. Mekanik anlamda zamanın yok edilmesi ise T ile değil, t ile çalışılması demektir. Mekanik dünyanın zamanı t , kesinliklerin, bilinirliğin, düzenin, kendini tekrarın zamanıdır. Oysa gerçek dünyanın ve

termodinamiğin zamanı T ise, belirsizliğin, yeni/biricik olayların, değişimin ve gerçek seçimin zamanıdır. Bu özellikler, iktisat bilimini mekanik kadar kesin bir bilim olmaktan çıkarsa da, bu bilim karşıtı bir pozisyon alma anlamına gelmez. Sadece fizikte dahi aşılın klasik fizik paradigmasından türeyip iktisadi kapalı bir evrene hapseden paradigmadan çıkılması anlamına gelir.

Kesinlik isteği yanı sıra bir diğer neden ise, gündelik hayatta bilimlerden faydalanılmak istenmesi olağandır. Söz konusu bilim kesin bilim ise bu isteğin şiddetinin artması beklenir. İktisadi yaşam gibi, gündelik hayatın önemli bir parçası olan şeyin bilimi olarak iktisattan da faydalanılmak istenmesi bu bakımdan yadırgatıcı değildir. Ancak bir mimarın yer çekimini hesaba katmaksızın, mimari tarihi analizi yapamaması ya da bir yapı tasarlayamamasına benzer biçimde, bir iktisatçı için zaman-sızlık söz konusu olabilir mi? Sosyal evrenin “yapı”lar tarafından farklılaştırıldığından dolayı bu türden kabullerin yapılamayacağı Tez’de gösterildi.

Walras örneğinde gösterildiği gibi, kesin bilim olduğu iddiasındaki iktisat gündelik hayatın biçimlenmesinde, tasarımında söz sahibi olmak istemektedir. İktisadi analiz söz konusu olduğunda, yanlışlamaya kapatılmış, zaman-sız, ideal tipler vasıtasıyla ulaşıldığı iddia edilen kesinlik, adeta Platon’un idealar evrenindeki kesinliğe benzer. Gündelik hayatta bu ideallardan “pay almış” şeylerin teoriyi doğruladığı iddia edilirken, idealarla uyumsuz “yapı”lar, bireyler, kurumlar ve işleyiş mekanizmalarının teoriyi yanlışlaması beklenirken, bunlar ideallardan “pay almamış” yani ‘bozuk’ olmakla nitelendirilir.

Zamanla değişim arasında var olduğu gösterilen özel ilişki, gündelik hayatın bu biçimde idealize edilmesine engel olduğu Tez’de gösterildi. Bu Antik Yunan’dan beri bilimin gündeminde olan değişen şeylerin bilgisinin nasıl elde edilebileceği sorununun kendisini bir kez de iktisat teorisinde göstermesidir. Doğa bilimleri bu sorunu, klasik fizik ile bir süreliğine de olsa aştığını düşündüğünden ve çok önemli başarılar elde ettiğinden, iktisat bilimi de aynı başarıya klasik fiziği örnek alarak ulaşabileceğini düşünmüştür.

Ancak ontolojik olarak nesneleri idealize edilemez. Zaman ile değişim arasındaki özel ilişki araştırma nesneleri üzerinde niteliksel sonuçlar

meydana getirir. Bu nedenle sabit veya veri durumlar değil, süreçlerin analizi esastır. Sabit veya veri durumlardan, niteliksel değişimlerin meydana geldiği süreçlerin analizi ise epistemolojik olarak geçmiş ile geleceği farklı kılar.

Değişim, biricik olaylar, gerçek seçim ve belirsizlik mekanik modellemeye tabi tutulamaz. Mekanik modellemenin geri döndürülebilir t'sinin yerine T'nin kullanılması sistemin değişime içsel olarak açık olması anlamına gelir. Bu durumdaki yapılan seçimler, belirsizlik altında yapılan gerçek seçimlerdir ve geçmiş ile gelecek arasında aşılabilir epistemolojik bir engel ortaya çıkarırlar. Klasik fizik paradigması bakımından kesinliğin sağlanamaması bilimsellik niteliğinin sorgulanmasına neden olabilir. Benzer değerlendirme, aynı anlayışa sahip iktisat bilimi bakımından geçerlidir. Bütün bunlar gündelik hayata egemen olmak isteyen iktisat bilimi için, egemenliğinin sorgulanabilir hale gelmesine neden olabilir. Dolayısıyla zaman-sızlık ya da zamanla değişmeyen sabit 'nesne'ler ile analiz ve idealize hallere uymayan şeylerin 'bozuk' olarak nitelendirilmesi, egemenliğin sürdürülebilmesi için kaçınılmaz gereklilik olduğu belirtilebilir.

Walras için geçerli olan bu analizler, gösterildiği kadarıyla, Walras'ın analizini modifikasyona tabi tutan analizler için de geçerlidir. Ancak neoklasiklerin bu türden bir analiz yapabilmesini önünü açan klasik ekonomi-politikçiler olmuştur.

Tez'de incelenen Smith ve Ricardo bunu, insana, insanın özü, insan doğası gibi, değişmez olduğunu iddia ettikleri özellikler atfederek gerçekleştirmişlerdir. Zamansal olan, örneğin 18. Y. Y. burjuva bireyine ait özelliklerden zaman soyutlanarak, doğallaştırmışlardır. Bu sadece birey ile sınırlı kalan bir doğallaştırma da olmamıştır. Analizini yaptıkları kapitalizmin de insan doğasına en uygun sistem olduğu iddiası ilkiyle tamamlanmıştır. İnsanın özü, insan doğası gibi, sabit olduğu iddia edilen öğeleri ve bunlara en uygun sistemin kapitalizm olduğunu 'keşfettikten' hemen sonra "tarihin sonunu" ilan edilmiş ya da Ricardo'da olduğu gibi bu sistem veri alınmıştır. Bu bağlamda Smith'in "aşamalar teorisi"ndeki sistemlerin geçiciliği, tarihselliği anlayışı bir yandan "ticari toplum" ile son bulurken, diğer yandan "ticari toplum" adeta diğerlerinin değerlendirildiği bir referans sistemi olarak

kullanılmıştır. Bu nedenle “ticari toplum” teleolojik bir son olarak değerlendirilebilir. Ancak bu biçimde bir değerlendirme, bir yandan söz konusu toplumu idealize ederken, diğer yandan da önceki “aşamalar”a yönelik analizleri anakronizm yanılgısına sürüklemiştir. Anakronizm Smith değişmeyen özler veya doğalara atıf yaparak analizini sürdürdüğünden dolayı analizinin mantıksal tutarlılığı açısından kaçınılmazdır ki mantıksal tutarlılık adına feda edilebilir görünmektedir.

Kapitalist üretim biçiminin ebedi bir sistem olarak değerlendirilince, şimdiye ve geleceğe ilişkin yapılan bu değerlendirmenin, geçmişe/tarihe doğru da tamamlanması gerekir. Smith bunu gerçekleştirir. Zira tarih kapsamadığı sürece özler veya doğaların değişebilir olduğu iddiası hala savunulabilir. “Açık ve basit doğal özgürlük sistemi”ne uymayan sistemler ‘bozuk’ bir başka deyişle varsaydığı zaman-sız insan doğasına aykırı olduğunu iddia ederek analizinin tutarlılığını sağlamaya çalışır. Anakronizm ile mantıksal tutarlılık arasındaki tercihe gelince ise anakronizmi gösterildiği gibi, tarihin kötü kullanımı ile aşmak istemektedir.

Smith ve Ricardo’daki “tarihin sonu” düşüncesi ile marjinalistler herhangi tartışmaya girmezler. “Tarihin sonu” marjinalistler için veridir. Analiz ettikleri ‘nesne’nin/”yapı”nın değişebileceğine dair bir analiz söz konusu değildir. Bu nedenle Tez’de marjinalistler söz konusu olduğunda, zaman metodolojik tartışmada ortaya çıkar.

Marshall tarafından iktisat teorisindeki pek çok zor sorunun kaynağı olarak zaman ögesi gösterilmiştir. Bu zor sorunlardan biri, denge analizinde; diğeri ise buna bağlı olarak kullanılan metodolojide ortaya çıkar. Zamanın sürekliliği nedenler ile sonuçlar arasındaki katı mekanistik ayrımın ortadan kaldırılabileceğini tespit eden Marshall, bu nedenle diğer şeyler eşit varsayımına başvurmuştur. Ancak bu Marshall için geçici çözümdür. Gerçek çözüm ancak her şeyin her şeyi etkilediği durumda ortaya çıkacaktır ki bu ise mekanik değil, biyolojik metodolojiyi gerektirir iddiasını ortaya atar. Sorunları doğru tespit etmekle birlikte, çözümü için önemli bir aşama kaydettiğini belirtmek mümkün görünmemektedir. Düzen ve ilerlemeyi aynı anda analiz etmeye çabalayan Marshall, buna uygun biçimde evrim teorisi konusunda

Spencer'ın düşüncelerini benimsemiştir. Ancak bu gösterildiği gibi, biyolojik metodolojiyi tam anlamıyla kullanan bir evrim teorisi değildir. Kapitalizmin en iyi sonuçları üreteceğine yönelik düşüncenin egemen olması, denge anlayışından vazgeçmeyi olanaksız hale getirir. Bu nedenle de dengeyi ve evrime ilerleme atfeden düşünceyi reddeden Darwinci teori benimsenemez.

Hayek bilgi konusunu iktisadi sorunun merkezine yerleştirir. Bununla, karar alan bireyi mantıksal bir soruna çözüm arayan değil, gerçek kararlar alan iktisadi bir ajan haline getirir. Bilgi meselesini doğrudan zamanın geçişi ile ilişkilendirdiğinden dolayı da, bireyler zamanın geçişinden etkilenen karar vericiler olarak değerlendirir. Hayek'in denge kavramını düzen kavramı ile ikame etmesi ve bunun kendiliğinden sağlanacağına yönelik vurgusu, bireyleri "yaratıcı karar" alan kimseler olarak tasarlamasının ürünüdür. Bilgi-karar ve değişim-zaman ikililerini birbiri ile ilişkilendirerek analiz etmesi ile bir yandan sürekli değişim içindeki toplum, diğer yandan değişime rağmen rasyonel kalabilen karar vericiler sorununa çözüm arar. Hayek'in Walrascı bireydeki karar sorununu tespit ettiği ve bunu değişim-zaman ikilisine yer vererek kendiliğinden düzen içinde aşmayı amaçladığı belirtilebilir.

Walrascı kabulleri reddeden bir başka iktisatçı Veblen'dir. Söz konusu redde olanak sağlayan nedenlerden biri, analizinin kümülatif bir analiz olmasıdır. Zamanın geçmesi insanlar, kurumlar ve bunların birbirleri ile olan ilişkilerinde geri döndürülemez ve geri alınamaz etkiler bırakır. Veblen'de buna bağlı olarak ortaya çıkan bir başka özellik ise Darwinci evrim düşüncesini iktisadi analize taşımasıdır. Zamanın geçişinden geri alınamaz biçimde etkilenen iktisadi kararların sonucunda, Darwinci evrim düşüncesine uygun biçimde, dengeye ulaşılması zorunluluğu yoktur. Zamanın geçişi insanı kazandığı alışkanlıklar vasıtasıyla etkilediği gibi, onu *homo economicus*'un tek düze davranış kalıbından, *homo cerativus* olarak adlandırılan yaratıcı bir bireye dönüştürür.

KAYNAKÇA

ADAM, B.; **Time and Social Theory**, Philadelphia, Temple University Pres, 1990.

ADAM, B.; **Time**, Cambridge, Polity Pres, 2004 .

ALBRITTON, R.; "Introduction: The Place of Dialectics in Marxian Political Economy" iç. R. Albritton ve J. Simoulidis (ed.) **New Dialectics and Political Economy**, New York, Palgrave MacMillan, 2003, pp.xi-ixx

ALLAIS, Maurice; "My Conception of Economic Sciences", **Methodus**, cilt 2, sayı 1, 1990, s.5-7.

ANNAS, J.; "Aristotle, Number and Time", **The Philosophical Quarterly**, 25:99, 1975, pp. 97-113

ARIOTTI, P. E.; "The Concept of Time in Western Antiquity", iç. J. T. FRASER and N. LAWRENCE (ed.) **The Study of Time II**, Berlin: Springer-Verlag, 1975, pp. 69-80.

ARISTO **Fizik**, İstanbul, YKY, 2001 .

ASIMAKOPULOS, A.; "Keynes, Patinkin, Historical Time, and Equilibrium Analysis", **Canadian Journal of Economics**, VI:2, 1973, pp.179-188.

ASIMAKOPULOS, A.; Keynesian economics, equilibrium, and time, **Canadian Journal of Economics**, 1978 .

AUGUSTINUS, A.; "İtiraflar", iç. S. BABÜR (der/çev.) **Zaman Kavramı**, Ankara: İmge Kitabevi, 1996, ss.44-55.

BABÜR, S., ÇÖTÜKSÖKEN, B.; **Metinlerle Ortaçağda Felsefe**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2000.

BARKER, S. F.; **Matematik Felsefesi**, çev. Y. DURSUN, Ankara, İmge Kitabevi, 2003.

BAUSOR, R.; "Time and the structure of economic analysis", **Journal of post Keynesian Economics**, vol. V, no. 2, 1982-3, pp. 163-179.

BAUSOR, R.; "Rational expectation hypothesis and the epistemics of time", **Cambridge Journal of Economics**, 7, 1983, ss. 1-10.

BECHLER, Z., **Newton's Physics and the Conceptual Structure of the Scientific Revolution**, Dordrecht, Kluwer academic Publishers, 1991.

BEED, C., O. KANE; *What is the Critique of the Mathematization of economics?*, **Kyklos**, Vol.44, pp.581-612

BERGSON, H.; **Yaratıcı Tekamül**, Çev. M.Ş. TUNÇ, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

BERNAL, J. D., **Modern Çağ Öncesi Fizik**, Çev. D. YURTÖREN, Ankara, Tübitak Yayınları, 1995.

BERNAL, J. D., **Science in History Volume 2: The Scientific and Industrial Revolutions**, Pelican Books, 1969.

BERNAL, J. D.; **Science and Industry in the Nineteenth Century**, London, Routledge, 1953.

BITTERMANN, H.J.; "Adam Smith's Empiricism and the Law of Nature:I, **The Journal of Political Economy**, 48:4, 1940 (a), pp. 487-520.

BITTERMANN, H.J.; "Adam Smith's Empiricism and the Law of Nature:II, **The Journal of Political Economy**, 48:5, 1940 (b), pp. 703-734.

BLAUG, M.; "Economic Theory and Economic History in Great Britain, 1650-1776", **Past and Present**, Sayı. 28, 1964, pp. 111-116.

BLAUG, M.; **Economic Theory in Retrospect**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

BLOOM, S. F.; Man of His Century: A Reconsideration of the Historical Significance of Karl Marx, **The Journal of Political Economy**, 51:6, 1943, pp. 494-505.

BOLAND, L. A.; "Time in economics vs economics in time: the 'Hayek Problem', **Canadian Journal of Economics**, ix, no.2, pp. 240-262.

BOLAND, L. A.; **Critical economic Methodology: A personal odyssey**, London, Routledge, 1997.

BOOTH, W. J.; Economies of Time: On the Idea of Time in Marx's Political Economy, **Political Theory**, 19:1, 1991, pp. 7-27.

BOULDING, K. E., "The Great Laws of Change ", iç. **Evolution, Welfare, and Time in Economics:Essays in Honor of Nicholas Georgescu-Roegen**, ed. A. M. Tang vd., Massachusetts, Lexington Books, 1976.

BOWLES, P.; "Adam Smith and the 'Natural Progress of Opulence'", **Economica**, 53:209, 1986, pp. 109-118.

BRANDIS, R.; "Time Concept in the history of economic thought: the case of stationary state", iç. **Perspectives on the history of economic thought: selected papers from the History of Economics Society Conference 1987, Vol. I**, Vermont, Edward Elgar, 1987.

BRAUDEL, F; F. SPOONER;; "Price in Europe from 1450 to 1750", iç. E.E. RICH; C. H.WILSON (ed.) **The Cambridge econonmic History of Europe Vol. IV**, Cambridge, Cambridge University Press, 1967, pp. 374-486

BRAUDEL, F.; "History and the Social Sciences", iç. P. BURKE (ed.) **Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from Annales**, 1972, pp. 11-42.

BRAUDEL, F.; "Tarih ve Toplumsal Bilimler: Uzun Dönem", iç. **Tarih ve Tarihçi**, Çev./Der. A. BORATAV, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1985, pp. 69-96.

BRAUDEL, F.; **Civilization and Capitalism 15th -18th Century Vol. I**, Çev. S. REYNOLDS, Berkeley, University of California Press, 1992a.

BRAUDEL, F.; **Civilization and Capitalism 15th -18th Century Vol. III**, Çev. S. REYNOLDS, Berkeley, University of California Pres, 1992b.

BRAUDEL, F.; **II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, Cilt. II**, Çev. M. A. Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1994.

BUTLER, E. **Hayek: Çağımız İktisat ve Siyaset felsefesine Katkısı**, Çev. Y. Z. ÇELİKKAYA, Liberte: Ankara, 2001.

CALLINICOS, A.; **Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış**, Çev. Y. Tezgiden, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005

CAPEK, M.; "The Conflict between the Absolutist and the Relational Theory of Time before Newton", **Journal of History of Ideas**, 48, 1986, pp. 595-608.

CARCHEDI, G.; "Tsakalotos on Homo Economicus: Some Comments", **Science and Society**, 70:3, 2006, pp. 300-375.,

CARCHEDI, G.; "Time and Equilibrium in Neoclassical Price Theory and Volume III of *Capital*" iç. R. BELLOFIORE (ed.) **Marxian Economics: A Reappraisal Volume II**, London, MacMillan Press, 1998, pp. 101-115.

CASSIER, E.; "Newton and Leibniz", **The Philosophical Review**, 52:4, 1943, pp. 366-391.

CEVİZCİ, A.; **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2002.

CHALK, A. F.; "Natural Law and the Rise of Economic Individualism in England", **The Journal of Political Economy**, vol. 59, no. 4, 1951, pp. 332-347.

CLARK, CHARLES M. A.; "Equilibrium for What? Reflection on Social Order in Economics", **Journal of Economic Issues**, XXIII:1, 1989, pp. 597-606.

CLARK, CHARLES M. A.; "Equilibrium, Market Process, and Historical Time", **Journal of Post Keynesian Economics**, X:2, 1987-8, pp. 270-281

CLARK, C. M. A.; **Economic Theory and NATural Philosophy: The Search for the Natural Laws of the Economy**, Aldershot, Edward Elgar, 1992.

COHEN, I. B.; **Revolution in Science**, Cambridge, Harvard University Press, 1985.

COHEN, I. B.; "Analogy, homology, and metaphor in the interaction between the natural sciences and the social sciences, especially economics", iç. *Annual Supplement to Volume 25 History of Political Economy*, ed. N. De Marchi, 1993, pp.7-44.

COHEN, I. B.; "The Scientific Revolution and the Social Science", iç. I.B. COHEN (ed.) **The Natural Sciences and The Social Sciences: Some Critical and Historical Perspectives**, Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994, pp. 153-203.

COHEN, G. A. ; W. KYMLICKA; "Human Nature and Social Change in the Marxist Conception of History", **The Journal of Philosophy**, 85:4, 1988, pp. 171-191.

COLEMAN, J. S.; "Mathematical Study of Change", iç. H. M. BLALOCK ve A. B. BLALOCK (ed.) **Methodology in Social Research**, New York, McGraw-Hill Book Company, 1968.

COLEMAN, D. C. "Adam Smith, Businessmen, and the Mercantile System in England", iç. D.C.COLEMAN (ed.) **Myth, History & The Industrial Revolution**, London, The Hambledeon Press, 1992, pp. 153-163

COLLINGWOOD, R. G.; **Doğa Tasarımı**, Çev. Kurtuluş DİNÇER, Ankara: İmge Kitabevi, 1999.

COVENEY, P., HIGHFIELD, R., **The Arrow of Time: The Quest to Solve Science's Greatest Mystery**, Glasgow, HarperCollins Publishers, 1991.

CREMASCHI, S.; M. DASCAL; Maltus and Ricardo on Economic Methodology, **History of Political Economy**, 28:3.

CROCKER, L.; Marx's Use of Contradiction, **Philosophy and Phenomenological Research**, 40:4, 1980, pp. 558-563.

CROPPER, W.H.; **Büyük Fizikçiler: Galileo'dan Hawking'e Büyük Hayatlar**, çev. N. ELHÜSEYNİ, İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2005.

CROSS, Rod; "Metaphors and time reversibility and irreversibility in economic system" **Journal of Economic Methodology**, cilt 2, sayı 1, 1995, s. 123-134.

COVENEY, P. and R. HIGHFIELD; **The Arrow of Time**, London:Flamingo, 1991.

CREMASCHI, S.; "Metaphors in the Wealth of Nations", S. BOEHM ve diğerleri (ed.) **Is There Progress in Economics?**, MA: Edward Elgar, 2002.

CUNNINGHAM, W.; "The Perversion of Economic History" **Economic Journal**, 2, 1892, pp. 491-506.

CURRIE, M., STEEDMAN, I.; **Wrestling with Time: Problems in Economic Theory**, Michigan: The University Press of Michigan, 1990.

CUSHING, J.T.; **Fizikte Felsefi Kavramlar 1: Felsefe ve Bilimsel Kuramlar Arasındaki Tarihsel İlişki**, Çev. B. Ö. SARIOĞLU, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2003.

DAHRENDORF, R., "The Nature and Types of Social Inequality", iç. **Social Inequality**, ed. A. BETEILLE, Middlesex: Penquin, 1974, ss. 16-44,

DAVIS, J. B., Smith's Invisible Hand and Hegel's Cunning of Reason, **International Journal of Social Economics**, 16:6, pp.50-66.

DEANE, P.;**The Evolution of Economic Ideas**, Cambridge: Cambridge University Pres, 1980.

DE MARCHI, N. B.; The Empirical Content and Longevity of Ricardian Economics, **Economica**, August, 1970, pp.257-276.

DENTE, L. A.; **Dissertations in American Economic History**, New York: Arno Press, 1977.

DESAI, M.; **Marksist İktisat Teorisi**, çev. N. SATLIGAN, İstanbul, Birikim Yayınları, 1977.

DE QUINCEY, T.; **İngiliz Posta Arabası**, Çev. H. Doğan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

DE VROEY, MICHEL; "The Transition from Classical to Neoclassical Economics: A Scientific Revolution", **Jorunal of Economic Issues**, IX:3, 1975, 415-439.

DOBB, M.; **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, çev. F. Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.

DOW, A. ve diğerleri "The Scottish Political Economy Tradition and Modern Economics, **Scottish Journal of Political Economy**, 44.4, 1997, 368-383.

EDDINGTON, A. S. **The Nature of the Physical World**, New York, The Macmillan Company, 1929.

EDGEELL, S.; "Thorstein Veblen's Theory of Evolutionary Change", **American Journal of Economics and Sociology**, vol. 34, no. 3., 1975, pp. 267-80.

ELIAS, N.; **Zaman Üzerine**, Çev. V. ATAYMAN, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000.

ENGELS, F.; Karl Marx'ın Ekonomi Politiğin Eleştirisi, iç., K. MARX, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, Çev. S. BELLİ, Ankara: Sol Yayınları, pp. 2005 [1859], 22-34.

ENGELS, F.; **Anti-Dühring**, Çev. K. Somer, Ankara, Sol Yayınları, 1995 [1878].

ERHAT, A.; Mitoloji Sözlüğü, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000.

FEYMANN, R.; **Fizik Yasaları Üzerine**, çev. N. ARIK, Ankara, Rübitak Popüler Bilim Kitapları, 1998.

FILHO, A. S. **Marx'ın Değeri: çağdaş kapitalizm için ekonomi politik**, çev. E. GÜNÇİNER, İstanbul, Yordam Kitap, 2006.

FITZGIBBONS, A.; **Adam Smith's System of Liberty, Wealth, and Virtue: The Moral and Political Foundations of The Wealth of Nations**, Oxford: Clarendon Press, 1995

FONTANA, G., GERRARD, B.; "Disequilibrium States and Adjustment Processes: Towards a Historical-Time Analyses of Behaviour under Uncertainty" **Philosophical Psychology**, 12, 3: 1999, pp. 311-324.

FOSTER, J.; "Abstraction in economics: incorporating the time dimension", **International Journal of Social Economics**, 25, ss. 146-167.

FORSTER, R.; "Achievements of the Annales School", **The Journal of Economic History**, vol.38, no:1, 1978, pp. 58-76.

FOSS, N.J.; "The suppression of evolutionary approaches in economics: the case of Marshall and Monopolistic Competition", **Methodus**, 3(2), pp. 1991, 65-72.

FRASER, J. T.; "Out of Plato's Cave: The Natural History of Time", **Kenyon Review**, 2, 1980, pp. 143-161.

FRASER, J. T.; **Time The Familiar Stranger**, Amherst: The University of Massachusetts Press, 1987.

GASSET, O.; **Tarihsel Bunalım ve İnsan**, Çev. N.G. IŞIK, İstanbul, Metis Yayınları, 1998.

GEORGESCU-ROGEN, N.; **The Entropy Law and Economic Progress**, Cambridge: Harvard University Press, 1971.

GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas; "Energy and Economic Myths", **Southern Economic Journal**, cilt 41, sayı 3, 1975, s.347-381.

GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas; "Methods in Economic Sciences", **Journal of Economic Issues**, cilt XIII, sayı 2, 1979, s. 317-328.

GIMPEL, J. Orta Çağda Endüstri Devrimi, Çev. N. ÖZÜAYDIN, Ankara: Tübitak Yay., 2004

GOULD, S. J.; **Time's Arrow Time's Cycle: Myth and Mataphor in the Discovery of Geological Time**, Cambridge, Harvard University Press, 1987.

GOULD, S.J., **Darwin ve Sonrası**, çev. C. Temürcü, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2000.

GÖKBERK, M.; **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990.

GRAMPP, W.D., "The Liberal Elements in the English Mercantilism, **Quarterly Journal of Economics**, 56(4), 1952, ss. 465-501.

Groenewegen, P., "Marshall and Hegel" **Economie Appliquée**, XLIII, 1990, pp. 63-84

GROSS, D.; "Temporality and the Modern State", **Theory and Society**, 14:1, 1985, pp. 53-82.

GUNNEL, J. G.; **Political Philosophy and Time**, Connecticut, Wesleyan University Press, 1968.

GUILLEN, Michael; **Dünyayı Değiştiren Beş Denklem: matematiğin gücü ve şiirselliği**, Ankara, Tübitak Poüler Bilim Kitapları, 11. Basım, 2006.

GUREVICH, A. J.; "Time as a Problem of Cultural History", iç. L. GARDET ve diğerleri (Ed.), **Cultures and Time**, Paris, The Unesco Press, 1976, pp.229-245.

GUTHRIE, W.K.C.; **A History of Grek Philosophy: V The Later Plato and Academy**, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

GUTMAN, H. G.; "Work, Culture, and Society in Industrializing America 1815-1919", **The American Historical Review**, Vol. 78, No. 3, 1973, pp. 531-588.

HACKING, IAN, **Şansın Terbiye Edilişi**, Çev. MEHMET MORALI, İstanbul, Metis Yayınları, 2005

HAKANSSON, H., LUNDGREN, A.; "Paths in Time and Space-Path Dependence in Industrial Networks", L. MAGNUSON and J. OTTOSON (Ed.), **Evolutionary Economics and Path Dependence**, Cheltenham, Edward Elgar, 1995, pp.119-137.

HAMILTON, D.; **Evolutionary Economics: A Study of Change in Economic Thought**, Albuquerque, University of New Mexico Press, 1970.

HARVEY, D.; **The Limits to Capital**, Oxford, Basil Blackwell, 1982.

HARVEY, D.; **Postmodernliğin Durumu**, çev. S. Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 1999.

HARVEY, D.; Population Resources, and the Ideology of Science, **Economic Geography**, Vol.50, No.3, 1974, pp. 256-277.

HAŞİM, A.; Müslüman Saati, **Cogito**, sayı 11, 1997[1921], pp.223-224.

HAYDEN, F. G.; Evolution of Time Constructs and Their Impact on Socioeconomic Planning, **Journal of Economic Issues**, 21:3, 1987, pp.1281-1312.

HAYEK, F. V.; "Economics and Knowledge", **Economica**, IV, 1937, pp.33-54.

HAYEK, F. V. "Use of Knowledge in Soceity", F.V. HAYEK (Ed.) **Individualism, Economic Order**, The University of Chiago Press, 1957a, pp. 77-91

HAYEK, F. V.; "The Meaning of Competition", F.V. HAYEK (Ed.) **Individualism, Economic Order**, The University of Chiago Press, 1957b, pp. 92-106.

HAYEK, F. V.; **Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük: Sosyal Adalet Serabı**, Çev. M. ERDOĞAN, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1995.

HAYEK, F. V.; **Hukuk, Yasama ve Özgürlük: Kurallar ve Düzen**, Çev. A. YAYLA, İstanbul , Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996.

HAYEK, F. V.; **Hukuk, Yasama ve Özgürlük: Özgür Bir Toplumun Siyasi Düzeni**, Çev. M. ÖZ, İstanbul , Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.

HEGEL, G. W. F.; **Tarih Felsefesi**, Çev. A. YARDIMLI, İstanbul, İdea Yayınevi. 2006[].

HEILBRONER, R. L.; "The Socialization of the Individual in Adam Smith", **History of Political Economy**, 14:3, 1982, pp. 427-439.

HEILBRONER, R. L.; **The Worldly Philosophers: The Lives,Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers**,Newyork:Touchstone, 1999.

HEISENBERG, W.; **Fizik ve Felsefe**, Çev. M. Y. ÖNER, İstanbul, Belge Yayınları, 2000.

HENGELBROCK, J.; "Some Reflections on Aristotle's Notion of Time in an Intercultural Perspective", iç. D. TIEMERSMA and H.A.F. OOSTERLING (ed.) **Time and Temporality in Intercultural Perspective**, Amsterdam:Rodopi, 1996, pp. 43-52.

HENRY, JOHN F.; "On Equilibrium", **Journal of Post Keynesian Economics**, VI:2, 1983-4, pp. 214-229.

HETHERINGTON, N. S.; "Isaac Newton's Influence on Adam Smith's Natural Laws in Economics", **Journal of History of Ideas**, 44:3, 1983, pp. 497-505.

HICKS, JOHN, "Some Question of Time in Economics", A. M. TANG ve diğeri (Ed.) **Evolution, Welfare, and Time in Economics: Essays in Honor of Nicholas Georgescu-Roegen**, Toronto: Lexington Boks, 1976, pp. 135-151.

HICKS, JOHN, **Causality in Economics**, London, Basil Blackwell, 1979.

HICKS, JOHN, "Time in Economics", D. HELM (Ed.), **The Economics of John Hicks**, London: Basil Blackwell, 1984, pp. 263-280.

HİLÂV, S.; **Diyalektik Düşüncenin Tarihi**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1997.

HILL, C.; **1640 İngiliz Devrimi**, çev. N. KALAYÇIOĞLU, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1997.

HOBBS, T.; **Leviathan**, çev. Semih LİM, İstanbul, YKY, 2004 (1651) .

HOBBS, E.; "[Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler'e] Önsöz, iç. K. Marx; F. Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, Ankara, Sol Yayınları, 1992, ss.9-57.

HOBBS, E. J.; **Devrim Çağı**, çev. B. S. ŞENER, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998.

HOBBS, E.; "Geçmiş Duygusu", iç. ERIC HOBBS, **Tarih Üzerine**, Çev. O. AKINHAY, Ankara, Bilim Sanat, 1999a, ss. 17-37.

HOBBS, E.; "Tarih Bize Çağdaş Toplamlar Hakkında Ne Anlatabilir?", iç. ERIC HOBBS, **Tarih Üzerine**, Çev. O. AKINHAY, Ankara, Bilim Sanat, 1999b, ss. 39-56.

HOBBS, E.; "Tarihçiler ve İktisatçılar: II", iç. ERIC HOBBS, **Tarih Üzerine**, Çev. O. AKINHAY, Ankara, Bilim Sanat, 1999c, ss. 165-187.

HODGSON, G.M., "The Mecca of A. Marshall", **The Economic Journal**, 103, 1993, pp.406-415.

HODGSON, M. G.; **Economics and Institutions**, Cambridge:Polity Press, 1988.

HODGSON, G. M.; "The Approach of Institutional Economics", **Journal of Economic Literature**, vol. 36, no. 1, 1998a, pp.166-92.

HODGSON, G. M.; "On the evolution of Thorstein Veblen's evolutionary economics", **Cambridge Journal of Economics**, vol.22, 1998b, pp.415-431.

HODGSON, G.; **Economics and Evolution: Bringing Life Back into Economics**, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1999.

HODGSON, G. M.; **How Economics Forgot History: The problem of historical specificity in social sciences**, London, Routledge, 2001.

HODGSON, G.M., **The evolution of Institutional economics: Agency, structure and Darwinism in American Institutionalism**, London:Routledge, 2004.

HOLBORN, H.; "History and the Humanities", **Journal of History of Ideas**, 9:1, 1948, pp. 65-69.

HUNT, E. K.; **Property and Prophets: the evolution of economic institutions and ideologies**, HarperCollins College Publishers, 1995.

HUNT, E. K.; İktisadi Düşünce Tarihi, çev. M. GÜNAY, Ankara:Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

HUTCHISON, T. W.; **On revolutions and progress in economic knowledge**, London, Cambridge University Press, 1979.

HUTCHISON, T. W.; **Before Adam Smith: the emergence of political economy, 1662-1776**, Oxford, Basil Blackwell, 1988.

INGRAO, BRUNA; ISRAEL, GIORGIO, **The Invisible Hand: Economic Equilibrium in the History of Science**, Massachusetts, The MIT Press, 1990.

JAFFÉ, W.; "Another look at Léon Walras's theory of *tâtonnement*" **History of Political Economy**, vol. 13, no. 2, 1981, pp. 313-336.

JAFFÉ, W.; "Walras's Economics as Others See It", **Journal of Economic Literature**, vol. 18, no. 2, 1980, pp. 528-549.

JAFFÉ, W.; "A Centenarian on a Bicentenarian: Léon Walras's *Eléments* on Adam Smith's *Wealth of Nations*", **The Canadian Journal of Economics**, Vol. 10, no. 1, 1977, pp. 19-33.

JENSEN, H. E. ; "The Theory of Human Nature", **Journal of Economic Issues**, vol. 21, no. 3, 1987, pp. 1039-73.

JEVONS, W. S.; **The Theory of Political Economy**, New York, Kelley& Millan, Inc1957 [1871].

JULKENEN, R.; "A Contribution to the Categories of Social Time and the Economy of Time", **Acta Sociologica**, vol. 20, no. 1, 1977, pp. 5-24.

KALDOR, NICHOLAS, "The Irrelevance of Equilibrium Economics", **The Economic Journal**, 82:328, 1972, pp.1237-55.

KARBUZ, Ş.; "Uzay, Zaman UzayZaman, Ekonomi Benzeri Uzay ve Hareket", **Felsefe Tartışmaları**, 22, 1997, ss.55-79.

KEYNES, J.M.; **The General Theory of Employment, Interest and Money**, London, Macmillan, 1964.

KIRK, G. S.; "Natural Change in Heraclitus", **Mind**, 60, 1952, pp. 35-42.

KNIGHT, F. H.; **Risk, Uncertainty and Profit**, Chicago, The University of Chicago Press, 1971.

KOLM, S-C.; "Leon Walras' Correspondence and Related Papers: The Birth of Mathematical Economics: A Review Article", *The American Economic Review*, vol. 58, no.5, 1968, pp. 1330-1341.

KORNAI, JANOS; **Anti-Equilibrium: On economic system theory and the task of research**, Amsterdam, North-Holland Publishing Company, 1971.

KOYRE, A.; **Newtonian Studies**, London, Chapman&Hall, 1965.

KOYRE, A.; "Galileo ile Platon", iç. A. KOYRE, **Yeniçağ Biliminin Doğuşu**, Çev. K. DİNÇER, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1994a, ss. 109-138.

KOYRE, A.; "Galileo ve XVII. Yüzyılın Bilimsel Devrimi", iç. A. KOYRE, **Yeniçağ Biliminin Doğuşu**, Çev. K. DİNÇER, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1994b, ss. 139-155.

KUHN, H.; Dialectic in History, **Journal of the History of Ideas**, 10:1, 1949, pp. 14-29.

LAI, CHENG-CHUNG; "Braudel's Conceptions and Methodology Reconsidered", **The European Legacy**, 5:1, 2000, pp. 65-86.

LANG, DANY; MARK SETTERFIELD; "History versus Equilibrium? On the possibility and realist basis of a general critique of traditional equilibrium analysis", **Journal of Post Keynesian Economics**, 29:2, 2007, pp. 191-209.

LAWSON, T.; **Economics and Reality**, London, Routledge, 1997.

LAWSON, TONY; "Reorienting history (of economics)", **Journal of Post Keynesian Economics**, 27:3, 2005, pp. 455-470.

Le GOFF, J.; **Time, Work and Culture in the Middle Ages**, çev. A. GOLDHAMMER, Chicago, The University Chicago Press, 1980.

LEFEBVRE, H.; **Critique of Everyday Life vol.II: Foundations for a Sociology of the everyday**, çev. J. Moore, London, Verso, 2002.

LERNER, M.; "Introduction", iç. A. SMITH, **The Wealth of Nations**, Random House Inc., 1937 (1776), pp.v-x.

LEVINS, R.; LEWONTIN, R.; **The Dialectical Biologist**, Massachusetts: Harvard University Press, 1985.

LEWIS, Christopher J. T.; **Heat and Thermodynamics: A Historical Perspective**, London, Greenwood Press, 2007.

LEYDEN, W.; "Time, Number, and Eternity in Plato and Aristotle", **The Philosophical Quarterly**, 14, 1964, pp. 35-52.

LIPSON, E.; **The Economic History of England; The Age of Mercantilism Vol II**, London, Adam and Charles Black, 1961.

LLYOD, G.E.R.; "Views on time in Grek Thought", iç. L. GARDET ve diğerleri (Ed.), **Cultures and Time**, Paris: The Unesco Press. 1976, pp. 117-148.

LOASBY, B. J.; **The Mind and Method of the Economist**, Edward Elgar, 1989.

LOWRY, S.D.; "Recent Literature on Ancient Grek Economic Thought", **Journal of Economic Literature**, XVII, 1979, pp. 65-86.

LUKÁCS, G.; **History and class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics**, çev. R. LIVINGSTONE, London, Merlin Press, 1971.

MACFIE, A.; **The Individual in Society: Papers on Adam Smith**, London, George Allen & Unwin Ltd, 1967.

MACFIE, A.; 'The Invisible Hand of Jupiter', **Journal of History of Ideas**, 32, 1971, pp. 595- 599.

MACLACHLAN, F. C.; "The Ricardo- Malthus Debate on Underconsumption: A Case Study in Economic Conversation", **History of Political Economy**, 31:3, 1999, pp. 563-574.

MAGEE, B.; **Büyük Filozoflar: Platon'dan Wittgenstein'a Batı Felsefesi**, Çev. A. CEVİZCİ, İstanbul, Paradigma, 1998.

MANESCHI, Andrea, ZAMAGNI, Stefano; "Nicholas Georgescu-Roegen, 1906-1994", **The Economic Journal**, cilt 107, sayı 442, 1997, s. 695-707.

MALMBERG, B.; "A Note on Idealist Models in Social Science", **Geografiska Annaler**, vol.74, no.2, 1992, pp. 117-123.

MARSHALL, A.; **Principles of Economics**, London, Macmillan, (1890) 1962.
MARSHALL, A.; "Mechanistic and organistic analogies in economics" iç. A.. C. Pigou (ed.) **Memorials of Alfred Marshall**, London: MacMillan, (1898),1925, pp.

MARX, K.; **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı**, Çev. S. Belli, Ankara, Sol Yayınları, 2005a [1859].

MARX, K.; **1844 El Yazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe**, Çev. K. SOMER, Ankara, Sol Yayınları, 2005b [1844].

MARX, K.; **Alman İdeolojisi**, Çev. S. Belli, Ankara, Sol Yayınları, 2004 [1845].

MARX, K.; **Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri, Birinci Kitap**, çev. A. GELEN, Ankara, Sol Yayınları, 1999[1858].

MARX, K.; **Kapital C.I**, Çev. A. Bilgi, Ankara, Sol Yayınları, 1993a [1867].

MARX, K.; **Komünist Manifesto**, Çev.M. ERDOST, Ankara, Sol Yayınları, 1993b [1848].

MARX, K.; **Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i** , Çev. S. BELLİ, Ankara, Sol Yay., 1990

MARX, K.; **Ücretli emek ve sermaye**, Çev. S. BELLİ, Ankara, Sol Yay, 1987.

MARX, K.; **Felsefenin Sefaleti**, Çev. A. Kardam, Ankara, Sol Yayınları, 1979 [1847].

MARX, K.; **The Grundrisse**, D. McLELLAN (Ed. ve Çev), New York, Harper&Row, 1971.

MARX, K.; **A Contribution to the Critique of Political Economy**, Moscow, Progress Publishers, 1970 [1859].

MARX, K.; **Capital; a Critique of Political Economy**, F. Engels (Ed), New York, International Pub, 1967.

MAYHEW, A.; "On the difficulty of evolutionary analysis", **Cambridge Journal of Economics**, vol. 22, 1998, pp. 449-461.

MAYS, W.; Hegel ve Marx'ta Zaman ve Zamansallık, Çev. A. TÜMERTEKİN, **Cogito**, sayı:11, 1997, ss.65-81.

McGINNIS, J.; "For Every Time there is a Season: John Philoponus on Plato's and Aristotle's Conception of Time", **KronoScope**, 3,1, 2003, pp. 83-111.

McNULTY, P. J.; "A Note on the Division of Labour in Plato and Smith", **History of Political Economy**, 7:3, 1975, pp. 372-378.

MEEK, R. L.; **Economics and Ideology and Other Essays: Studies in the Development of Economic Thought**, London, Chapman&Hall, 1967.

MEEK, R. L.; 'Smith, Turgot and "four stage" theory', **History of Political Economy**, 3,1970, pp. 9-27.

MEEK, R. L., SKINNER, A. S.; "The Development of Adam Smith's Ideas on the Division of Labour", **The Economic Journal**, 83:332, 1973, pp. 1094-1116.

MILLER, W.L., "Herbert Spencer Theory of Welfare and Public Policy", **History of Political Economy**, 4, 1972, ss.207-31.

MILONAKIS, D.; FINE, B.; **From Political Economy to Economics: Method, the social and the historical in the evolution of economic theory**, London: Routledge, 2009.

MILWARD, B.; **Marxian Political Economy: Theory, History and Contemporary Relevance**, London, MacMillan Press, 2000.

MINI, P. V.; **Philosophy and economics: The Origins and Development of Economic Theory**, Gainesville, The University Presses of Florida, 1974.

MIROWSKI, P.; **More Heat than Light: Economics as Social Physics, Physics as Nature's**, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

MIROWSKI, P., COOK, P.; Walras' "Economics and Mechanics": Translation, Commentary, Context, iç. Ed. W. J. SAMUELS, **Economics As Discourse: An Analysis of the Language of Economists**, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1990, pp.189-206.

MORROW, G. R.; "Adam Smith: Moralist and Philosopher", iç. **Adam Smith, 1776-1926: Lectures to Commemorate the Sesqui-centennial of the Publication of "Wealth of Nation"**, Newyork, Augustus M. Kelley Publishers, 1966 [1926], pp. 156-179.

MOSS, L.S.; "Evolutionary Change and Marshall's abandoned second volume", **Economie Appliquée**, vol. XLIII, 1990, pp.85-98.

MOSS, S., "The history of theory of firm from Marshall to Robinson and Chamberlin: The source of positivism in economics", **Economica**, 51, 1984, pp.307-318.

MOSSELMANS, B.; "Time and Value in the History of Political Economy", **Foundation of Sciences**, 2005, pp. 325-345.

MUMFORD, L.; **Technics and Civilization**, London, George Routledge&Sons, Ltd., 1947.

MUSSON, A.E., ROBINSON, E.; **Science and Technology in The Industrial Revolution**, Manchester, Manchester University Press, 1969.

NAPLES, M. I.; "Time, money, equilibrium: methodology and the labour theory of the profit rate", iç. Ed. A. FREEMAN, G. CARCEDI, **Marx and Non-Equilibrium Economics**, Cheltenham, Edward Elgar, 1996, pp. 95-115.

NARSKII, I.; "On "Marx's Use of Contradiction", **Philosophy and Phenomenological Research**, 40:4, 1980, pp. 564-567

NEEDHAM, J.; **Time and Eastern Man**, Glasgow, The University Press, 1965.

NIMAN, N.B., "Biological analogies in Marshall's Work", **Journal of the History of Economic Thought**, 13, 1991, pp.19-36.

NOVIKOV, I.D.; **The River of Time**, Çev. V. KISIN, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

OCHANGCO, A.C.; **Rationality in Economic Thought**, Massachusetts, Edward Elgar, 1999.

O'DRISCOLL, G.P., RIZZO, M.J.; **The Economics of Time and Ignorance**, Basic Blackwell, 1996.

OLLMAN, B.; **Dance of Dialectics: Steps in Marx's Method**, Chicago, University of Illinois Press 2003a.

OLLMAN, B.; Marx's Dialectical Method is More Than a Mode of Exposition: A Critique of Systematic Dialectics, iç. R. Albritton ve J. Simoulidis (ed.) **New Dialectics and Political Economy**, New York, Palgrave MacMillan, 2003b, pp. 173-184.

OLLMAN, B.; Why Dialectics? Why Now?, **Science and Society**, 62:3, 1998, pp. 338-357.

OLLMAN, B.; **Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society**, London, Cambridge University Press, 1976.

OLLMAN, B.; Marx's Use of "Class", **The American Journal of Sociology**, 73:5, 1968, pp. 573-580.

OPIE, R., "Marshall's Time Analysis", **The Economic Journal**, vol. 41, 162, pp.199-215.

ÖZİŞ, M., "Alfred Marshall'ın 'Evrimsel' İktisadi", **İktisat Dergisi**, s. 506-507, 2009, ss. 55-65.

ÖZLEM, D.; Tarih, Bilim ve Bilinç, **Felsefe Tartışmaları**, Cilt 25, 1999 ss. 9-22.

PASINETTI, L.L.; "A Mathematical Formulation of Ricardian System", **The Review of Economic Studies**, Vol. 27, No.2, 1970.

PLATON, **Timaios**, Çev. E. GÜNEY, L. AY, İstanbul, Sosyal Yayınları, 2001.

POKORNY, D. "Smith and Walras: Two Theories of Science", **The Canadian Journal of Economics**, 11:3, 387-403.

POLANYI, K.; **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Çev. A. BUĞRA, İstanbul, Alan Yayıncılık. 1986 [1944]

POLLARD, S.; "Factory Discipline in the Industrial Revolution", **The Economic History Review**, vol. 16, no. 2, 1963, pp. 254-271.

POSTONE, M.; **Time, Labor, and Social Domination: A reinterpretation of Marx's Critical Theory**, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

PRIBRAM, K.; **A History of Economic Reasoning**, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1986

PRIGOGINE, I.; **Kesinliklerin Sonu: Zaman, Kaos ve Doğa Yasaları**, Haz. İbrahim ŞENER, İstanbul: İzdüşüm Yayıncılık, 2004.

PRIGOGINE, I., STENGERS, I.; **Kaostan Düzene: İnsanın Tabiatla Yeni Dialogu**, Çev. Senai DEMİRCİ, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996.

RAPHAEL, D. D.; "Smith", iç. **Three Great Economists**, Oxford, Oxford University Press, 1997, pp. 5-104.

RAPHAEL, D.D.; SKINNER, A.S.; General Introduction, iç. **Essays on Philosophical Subjects**, Oxford, Clarendon Press, 1980, pp. 1-21.

RAU, C.; "Theories of Time in Ancient Philosophy", **The Philosophical Review**, 62, 1953, 514-525.

REDMAN, D. A.; **The Rise of Political Economy as a Sciences: Methodology and the Classical Economists**, Massachussets, The MIT Press, 1997.

REZSŐHÁZY, A.; "The Methodological aspects of a study about the social Notion of time in relation to economic development", iç. **The Use of Time: daily activities of urban and suburban populations in twelve countries**, ed. A. SZALAI, Paris, Mouton, 1972, pp. 449-480.

RICARDO, D.; **The Works and Correspondence of David Ricardo Vol. VI**, Ed. P. Sraffa, Cambridge, Cambridge University Press, 1973a.

RICARDO, D.; **The Works and Correspondence of David Ricardo Vol. VII**, Ed. P. Sraffa, Cambridge, Cambridge University Press, 1973b.

RICARDO, D.; **The Works and Correspondence of David Ricardo Vol. VIII**, Ed. P. Sraffa, Cambridge, Cambridge University Press, 1973c.

RICARDO, D.; **Ekonomi Politğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, Çev. T. ERTAN, İstanbul, Belge Yayınları, 1997 [1817].

RICŒUR, P.; **Zaman ve Anlatı: bir, zaman olay örgüsü üçlü mimesis**, çev. RİFAT, M., RİFAT, S., İstanbul, YapıKredi Yayınları, 2005.

RİFAT, S.; **Herakleitos: Bir Kapalı Söz Ustasıyla Buluşma Denemesi**, İstanbul, YapıKrediYayınları, 2004.

ROBINSON, D. S.; "Conflicting Interpretations of Heracleitus", **The Philosophical Review**, 31, 1922, pp. 63-67

ROBINSON, J.; **Economic Heresies: Some Old-Fashioned Questions in Economic Theory**, NewYork, Basic Boks Inc., 1971.

ROBINSON, J.; "History versus Equilibrium" iç. **Collected Economic Papers**, Vol. V, London, Basil Blackwell, 1979.

ROBINSON, J.; "Time in Economic Theory", **Kyklos**, 33:2, 1980, pp. 219-29

RONCAGLIA, A.; **The Wealth of Ideas: A History of Economic Thought**, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

RONAN, C.A.; **Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi**, Çev. E. İHSANOĞLU ve F. GÜNERGUN, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2003.

ROTENSTREICH, N.; **Time and Meaning in History**, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1987.

ROUTH, GUY; **The Origins of Economic Ideas**, London, The Macmillan Press, 1975.

RUSSELL, B.; **Batı Felsefesi Tarihi 1**, Çev. M. SENCER, İstanbul, Say Yayınları. 2002.

RUSSELL, B.; "Copernicus Devrimi", iç. B. RUSSELL, **Bilim ve Din**, Çev. A. GÖKTÜRK, 2005, ss. 18-34.

RUTHERFORD, M.; "Veblen's evolutionary programme: a promise unfulfilled", **Cambridge Journal of Economics**, vol. 22, 1998, pp. 463-477.

SANTAMARIA, U., BAILEY, A. M.; "A Note on Braudel's Structure as Duration", **History and Theory**, 23:1, 1984, pp. 78-83

SAVRAN, S.; "Ricardo'nun Dehası ve Körlüğü" iç. D. RICARDO, **Ekonomi politüğın ve Vergilendirmenin İlkeleri**, Çev. T. ERTAN, İstanbul, belge Yay, 1997, ss. 7-21.

SAYER, A.; **Method in Social Sciences: A realist Approach**, London, Routledge, 1993.

SAYERS, S.; "On the Marxist Dialectic", iç. Ed. R. NORMAN, S. SAYERS, **Hegel, marx and Dialectic: A Debate**, Aldershot, Gregg Revivals, 1994, pp. 1-24.

SCHABAS, M.; "The greyhound and the mastiff: Darwinian themes in Mill and Marshall", iç. P. Mirowski, (ed.) **Natural images in economic thought**, Cambridge University Press, 1994.

SCHABAS, M.; "Adam Smith's Debts to Nature", Annual Supplement to Volume 35, **History of Political Economy**, 35, 2003, pp. 262-281.

SCHABAS, M.; *The natural Origins of economics*, Chicago, The University of Chicago Press, 2005.

SCHUMPETER, J. A.; **Ten Great Economists: From Marx to Keynes**, New York, Oxford University Press, 1951.

SCHUMPETER, J. A.; **History of Economic Analysis**, New York: Oxford University Press, 1954

SHACKLE, G.L.S.; **Time in Economics**, North-Holland Publishing Company, 1958.

SHAPIRO, N.; "Keynes and Equilibrium Economics", **Australian Economic Papers**, 1978.

SIMPSON, J. A., E. S. C. WEINER, "Equilibrium", **The Oxford English Dictionary**, vol. XVI, Haz. J. A. SIMPSON, E. S. C. WEINER, Oxford, Clarendon Press, 2004, s. 353.

SKINNER, A. S.; "Adam Smith: An Aspect of Modern Economics?", **Scottish Journal of Political Economy**, 26:2, 1979, 109-125.

SKINNER, A. S.; "A Scottish Contribution to Marxist Sociology?", iç. I. BRADLEY, M. HOWARD (ed.) **Classical and Marxian Political Economy: Essays in Honour of Ronald L. Meek**, London, The Mavmillan Pres, 1982, ss.79-114.

SKINNER, A. S.; "Adam Smith: The Origins of Exchange Economy, **The European Journal of History of Economic Thought**, 1:1, 1993, pp. 21-46.

SMITH, A.; *Ulusların Zenginliği*, Çev. A. YUNUS, M. BAKIRCI, İstanbul, Alan Yay., 1997.

SMITH, A.; **The Wealth of Nations**, Random House Inc., 1937 (1776).

SMITH, A.; **The Theory of Moral Sentiments**, New York, Augustus M. Kelley, 1966 (1759).

SMITH, A.; **Essays on Philosophical Subjects**, Oxford, Clarendon Press. 1980 (1795)

SMITH, A.; "History of Astronomy", iç. **Essays on Philosophical Subjects**, Oxford, Clarendon Press, 1980a, [1795], pp.33-105

SMITH, A.; "History of Ancient Physics", iç. **Essays on Philosophical Subjects**, Oxford, Clarendon Pres, 1980b [1795], pp. 106-117

SMITH, A.; "Ancient Logics and Metaphysics", iç. **Essays on Philosophical Subjects**, Oxford, Clarendon Press 1980c [1795], pp. 118-129.

SMITH, Crosbie; "Force, Energy and Thermodynamics", **The Cambridge History of Science 5. Cilt The Modern Physical and Mathematical Sciences**, ed. Mary Jo Nye, Cambridge University Press, 2003, s. 289-310.

SNOOKS, G.D.; **Economics without Time: a science blind to the forces of historical change**, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1991.

STEWART, D.; An Account of the Life and Writings of the Author, iç. **Essays on Philosophical Subjects**, A. SMITH, Oxford, Clarendon Pres, 1980 (1795), pp. 5-30

SWEEZY, P., **Kapitalizm Nereye Gidiyor**, çev. A. B. KAFAOĞLU, İstanbul, Ağaoğlu Yayınevi.

SOL, Ayhan; "Klasik Mekanik Süreçlerin Tersinmezliği Üzerine", **Felsefe Tartışmaları**, 29, 2002, ss. 119-132.

SOROKIN, P.A., MERTON, R. K.; "Social Time: A Methodological and Functional Analysis", **The American Journal of Sociology**, 42:5, 1937, pp. 615-629.

SOROKIN, P. A.; "A Survey of the Cyclical Conception of Social and Historical Process", **Social Forces**, 6:1, 1927, pp. 28-40.

SOWELL, T.; "Marx's Capital after One Hundred Years", **The Canadian Journal of Economics and Political Sciences**, 33:1, 1967, pp.50-74.

SOWELL, T.; "The 'Evolutionary' Economics of Thorstein Veblen", **Oxford Economics Papers**, vol. 19, no.2, 1967, pp. 177-198.

SOWELL, T.; **Classical Economics Reconsidered**, Princeton, Princeton University Press, 1974.

SPIETHOFF, A.; "The "Historical" Character of Economic Theories", **The Journal of Economic History**, 12:2, 1952, pp. 131-139.

TABB, W. K.; **Reconstructing Political economy: The Great Divide in Economic Thought**, London, Routledge, 1999.

TAYLOR, M.W., **Men Versus The State: Herbert Spencer and Late Victorian Individualism**, Oxford: Clarendon Press, 1992.

TAYLOR, O. H.; "Economics and the Idea of Natural Laws", **The Quarterly Journal of Economics**, 44:1, 1929a, pp. 1-39.

TAYLOR, O. H.; "Economics and the Idea of Jus Naturale", **The Quarterly Journal of Economics**, 44:2, 1929b, pp. 205-241.

THOMAS, B.; "A. Marshall on Economic Biology", **Review of Political Economy**, 3.1, 1991, pp.1-14.

THOMPSON, E. P.; **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2004.

THOMSON, H. F.; "Adam Smith's Philosophy of Science", **The Quarterly Journal of Economics**, 79:2, 1964, pp. 212-233.

TOULMIN, S., GOODFIELD, J.; **The Discovery of Time**, London, Hutchinson & Co. 1965.

TOULMIN, S.; **Kozmopolis: Modernitenin Gizli Gündemi**, Çev. H. ARSLAN, İstanbul, Paradigma, 2002.

TURETZKY, P.; **Time**, London, Routledge, 2000.

TWOMEY, P.; " Reviving Veblenian economic psychology", **Cambridge Journal of Economics**, vol. 22, 1998, pp. 433-448.

ULLMANN-MARGALIT, E.; "The Invisible Hand and the Cunning of Reason", **Social Research**, vol. 64, no. 2, 1997, pp. 181-198.

VEBLEN, T.; "Why is Economics not an Evolutionary Science?", **The Quarterly journal of Economics**, vol. 12, no.4, 1898, pp. 373-97

VEBLEN, T.; **The Theory of Business Enterprise**, New York: Mentor Book, 1958 [1904].

VEBLEN, T. ; "The Limitations of Marjinal Utility", **The Journal of Political Economy**, Vol. 17, no. 9, 1909, pp. 620-36.

WALKER, D. A.; "Walras's Theories of Tatonnement", **The Journal of Political Economy**, vol. 95, no. 4, 1987, pp. 758-774.

WALKER, D. A.; "Iteration in walras's Theory of Tatonnement", De Economist vol. 136, no.3, 1988, pp. 299-316.

WALLERSTEIN, I.; "The Invention of TimeSpace Realities: Towards and Understanding of Our Historical Sistems", iç. I. WALLERSTEIN (Ed.), **Unthinking Social Science the Limits of 19th Century Paradigms**, Cambridge, Polity Press, 1995, pp. 135-148.

WALLERSTEIN, I.; "The Invention of TimeSpace Realities: Towards and Understanding of Our Historical Sistems", iç. I. WALLERSTEIN (Ed.), **Unthinking Social Science the Limits of 19th Century Paradigms**, Cambridge, Polity Press, 1995, pp. 135-148.

WALLERSTEIN, I.; "Zaman-Uzay Gerçekliklerinin İcad Edilmesi: Tarihsel Sistemlerimizin Bir Kavrayışına Doğru" iç. **Sosyal Bilimleri Düşünmemek: Ondokuzuncu Yüzyıl Paradigmasının Sınırları**, Çev. T. Doğan, İstanbul, Avesta Yayınları, 1997a, ss.193-212.

WALLERSTEIN, I.; "Fernand Braudel, Tarihçi" iç. **Sosyal Bilimleri Düşünmemek: Ondokuzuncu Yüzyıl Paradigmasının Sınırları**, Çev. T. Doğan, İstanbul, Avesta Yayınları, 1997b, ss.265-284.

WALLERSTEIN, I.; "Karmaşık Sistemler Olarak Tarihsel Sistemler" iç. **Sosyal Bilimleri Düşünmemek: Ondokuzuncu Yüzyıl Paradigmasının Sınırları**, Çev. T. Doğan, İstanbul, Avesta Yayınları, 1997c, ss.319-329.

WALLERSTEIN, I.; "Ekonomik Teori Yerine Bir Ekonomik Tarih Teorisi Mi" iç. **Sosyal Bilimleri Düşünmemek: Ondokuzuncu Yüzyıl Paradigmasının Sınırları**, Çev. T. Doğan, İstanbul, Avesta Yayınları, 1997d, ss.357-368.

WALLERSTEIN, I.; "Zamanın Uzayı ve Uzayın Zamanı: Sosyal Bilimin Geleceği", iç.I. WALLERSTEIN, **Yeni Bir Sosyal Bilim İçin**, Çev. E. ABADOĞLU, İstanbul, Aram Yayıncılık, 2003a, ss. 11-34.

WALLERSTEIN, I.; "Bilginin Temeli Olarak ZamanUzay", iç.I. WALLERSTEIN, **Yeni Bir Sosyal Bilim İçin**, Çev. E. ABADOĞLU, İstanbul, Aram Yayıncılık, 2003b, ss. 35-58.

WALLERSTEIN, I.; "Zaman ve Süre: Ara Durumun Olanaklılığı", iç.I. WALLERSTEIN, **Yeni Bir Sosyal Bilim İçin**, Çev. E. ABADOĞLU, İstanbul, Aram Yayıncılık, 2003c, ss. 59-73.

WALLERSTEIN, I. ve diğerleri; **Gulbenkian Komisyonu: Sosyal Bilimleri Açın**, Çev. Ş. TEKELİ, İstanbul, Metis Yayınları, 1996.

WALRAS, L.; **Elements of Pure Economics or The Theory of Social Wealth**, çev. W. JAFFÉ, London, Geprge Allen and Unwin Ltd, (1874) 1965.

WALRAS, L.; "Economics and Mechanics" iç. Ed. SAMUELS, W. R., **Economics as Discourse**, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1990, pp. 206-215.

WALS, V., GRAM, H.; Classical and Neoclassical Theories of general Equilibrium: Historical Origins and Mathematical Structure, New York, Oxford University Press, 1980.

WATSON, M.; "What makes a market economy? Schumpeter, Smith and Walras on the coordination problem, **New Political Economy**, vol. 10, no. 2, 2005, pp. 143-161.

WHITROW, G. J.; "Introduction", iç. F. GREENAWAY (ed.) **Time and Science**, Paris, UNESCO, 1979 (a), pp. 1-20.

WHITROW, G. J.; "Mathematical Time and its Role in the development of the Scientific World-View", iç. F. GREENAWAY (ed.) **Time and Science**, Paris, UNESCO, 1979 (b), pp. 21-37.

WHITROW, G. J.; **The Natural Philosophy of Time**, Oxford, Clarendon Press, 1980.

WHITROW, G. J.; **Time in History: Views of time from prehistory to present day**, Oxford, Oxford University Press, 1988.

WILBER, C. K., WISMAN, J. D.; "The Chicago School: Positivism or Ideal Type", *Journal Economic Issues*, vol. IX, no. 4, 1975, pp. 665-679.

WILSON, C.; **Profit and Power: A Study of England and Dutch Wars**, London, Martinus Nijhoff, 1978.

WILSON, T.; "Sympaty and Self-Interest", iç. T. WILSON ve A.S. SKINNER (ed.), **The Market and the State: Essays in Honour of Adam Smith**, Oxford, The Clarendon Press, 1976

WINDRED, G.; "The History of Mathematical Time:I", *Isis*, 20:1, 1933, pp. 192-219.

WINSTON, G. C.; "Three Problems with the Treatment of Time in Economics: Perspectives, Repetitiveness, and Time Units", G.C. WINSTON ve R. F. TEICHGRAEBER III (Ed.), **The Boundaries of Economics**, London, Cambridge University Press, 1988, pp. 30-52.

WUJIN, Y.; “Thing, Value, Time, and Freedom: A Consideration of Some key concepts in Marx’s Philosophical System”, **Front. Philos. China**, 1, 2006, pp. 14-123.

YAYLA, A., **Liberal Bakışlar**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993.

ÖZET

ÖZİŞ, Mustafa. İktisat Teorisinde 'Zaman', Doktora Tezi, Ankara, 2010.

Bu çalışmada iktisatta 'zaman' kavramına odaklanılmıştır. Zaman tartışılması sadece iktisat alanında sınırlı kalınarak yapılamayacak kadar karmaşık bir kavramdır. Felsefe, doğa bilimleri, sosyoloji, antropoloji gibi disiplinler zaman kavramını tartışmaktadır. Bu çalışmada iktisadın bu disiplinlerin zaman konusundaki argümanlarını iktisadın dikkate alması gerektiği iddia edilmektedir. Bu nedenle olabildiğince bu disiplinlerdeki tartışmalara çalışmada yer verilmiştir.

Bu amaç doğrultusunda zaman kavramının felsefede ve doğa bilimlerindeki gelişimine değinilmiştir. Bu tartışma Braudel'in "yapı" kavramı ile sürdürülerek zamanın sosyal bilimlerde mutlak veya matematiksel olarak kabul edilmesinin önündeki engel olduğu ortaya konulmuştur. Tartışma iktisat biliminin zamanı Newtoncu fiziğin zaman kabulü gibi kabul edemeyeceğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Zaman Newtoncu fizikte mutlak ve her şeyden bağımsız doğal bir ogu olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada, bu kabulün sosyal bilimlerde özellikle de iktisat için doğru olmadığı vurgulanmaktadır. Ancak neoklasik iktisat için bu kabul bir zorunluluktur çünkü pek çok kavram ve analitik araç bu kabul ile ilişkilidir. Örneğin, denge, tam bilgi, maksimizasyon problemlerinin çözümü için zaman Newtoncu zaman olmalıdır.

Çalışmada sadece neoklasik iktisada odaklanılmamıştır, klasik ve heterodoks iktisat da kapsanmıştır. İktisatta her okul, okulun paradigmasından kaynaklanan farklı araştırma gündemlerine ve sorunlarına sahiptir. Zaman da farklı paradigmalarda farklı anlam ve kabullere sahiptir. Örneğin, Marxism'de güçlü biçimde sosyal alandan etkilenir ve sosyal yapı ile

birlikte kabulü, anlamı değişebilir. Çalışmada zaman bu perspektif içinde incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

1. Zaman
2. “Yapı”
3. Ricardocu Soyutlama
4. Diyalektik
5. *Tâtonnement*:

ABSTRACT

ÖZİŞ, Mustafa. 'Time' in Economic Theory, PhD Thesis, Ankara, 2010.

This study focuses on the concept of 'time' in economics. Time is a complicated concept and it does not seem to belong only to economics; it is also an issue related to sociology, philosophy, natural sciences and anthropology, all of which consider time as one of their central concepts in their arguments. What we claim in this study is that economics itself must take these arguments into consideration. Thus, we tried to cover as many arguments as we could in the context that the disciplines in question have already claimed.

To achieve this aim, we discuss the development of the concept of time focusing on philosophy and natural sciences. Afterwards, we maintain the discussion with the concept of "structure" by Braudel, claiming that time is a barrier before the studies in social sciences when it is seen as a single absolute or mathematical form. The discussion aims at revealing the fact that economics cannot accept the concept of time as Newtonian physics does.

In Newtonian physics time is considered as a natural phenomenon which is absolute and independent from anything else. In this study, we point out that such a viewpoint is not correct in the context of social sciences and especially of economics. However, Newtonian time acceptance is a must for neoclassical school, for many critical concepts and analytical apparatus are directly associated with Newtonian time. For example, time must be Newtonian so as to solve the problems related to equilibrium, perfect information and maximization.

We include not only neoclassical economics but also classical and heterodox economics in our study. In economics, each school has a different

research agenda and problems that arise from schools' paradigms themselves. Time, in different paradigms, has different means and acceptance. For example, in Marxism, time has strong social aspects and the concept changes according to social structures. In this study, we have elaborated time in this perspective.

Key Words:

1. Time
2. Structure
3. Ricardian Abstraction
4. Dialectic
5. *Tâtonnement*